ΤΕΥΧΟΣ 12

ΘΕΣΣΑΛΟ ΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

Τσιμισκή 2, 54625 Θεσσαλονίκη
Τηλέφωνο 2310 551754, 2310 533026
Ομοιότυπο: 551748
Για επιστολές: Τ.Θ. 10756, 54110
Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο: peebe2@otenet.gr

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΑΙΡΟΙ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ • ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΑΚΚΑΣ Α.Β.Ε.Ε. • ALUMYL ΜΥΛΩΝΑΣ Α.Ε. • ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ • Ν. ΓΛΕΟΥΔΗΣ ΚΑΒΕΞ Α.Ε. • ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΔΑΣΚΟΠΟΥΛΟΣ • ΔΟΜΟΤΕΧΝΙΚΗ Α.Ε. • ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ • ΕΞΕΛΚΑ Α.Ε. • Κ. & Ν. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ Α.Β.Ε.Ε. • ΘΕΜΕΛΙΟΔΟΜΗ Α.Ε. • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ • ISOMAT Α.Β.Ε.Ε. • COMMERCIAL VALUE Α.Ε. • Δ. Φ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Α.Ε. • Ε. Ν. ΜΑΝΟΣ Ε.Π.Ε. • ΜΠΑΡΜΠΑΣΤΑΘΗΣ Α.Ε. • ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΟΥΤΑΡΗΣ • ΣΑΝΗ Α.Ε. • ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΡΑΜΠΟΥΚΗΣ • ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ Α.Ε. • ΦΑΡΜΑΓΟΡΑ Α.Ε. • ΦΙΛΚΕΡΑΜ-JOHNSON Α.Ε. • ΑΦΟΙ ΧΑΪΤΟΓΛΟΥ Α.Β.Ε.Ε. • ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ,
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΑΡΕΛΛΑ, ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΩΔΕΚΑΤΟ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2003

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: € 6
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
ΕΤΗΣΙΩΣ: € 17
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: € 30

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ:
ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΠΑΓΚΑΛΟΥ
ΤΗΛ. 2310 288491

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ:
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΑΧΙΝΙΔΟΥ,
ΧΑΪΔΗ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΗΛ. 2310 551754

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ:
ΣΤΕΛΛΑ ΛΟΥΚΑ
ΤΗΛ. 2310 533026

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Λασσάνη 3, 546 22 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 2310 237463, 2310 237515

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ
UNIVERSITY STUDIO PRESS A.E.
Αρμενοπούλου 32, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 2310 208731, 209637, 209837
Fax 2310 216647
e-mail: univstud@spark.net.gr

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ
ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ

Εξήλευσεν ο δαίμων του τυπογραφείου τη μελέτη του κυρίου Γιάννη Καρατζόγλου περί της ανατινάξεως της Οθωμανικής Τραπέζης και έπληξεν αυτήν τριπλώς: Ως προς το βαπτιστικό του όνομα, ως προς το επίθετο και ως προς τον τίτλο, αφήνοντας άθικτο μόνον το κείμενο. Η ορθή διατύπωση του ονόματος του συγγραφέα και του τίτλου είναι: Γιάννης Καρατζόγλου, «Τρόμος πάνω από την πόλη: Η ανατίναξη της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη το 1903. Η βομβιστική ενέργεια κατά της Οθωμανικής Τράπεζας μέσα από τα αρχεία της» (σ. 79-95). Ζητούμε συγγνώμη τόσο από τον αναβαπτισθέντα συγγραφέα όσο και από τους ταλαιπωρηθέντες αναγνώστες μας.

Εκδοτικό σημείωμα

Στην αρχή νομίζαμε ότι η έκδοση ενός «περιοδικού» που θα προσφέρει στους Θεσσαλονικείς τα πορίσματα της τρέχουσας επιστημονικής έρευνας για την πόλη τους θα ήταν αγώνας αντοχής. Αποδείχθηκε ότι κάναμε λάθος: Είναι αγώνας ταχύτητας. Ο ρυθμός με τον οποίον προχωρά η έρευνα είναι τέτοιος, που μόνο η σκληρή δουλειά και η συλλογική προσπάθεια μας επιτρέπουν να τον παρακολουθούμε. Η ευλογημένη αυτή πόλη προσελκύει ολοένα και περισσότερους ερευνητές να δημιουργήσουν ολοένα και πληρέστερες μελέτες. Ανάμεσα στους νέους επιστήμονες κυοφορούνται ήδη σημαντικές έρευνες που θα δουν μελλοντικά το φως της δημοσιότητας από τις σελίδες μας. Συμπληρώνοντας το δωδέκατο τόμο της σειράς, μέσα σε τέσσερα χρόνια, έχουμε δημοσιεύσει εκατόν εβδομήντα κείμενα (σε 1.500 περίπου σελίδες) που περιλαμβάνουν τη μισή σχεδόν βιβλιογραφία της τετραετίας σχετικά με το παρελθόν της Θεσσαλονίκης. Καμία ελληνική πόλη δεν μπορεί να συγκριθεί με αυτό τον όγκο πνευματικής παραγωγής —αλλά και ενδιαφέροντος και αγωνίας— που παρατηρείται στη Θεσσαλονίκη. Αρκεί να σημειώσει κανείς ότι η ανάλογη κίνηση στην Αθήνα δεν έχει ξεπεράσει τα ευρήματα της εποχής του Καμπούρογλου, παρά το γεγονός ότι η λεόντειος μερίδα των παντοειδών κρατικών επιχορηγήσεων της ιστορικής έρευνας ουδέποτε απομακρύνθηκε από το κλεινόν και νεφώδες άστυ. Οι ερευνητές του μέλλοντος θα σταθούν ασφαλώς μπροστά στο περίεργο αυτό φαινόμενο. Και θα επινοήσουν ασφαλώς πολλές εξηγήσεις, παρακάμπτοντας ενδεχομένως την κυριότερη και την απλούστερη: την αγάπη για την πόλη.

Είναι ασφαλώς η αγάπη για την πόλη που στηρίζει την παρούσα έκδοση. Η αγάπη του επιχειρηματικού κόσμου, που εκδηλώνεται με την έμπρακτη συνδρομή και την οργανωτική στήριξή του. Η αγάπη του αναγνωστικού κοινού, που δίδει στη «Θεσσαλονικέων Πόλιν» τους πλέον αφοσιωμένους συνδρομητές και αναγνώστες. Σε πόσα επιστημονικά περιοδικά η καθυστέρηση μιας εβδομάδας στην κυκλοφορία συνοδεύεται από τηλεφωνήματα διαμαρτυρίας και προσμονής; Είναι η αγάπη για την πόλη που ωθεί ώριμους και νέους ερευνητές να στρέψουν σ' αυτήν το ενδιαφέρον τους, συχνά χωρίς η επιλογή αυτή να προσδίδει ακαδημαϊκά οφέλη.

Στον παρόντα τόμο —μεγαλύτερο κατά 25% από το συνηθισμένο μέγεθος— περιλαμβάνονται δεκαέξι τίτλοι που καλύπτουν είκοσι τρεις αιώνες: Συνταρακτικά ευρήματα στο χώρο της ΔΕΘ, οι αρχαίοι οικισμοί γύρω από το Θερμαϊκό Κόλπο, η βιογραφία ενός επιστήμονα της πόλης, οι άνθρωποι του Άιχμαν στη Θεσσαλονίκη, οι εμφύλιοι πόλεμοι του δέκατου τέταρτου αιώνα, ο βενετικός βομβαρδισμός του 1688, ο τρόπος που εντάχθηκε η αυτοδιοικούμενη εκπαίδευση της πόλης στον κρατικό μηχανισμό μετά την απελευθέρωση, ένας ψάλτης της Αγίας Σοφίας που επιτρέπει τη χρονολόγηση ενός παλιού κώδικα, οι αντιδράσεις κατά της μεταρρυθμιστικής εκπαιδευτικής νοοτροπίας του Μίλτου Κουντουρά, ο εκλογικός παροξυσμός του 1963-1964 και η εκλογική συμπεριφορά των Θεσσαλονικέων, η ναυμαχία του Τσεσμέ, ο Ηλίας Πετρόπουλος, το Περίπτερο των Εθνών στη ΔΕΘ και η θεμελίωση του προ πενήντα ετών καθώς και μία προσωπική αναδρομή στην Αγγελική Μεταλλινού είναι τα θέματα που σας παρουσιάζουμε.

Βλέπετε, δεν είναι αγώνας αντοχής. Αντοχή έχουμε —και υπομονή και πείσμα. Είναι αγώνας ταχύτητας κι εσείς τρέχετε μαζί μας.

Τέχνη και αρχιτεκτονική

Θαμμένα μυστικά στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, ο περίπλους του Θερμαϊκού με το σοφό μάτι του ερευνητή και αποχαιρετισμός στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

Έρευνες

Συμβολές ερευνητών στην ιστορία της Θεσσαλονίκης για ανθρώπους που άφησαν έργο θετικό και για άλλους που καταζητούνται από τη διεθνή κοινότητα

η Θεσσαλονίκη και ο Κόσμος

Η Θεσσαλονίκη και η αυτοκρατορία του Βυζαντίου, η Θεσσαλονίκη και η Βενετία, η Θεσσαλονίκη και ο ελλαδικός κρατικός εκπαιδευτικός μηχανισμός

ΡΟΛΟΣ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

151

Η συμβολή της Εφορείας των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας αποτελεί μια σημαντική διάσταση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, που δεν έχει ακόμη ερευνηθεί και αποτιμηθεί επαρκώς. Η ερευνήτρια της ιστορίας της εκπαίδευσης Αν. Καθηγήτρια **Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου** μελετά το μεταβατικό στάδιο της ένταξης των σχολείων των "Νέων Χωρών" στο εκπαιδευτικό πλαίσιο του ελληνικού κράτους. Πρόκειται για την επίπονη πορεία από την κοινοτική αυτοδιοίκηση και αυτοδιαχείριση προς την κρατική μέριμνα και το συγκεντρωτισμό.

Πολιτική ιστορία της Θεσσαλονίκης

Από ένα τεκμήριο του 15ου αιώνα, στα εκπαιδευτικά «σκάνδαλα» του μεσοπολέμου και στον προεκλογικό «παροξυσμό» του 1963-1964

ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ «ΚΑΝΟΥΝΑΜΕ» (ca. 1500)

175

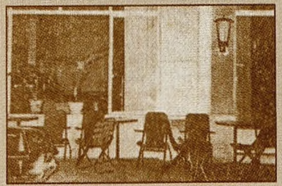
Ηταν ένας ψάλτης στην Αγία Σοφία που έζησε πριν από έξι αιώνες. Οι κληρονομικές του υποθέσεις ωθούν τον Δρα **Ευάγγελο Χεκίμογλου** να επανέλθει στην χρονολόγηση ενός σημαντικού τεκμηρίου για την ιστορία της Θεσσαλονίκης, του περίφημου «κανουναμέ» που μέχρι τώρα πιστεύαμε ότι συντάχθηκε γύρω στα 1520, αλλά ο ψάλτης της Αγίας Σοφίας μας βοηθά να στραφούμε ακόμη παλαιότερα. Βλέπε και τον προηγούμενο τόμο.

ΤΑ «ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑΚΑ» Η «ΣΚΑΝΔΑΛΑ» ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1928)

179

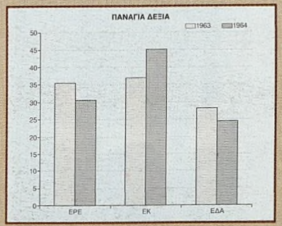
Ο παιδαγωγός Μίλτος Κουντουράς υπήρξε ένας από τους βασικούς εκπροσώπους του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και εισηγητής σημαντικών μέτρων για την εφαρμογή της «Μεταρρύθμισης» της βενιζελικής τετραετίας 1928-32. Το 1928 τοποθετήθηκε ως διευθυντής στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης, όπου και δοκίμασε να εφαρμόσει τις νεωτεριστικές αντιλήψεις του. Σύντομα αντιμετώπισε πειθαρχική δίωξη ύστερα από καταγγελία ομάδας γονέων που φαίνεται ότι υποκινήθηκε από μέλη του διδακτικού προσωπικού του σχολείου. Έτσι, ξέσπασαν τα *«Σκάνδαλα»* της Θεσσαλονίκης, που έμειναν στην εκπαιδευτική ιστορία ως *«Διδασκαλειακά»*. Τα γεγονότα εξετάζει ο ιστορικός **Δημήτριος Χρ. Γόλης**.

ΣΕ ΑΔΙΑΚΟΠΟ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΟΞΥΣΜΟ: ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1963-ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1964

201

Ο Καθηγητής **Γιώργος Αναστασιάδης** εξετάζει τις δύο κρίσιμες εκλογικές αναμετρήσεις που έφεραν την Ένωση Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου στη διακυβέρνηση — όχι όμως και στην εξουσία — και τις συνδέει με την καθημερινή ζωή των Θεσσαλονικέων.

Ο ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΥΠΟΧΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ (ΕΚΛΟΓΕΣ 1963 ΚΑΙ 1964)

219

Μέσα από την ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων σε συγκεκριμένες συνοικίες, διαφοροποιημένες από ιστορικά και πολεοδομικά χαρακτηριστικά, προκύπτει ότι στις εκλογές του 1964 η Ένωση Κέντρου αποκόμισε τα μεγαλύτερα πολιτικά κέρδη στη θεωρούμενη ως «αριστερή» προσφυγική συνοικία των Αμπελοκήπων. Γράφει ο **Ευάγγελος Χεκίμογλου**.

Το παρόν σαν ιστορία

Μερικά θέματα φαίνονται να ανήκουν στο παρόν, άλλοτε πάλι φαίνονται να ανήκουν στην ιστορία. Τα όρια είναι δυσδιάκριτα

Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΟΥ ΤΣΕΣΜΕ ΚΑΙ ΤΟ ... ΞΑΝΘΟΝ ΓΕΝΟΣ

233

Οι Έλληνες — με εξαίρεση τους Υδραίους — παραπλανήθηκαν από έναν βυζαντινό χρησμό του Λέοντα του Σοφού που αναφέρετο στο «ξανθόν γένος». Το «ξανθόν γένος» [=rusij rod] από σφάλμα των αντιγραφέων μετεβλήθη εις «ruskij rod», δηλαδή σε «ρωσικό γένος» και έτσι ταυτίστηκε το ξανθό γένος του χρησμού με τους ομόδοξους Ρώσους που ήταν προορισμένοι να διώξουν τους Τούρκους από την Κωνσταντινούπολη. Για τη σχέση της ιστορικής παρεξήγησης με τη ναυμαχία του Τσεσμέ γράφει ο συγγραφέας **Νίκος Βαρδιάμπασης**, υπεύθυνος της έκδοσης «Ε-Ιστορικά».

ΗΛΙΑΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: IN MEMORIAM

239

Οταν ο Ηλίας Πετρόπουλος άρχισε να συγκεντρώνει το φωτογραφικό υλικό που εξέδωσε αργότερα σε δύο τόμους για τη Θεσσαλονίκη της τουρκοκρατίας και της πυρκαγιάς του 1917, οι γνώσεις των ιστορικών για την περίοδο αυτήν ήταν ελάχιστες. Η προσπάθεια του συγγραφέα να τεκμηριώσει μία προς μία φωτογραφίες που συγκέντρωσε από τα παλαιοπωλεία είχε μεγάλη αξία. Το υλικό αυτό αποτέλεσε τη βασική δεξαμενή από την οποία αρδεύτηκαν πολλοί επιστήμονες. Αποφοίτησε από το νυχτερινό οκτατάξιο γυμνάσιο της ΧΑΝΘ με βαθμό 13 και 6/9. Το 1950 υπέβαλε αίτηση εγγραφής στη σχολή ΝΟΕ του ΑΠΘ. Δημοσιεύουμε τα σχετικά τεκμήρια.

ΤΟ ΠΕΡΙΠΤΕΡΟ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ ΣΤΗ ΔΕΘ

244

Το παλαιό «περίπτερο 6» της ΔΕΘ ανακατασκευάστηκε εφέτος και αποτελεί τον πλέον ζηλευτό χώρο της. Η ποιότητά του δείχνει πώς θα ήταν η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης αν γίνονταν περισσότερες επενδύσεις υπέρ αυτής και λιγότερη πολεμική εναντίον της. Δημοσιεύουμε το ρεπορτάζ του δημοσιογράφου *Β. Βεκιάρη* από την εφημερίδα «Το Φως» της 27.5.1954, όταν το Περίπτερο των Εθνών θεμελιώθηκε και αναδρομή του **Ευάγγελου Χεκίμογλου** για το σημαντικό ρόλο που έπαιξε το κτίσμα αυτό στις παλαιότερες διοργανώσεις της ΔΕΘ.

Η ΓΙΑΓΙΑ ΜΟΥ Η ΑΓΓΕΛΙΚΗ. ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΜΟΥ ΗΛΙΚΙΑ

255

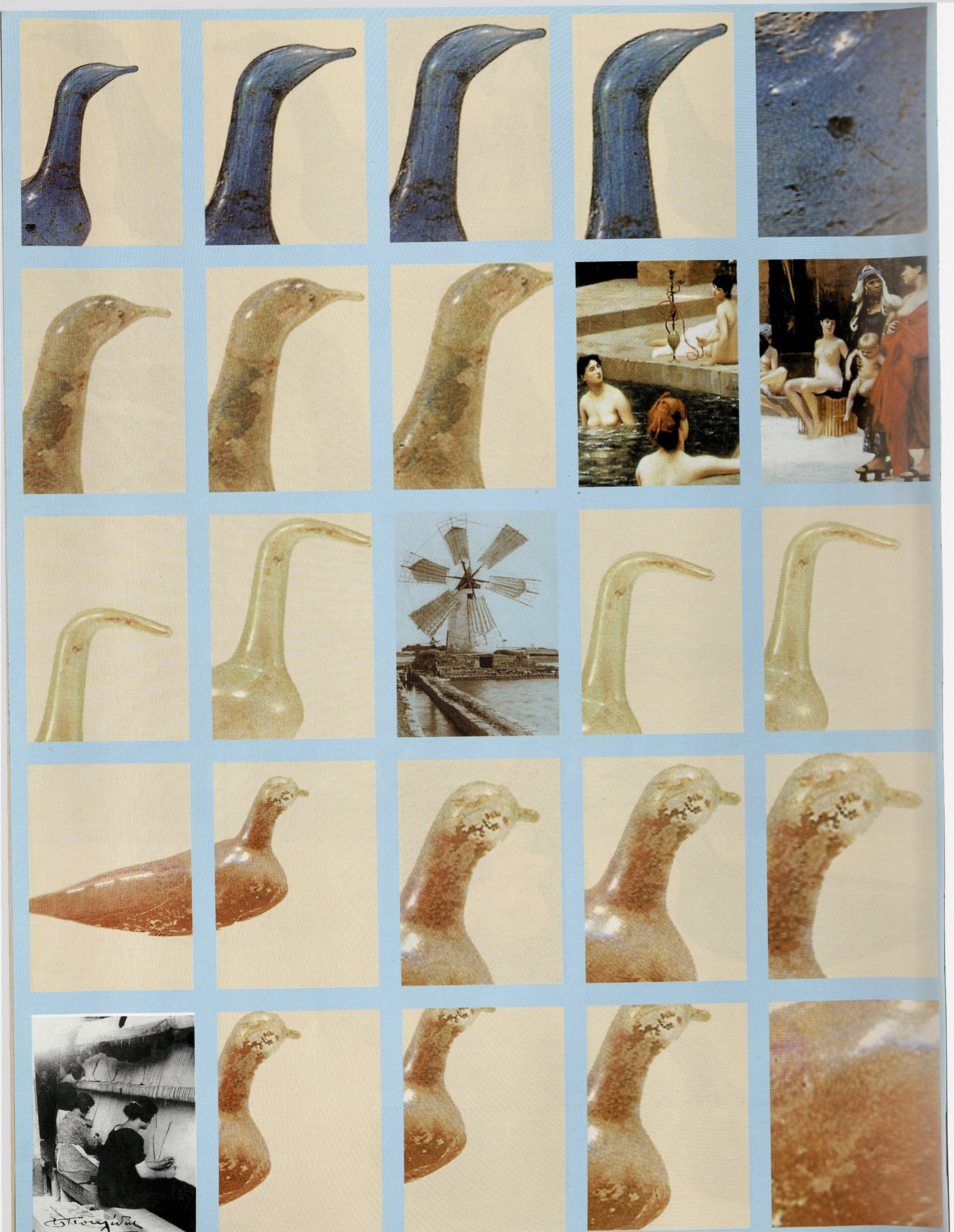
Η Αγγελική Μεταλλινού είναι στην πραγματικότητα γιαγιά όλων μας και μητέρα της τοπικής μας ιστορίας. Σε μια εποχή που η ίδια η έννοια της τοπικής ιστορίας ήταν άγνωστη στην Ελλάδα, η Αγγελική Μεταλλινού συγκέντρωσε πολύτιμες μαρτυρίες και οπτικό υλικό, που θα ήταν αδύνατο να συγκεντρωθούν σήμερα. Μαζί με την αδελφή της, την Μερόπη Βασιλικού, υπήρξαν οι σημαντικότερες λόγιες της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης, την οποία λάτρεψαν. Πραγματοποίησαν — με ανείπωτες στερήσεις — πολλές εκδόσεις που χωρίς αυτές θα ήμασταν απείρως φτωχότεροι, κι ας μην το κατανοούμε. Γράφει ο εγγονός της Καθηγητής **Σπύρος Βασιλειάδης**.

Βιβλιοπροσκλητήριο

Παρουσιάζονται τα βιβλία: «Δημήτριος Δίγκας (1876-1974). Η ζωή και το έργο του πρώτου μακεδόνα υπουργού» (από τον Καθηγητή *Γ. Χ. Χουρμουζιάδη*) και «A study of Baron Maurice de Hirsch: Entrepreneur and Philanthropist» (από τον ιστορικό της οικονομίας *Γιάννη Καρατζόγλου*) καθώς και το περιοδικό «Πειραϊκά», έντυπο συνάδελφον της «Θεσσαλονικέως Πόλεως».

Τέχνη και Αρχιτεκτονική

Μαρία Τσιμπίδου-Αυλωνίτη

Το αρχαίο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης και τα θαμμένα μυστικά της Διεθνούς Έκθεσης

Παλιές ιστορίες, ευκαιρίες χαμένες ...

Κατά τα έτη 2000 – 2001, με αφορμή την επέκταση του Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης (ΜΜΣΤ), η Ιστ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων διενήργησε μια κατεπείγουσα σωστική ανασκαφική έρευνα στις εγκαταστάσεις της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης. Είναι βέβαια από παλιά γνωστό, και όχι μόνο στους ειδικούς, ότι η ευρύτερη περιοχή αποτελεί έναν χώρο ιδιαίτερα σημαντικό για την πρώιμη ιστορία της πόλης: εντάσσεται στον πυρήνα του αρχαίου ανατολικού νεκροταφείου και αποτελεί ουσιαστικά μια αδιαίρετη ενότητα με την περιοχή της Πανεπιστημιούπολης, την ιστορία της οποίας επιχειρήσαμε να διαγράψουμε εν συντομία σε προηγούμενο τεύχος του περιοδικού[1].

Η ανίχνευση ωστόσο του παρελθόντος αποδεικνύεται εδώ ακόμη δυσκολότερη, μια και η ιστορία της έρευνας είναι τελείως δυσανάλογη με την πυκνότητα των κτηριακών εγκαταστάσεων, οι οποίες κατέκλυσαν τη συγκεκριμένη έκταση από το 1940 μέχρι τις μέρες μας. Ένα λακωνικό σχόλιο του Χ. Μακαρόνα αποτελεί την πρώτη και μοναδική σχεδόν αναφορά στις αρχαιότητες της ΔΕΘ κατά τα «σκοτεινά χρόνια»: «*Κατά τας εργασίας εκσκαφών επί του χώρου των νέων εγκαταστάσεων της Διεθνούς Εκθέσεως το 1940 ανευρέθησαν 30 τάφοι, χρονολογούμενοι, κατά τον ερευνήσαντα αυτούς Νικόλαον Κοτζιάν, από του 3ου και 4ου αιώνος μετά Χριστόν. Εις μερικούς εξ αυτών ευρέθησαν ανάγλυφα και επιγραφαί. Μεταξύ των κτερισμάτων υπάρχουν πήλινα ειδώλια χοίρων και μόσχων και τα συνήθη lacrymateria…*»[2]. Μετά όμως από αυτό, δεν υπάρχει κανένα πια στοιχείο για τα πολυάριθμα περίπτερα που

κατασκευάστηκαν, αυθαίρετα και χωρίς καμία εποπτεία, πριν από το 1980, ούτε βέβαια θα μάθουμε ποτέ τι καταστράφηκε κατά τις βαθιές εκσκαφές για την ανέγερση του Αλεξάνδρειου Μελάθρου ή του πύργου του ΟΤΕ.

Ελάχιστες μόνο σποραδικές καταγραφές αφορούν ορισμένα τυχαία ευρήματα που αποκαλύπτονταν κατά καιρούς. Ανάμεσά τους μια ζωγραφιστή επιτύμβια στήλη του 3ου αι. π.Χ. (μοναδική της κατηγορίας αυτής από τη Θεσσαλονίκη), με την επιγραφή *ΙΣΤΙΑΙΟΣ ΣΩΣΙΚΡΑΤΟΥΣ* (ΜΘ 2.438)[3]. Η στήλη ήρθε στο φως το 1954 κοντά στην πύλη της πλατείας Σιντριβανίου, αποτελώντας την πρώτη, μεμονωμένη, ένδειξη ότι και στον χώρο αυτό το νεκροταφείο ήταν σε χρήση από τα ελληνιστικά χρόνια και όχι από τα πρώτα μεταχριστιανικά, όπως θεωρούνταν έως τότε... Από την ίδια περιοχή προέρχεται μία ακόμη επιτύμβια στήλη (ΜΘ 2.277) με την επιγραφή *ΕΥΜΕΝΗΣ ΖΩΠΥΡΟΥ ΛΥΣΙΜΑΧΕΥΣ*, των μέσων του 3ου αι. π.Χ., καθώς και πέντε ακόμη, ρωμαϊκών χρόνων.

Μεσολάβησαν πάντως τριάντα ολόκληρα χρόνια, μέχρι το 1985, για να πραγματοποιηθεί από την Εφορεία μας η πρώτη οργανωμένη σωστική ανασκαφή στον χώρο της ΔΕΘ, με αφορμή την επικείμενη τότε ανέγερση του ιταλικού περιπτέρου (σημερινού Περιπτέρου 15) κι αφού είχε ήδη προηγηθεί καταστροφή μεγάλου μέρους του οικοπέδου από τις ανεξέλεγκτες εκσκαφές. Παρ'όλο που κι αυτή περιορίστηκε αναγκαστικά στα λίγα σημεία όπου θα γινόταν θεμελίωση βαθύτερη από τη συνήθη «επιφανειακή», τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα των εκατό και πλέον τάφων ήταν αρκετά για να τεκμηριώσουν τη χρήση του χώρου από την εποχή του Κασσάνδρου και της ίδρυσης της ίδιας της Θεσσαλονίκης[4].

Η αρχή λοιπόν, έστω και καθυστερημένα και μετ' εμποδίων, είχε γίνει: την επόμενη δεκαετία οι ανασκαφές πολλαπλασιάστηκαν, σε συνάρτηση με τις νέες κτηριολογικές ανάγκες που προέκυπταν, αιφνιδιαστικά συνήθως, πιεστικά σε χρόνο και χρήμα πάντοτε.

Βουτιά στο βάθος του χρόνου

Έτσι, όταν το 1992 άρχισε η κατασκευή του συνεδριακού κέντρου «Ιωάννης Βελλίδης» στον χώρο του παλιού Λούνα-Παρκ, εμφανίστηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, η συνέχεια του νεκροταφείου με την αποκάλυψη άλλων 260 τάφων, ρωμαϊκών κυρίως αλλά και ελληνιστικών χρόνων[5], σε μία έκταση περίπου 800 τ.μ. Αναπάντεχη, ωστόσο, ανατροπή για τα μέχρι τότε δεδομένα υπήρξε ο εντοπισμός, αμέσως κάτω από τους ελληνιστικούς τάφους, ενός αρχαιολογικού στρώματος προϊστορικών χρόνων που χρονολογείται στη μέση και νεότερη φάση της Νεολιθικής περιόδου, η έρευνα του οποίου έφερε στο φως σημαντικά κατάλοιπα της αρχαιότερης έως σήμερα γνωστής κατοίκησης στο κέντρο της Θεσσαλονίκης[6].

Στη συνέχεια, το 1996, κατά την εκσκαφή για την ανέγερση της νέας πτέρυγας του Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης (ο αρχικός πυρήνας του οποίου στεγαζόταν μέχρι τότε στο παλιό περίπτερο της ΔΕΗ), εντοπίστηκε αδιατάρακτο ένα μικρό αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέρον τμήμα του νεκροταφείου, καθώς ο συγκεκριμένος χώρος είχε σχεδόν τελείως καταστραφεί από αυθαίρετες αποχωματώσεις[7]. Στο σημείο όμως αυτό θα επανέλθουμε λίγο αργότερα.

Τέλος, το 1998, με αφορμή την ανακατασκευή των τριών πυλών της ΔΕΘ, ερευνήθηκε μία έκταση 1.000 τ.μ. στον χώρο μόνο της βόρειας πύλης (πλατείας Σιντριβανίου), που απέδωσε ακόμη 408 τάφους. Η πλειονότητα των ταφών που αποκαλύφθηκαν εδώ ανήκει στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, ενώ η έρευνα στα βαθύτερα στρώματα όπου είχαν εντοπιστεί ελληνιστικοί τάφοι δεν ολοκληρώθηκε, λόγω της μεγάλης πίεσης για την έγκαιρη απόδοση του έργου[8]. Στην ανατολική και νότια είσοδο δεν πραγματοποιήθηκε ανασκαφή, καθώς οι χώροι εκεί διαμορφώθηκαν για να δεχτούν τις μεταλλικές κατασκευές των πυλών χωρίς εκσκαφές σε βάθος.

Μια «συνήθης» ανασκαφή

Η τελευταία, μέχρι στιγμής, αρχαιολογική έρευνα στις εγκαταστάσεις της Έκθεσης σχετίζεται και πάλι με τον χώρο του Μακεδονικού Μουσείου και την επικείμενη νέα επέκτασή του προς ανατολάς, στον δρόμο μεταξύ του ήδη υπάρχοντος κτίσματος και του περιπτέρου 13. Οι εργασίες, όπως ήδη αναφέρθηκε στην αρχή, διήρκεσαν από τον Οκτώβρη του 2000 μέχρι τον Ιούλιο του 2001 και κάλυψαν μία επιμήκη έκταση 1230 τ.μ., διάτρητη κυριολεκτικά από αποχετευτικούς αγωγούς και φρεάτια, καθώς και ενεργά ή μη δίκτυα του ΟΤΕ και της ΔΕΗ (Εικ. 1). Καθώς το σχέδιο επέκτασης του ΜΜΣΤ, είχε — τι παράδοξο! — ασφυκτικά χρονικά όρια παράδοσης[9], καταβλήθηκαν εντατικές προσπάθειες προσαρμογής της ανασκαφής στις ιδιαίτερες τεχνικές απαιτήσεις του έργου, με στόχο την άμεση τμηματική αποδέσμευση του χώρου και την παράλληλη ανέγερση του κτίσματος.

Συνολικά, ερευνήθηκαν 224 τάφοι, διαφόρων κατηγοριών, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν από το επίπεδο του σημερινού οδοστρώματος και μέχρι βάθους ± 2,50 μ., όπου εντοπίζεται το φυσικό έδαφος της περιοχής, διευθετημένοι σε πολύ πυκνή διάταξη, σε δύο ή τρία επάλληλα στρώματα, των οποίων τα όρια δεν ήταν βέβαια ιδιαίτερα σαφή[10]. Συχνά προέκυπτε και η ανάγκη της έρευνας τάφων εγκλωβισμένων κάτω

Εικ. 1. Γενική άποψη της ανασκαφής της επέκτασης του ΜΜΣΤ (2000), από Νότο. Διακρίνονται οι σύγχρονες επεμβάσεις, δίκτυα κ.λπ., στον χώρο (αριστερά η παλιά πτέρυγα του Μουσείου).

Εικ. 2. Λεπτομέρεια της ανασκαφής στο ΜΜΣΤ. Διακρίνονται οι τάφοι που είχαν εγκλωβιστεί κάτω από τα θεμέλια του περιπτέρου 13, καθώς και το στρώμα πλημμύρας.

από τα θεμέλια του περιπτέρου 13, με ανέλπιστα κάποτε αποτελέσματα, που επιβεβαίωναν τη μεγάλη καταστροφή του χώρου ακόμη και από τις θεωρούμενες «επιφανειακές» επεμβάσεις (Εικ. 2).

Στο βαθύτερο επίπεδο και σ' όλη την έκταση της ανασκαφής διαπιστώθηκε η διέλευση αλλεπάλληλων χειμάρρων, με έντονες εναποθέσεις άμμου και χαλικιού ή αργών λίθων, που κάλυπταν ορισμένους από τους πρωιμότερους τάφους, ενώ κάποιοι άλλοι ανοίγονταν στη συνέχεια μέσα σ' αυτές (Εικ. 2). Εδώ πιθανότατα εντοπίζεται η κοίτη του μεγάλου ρέματος που στο παρελθόν κατέβαινε από την περιοχή των Χορτατζήδων και διέσχιζε τη νότια έκταση της Πανεπιστημιούπολης και τον χώρο της ΔΕΘ, όπως φαίνεται σε παλιούς χάρτες και τοπογραφικά διαγράμματα της Θεσσαλονίκης[11], γεγονός που συμβάλλει ιδιαίτερα στην ιστορική τοπογραφία της περιοχής.

Οι επάλληλες και αλληλοεμπλεκόμενες στρώσεις των ταφών, η ποικιλία των ταφικών κατασκευών και η μαρτυρία των κτερισμάτων τεκμηριώνουν την αδιάλειπτη χρήση του τμήματος αυτού του νεκροταφείου για περισσότερους από έξι αιώνες, από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια έως τουλάχιστον τη μετάβαση προς τα παλαιοχριστιανικά. Επιπλέον, ένα τμήμα του χώρου πιθανά χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο και αρκετά αργότερα, όπως μαρτυρούν 40 ενταφιασμοί με προσανατολισμό Α-Δ, σε βάθος από 0,50 έως ±2,15μ. Πρόκειται για ακτέριστες ταφές σε αβαθείς λάκκους με ασαφή όρια (Εικ. 3), ανοιγμένους πρόχειρα μέσα σε ένα έντονα διαταραγμένο στρώμα, με υπολείμματα κατεστραμμένων ρωμαϊκών τάφων.

Στο ανώτερο κυρίως στρώμα εντοπίστηκαν 51 *κιβωτιόσχημοι λιθόκτιστοι* τάφοι, επιχρισμένοι εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα, ενώ στο ίδιο σχεδόν επίπεδο ή και λίγο βαθύτερα, 41 *κιβωτιόσχημοι πλινθόκτιστοι* τάφοι[12]. (Από τους συνήθως πολυάριθμους και διαχρονικούς *κεραμοσκεπείς* τάφους αποκαλύφθηκαν εδώ μόνο 26). Οι περισσότεροι από αυτούς βρέθηκαν κατεστραμμένοι από τα σύγχρονα δίκτυα και

Εικ. 3. Πρόχειρες ακτέριστες ταφές ανάμεσα σε στρώματα πλημμύρας.

ελάχιστοι διατηρούσαν την κάλυψή τους, συνήθως από μεγάλες σχιστόπλακες. Στα τοιχώματα ορισμένων κτιστών τάφων παρατηρήθηκαν κόγχες για την εναπόθεση κτερισμάτων, ενώ κάποιοι διέθεταν μαρμάρινο προσκεφάλαιο.

Ιδιαίτερα επιμελημένη αποδείχθηκε η κατασκευή ενός μεγάλου πλινθόκτιστου τάφου (Τ. 185), του 3^{ου} αι. μ.Χ., τα τοιχώματα και το δάπεδο του οποίου ήταν επενδυμένα με καλοδουλεμένες πλάκες μαρμάρου που σώζονταν σε άριστη κατάσταση (Εικ. 4, 5). Πολύ θετικό ήταν εδώ το γεγονός ότι, με τη σύμφωνη γνώμη της διοίκησης του ΜΜΣΤ, το εντυπωσιακό ταφικό μνημείο καθαιρέθηκε προσεκτικά υπό

Εικ. 4. Ο τάφος 185 με τη μαρμάρινη επένδυση εσωτερικά.

Εικ. 5. Εργασίες καθαίρεσης του τάφου 185.

την καθοδήγηση των τεχνικών της Εφορείας μας, προκειμένου να επανατοποθετηθεί και να παραμείνει ορατό στην είσοδο του νέου κτιρίου[13].

Η πολυπληθέστερη ωστόσο και πιο σημαντική ομάδα, σε αντίθεση με τα άλλα μέχρι στιγμής ερευνημένα τμήματα της ΔΕΘ αλλά και όλου του ανατολικού νεκροταφείου, αντιπροσωπεύεται εδώ από τους απλούς *λακκοειδείς* τάφους, που χρονολογούνται στην πιο πρώιμη φάση του: τα νομίσματα και άλλα κτερίσματα που περιείχαν πιστοποιούν ότι οι άνθρωποι που τάφηκαν εδώ ανήκουν στην πρώτη γενιά της ίδρυσης της Θεσσαλονίκης, είναι κάποιοι από τους πρώτους νεκρούς της καινούργιας πόλης...

Συνολικά ερευνήθηκαν 103 ορθογώνιοι λάκκοι, ανοιγμένοι στο φυσικό έδαφος, πολλοί από τους οποίους είχαν υποστεί καταστροφή αλλά όχι σύληση από τις νεότερες κτιστές κατασκευές. Τα τοιχώματα ήταν συνήθως επιχρισμένα με αραιό κονίαμα ή λεπτή στρώση πηλού, ένας μάλιστα διέσωζε και ίχνη γραμμικού διακόσμου. Σε αρκετούς παρατηρήθηκαν τα γνωστά κι από άλλες περιπτώσεις κοιλώματα στις γωνίες του δαπέδου ή ορθογώνια ορύγματα κατά μήκος των στενών πλευρών για την υποδοχή των ποδιών των ξύλινων νεκρικών κλινών (Εικ. 6). Η ύπαρξη άλλωστε μεγάλου αριθμού σιδερένιων καρφιών σε όλες τις κατηγορίες των τάφων υποδηλώνει τη χρήση ξύλινου φορείου για την μεταφορά και εναπόθεση των νεκρών.

Παρά την πρώτη απογοητευτική εικόνα των συνεχών αναμοχλεύσεων, η πρόσφατη ανασκαφή του ΜΜΣΤ, απέδωσε τελικά μεγάλη ποικιλία κτερισμάτων, ενδεικτικών για τα ταφικά έθιμα των αντίστοιχων εποχών. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι περισσότεροι νεκροί έφεραν τον χαρώνειο οβολό στο στόμα ή στο χέρι, προσφέροντας έτσι στην έρευνα σίγουρα χρονολογημένα σύνολα κεραμικής και ειδωλίων. Έτσι διαμορφώνεται μια πλήρης σειρά μυροδοχείων των τριών κυρίως προχριστιανικών αιώνων, καθώς και σύνολα ελληνιστικών πυξίδων, και απαντώνται μεμονωμένα αλλά αξιόλογα δείγματα κεραμικής του λεγόμενου τύπου «Δυτικής Κλιτύος». Βρέθηκαν επίσης αρκετά γυάλινα μυροδοχεία διαφόρων τύπων, απλά αλλά και πτηνόμορφα του 1ου αι. μ.Χ., τα οποία όμως δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί[14].

Εικ. 6. Λακκοειδής τάφος πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Διακρίνονται οι οπές στα πόδια της ξύλινης κλίνης.

Κοσμήματα χρυσά και χάλκινα, μαζί με χάλκινα κάτοπτρα συνόδευαν τις γυναικείες ταφές, χάλκινα επίχρυσα στεφάνια και στλεγγίδες τους άνδρες, αγαπημένα παιχνίδια και θεοί-προστάτες για τα παιδιά που έφυγαν νωρίς (Εικ. 7). Σημειώνουμε εδώ την ιδιόμορφη (όχι όμως μοναδική) περίπτωση μιας απλής κατά τα άλλα παιδικής λακκοειδούς ταφής, όπου ένα «κάλυμμα» από εξήντα ειδώλια βοδιών σκέπαζε προστατευτικά το κορμί του μικρού νεκρού[15] (Εικ. 8). Εντυπωσιακή, ωστόσο, είναι γενικά η παρουσία πλήθους ειδωλίων, ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, με καλοδιατηρημένα χρώματα, κίτρινα, ρόδινα και μαβιά: παιδικές και γυναικείες μορφές, κωμικοί ηθοποιοί, αρκετά ειδώλια Αφροδίτης (Εικ. 9), καθώς και ένα σύμπλεγμα Έρωτα και Ψυχής[16], με ωραιότατα χρώματα (Εικ. 10), που συντρόφευε μια νεαρή κοπέλα, σαν αχνός απόηχος των ερωτικών χαρών της επίγειας ζωής...

Από τη διαταραγμένη επίχωση του χώρου προέρχονται ακόμη δύο ακέραιες μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες με επιγραφές ρωμαϊκών χρόνων[17], καθώς και μερικά κομμάτια άλλων στηλών σε δεύτερη χρήση.

Εικ. 7. Κτερίσματα παιδικής ταφής ελληνιστικών χρόνων.

Εικ. 8. Η παιδική ταφή με το εντυπωσιακό σύνολο των πήλινων βοδιών.

Εικ. 9. Πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης.

Εικ. 10. Πήλινο ειδώλιο φτερωτού Έρωτα και Ψυχής.

Ένα απρόσμενο εύρημα και ...

Τη συνήθη ωστόσο και αναμενόμενη ανασκαφική εικόνα του νεκροταφείου ήρθε να ανατρέψει ένα αναπάντεχο εύρημα, που προέκυψε τις τελευταίες ημέρες της ανασκαφής. Πρόκειται για το τμήμα ενός μεγάλου ταφικού μνημείου που εντοπίστηκε ακριβώς στο ΒΔ όριο του σκάμματος. Δυστυχώς, δεν στάθηκε δυνατόν να αποκαλυφθεί η ορθογώνια κάτοψή του σ' όλο της το μήκος, καθώς τόσο στα βόρεια όσο και στα δυτικά εισχωρεί κάτω από το οδόστρωμα της ΔΕΘ και εκτός των ορίων κάλυψης του νέου κτηρίου (Εικ. 11, 12). Οι ανασκαμμένες εξωτερικές του διαστάσεις ανέρχονται σε 5,30 x 6μ. περίπου, ενώ οι ισχυροί εξωτερικοί λιθόκτιστοι τοίχοι του σώζονται σε ύψος 1,80μ. ο νότιος και 1,40μ. ο βόρειος, με πλάτος 1,10 και 1,50μ. αντίστοιχα. Εσωτερικά διαμορφώνεται η κάτοψη ενός υπόγειου θαλάμου, διαστάσεων 4,30 x 2,60μ., οι αργολιθοδομικές πλευρές του οποίου σώζονται σε ύψος μόλις 0,70-0,80μ. (Εικ. 12), καθώς είχαν ισοπεδωθεί από ένα μεταγενέστερο ταφικό συγκρότημα, που ωστόσο εντάχθηκε με εντυπωσιακή ακρίβεια μέσα στους εξωτερικούς τοίχους του μνημείου.

Ενδιαφέρον είναι ότι στο βόρειο τμήμα του θαλάμου διαμορφώνεται ένας χώρος διαστάσεων 1,70 x 1,55μ., με μαρμαροθέτημα στο δάπεδο, τα εσωτερικά τοιχώματα του οποίου διακοσμούνται με νωπογραφία (fresco). Δυστυχώς, διατηρείται ουσιαστικά η κατώτερη ζώνη, που μιμείται ορθομαρμάρωση με ελεύθερες ερυθρές πινελιές σε λευκό

Εικ. 11. Το ταφικό μνημείο κατά τη διάρκεια της ανασκαφής (άποψη από Βορρά).

Εικ. 12. Ο υπόγειος θάλαμος (άποψη από Νότο). Στο βάθος το βόρειο τμήμα με τη νωπογραφία και δεξιά οι ορθογώνιες κόγχες.

Εικ. 12α. Λεπτομέρεια της κόγχης με τον ορθογώνιο πίνακα.

φόντο (Εικ. 11, 12). Σ' ένα μόνο σημείο, σε κόγχη που σχηματίζεται στη ΒΑ γωνία του κτίσματος, σώζεται και μέρος της ανώτερης ζώνης, δηλαδή ενός ορθογώνιου πίνακα σε σκουροπράσινο πλαίσιο, στο κέντρο του οποίου εγγράφεται ρόμβος με ίχνη δίχρωμου φυτικού μοτίβου (Εικ. 12, 12α). Η λεπτότητα του υποστρώματος και των κονιαμάτων αλλά και η τεχνική της νωπογραφίας μαρτυρούν δουλειά έμπειρου τεχνίτη.

Η αποσπασματική διατήρηση του μνημείου, η εικόνα της έντονης αναμόχλευσης που παρουσίαζε το εσωτερικό του, οι διαπιστωμένες επισκευές (παρατηρήθηκαν τρία τουλάχιστον επάλληλα δάπεδα) και η απουσία κινητών ευρημάτων δυσχεραίνουν τόσο την αποκατάσταση της μορφής όσο και την ακριβή χρονολογική του ένταξη. Ο ταφικός, ωστόσο χαρακτήρας του είναι αναμφισβήτητος, καθώς επιβεβαιώνεται και από την ύπαρξη δύο τουλάχιστον τετράγωνων κογχών επιχρισμένων με λευκό κονίαμα που ανοίγονται στο εσωτερικό του ανατολικού τοίχου (Εικ. 11), και στις οποίες θα είχαν εναποτεθεί τεφροδόχα σκεύη. Ακόμη, στον υπόγειο αλλά προφανώς επισκέψιμο τοιχογραφημένο χώρο, η ύπαρξη ενός πλινθόκτιστου αγωγού κάτω από το αρχικό δάπεδο σχετίζεται πιθανότατα με τις προσφορές προς τους νεκρούς και τις χθόνιες θεότητες.

Από την αρχιτεκτονική του, λοιπόν, μορφή και την εσωτερική διαμόρφωση, το μνημείο μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία των λεγόμενων τάφων «*a camera*» (θαλαμωτών), ενώ ειδικότερα οι χαρακτηριστικές τεφροδόχες κόγχες προσδίδουν στον υπόγειο θάλαμο τον χαρακτήρα ενός μικρού «*columbarium*» *(=περιστερώνα)*, ενός τύπου ταφικού κτίσματος γνωστού κυρίως από τις νεκροπόλεις της περιοχής της Ρώμης —όπου συνήθως αποκτά μνημειακές διαστάσεις[18]— αλλά και τις ρωμαϊκές επαρχίες, για παράδειγμα από τα νεκροταφεία της Πάτρας[19].

Διευκρινίζουμε ότι η μορφή του λεγόμενου «*columbarium*» με τις κόγχες για την εναπόθεση τεφροδόχων αγγείων υπαγορεύεται από το έθιμο της καύσης των νεκρών, που κυριαρχεί από τον $1^{ο}$ αι. π. Χ. ως

το τέλος του 1ου μ.Χ. Τους δύο αυτούς αιώνες η πατροπαράδοτη στη Ρώμη πρακτική της ταφής έχει περιοριστεί και αρχίζει να επικρατεί η καύση σε τέτοιο βαθμό που να αναφέρεται από τον ιστορικό Τάκιτο ως το καθαυτό πια ρωμαϊκό ταφικό έθιμο (*«mos romanus»*). Στον 2ο αιώνα τα δύο έθιμα αρχικά συνυπάρχουν μέχρι την οριστική τελικά επικράτηση της ταφής (β' μισό 2ου /3ος αιώνας μ.Χ.).

Θεωρούμε ότι τα δεδομένα αυτά αντικατοπτρίζονται με ακρίβεια και στο συγκεκριμένο ταφικό μνημείο, που φαίνεται ότι ιδρύθηκε στον 1ο αι. μ.Χ., από μία προφανώς εύπορη οικογένεια ρωμαίων πολιτών της Θεσσαλονίκης, για να δεχθεί αρχικά την τέφρα των μελών της στις ειδικά διαμορφωμένες κόγχες[20]. Παρ' όλο που δεν υπάρχουν στοιχεία για την ανωδομή του, οι ενισχυμένοι εξωτερικοί τοίχοι υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός τουλάχιστον ακόμη, υπέργειου, ορόφου, που θα χρησίμευε ίσως για την τέλεση νεκροδείπνων, όπως έχει τεκμηριωθεί στις νεκροπόλεις της Ρώμης και της Όστια, στη Μ. Ασία αλλά και στην Πάτρα. Λίγο αργότερα διαμορφώθηκαν και νέοι χώροι, όπως μια κτιστή ορθογώνια θήκη, προορισμένοι πια για τους ενταφιασμούς.

Σ' αυτή τη φάση είναι πολύ πιθανό να τοποθετήθηκαν στον υπέργειο όροφο και κάποιες μαρμάρινες σαρκοφάγοι, όπως δείχνουν τα κομμάτια μιας αττικής σαρκοφάγου[21] με παράσταση κυνηγιού κάπρου, τα οποία βρέθηκαν εντοιχισμένα, ως οικοδομικό υλικό, στο τοίχωμα του μεταγενέστερου ταφικού συγκροτήματος, που κατασκευάστηκε μετά τη μερική καταστροφή του αρχικού μνημείου, ίσως προς το τέλος του 3ου μ.Χ. αιώνα.

... μια σχεδόν απίθανη σύμπτωση

Όταν τα κομμάτια από λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο αποτοιχίστηκαν και μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, διαπιστώθηκε ότι τα δύο μεγαλύτερα μπορούσαν να συγκολληθούν. Αποκαταστάθηκε έτσι ένα σημαντικό τμήμα από τη μακριά πλευρά της σαρκοφάγου και συγκεκριμένα, η κάτω δεξιά γωνία της (Εικ. 13)[22], στον γλυπτό διάκοσμο της οποίας μπορεί κανείς να αναγνωρίσει μια σκηνή από το κυνήγι του καλυδώνιου κάπρου, ένα θέμα ιδιαίτερα αγαπητό στην εικονογραφία, ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια[23].

Ο σχετικός μύθος ήταν βέβαια πασίγνωστος στην αρχαιότητα και διέθετε όλα τα στοιχεία που τον καθιστούσαν γοητευτικό τόσο για τους καλλιτέχνες όσο και τους παραγγελιοδότες: στο κυνήγι του γιγάντιου θηρίου που είχε στείλει η θεά Άρτεμη να ερημώσει την χώρα των Αιτωλών, οργισμένη με το βασιλιά της Οινέα, πήραν μέρος ήρωες πολλοί, με πρώτο ανάμεσά τους τον γιο του βασιλιά Μελέαγρο και την ατρόμητη Αταλάντη: *«Πλήθος ανδρών και σκύλων, αφηγείται ο Όμηρος, σύναξε ο Μελέαγρος απ' τις τριγύρω χώρες, γιατί οι λίγοι δεν θα νικούσαν το θεόρατο θεριό»...* Και απ' αυτούς, πολλοί έπεσαν νεκροί πριν ο Μελέαγρος πετύχει το θανατηφόρο κτύπημα στο εξαγριωμένο ζώο, στιγμιότυπο χαρακτηριστικό, που συνήθως απαθανατίζεται στις αντίστοιχες παραστάσεις.

Στην περίπτωσή μας, η παράσταση πατά επάνω στην ενιαία βάση της σαρκοφάγου, που διακοσμείται με ανάγλυφες συστάδες φύλλων άκανθας. Στο μεγαλύτερο μέρος κυριαρχεί η μορφή του μεγαλόσωμου

Εικ. 13. Το νέο τμήμα της αττικής σαρκοφάγου (ΜΘ 22.052) με παράσταση κυνηγιού κάπρου.

ζώου που επιτίθεται με ορμή από τα δεξιά. Λείπει, ωστόσο, το κεφάλι του και τα άκρα πίσω πόδια, ενώ από το μπροστινό αριστερό σώζεται και η οπλή. Διακρίνεται ακόμη η αιχμή ενός δόρατος που έχει καρφωθεί στα πλευρά του. Κάτω από την κοιλιά του κάπρου εικονίζεται ένας σκύλος κουλουριασμένος προς τα δεξιά, που στρέφει το κεφάλι του με τα μεγάλα μυτερά αυτιά προς τα πίσω.

Μπροστά στον κάπρο διασώζεται ένα τμήμα μιας πεσμένης στο έδαφος ανδρικής μορφής, από το στέρνο περίπου μέχρι τις κνήμες. Λείπει όλη η ανασηκωμένη αριστερή κνήμη, σώζονται όμως τέσσερα από τα δάκτυλα του ποδιού του άνδρα που σπρώχνουν το στέρνο του άγριου ζώου, σε μια απελπισμένη προσπάθεια αντίστασης. Το ξίφος του διακρίνεται αφημένο δίπλα του, ενώ ακολουθώντας την καμπύλη της κοιλιακής χώρας και του αριστερού μηρού διαγράφονται ελάχιστα οι πτυχώσεις μιας χλαμύδας. Σε αντίθεση με τους καλογραμμένους και σφικτούς μηρούς, οι χαλαρωμένοι μυς της κοιλιάς υποδηλώνουν την ώριμη ηλικία του άνδρα (Εικ. 13).

Σε ανάλογες παραστάσεις του κυνηγιού στην Καλυδώνα, στη μορφή αυτή αναγνωρίζεται ο ήρωας Αγκαίος[24] που προσπαθεί απεγνωσμένα να αποκρούσει τον εξαγριωμένο κάπρο, ο οποίος έχει ήδη δεχθεί ένα καίριο πλήγμα. Επίσης χαρακτηριστική, αν και όχι πάντα παρούσα, είναι και η μορφή του, προφανώς πληγωμένου, σκύλου κάτω από την κοιλιά του θηρίου.

Ακόμη, στην πλάγια όψη της σαρκοφάγου σώζεται ένα τμήμα μόνο του δεξιού σκέλους με ψηλό δερμάτινο υπόδημα —από την αρχή

περίπου του μηρού μέχρι το μέσον της κνήμης—, μιας άλλης ανδρικής μορφής, σε έντονη κίνηση προς τα αριστερά. Κάτω από τον μηρό και σε επαφή με την κνήμη διαγράφεται το πίσω μέρος ενός ακόμη σκύλου με αντίθετη κατεύθυνση (Εικ. 14).

Σημειώνουμε εδώ ότι στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, παρά το γενικότερα δημοφιλές θέμα του, το μυθικό κυνήγι αντιπροσωπεύεται από δύο μόνο αττικές σαρκοφάγους: διακοσμεί την πίσω όψη μιας λάρνακας από το δυτικό νεκροταφείο, με παράσταση της «*επί ναυσίν μάχης*» Ελλήνων και Τρώων στην κύρια όψη της (αρ. ευρ. ΜΘ 1.246)[25], και αναγνωρίζεται σε μια ακόμη σαρκοφάγο (Εικ. 15), από την οποία σώζεται το μεγαλύτερο μέρος της μπροστινής πλευράς της (αρ. ευρ. ΜΘ 3.329)[26].

Κυρίαρχη μορφή στο μέσο αυτής της δεύτερης πολυπρόσωπης παράστασης είναι ο Μελέαγρος, που απεικονίζεται έφιππος, να επιτίθεται με το δόρυ στο δεξί εναντίον του κάπρου που ορμούσε από απέναντι, κι από τον οποίο σώζεται μόνο το ρύγχος[27]. Μπροστά από το άλογο, σα να οδηγεί τον Μελέαγρο, τρέχει η Αταλάντη με τόξο στο χέρι και τη σκηνή πλαισιώνουν άλλες ανδρικές νεανικές μορφές και τρία σκυλιά που μπλέκονται στα πόδια τους. Κάτω από τα ανασηκωμένα σκέλη του αλόγου διαγράφεται το κεφάλι ενός πεσμένου φαλακρού και γενειοφόρου άνδρα, που σηκώνει αμυνόμενος το αριστερό, τυλιγμένο στη χλαμύδα χέρι του.

Αντιλαμβάνεται κανείς την έκπληξη και την αρχική δυσπιστία, που γρήγορα μετατράπηκε σε ενθουσιώδη βεβαιότητα, όταν υποψιαστήκαμε ότι το νέο εύρημα πιθανότατα συνανήκε και συμπλήρωνε το τμήμα ακριβώς αυτής της σαρκοφάγου, που αποτελούσε ένα από τα παλιότερα αποκτήματα της συλλογής γλυπτών του Μουσείου, άγνωστης μέχρι τώρα προέλευσης! Πόσες πιθανότητες υπήρχαν άραγε, τα σπαράγματα ενός μνημείου, καταστραμμένου ήδη από την αρχαιότητα, να ανταμωθούν και πάλι, ύστερα από τόσους αιώνες και μάλιστα κάτω από τόσο παράδοξες συνθήκες; Κι όμως!...

Εικ. 14. Η πλάγια όψη του τμήματος ΜΘ 22.052.

Στον συσχετισμό του νέου ευρήματος με το παλιότερο οδήγησε αρχικά, και πέραν της θεματικής ομοιότητας, το χαρακτηριστικό λοξό σπάσιμο της πλάκας στα νερά του μαρμάρου, κοινό και στα δύο τμήματα[28]. Στη συνέχεια, μια ακόμη ένδειξη αποτέλεσε η απόδοση του μοτίβου με την άκανθα στη βάση του νέου κομματιού, που ουσιαστικά επαναλάμβανε το περισσότερο φθαρμένο μοτίβο στο επάνω μέρος της λάρνακας ΜΘ 3.329. Καθοριστικές όμως για την ταύτιση υπήρξαν οι καμπύλες πτυχώσεις από τη χλαμύδα της πεσμένης γυμνής μορφής, που συμπληρώνουν το αντίστοιχο τμήμα της χλαμύδας της τυλιγ-

Εικ. 15. Η αττική σαρκοφάγος στο Μουσείο Θεσσαλονίκης (ΜΘ 3.329).

μένης στο χέρι του γενειοφόρου Αγκαίου, όπως άλλωστε και η νοητή προέκταση του δόρατος του έφιππου Μελέαγρου που καταλήγει στην αιχμή στο στέρνο του κάπρου (Εικ. 16).

Θα πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι απόλυτο σημείο επαφής των δύο τμημάτων δεν υπάρχει, όπως δεν υπήρξε και η δυνατότητα επαλήθευσης της ταύτισης στις αίθουσες του Μουσείου, καθώς το πρώτο κομμάτι ήταν ήδη από παλιά πακτωμένο σε μόνιμη βάση για τις ανάγκες της έκθεσής του. Ελπίζουμε βέβαια ότι η συνένωση των τμημάτων θα είναι εφικτή κατά την επανέκθεση των γλυπτών με αφορμή την ανακαίνιση του Αρχαιολογικού Μουσείου, που έχει ήδη δρομολογηθεί. Η εικονική ωστόσο αποκατάσταση του παλιού και του νέου ευρήματος (Εικ. 16), που επιτεύχθηκε με τη βοήθεια της τεχνολογίας, δεν πρέπει να απέχει ιδιαίτερα από την πραγματικότητα[29].

Εικ. 16. Ψηφιακή σύνθεση – αποκατάσταση των δύο τμημάτων.

Και άλλες κρυμμένες εκπλήξεις

Το εντυπωσιακό λοιπόν μνημείο που αποκαλύφθηκε πρόσφατα στον χώρο της ΔΕΘ αποτελεί μια μοναδική μέχρι στιγμής περίπτωση στην ταφική αρχιτεκτονική της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης, που ωστόσο έχει να παρουσιάσει μία μεγάλη ποικιλία κατασκευών. Στον ελληνικό χώρο ανάλογα μνημεία, κάποια ίσως περισσότερο σύνθετα, εμφανίζονται κυρίως στην Πάτρα από τα τέλη του $1^{ου}$ αι. π.Χ., με την έλευση των ρωμαίων αποίκων, και τον επόμενο ήδη αιώνα είναι οργανωμένα σε πυκνά συγκροτήματα με πρόσοψη σε ευρύ ταφικό χαλικόστρωτο δρόμο[30].

Έχει έρθει όμως η στιγμή να επανέλθουμε στο σημαντικότερο εύρημα της ανασκαφής του 1996 στον χώρο της νέας πτέρυγας του ΜΜΣΤ, δηλαδή την αποκάλυψη ενός τμήματος λιθόστρωτου δρόμου με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, ο οποίος σωζόταν σε μήκος 12,30μ., και το εντυπωσιακό του πλάτος φθάνει τα 4,20μ. (Εικ. 17). Ο δρόμος έχει ελαφρά κλίση προς τον άξονά του για την απορροή των υδάτων, ενώ το μέτωπο του οδοστρώματος οριοθετείται με προσεκτικά επιλεγμένους λίθους. Παρουσιάζει δε παρόμοια κατασκευαστική αντίληψη με λιθόστρωτο δρόμο του Γυμνασίου της Αμφίπολης, αρκετά όμως στενότερο, που τοποθετείται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια[31].

Δυστυχώς, ούτε τότε είχε σταθεί εφικτό να αποκαλυφθεί εξ ολοκλήρου ο δρόμος, που εκτείνεται κάτω από ένα παρακείμενο λυόμενο οίκημα, παρά τις ενέργειές μας προς τη διοίκηση της ΔΕΘ, επιτύχαμε ωστόσο τη διατήρηση του ανασκαμμένου τμήματος στον υπόγειο εκθεσιακό χώρο του Μουσείου[32], ελπίζοντας πάντα σε μια μελλοντική δεύτερη ευκαιρία.

Η σπουδαιότητα του ευρήματος είναι ολοφάνερη για την ιστορική τοπογραφία της Θεσσαλονίκης, καθώς αποτελεί μοναδικό δείγμα του αρχαίου οδικού συστήματος στην περιοχή εκτός των τειχών. Πρόκειται πιθανότατα για έναν δρόμο που ξεκινούσε από τη γνωστή ως Κασσανδρεωτική πύλη, στην περιοχή του Σιντριβανίου, και κατευθυνόταν προς τα νοτιοανατολικά, διασχίζοντας το εκτεταμένο ανατολικό νεκροταφείο. Προς τον σημαντικό αυτό οδικό άξονα, από τη νοητή επέκταση του οποίου δεν απέχει ούτε είκοσι μέτρα, ήταν προφανώς στραμμένο και το μοναδικό για τη Θεσσαλονίκη ταφικό μνημείο, τη συνέχεια του οποίου δεν μας επετράπη δυστυχώς να ερευνήσουμε. Αγνοούμε έτσι το συνολικό του μέγεθος αλλά και τη μορφή της πιθανότατα μνημειακής του πρόσοψης, η οποία ευελπιστούμε ότι θα αποκαλυφθεί μελλοντικά κάτω από το οδόστρωμα, όταν θα δημιουργηθούν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για τη συνέχιση της έρευνας.

Εικ. 17. Ο λιθόστρωτος δρόμος κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του 1996.

Ευτυχώς πάντως, και παρά τις αρχικές αντιδράσεις, με απόφαση του ΥΠΠΟ και αυτό το μνημείο έχει διατηρηθεί ορατό και προστατευμένο από ειδική γυάλινη κατασκευή στον υπόγειο χώρο της επέκτασης του Μουσείου, εκεί που θα διαμορφωθεί το αναψυκτήριο. Ήδη έχει ολοκληρωθεί η συντήρησή του και προχωράει με γοργούς ρυθμούς η ολοκλήρωση της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου και ανάδειξης του μνημείου με τον κατάλληλο φωτισμό, ενημερωτικές πινακίδες κλπ., για την πληρέστερη ενημέρωση του επισκέπτη. Ουσιαστικά δηλαδή, μέσα στη θολή ελληνική πραγματικότητα, καταλήγουμε να θεωρούμε παρήγορο το ότι τουλάχιστον τρία μνημεία, έστω και αποσπασματικά, μοναδικά πάντως δείγματα του πλούσιου παρελθόντος της Διεθνούς Έκθεσης, αλλά και της ίδιας της ιστορίας Θεσσαλονίκης, ευτύχησαν να διασωθούν επειδή εντοπίστηκαν σ' ένα κέντρο του σύγχρονου πολιτισμού!

Συντομογραφίες

ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
ΕπΣυνΕλλΚερ	Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
Μακεδονικά	Σύγγραμμα περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών
Τεκμήρια	ΤΕΚΜΗΡΙΑ. Συμβολές στην Ιστορία του ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου

Σημειώσεις

1. Συνοπτικά συμπεράσματα από τις παλιότερες έρευνες στο ανατολικό νεκροταφείο βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, στον τόμο «Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια», Οδηγός της Έκθεσης (Αθήνα 1986) 38-39. Ειδικότερη όμως αναφορά και συγκεντρωμένα τα στοιχεία για τον ευρύτερο χώρο, βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Το αρχαίο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης και η κρυφή ιστορία της Πανεπιστημιούπολης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 7, 2002, 19-32.

2. Χ.Ι. Μακαρόνας, *Μακεδονικά* 2, 1941-1952, 597. "*Lacrymateria*" = «δακρυδόχοι», τα γνωστά μας μυροδοχεία, πήλινα ή γυάλινα.

3. Ι. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* (Αθήνα 1996) 35.

4. Σχετικά βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Σύνολα κεραμικής από το ελληνιστικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Γ' ΕπΣυνΕλΚερ.* (Αθήνα 1994) 80-89. Η ανασκαφή του 1985 είχε διενεργηθεί από τους συναδέλφους κ.κ. Μ. Παππά και Χρ. Γκατζόλη.

5. Κ. Κουσουλάκου, «Ανασκαφή ανατολικού νεκροταφείου Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 7, 1993, 355-372.

6. Μ. Παππά, «Νεολιθική εγκατάσταση στο χώρο της ΔΕΘ», *ΑΕΜΘ* 7, 1993, 303-310, και, της ίδιας, «Νεολιθική κατοίκηση στη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, Γραφές και πηγές 6.000 χρόνων 2, 1997, 6-13.

7. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *ΑΔ* 51, 1996, Χρον., B_2, 427.

8. Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Ανασκαφή στο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης. ΔΕΘ 1998», *ΑΕΜΘ* 13, 1999, 207-218.

9. Η επέκταση του ΜΜΣΤ χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα «ΕΠΤΑ» και την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων. Στα έξοδα όμως της ανασκαφικής έρευνας συνέβαλε γενναιόδωρα το Υπουργείο Πολιτισμού.

10. Λεπτομερή αναφορά στα δεδομένα της ανασκαφής και τα πρώτα συμπεράσματα της έρευνας βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη – Στ. Γκαλινίκη – Κ. Αναγνωστοπούλου, «ΔΕΘ και αρχαιότητες: μια σχέση με παρελθόν και μέλλον. Η ανασκαφική έρευνα στον χώρο επέκτασης του ΜΜΣΤ», *ΑΕΜΘ* 15, 2001, 215-228

11. Αναπαραγωγή πολλών από αυτά βλ. στην έκδοση Π. Σαββαΐδης – Ά. Μπαντέλας, *Πόλις Πανεπιστημίου Πόλις* (Θεσσαλονίκη 2000) 31, σχ. 2.8, 8.19 κ.ά.

12. Αναλυτική παρουσίαση των διάφορων ταφικών κατασκευών που εντοπίζονται στο αρχαίο νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, καθώς και της σχετικής ορολογίας, βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 7, 2002, 21-24.

13. Γεγονός που πραγματοποιήθηκε ήδη με επιτυχία τον Ιούλιο του 2003.

14. Παρόμοια βλ. *Θεσσαλονικέων Πόλις* 7, *ό.π.*, 30, εικ. 10.

15. Αντίστοιχη περίπτωση, με δεκαεπτά όμως ειδώλια βοδιών, από ανασκαφή οικοπέδου στην οδό Φιλ. Εταιρείας 3, βλ. στον Οδηγό της Έκθεσης του Μ. Θεσσαλονίκης, *ό.π.* (σημ. 1), 133, εικ. 138 (τέλος 2ου αι. π.Χ.).

16. Δύο παρόμοια ειδώλια προέρχονται επίσης από το ανατολικό νεκροταφείο: το ΜΘ 7095, Οδηγός της Έκθεσης, *ό.π.*, 129, εικ. 43 (Θεολογική Σχολή ΑΠΘ), καθώς και ένα από την ανασκαφή του 1992-1993 στο οικόπεδο της νέας Δημοτικής Βιβλιοθήκης επί της Εθνικής Αμύνης, Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη – Α. Λιούτας, *ΑΕΜΘ* 8, 1994 (προφορική ανακοίνωση).

17. Πρόκειται για τις στήλες ΜΘ 21952, με την επιγραφή *ΠΕΛΕΙΓΙΝΗΣ ΚΑΜΡΥΟΣ* (β' μισό 3ου αι. π.Χ.) και ΜΘ 21953, με ενδιαφέρουσα επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων, για τη δημοσίευση των οποίων βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη – Ηλ. Σβέρκος, «Δύο νέες επιγραφές από το ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Τεκμήρια* 6, 2001, 1-8.

18. Βλ. σχετικά J.M.C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* (1971) 113 κ.ε.

19. Βλ. κυρίως Ιφ. Δεκουλάκου, «Ρωμαϊκό μαυσωλείο στην Πάτρα», *ΣΤΗΛΗ*, Τόμος εις μνήμην Ιω.Κοντολέοντος (1979) 556-575, με την προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία.

20. Επιγραφικές μαρτυρίες από ανάλογα παραδείγματα βεβαιώνουν ότι τα οικοδομήματα αυτά ήταν τάφοι οικογενειακοί και μάλιστα απαγορευόταν η μεταβίβασή τους σε τρίτους.

21. Οι λεγόμενες «αττικές» σαρκοφάγοι, εντυπωσιακά έργα των αττικών εργαστηρίων του 2ου και 3ου αι. μ.Χ., αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία ταφικών μνημείων. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης καταγράφεται ένας μεγάλος αριθμός αξιόλογων δειγμάτων, πολλές από τις οποίες προέρχονται από το ανατολικό νεκροταφείο, βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 7, 2002, 23-24.

22. Έχει καταγραφεί με αρ. ευρ. ΜΘ 22.052 και οι σωζόμενες (συνολικά) διαστάσεις έχουν ως εξής: μέγιστο μήκ. 0,955μ., ύψ. 0,528μ., πάχ. 0,165.

23. Σχετικά με τον μύθο του Μελέαγρου και τις διάφορες παραλλαγές του βλ. το αντίστοιχο λήμμα στο έργο Ι.Θ. Κακριδής (εκδ.), *Ελληνική Μυθολογία* (Αθήνα1986) τόμ. 3, 153-161 (Αιτωλία). Για την ευρύτερη εικονογραφική του απόδοση βλ. και το λήμμα *Meleagros*, στο *LIMC* VI (1992) 414 κ.ε. (S. Woodford – G. Daltrop). Ειδικότερα μπορεί κανείς να ανατρέξει στο έργο του G. Koch, *Die mythologishen Sarkophage* 6, στο λήμμα *Meleager* (*SarkRel* XII), καθώς και G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage* (1982) 399-402.

24. Πρβλ. τελείως ενδεικτικά την αντίστοιχη παράσταση στον περίφημο μελανόμορφο ελικωτό κρατήρα, γνωστό ως «François», *Ελληνική Μυθολογία*, *ό.π.*, 155, στην οποία ο ήρωας (Ανταίος κατά την αρχαϊκή επιγραφή) κείτεται θανάσιμα πληγωμένος.

25. Ι. Βοκοτοπούλου, *ό.π.* (σημ. 3), 23, *LIMC* VI (1992) 425 αρ.110 και, ειδικότερα στον τόμο Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Ε. Βουτυράς, *Κατάλογος Γλυπτών Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Ι (Θεσσαλονίκη 1997) αρ. κατ. 135, εικ. 341-346 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου), με όλη την προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία.

26. Βλ. αντίστοιχα Ι. Βοκοτοπούλου, *ό.π.*, 92 με εικ. σελ. 96, LIMC VI (1992) 425 αρ.114 και Κατάλογος Γλυπτών Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, *ό.π.*, αρ. κατ. 136, εικ. 347-349 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου), επίσης με την προηγούμενη βιβλιογραφία και ειδικότερη διαπραγμάτευση του θέματος.

27. Η σαρκοφάγος αυτή, μαζί με τρία μόνο ακόμη παραδείγματα, ανήκει σε μια ιδιαίτερη ομάδα σαρκοφάγων με τον μύθο του καλυδώνιου κάπρου, που τοποθετούνται στο β' τέταρτο του 3ου αι. μ.Χ., και απεικονίζουν τον Μελέαγρο έφιππο, τονίζοντας ακόμη περισσότερο την ηρωική υπόσταση του κυνηγού, Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *ό.π.*

28. Η επιστημονική τεκμηρίωση του απρόσμενου συσχετισμού των δύο τμημάτων πρόκειται να δημοσιευτεί στα υπό έκδοση Πρακτικά του *Symposium des Sarkophages Corpus*, του Πανεπιστημίου του Marburg (επιμ. έκδ. Dr. G. Koch).

29. Η φωτογράφηση των όψεων του νέου τμήματος (ΜΘ 22.052) οφείλεται στον Dr. Kl.-V. von Eickstedt, ο οποίος επιμελήθηκε και την ψηφιακή επεξεργασία της σύνθεσης, ειδικά για τις ανάγκες της παραπάνω δημοσίευσης. Η φωτογραφία του τμήματος ΜΘ 3.329 (παλιότερη λήψη του Μ. Σκιαδαρέση), μου παραχωρήθηκε πρόθυμα από την καθηγήτρια του ΑΠΘ κ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου.

30. Ιφ. Δεκουλάκου, *ό.π.* (σημ.19), 557, εικ.1.

31. Βλ. Κ. Λαζαρίδη, «Το γυμνάσιο της Αμφίπολης», στο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (1990) 247, σχ. 2, εικ. 3, καθώς και Δ. Λαζαρίδης, *Αμφίπολις* (Οδηγός, 1993) 62, εικ. 35.

32. Με την ηθική και οικονομική στήριξη του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας «Θεσσαλονίκη '97», που διέθεσε το απαιτούμενο ποσό για την τροποποίηση της στατικής μελέτης της νέας πτέρυγας σ' εκείνο το σημείο.

Κώστας Σουέρεφ

Ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη

$6^{ος}$ — $2^{ος}$ αι. π.Χ.

Silence tel que ce qui fut
avant jamais ne sera plus
par le murmure déchiré
d'une parole sans passé
d'avoir trop dit n'en pouvant plus
jurant de ne se taire plus
Samuel Beckett

Στην εργασία αυτή επικεντρώνουμε την προσοχή μας στην ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη, διερευνώντας ζητήματα γεωγραφίας, ιστορικής τοπογραφίας και αρχαιολογίας. Η παρατήρηση της περιοχής με τα σταθερά και τα μεταβληθέντα στοιχεία της, η επεξεργασία των φιλολογικών αφενός και των αρχαιολογικών δεδομένων αφετέρου διαμορφώνουν πεδίο συζήτησης που αφορά στο χρονικό τόξο ιδιαίτερα μεταξύ $6^{ου}$ και $2^{ου}$ αι. π.Χ. με τους εξής άξονες:

α) Η σχέση της σταθερής και της μεταβληθείσας γεωμορφολογίας των περιοχών στις οποίες αναπτύχθηκαν οι αρχαίες θέσεις Χαλάστρα, Θέρμη, Δικαία, Αίνεια και Θεσσαλονίκη με τη χώρα και τα λιμάνια τους.

β) Η λειτουργική σημασία των ευλίμενων περιοχών.

γ) Η διαχρονική αξία της επιλογής των θέσεων αυτών σε συνδυασμό με τις χρήσεις των λιμανιών τους.[1]

Βασική πρόθεσή μας είναι το να επιχειρήσουμε την κατανόηση όψεων από τις γεωπολιτικές καταστάσεις που διαπλέχθηκαν στα αρχαϊκά, στα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια ανάμεσα στον κάτω ρου του Αξιού ποταμού και τα ακρωτήρια Μεγάλο Έμβολο του Αγγελοχωρίου και Τούζλα της Νέας Μηχανιώνας, στο βόρειο Αιγαίο, μεταξύ Μακεδονίας και Χαλκιδικής. Εξάλλου, επιβάλλεται η ανάγκη να αναθεωρηθούν και ενδεχομένως να εισαχθούν στη συζήτηση προβληματικές που προκύπτουν από τις διαφορετικές προσεγγίσεις στα πράγματα των σύγχρονων ιστορικών και αρχαιολόγων.

2. Εισαγωγικά (Σχ. 1)

Το ανατολικό τμήμα γης που βρέχεται από τα νερά του αρχαίου Θερμαίου, και τώρα Θερμαϊκού κόλπου, ορίζεται φυσικά, ιστορικά και για μεθοδολογικούς λόγους της μελέτης από τον ποταμό Αξιό, ο οποίος εκβάλλει στο βόρειο κεντρικό σημείο του κόλπου (Εικ.1). Η διάσπαση της χερσαίας ζώνης γύρω από τον κόλπο σε ανατολική και δυτική έχει δύο σημεία που μοιάζει να κλείνουν το εσωτερικό του:

α) Ανατολικά και νότια, τα ακρωτήρια Μεγάλο Έμβολο ή Μεγάλο Καραμπουρούν (βόρεια) και Τούζλα (νότια), όπου αναπτύσσονται σήμερα οι περιοχές του Αγγελοχωρίου και της Νέας Μηχανιώνας αντίστοιχα, με τη Λίμνη Αλυκής αναμεταξύ τους (Εικ. 12-13).

β) Δυτικά, η δαντελωτή ακτή των περιοχών της Νέας Αγαθούπολης, του Μακρύγιαλου και της Σκάλας Αλυκής, η οποία καταλήγει στο ακρωτήριο Αθερίδα των Αλυκών Κίτρους.

Η ανατολική ακτή των ακρωτηρίων θεωρείται βέβαιο ότι ανήκε κατά την αρχαιότητα στην Αίνεια[2]. Η δε δυτική ακτή περιλάμβανε τη Μεθώνη και την Πύνδα[3].

Υπάρχει ένας ευρύτερος εξωτερικός χώρος που υπάγεται στον κόλπο του Θερμαίου, νοτιότερα, και αυτός ορίζεται από τα σημεία:

α) Ανατολικά από το ακρωτήριο Ποσείδι στη νοτιοδυτική Χαλκιδική.

β) Δυτικά από το ακρωτήριο του Πλαταμώνα στην ανατολική Πιερία.

Εικ. 1. Αξιός ποταμός (στο ύψος Πολυκάστρου – Αξιούπολης).

Σχ. 1. Ο Θερμαϊκός (Θερμαίος) κόλπος και η περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας.

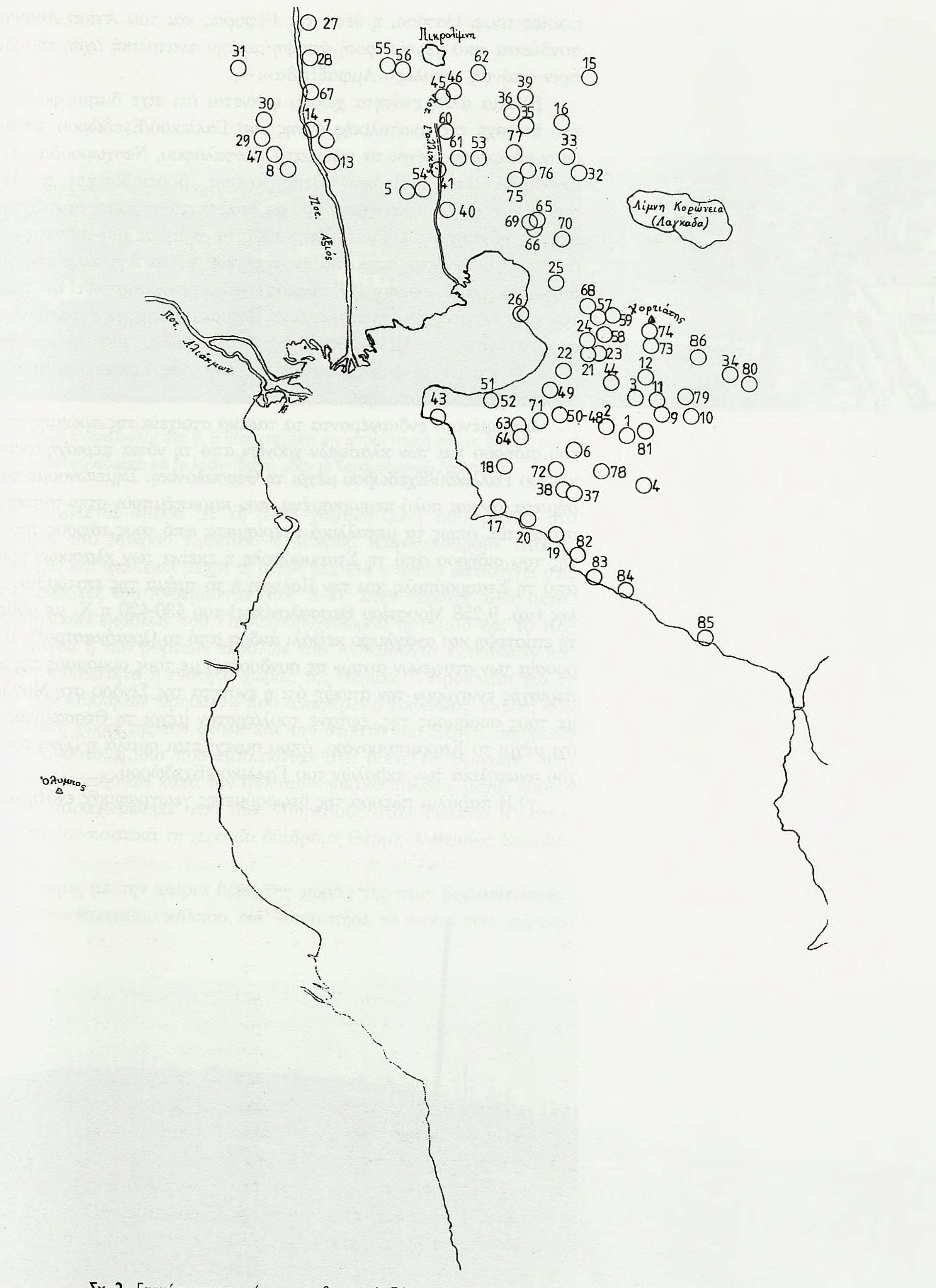
Στην ανατολική παραλία του Ποσειδιού είχε εδραιωθεί κατά την αρχαιότητα ο ναός του Ποσειδώνα και η πόλη της Μένδης, στη δυτική αντίστοιχα το Ηράκλειον Πιερίας[4].

3. Εστιάζοντας μεταξύ Αξιού και Αινείας στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια (Σχ 2)

Η διερεύνηση των φιλολογικών και αρχαιολογικών δεδομένων εμπεριέχει την αναγνώριση, στον περιβάλλοντα χώρο του Θερμαϊκού κόλπου, των γεωγραφικών και γεωπολιτικών κατά περίπτωση οντοτήτων τις οποίες συναποτελούσαν μικροί και μεγάλοι οικισμοί. Στην περίπτωσή μας, ως προς την ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη, κατά τα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, έχουμε πιθανές ενότητες χώρων, με βάση τις αναφερόμενες από τις αρχαίες πηγές θέσεις και τις γνωστές από την αρχαιολογική έρευνα:

α) Μεταξύ των εκβολών του Αξιού και του Γαλλικού, από την ευμετάβλητη ακτογραμμή των ποταμίσιων αποθέσεων μέχρι τον Ακροπόταμο και την Πικρολίμνη στα βόρεια, στο δυτικό τμήμα της αρχαίας Μυγδονίας, διαμορφώνεται η ενότητα χώρου που οριζόταν ως Χαλάστρα[5]. Στην ενότητα αυτή και στην άμεση από αυτήν περιοχή η οποία γειτνιάζει, επηρεάζονται γεωγραφικά αρχαίες θέσεις όπως του Βαλτοχωρίου και της Νέας Χαλκηδόνας (οι οποίες βρίσκονται ανάμεσα σε παραποτάμους και προφανώς στη δράση αρχαιότερων «δέλτα» του Αξιού), της Γέφυρας-Αγίου Αθανασίου, του Βαθύλακκου, του Προχώματος και του Καστανά (από νότια προς βόρεια, στην ανατολική όχθη του κάτω ρου του Αξιού) του Ξηροχωρίου, της Νέας Φιλαδέλφειας, της Νέας Μεσημβρίας, της Νέας Αγχιάλου (και ΒΙ.ΠΕ.Θ. Σίνδου) και της Νέας Ιωνίας/Μαγνησίας (από τον Βορρά προς τον Νότο, νότια της Πικρολίμνης, στη δυτική όχθη του κάτω ρου του Γαλλικού)[6]. Δεν αποκλείεται βέβαια οι θέσεις της Νέας Αγχιάλου και της Νέας Ιωνίας/Μαγνησίας να είχαν συσχετιστεί με τα αρχαιότερα «δέλτα» του Γαλλικού/Εχεδώρου, αν λάβουμε υπόψη τα ρέματα και τους παραποτάμους που χαρακτηρίζουν την περιοχή.

Κρίνοντας από τις ταφές με πλούσια κτερίσματα των αρχαϊκών χρόνων που έχουν ανασκαφθεί στον Άγιο Αθανάσιο, τη Φιλαδέλφεια και τη ΒΙ.ΠΕ.Θ. Σίνδου, νότια της διπλής τράπεζας της Νέας Αγχιάλου, φαίνεται ότι σε αυτές τις θέσεις πρέπει να αναζητηθεί το οικιστικό κέντρο της αρχαίας Χαλάστρας[7]. Ίσως η Νέα Αγχίαλος συνδυάζει τα περισσότερα στοιχεία υπέρ της ταύτισης με τον κύριο οικισμό της Χαλάστρας: πλουσιότεροι τάφοι σε χρυσό, άργυρο, χαλκό, σίδηρο, σε επείσακτα αγγεία και άλλα ευρήματα, ενδιαφέροντα οικιστικά στοιχεία (διπλή τράπεζα, 50 στρ. συνολικά) σε θέση κοντά στις εκβολές του χρυσοφόρου Γαλλικού και την ευλίμενη αρχαία ακτογραμμή, νότια της Πικρολίμνης που πιθανόν παρείχε το «χαλαστραίον νίτρον». Σε κάθε περίπτωση οι αποστάσεις μεταξύ των παραθαλάσσιων κατά την αρχαιότητα θέσεων Γέφυρας και Νέας Αγχιάλου είναι τέτοια που, αναλογικά με τις άλλες ενότητες του χώρου της Σίνδου-Θέρμης ή Κισσού ή Ανθεμούντα ή Αινείας, θα ήταν δυνατόν να συνανήκουν στην ίδια γεωπολιτική οντότητα της Χαλάστρας, ανεξάρτητα από τις τοπικές ονο-

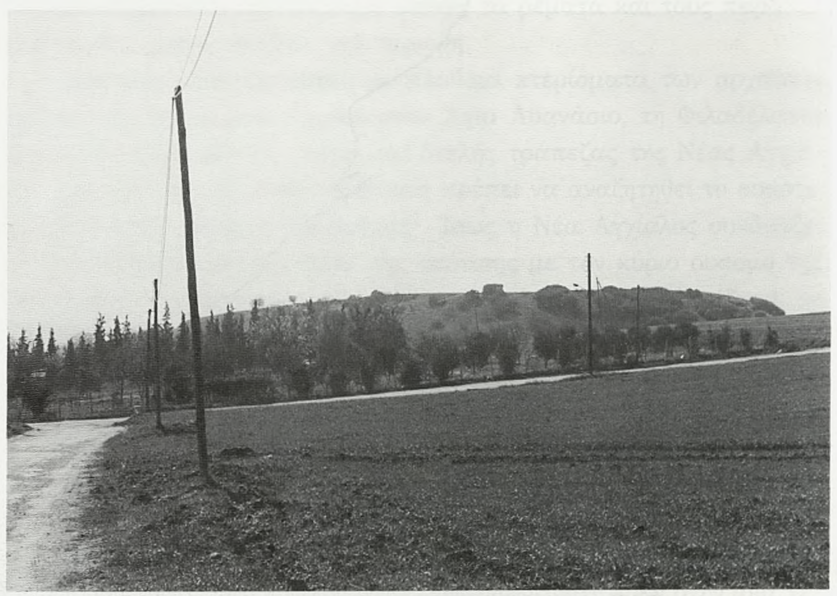
Σχ. 2. Γενικό τοπογραφικό της παραθερμαϊκής ζώνης. Σημειώνονται αρχαίες θέσεις μεταξύ Αξιού ποταμού και Ακρωτηρίου Μεγάλου Εμβόλου (αρχαίας Αινείας).

μασίες τους. Ωστόσο, η θέση της Γέφυρας και του Αγίου Αθανασίου συνδέεται από γεωγραφική άποψη με την ανατολική όχθη του Αξιού πριν από τις εκβολές «Αμφαξίτιδα».

β) Μια άλλη ενότητα χώρου φαίνεται ότι είχε διαμορφωθεί από την περιοχή της ανατολικής όχθης του Γαλλικού/Εχεδώρου ποταμού, στον κάτω ρου, μέχρι τα υψώματα Πενταλόφου, Νεοχωρούδας, Ωραιοκάστρου, Λητής, Πεύκων Θεσσαλονίκης, βορειοδυτικές απολήξεις ορεινών όγκων του Χορτιάτη που με αρκετή πιθανότητα ταυτιζόταν με εκείνη της αρχαίας Σίνδου[8]. Στην ενότητα αυτή, με μια πιθανότητα να συμπεριλαμβανόταν στην ίδια ενότητα και η Νέα Αγχίαλος και η Νέα Ιωνία/Μαγνησία, εφόσον ο Γαλλικός/Εχέδωρος διαπιστωθεί ότι ελεγχόταν στις εκβολές του ανατολικά και δυτικά, πρέπει να εντάσσονταν οι αρχαίες θέσεις του Πενταλόφου, της Νεοχωρούδας, του Ωραιοκάστρου (Εικ. 2) και με επιφύλαξη εκείνη της Πολίχνης-Ευκαρπίας-Ευόσμου-Νεάπολης-Σταυρούπολης[9].

Παραμένουν ενδιαφέροντα τα ταφικά στοιχεία της πρώιμης εποχής του σιδήρου και των κλασικών χρόνων από τη νότια περιοχή ανατολικά του Γαλλικού/Εχεδώρου μέχρι τη Θεσσαλονίκη. Σημειώνουμε τα ευρήματα, αν και πολύ περιορισμένα, που παραπέμπουν στην τοπική αριστοκρατία, όπως τα μεταλλικά κτερίσματα από τους τάφους της εποχής του σιδήρου από τη Σταυρούπολη ή εκείνα των κλασικών χρόνων από τη Σταυρούπολη και την Πολίχνη ή το τμήμα της επιτύμβιας στήλης (αρ. 9.258 Μουσείου Θεσσαλονίκης) του 430-420 π.Χ. με ανθεμωτή επίστεψη και ανάγλυφο κεφάλι άνδρα από το Ωραιόκαστρο[10]. Η παρουσία των στοιχείων αυτών σε συνδυασμό με τους οικισμούς της ίδιας περιοχής ενισχύουν την άποψη ότι η ενότητα της Σίνδου στη Μυγδονία με τους οικισμούς της, έφτανε τουλάχιστον μέχρι τη Θεσσαλονίκη, αν όχι μέχρι το Καραμπουρνάκι, όπου συνεχίζεται ομαλά η ζώνη του μυχού ανατολικά των εκβολών του Γαλλικού/Εχεδώρου.

γ) Η παράλια πλευρά της θεωρούμενης γεωγραφικής ενότητας της

Εικ. 2. Τράπεζα Ωραιοκάστρου (Νταούτμπαλη) από Β.

Εικ. 3. Τούμπα Θεσσαλονίκης από Β. Η θέση επιτρέπει την οπτική επαφή από τις εκβολές του ποταμού Γαλλικού/Εχέδωρου και το λιμάνι (δεξιά) μέχρι το Καραμπουρνάκι (αριστερά).

Σίνδου συνδέεται άμεσα με τη βατή χαμηλή ζώνη που φτάνει στο ακρωτήριο του Μικρού Εμβόλου ή Μικρού Καραμπουρούν (Καραμπουρνάκι) και από εκεί μέχρι τη στενή λωρίδα η οποία καταλήγει στις βόρειες εκβολές του Ανθεμούντα (Εικ. 3-4). Στην περιοχή αυτή μεταξύ ανατολικών εκβολών του Γαλλικού/Εχεδώρου ποταμού και το Καραμπουρνάκι ή των βόρειων εκβολών του Ανθεμούντα εκτεινόταν κατά πάσα πιθανότητα η ενότητα χώρας της Θέρμης[11]. Πρόκειται για τη Θέρμη των «Ελλήνων Θρήκων» που αναφέρει ο Εκαταίος, εκείνη που δέχτηκε στη χώρα της τον στόλο και τον στρατό του Ξέρξη, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, η ίδια που εμπλεκόταν στις διενέξεις Θρακών, Αθηναίων και Μακεδόνων κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, μέχρι που το 353 π.Χ. παραχωρήθηκε από τους Αθηναίους στον Φίλιππο Β', ανοίγοντάς του ουσιαστικά τη χερσαία διαδρομή Θέρμη-Ανθεμούς-Στρέψα-Όλυνθος.

Η Θέρμη, με την καίρια θέση της χώρας της στον βορειοανατολικό μυχό του Θερμαίου κόλπου, απ' όπου πήρε το όνομά του, κυριάρ-

Εικ. 4. Πανοραμική άποψη ανατολικής Θεσσαλονίκης (Τούμπα, Καραμπουρνάκι).

χησε σε σημασία τουλάχιστον από τις αρχές του $6^{ου}$ αι. π.Χ. αν κρίνουμε από τη μαρτυρία —που ήδη αναφέραμε— του Εκαταίου ο οποίος την ονομάζει «πόλιν Ελλήνων και Θρηίκων», μαζί με τη Χαλάστρα «πόλιν Θρηίκων» στα βορειοδυτικά της, ορίζοντας το στίγμα της πανελλήνιας σημασίας για τη ναυσιπλοΐα και τις εμπορικές σχέσεις[12].

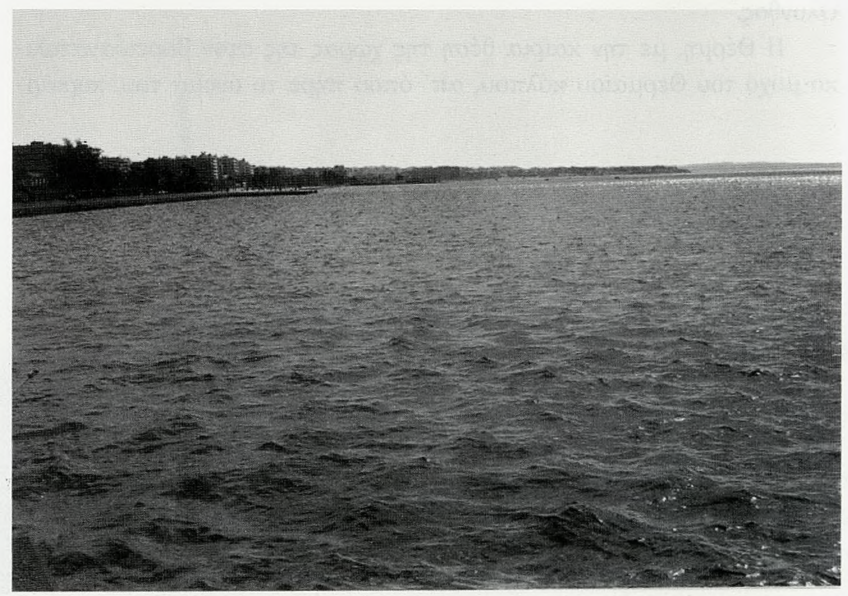
Τρεις αξιολογότατες από αρχαιολογικής άποψης θέσεις έχουν διερευνηθεί στην περιοχή που αποδίδουμε στη Θέρμη.

1. Πάνω στο ακρωτήριο (25 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας) του Μικρού Εμβόλου, το Καραμπουρνάκι, νότια του μυχού που σχηματίζεται μεταξύ των εκβολών του Γαλλικού ποταμού και του ακρωτηρίου, αναπτύσσεται θέση με οικιστικά κατάλοιπα της ύστερης εποχής του χαλκού, γεωμετρικών, αρχαϊκών, κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων και νεκροταφείο[13] (Εικ. 5).

2. Στο κέντρο περίπου του ίδιου μυχού, στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης, περί τα 1500 μ. σήμερα από την ακτή (σημερινό Φάληρο/Σχολή Τυφλών) σε φυσικό λόφο περίπου 70 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, αναπτύχθηκε οικισμός από την πρώιμη εποχή του χαλκού μέχρι και τα τέλη του $4^{ου}$ αι. π.Χ., με πολεοδομικό ιστό και ελληνότροπα σπίτια από τα αρχαϊκά χρόνια, αρχαϊκό και κλασικό νεκροταφείο στα δυτικά και νότια του οικισμού, ενώ δεν λείπουν ελληνιστικά και ρωμαϊκά στοιχεία στη γύρω περιοχή[14] (Εικ. 3).

3. Στα όρια εντός των οποίων ιδρύθηκε το 315 π.Χ. η Θεσσαλονίκη, στην περιοχή δυτικά της ρωμαϊκής αγοράς εντοπίστηκαν τα αρχιτεκτονικά μέλη αρχαϊκού ναού ιωνικού ρυθμού και βόρεια της ίδιας αγοράς περισυνελέγησαν όστρακα κεραμικής «κλασικών χρόνων»[15]. Τα αδύνατα αυτά στοιχεία, στον συνεχώς αναδιαμορφούμενο ιστό των επάλληλων οικοδομικών φάσεων της Θεσσαλονίκης από τα ελληνιστικά χρόνια και μετά, υποδηλώνουν την ύπαρξη κατοίκησης προ του 315 π.Χ.

Η γεωπολιτική ενότητα και χωροταξία της περιοχής της Θέρμης αποδείχθηκε αρχαιολογικά και ιστορικά ως η σημαντικότερη κομβική

Εικ. 5. Το Καραμπουρνάκι από την παραλία της Θεσσαλονίκης.

και στρατηγική οντότητα της περιοχής κατά τα αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια. Η ίδρυση της Θεσσαλονίκης το 316/315 π.Χ. στην ενότητα της Θέρμης, όχι απαραίτητα στη θέση ενός οικισμού, επιβεβαιώνει τις προγενέστερες επιλογές[16].

Ενδεικτικά στοιχεία της διαμόρφωσης και της λειτουργικότητας της χωρικής ενότητας της Θέρμης παρέχουν τα ανασκαφικά ευρήματα —ερευνώνται και μελετώνται από το 1985— στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης και συγκρίνονται με εκείνα από το Καραμπουρνάκι: μυκηναϊκή κεραμική σε φάσεις της ύστερης εποχής του χαλκού, κεραμική και άλλες υλικές μαρτυρίες ανάμεσα στις οποίες εμπορικών σχέσεων με τους ναύτες του Αιγαίου, Ίωνες, Ευβοείς, Κορινθίους, Αθηναίους από τον $12^{ο}$ μέχρι και τον $4^{ο}$ αι. π.Χ.[17].

Η χώρα της Θέρμης με τους περισσότερους από έναν οικιστικούς πυρήνες και το κύριο και τα δευτερεύοντα λιμάνια της, Ελλήνων και Θρηίκων (Μυγδόνων), βρέθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος Περσών, Μακεδόνων και Αθηναίων, κατά τον $5^{ο}$ και $4^{ο}$ αι. π.Χ. Η «θρακική/μυγδονική» εντοπιότητα του πληθυσμού παρέμεινε ισχυρή και σταθερός ρυθμιστικός παράγοντας στις ισορροπίες των διαφορετικών δυνάμεων που δρούσαν γύρω από αυτήν και σε άμεση σχέση μαζί της. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται κυρίως από τα πολεοδομικά στοιχεία της Τούμπας Θεσσαλονίκης που ήδη αναφέραμε, και από τα ταφικά έθιμα των αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών χρόνων. Η ταφική παράδοση ανιχνεύεται με ελαφρές παραλλαγές και έντονα τα αριστοκρατικά πρότυπα σε διάφορα σημεία της ανατολικής παραθερμαϊκής ζώνης και της εγγύς ενδοχώρας, όπως στα νεκροταφεία της Γέφυρας-Αγίου Αθανασίου, της σημερινής Σίνδου, της Νέας Φιλαδέλφειας, της Τούμπας Θεσσαλονίκης, της σημερινής Θέρμης (Σέδες), της Αγίας Παρασκευής[18]. Στα κτερίσματα καταγράφεται η συμπαρουσία τυπολογιών διαφορετικής προέλευσης, δείκτες σχέσεων, επαφών, συναλλαγών, συνεργασιών, συνυπάρξεων.

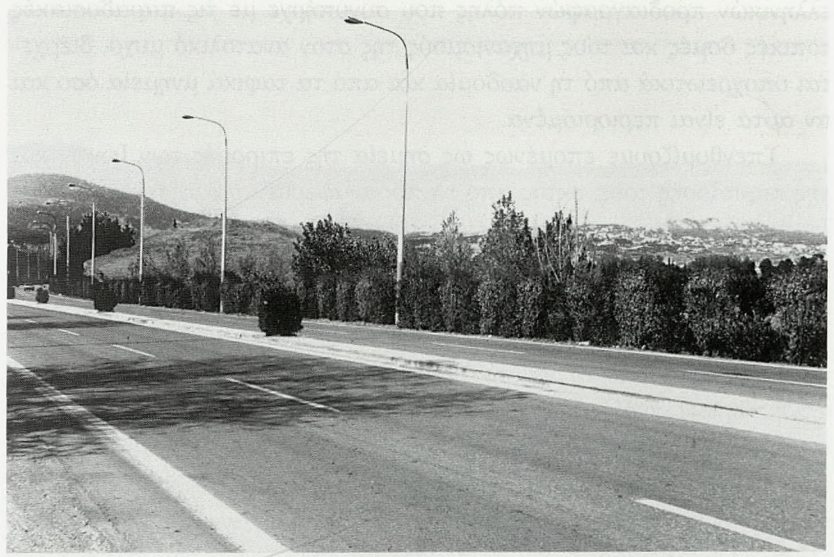
Εξάλλου, η αναζήτηση της ταυτότητας της Θέρμης, μιας εν μέρει ελληνικών προδιαγραφών πόλης που συνυπήρχε με τις παραδοσιακές τοπικές δομές και τους μηχανισμούς της στον ανατολικό μυχό, διέρχεται υποχρεωτικά από τη ναοδομία και από τα ταφικά μνημεία όσο και αν αυτά είναι περιορισμένα.

Υπενθυμίζουμε επομένως ως σημεία της επιρροής των Ιώνων και της παράδοσής τους, εκτός από τα προαναφερθέντα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού που χρονολογούνται στα τέλη του $6^{ου}$ αι. π.Χ. (στη συμβολή των οδών Διοικητηρίου, Κρυστάλλη και πλατείας Αντιγονιδών), το μαρμάρινο ανάγλυφο με κεφαλή νέου (Μ.Θ. 1.530), τη μαρμάρινη υδρορροή σε σχήμα λεοντοκεφαλής (Μ.Θ. 11.449) από την περιοχή του ναού της ίδιας εποχής και το τμήμα επιτύμβιας στήλης με ανθεμωτή επίστεψη και ανάγλυφη παράσταση νέου από το γειτονικό Ωραιόκαστρο, αμέσως βορειοδυτικά της πόλης της Θεσσαλονίκης του 430-420 π.Χ. (Μ.Θ. 9.258), ενώ ένα άλλο τμήμα πεσσού με ανάγλυφη παράσταση κόρης από τα «μπάζα» του παλιού λιμανιού Θεσσαλονίκης (Μ.Θ. 11.625) παραπέμπει σε θεσσαλικά εργαστήρια του 440 π.Χ.[19].

Η γεωγραφική αξία της Θέρμης προέκυψε ως κοινά αποδεκτός χώρος στους περισσότερους οικισμούς που συναπάρτιζαν το παραθερ-

μαϊκό σύνολο. Τα ευνοϊκά μορφολογικά δεδομένα του αναγλύφου και του υδάτινου τοπίου καθιστούσαν τη χώρα της Θέρμης ασφαλέστερη από άλλες περιοχές, προστατευμένη από δύσβατα υψώματα που καταλήγουν στον ορεινό όγκο του Χορτιάτη ανατολικά. Οι προϋποθέσεις είχαν γίνει από νωρίς αντιληπτές και οι ανθρωπογενείς παρεμβάσεις δόμησαν το μόρφωμα της Θέρμης, η οποία προφανώς ενσωμάτωσε στον πόλο της τις δυναμικές του πληθυσμού. Οι ηροδότειες περιγραφές για τον στόλο και τη στρατιά του Ξέρξη που διαχείμασαν στη χώρα της Θέρμης και ακόμη παραπέρα προς τα βορειοδυτικά, μέχρι τον Αξιό, παραμένουν εμβληματικές της σπουδαιότητάς της. Η Θέρμη απορροφώντας οικισμούς και το ζωτικό περιβάλλον τους, όπως πιθανότατα της Σίνδου, συσχέτιζε τα φυσικά χαρακτηριστικά της ευρυχωρίας και τις πολλαπλές δυνατότητες χερσαίων και ναυτικών επικοινωνιών λειτουργώντας σε επίπεδο πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό. Δεν επιμαρτυρείται ωστόσο, ένας συνοικισμός για την ίδρυση της Θέρμης με τη μορφή που επήλθε για τη Θεσσαλονίκη, πράγμα που προφανώς ήταν ζητούμενο στην εποχή ακμής της, όπως και των άλλων κύριων θέσεων της περιοχής.

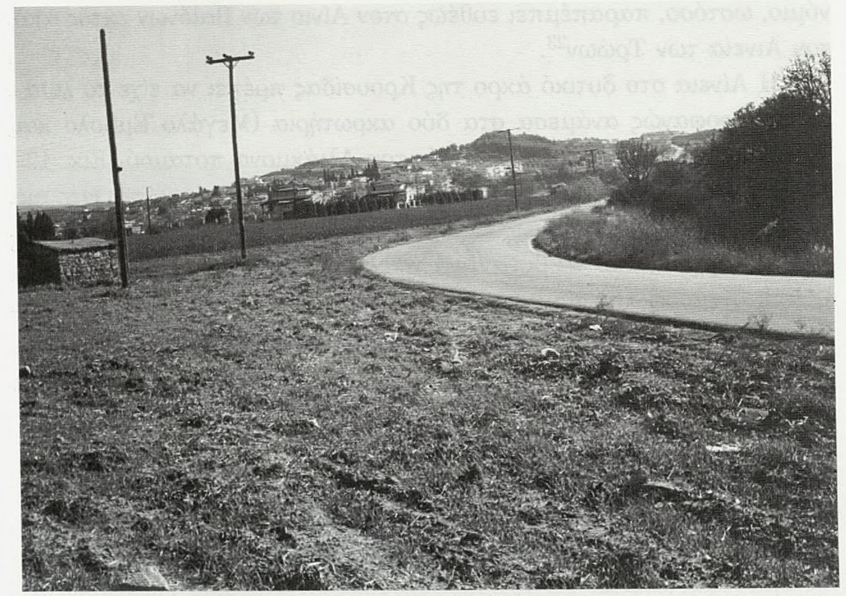
4. Νότια του μυχού της Θέρμης, ανάμεσα στο ακρωτήριο Μικρό Έμβολο και στο ακρωτήριο Μεγάλο Έμβολο διαμορφώνεται στην ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη μια άλλη εσοχή, στις εκβολές του ποταμού Ανθεμούντα. Στο άνοιγμα αυτό συγκλίνουν αρχαίες θέσεις, όπως η Γόνα στα βορειοδυτικά, της Αγίας Παρασκευής στα νοτιοανατολικά και του Νέου Ρυσίου στα νότια[20] (Εικ. 6, 7, 8). Συναποτελούσαν, πιθανότατα, την ενότητα χώρου που οι πηγές αναφέρουν ως Δικαία[21]. Η Δικαία αναφέρεται ως αποικία των Ερετριέων, αλλά και των Ιώνων. Μας είναι άγνωστο μέχρι πότε η Δικαία μπορούσε να λειτουργήσει, έστω και με περιορισμούς λόγω των ιστορικών συγκυριών της περιοχής. Εντάχθηκε ασφαλώς στην πραγματικότητα του κόλπου, στα βόρεια της αρχαίας Κρουσίδας και δυτικά της κοιλάδας του Ανθεμούντα και θα είχε

Εικ. 6. Τούμπα Γόνα από Ν.Δ. στις εκβολές του Ανθεμούντα (πλησίον Αεροδρομίου «Μακεδονία»). Διακρίνεται στο βάθος προς ΒΑ το Πανόραμα, όπου άλλη αρχαία θέση.

Εικ. 7. Τούμπα Αγγελάκη Αγίας Παρασκευής από Α. Στο βάθος διακρίνεται η τράπεζα Νέου Ρυσίου – Καρδίας.

Εικ. 8. Τράπεζα Νέου Ρυσίου (δεξιά) και τράπεζα Νέου Ρυσίου-Καρδίας (αριστερά) από Β.

ενσωματωθεί ασφαλώς στους Μακεδόνες από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. στα χρόνια του Φιλίππου Β΄. Ως «πόλισμα» (oppidum) μεταξύ Θέρμης και Αινείας υφίστατο μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια, αφού αναφέρεται στον Πλίνιο. Ο ρόλος της Δικαίας πρέπει να ήταν ουσιαστικός τόσο για την ανάπτυξη της περιοχής του κάτω Ανθεμούντα όσο και στα ιστορικά τεκταινόμενα στην κοιλάδα του Ανθεμούντα προς την ενδοχώρα της Χαλκιδικής δυτικά από τη χερσαία διαδρομή προς την Όλυνθο.

Οι αρχαίες θέσεις γύρω από τις εκβολές του ποταμού Ανθεμούντα θα μπορούσαν να υπάγονταν στο σύστημα της Δικαίας και όριζαν το λιμάνι της. Με εξαίρεση τη θέση Γόνα, που βρισκόταν σε ένα προωθημένο προς τη θάλασσα σημείο στη βόρεια όχθη των εκβολών του Ανθε-

μούντα, οι άλλες θέσεις εισχωρούσαν σε ασφαλέστερους χαμηλούς λόφους νότια των εκβολών, σαν να υπήρχε πλωτό τμήμα στον κάτω ρου του ποταμού ή λιμνοθάλασσα. Σήμερα το αεροδρόμιο «Μακεδονία» της Θεσσαλονίκης καταλαμβάνει τις προσχώσεις του ποταμού στον Θερμαϊκό και προφανώς την είσοδο στο αρχαίο λιμάνι της Δικαίας.

5. Η περιοχή νοτιοδυτικά των εκβολών του ποταμού Αθεμούντα σχηματίζει τον νότιο βραχίονα της ανατολικής παραθερμαϊκής ζώνης. Το γεωγραφικό τρίγωνο-χερσόνησος από την παραλία βόρεια του Τριλόφου μέχρι το ακρωτήριο νότια της Επανομής και τα ακρωτήρια του Μεγάλου Εμβόλου, Αγγελοχωρίου, και Τούζλα, βορειοδυτικά της Νέας Μηχανιώνας, περιέκλειε πιθανότατα την ενότητα χώρου που οι αρχαίες πηγές ονομάζουν Αίνεια[22].

Βέβαια, το ακραίο τμήμα των ακρωτηρίων μεταξύ Νέας Μηχανιώνας και Νέων Επιβατών ορίζεται ως η Αίνεια του Ηροδότου, στην είσοδο προς το τέλος του Θερμαίου. Στο ίδιο τμήμα παραπέμπει η παράδοση που αναφέρεται στον Διονύσιο Αλικαρνασσέα, σύμφωνα με την οποία ο Αινείας ίδρυσε το ναό της Αφροδίτης στο ένα από τα ακρωτήρια της δυτικής Κρουσίδας και οικισμό. Όμως δεν συζητούν άμεσα οι πηγές για τα όρια της χώρας που καταλάμβανε η Αίνεια. Το τοπωνύμιο, ωστόσο, παραπέμπει ευθέως στον Αίνιο των Παιόνων εκτός από τον Αινεία των Τρώων[23].

Η Αίνεια στο δυτικό άκρο της Κρουσίδας πρέπει να είχε το λιμάνι της προφανώς ανάμεσα στα δύο ακρωτήρια (Μεγάλο Έμβολο και Τούζλα), απέναντι από της εκβολές του Αλιάκμονα ποταμού (Εικ. 12-13). Πρόκειται για την εσοχή, σαφώς μικρότερη του μυχού της Θέρμης και εκείνης της Δικαίας στις εκβολές του Ανθεμούντα. Στον ίδιο αυτό χώρο υπάρχουν από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα αλυκές[24].

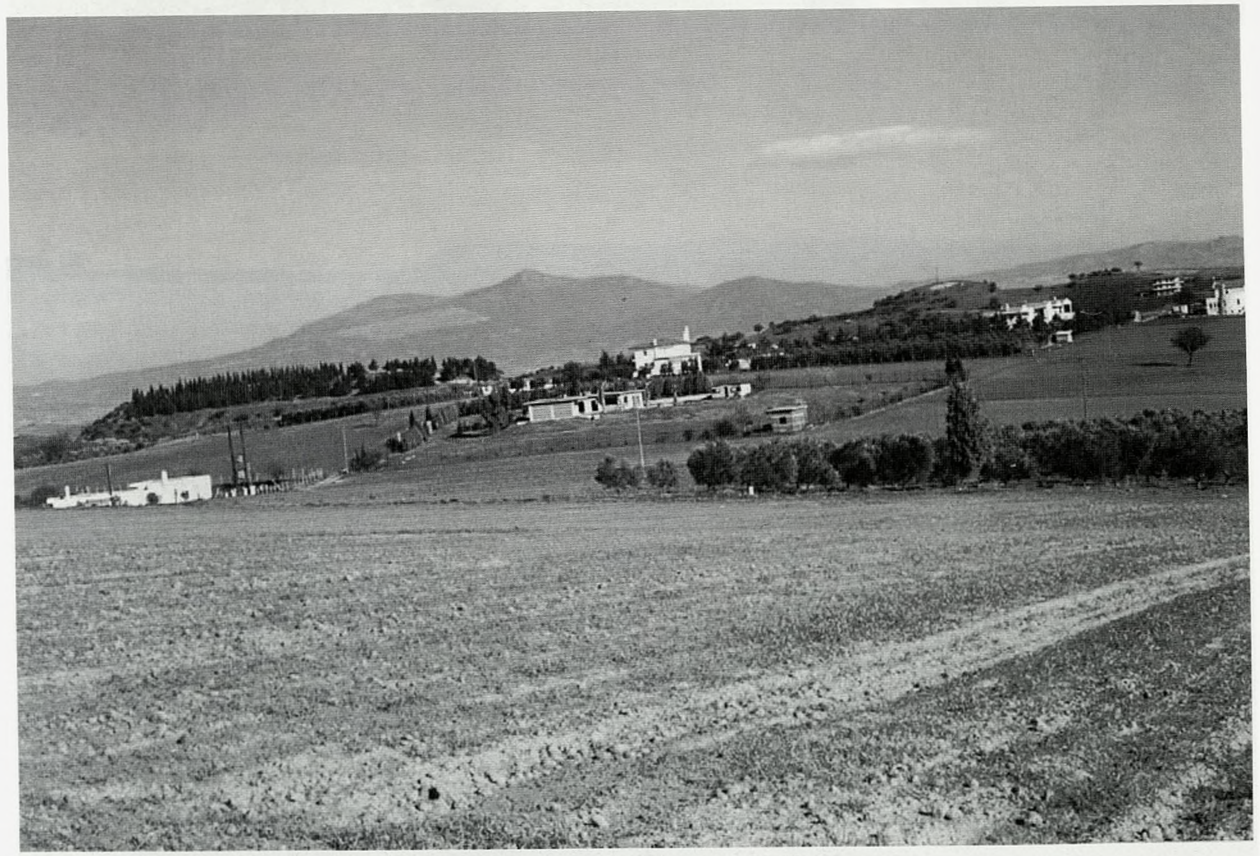
Η διαμόρφωση του αρχαίου λιμανιού της Αινείας λειτούργησε μάλλον, πέρα από τις τοπικές ανάγκες, ως ένας σταθμός ελέγχου των πλοίων που διέρχονταν τα θαλάσσια στενά μεταξύ ανατολικής και δυτικής παραθερμαϊκής ζώνης. Θα εξασφαλιζόταν με τον τρόπο αυτό ένας φόρος «διοδίων» υπέρ της θεάς Αφροδίτης Αινείας ή Αινειάδος ή Θερμαίας η οποία λατρευόταν πιθανόν στο νότιο ακρωτήριο (Τούζλα) όπου και ο αρχαίος οικισμός (στην Τούμπα Τάμπια)[25].

Η ενότητα της χώρας της Αινείας υπερέβαινε οπωσδήποτε τα όρια της ομώνυμης άκρας. Το γεωμορφολογικό τρίγωνο που ίσως ανταποκρίνεται στη χώρα της Αινείας, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στα αρχαϊκά χρόνια, περιλάμβανε τις γνωστές αρχαίες θέσεις πιθανόν του Τριλόφου, αλλά κυρίως του Πλαγιαρίου και των Νέων Επιβατών, ανατολικά των ακρωτηρίων, και της Νέας Μηχανιώνας, αμέσως νοτιοανατολικά από αυτά[26] (Εικ. 9 – 12).

Θεωρώ ότι η «ομοσπονδία» των οικισμών με τα γόνιμα εδάφη, κατά τα αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια, στο χώρο της Αινείας, πρέπει να ήλεγχε και τις δύο πλευρές της δυτικής Κρουσίδας: α) η βόρεια ακτή, απέναντι από τα παράλια της Μυγδονίας μεταξύ Αξιού, Εχεδώρου και Ανθεμούντα όπου ήταν οι αρχαίες πόλεις της Χαλάστρας, της Σίνδου και της Θέρμης, και β) η δυτική και νότια ακτή, απέναντι από τα παράλια της Πιερίας και της Ημαθίας, μεταξύ ακρωτηρίου Κίτρους, Αλιάκμονα, Λουδία, και Αξιού, όπου ήταν οι αρχαίες πόλεις της Πύνδας, της Μεθώνης και της Αλώρου.

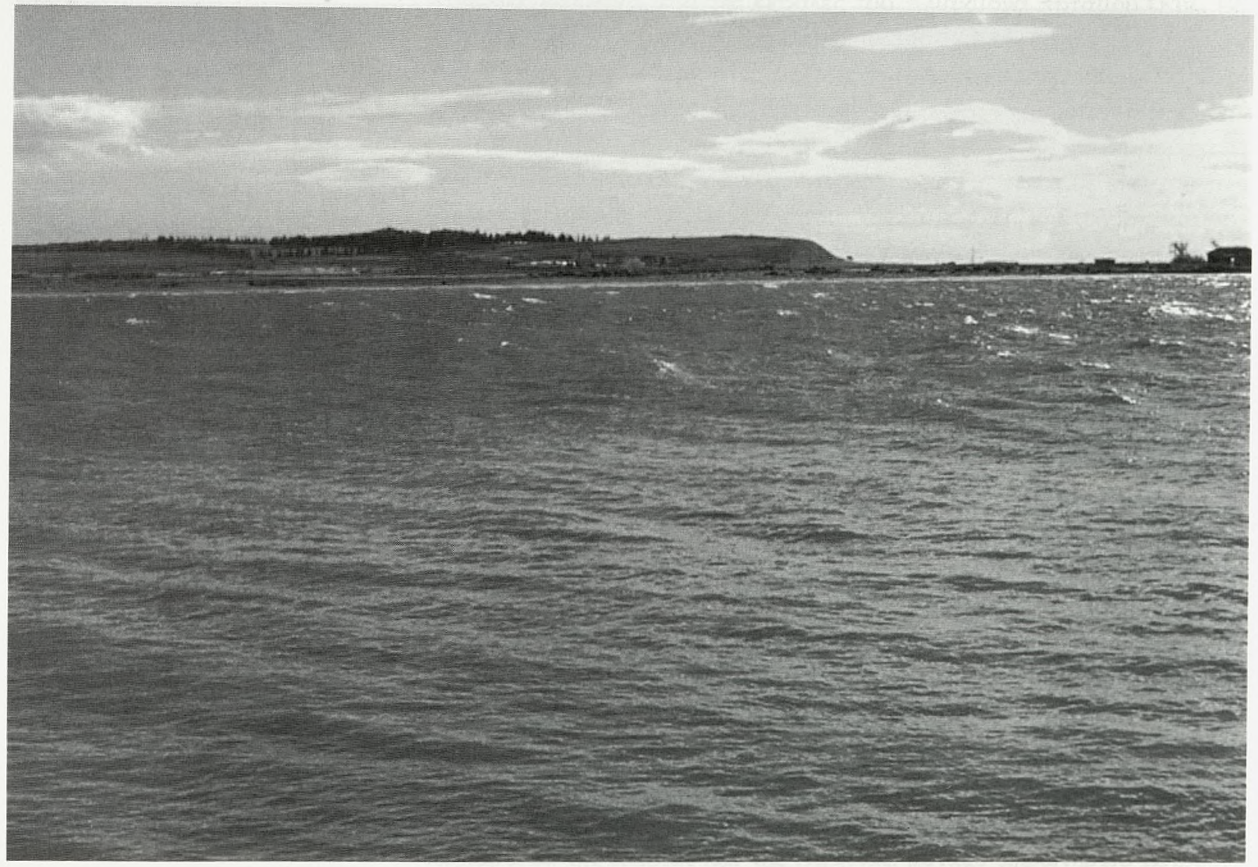
Εικ. 9. Τούμπα Σαραλίκα Τριλόφου από ΝΔ. Στο βάθος διακρίνεται το τμήμα του Θερμαϊκού που ενώνεται με τα νερά του Ανθεμούντα ποταμού.

Εικ. 10. Φενέρ Τούμπα (δεξιά) και Πλατιά Τούμπα (αριστερά) Πλαγιαρίου από Δ. Στο βάθος ο ορεινός όγκος του Χορτιάτη (αρχαίου Κισσού).

Εικ. 11. Τούμπα Νέων Επιβατών από Α. Στο βάθος το Ακρωτήριο του Μεγάλου Εμβόλου.

Εικ. 12. Τούμπα Τάμπια Νέας Μηχανιώνας από ΒΔ.

Εικ. 13. Ακρωτήριο Μεγάλο Έμβολο, Μεγάλο Καραμπουρνού ή Νέπολο.

Εικ. 14. Τράπεζα Πανοράματος από τα δυτικά, όπου η τούμπα στη θέση Ανάληψη. Στο βάθος ο ορεινός όγκος του Χορτιάτη/Κισσού.

4. Μεταξύ Αξιού και Αινείας στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια (Σχ. 2)

Τα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια παρουσιάζουν μια απλούστερη εικόνα των παραθαλάσσιων καταστάσεων στην ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη με δεδομένο τον πολιτικό συγκεντρωτισμό σε μεγάλες πόλεις-λιμάνια όπως η Θεσσαλονίκη.

Το 316/315 π.Χ. θεωρείται το έτος ίδρυσης της Θεσσαλονίκης. Ο Κάσσανδρος πραγματοποίησε τον συνοικισμό εικοσιέξι, κατά τον Στράβωνα, πολισμάτων κτίζοντας μια νέα πόλη αφιερωμένη στη σύζυγό του Θεσσαλονίκη, ετεροθαλή αδελφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου[27]. Η Θεσσαλονίκεια/Θεσσαλονίκη οργανώθηκε συγκεντρώνοντας τους αξιωματούχους και τους εργαζόμενους με τις οικογένειές τους από τους οικισμούς των ανατολικών παραλίων του Θερμαϊκού, μεταξύ Αξιού και Αινείας, οι οποίοι πλέον θα προσέφεραν τις υπηρεσίες τους εντός των τειχών. Πιθανότατα στην ίδρυση της πόλης αυτής με τις προδιαγραφές της «ελληνιστικής» εποχής οφειλόταν η εγκατάλειψη των ευρύχωρων σπιτιών στην Τούμπα Θεσσαλονίκης και η ερήμωση του οικισμού στην τράπεζα, πράγμα που μάλλον συνέβη και σε οικισμούς σε άλλες θέσεις κατά τη φάση αυτή[28].

Η Θεσσαλονίκη αναδείχθηκε διαχρονικά ως το σημαντικότερο λιμάνι της βόρειας Ελλάδας και από τα κυριότερα της ανατολικής Μεσογείου. Η πόλη της Θεσσαλονίκης διαρθρώθηκε χωροταξικά βορειοανατολικά από το αρχαίο λιμάνι[29]. Η δράση της στην οικονομία και στο εμπόριο κατέλυσε τις δικαιοδοσίες των υπόλοιπων οικισμών που υπάγονταν ήδη από τα κλασικά χρόνια στους Μακεδόνες βασιλείς και υποκατέστησε τη Θέρμη. Η ελληνιστική Θεσσαλονίκη, στην πραγματικότητα, με τον διοικητικό συγκεντρωτισμό στα νοτιοανατολικά της πρωτεύουσας Πέλλας εδραίωνε την κομβική και στρατηγική σημασία της.

Το σύστημα διακυβέρνησης που προώθησε ο Κάσσανδρος με την ίδρυση της Θεσσαλονίκης και της Κασσανδρείας κατέστησε υποδεέστερα, βοηθητικά ή ασήμαντα τα πολίσματα εκείνα που ουσιαστικά ενίσχυσαν με την αριστοκρατία και το εργατικό και αστικό δυναμικό τους την οικονομία και την ασφαλέστερη διοικητική και στρατιωτική έδρα του κεντρικού λιμένα.

Ο Στράβων αναφέρει ότι ανάμεσα στα πολίσματα, που αποδυναμώθηκαν για να συμβάλουν με πληθυσμό και αρχές στην ίδρυση της Θεσσαλονίκης, ήταν η Απολλωνία, η Χαλάστρα, η Θέρμη, η Γαρησκός, η Αίνεια και η Κισσός[30].

Η Απολλωνία η οποία αναφέρεται στο απόσπασμα 21Ε του Στράβωνα δεν έχει ταυτιστεί[31]. Έχουν προταθεί η Απολλωνία της Μυγδονίας, εκείνη του Ανθεμούντα και εκείνη της Κρουσίδας. Έχοντας υπόψη τις πηγές και τις εκτιμήσεις που έχουν ήδη γίνει, μπορούμε να υποθέσουμε κάποιες άλλες πιθανές ταυτίσεις:

α) Στον Στράβωνα η Απολλωνία αναφέρεται γεωγραφικά πρώτη στη σειρά, με εξαίρεση την Κισσό που αναφέρεται τελευταία μετά την Αίνεια, των πολισμάτων («τα εν τη Κρουσίδι πολίσματα και τα εν τω Θερμαίω κόλπω, περί εξ και είκοσι και συνοικίσας εις εν»). Σε αυτήν την περίπτωση ίσως ο οικισμός της Απολλωνίας να ήταν προς τον Αξιό, δυτικά της Θεσσαλονίκης, όπως η αταύτιστη θέση της Γέφυρας και του Αγίου Αθανασίου. Εκεί βρίσκεται οικισμός σε τράπεζα με φάσεις από τη νεότερη νεολιθική μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους και 800 μ. βορειοανατολικά του τμήμα νεκροταφείου αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων και ταφικοί τύμβοι[32].

β) Το τοπωνύμιο Απολλωνία παραπέμπει σε ιερό του Απόλλωνα και μάλλον οι πηγές που συνδέονται με την Απολλωνία το υποδηλώνουν. Στο μέρος στο οποίο αναπτύχθηκε η νεοϊδρυθείσα Θεσσαλονίκεια/Θεσσαλονίκη, τμήμα της αρχαιότερης Θέρμης, ίσως υπήρχε ιερό του Απόλλωνα. Αν δεχτούμε ότι τα μέλη του αρχαϊκού ιωνικού ναού «της Θέρμης» δεν μεταφέρθηκαν από την Αίνεια, τότε μπορούμε να αρθρώσουμε την υπόθεση ότι αυτός ήταν αφιερωμένος στον Απόλλωνα[33]. Κάτι τέτοιο συνδυάζεται λογικά με τα εξής:

I. Στη Θέρμη, αναλογικά με τη Μένδη που είχε στο νοτιοδυτικό ακρωτήριο της χώρας της το Ποσειδώνιο και την Αίνεια που διέθετε στο δικό της ακρωτήριο το Αφροδίσιο, ίσως υπήρχε το Απολλώνιο[34].

II. Η θέση προέλευσης των αρχιτεκτονικών λειψάνων του αρχαϊκού ναού «της Θέρμης» αξιοποιήθηκε μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια με τον ίδιο λατρευτικό τρόπο.

III. Η συσχέτιση του ναού του Απόλλωνα με την παλαιότερη πρόταση ότι ο αρχαίος ναός ανήκε στον Διόνυσο είναι εφικτή, λαμβάνοντας υπόψη τις σχετικές λατρευτικές παραδόσεις και ότι ο Απόλλωνας ήταν σεβαστός από Έλληνες και Πέρσες[35]. Η παρουσία ενός ιερού του στη Θέρμη εξυπηρετούσε θετικά το σημείο συγκέντρωσης και ανασύνταξης του στρατού και του στόλου των Περσών το 481/480 π.Χ. και της διαμονής του Ξέρξη.

IV. Η κυριαρχία ενός ιερού του Απόλλωνα αναμένεται να βρισκόταν κοντά στην παλαιά (Θέρμη) και τη νέα (Θεσσαλονίκεια) πόλη. Στο σύστημα οικισμών και χώρας της Θέρμης ο ναός θα ήταν εντός των παράλιων ορίων της χώρας, πριν από την ανατολική όχθη των εκβολών του Εχεδώρου, που θεωρείται το δυτικό όριο της Θέρμης, αλλά όχι απαραίτητα εντός κάποιου οικισμού. Στη νεοϊδρυθείσα πόλη της Θεσσαλονίκης ο ναός ήταν ενταγμένος στον δυτικό τομέα της, εκεί που καταλήγει και ο δρόμος από τη Λητή, δυτικά της κατοπινής ρωμαϊκής αγοράς.

V. Τα ευρήματα κλασικής κεραμικής που εντοπίστηκαν στις ανασκαφές αμέσως βόρεια της ρωμαϊκής αγοράς, στο βόρειο τμήμα της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, θα ήταν δυνατό να προέρχονται από οικισμό στα βόρεια του ναού, ίσως της ομάδας πληθυσμού που συντηρούσε τις τεχνικές ανάγκες της λατρείας[36].

γ) Μπορεί η πρώτη αναφορά του Στράβωνα στην Απολλωνία όπως και η τελευταία αναφορά στην Κισσό, να υποδηλώνουν ότι αυτά τα πολίσματα βρισκόταν επίσης στην ενδοχώρα. Σε αυτή την περίπτωση ο οικισμός και ενδεχομένως το ιερό του Απόλλωνα να ήταν νότια της Λητής, επί της οδού, ή γειτονικά, που συνέδεε τα στενά του ιερού της μητέρας του Απόλλωνα, Λητούς με τη Θέρμη και τη Θεσσαλονίκη[37]. Στην περιοχή αυτή ενδιάμεσα της Λητής και της Θεσσαλονίκης εκτός από τους κιβωτιόσχημους τάφους του $4^{ου}$ αι. π.Χ. του Δερβενίου υπάρχουν οι οικισμοί του Ωραιοκάστρου και της Πολίχνης και

τα γειτονικά ταφικά μνημεία, όπως οι ταφικοί τύμβοι του $3^{ου}$ αι. π.Χ. ανατολικά (Δερβένι) και νοτιοδυτικά του Ωραιοκάστρου και εκείνος στη Νεάπολη νοτιοδυτικά της Πολίχνης[38].

Το δεύτερο πόλισμα που αναφέρεται από τον Στράβωνα για τον συνοικισμό της Θεσσαλονίκης είναι η Χαλάστρα στην περιοχή της οποίας έχουμε ήδη αναφερθεί[39]. Μπορούμε να δεχτούμε ότι βρισκόταν ανατολικά του τελευταίου τμήματος της ροής του Αξιού και δυτικά του Γαλλικού/Εχεδώρου ποταμού, πιθανότατα στη «διπλή τράπεζα» της Νέας Αγχιάλου ή συναποτελούσαν την πολιτεία αυτή οικισμοί όπως εκείνος της Γέφυρας και εκείνος της Νέας Αγχιάλου. Ανάλογη είναι η περίπτωση της Θέρμης.

Τρίτη στη σειρά των πολισμάτων του συνοικισμού ο Στράβων αναφέρει τη Θέρμη. Η πόλη, πόλισμα ή πολίχνιον, σε σχέση με τη Θεσσαλονίκεια, Θέρμη δεν έχει ταυτιστεί ασφαλώς με έναν από τους μεγάλους οικισμούς αρχαϊκών και κλασικών χρόνων που είχαν αναδυθεί στον μυχό του Θερμαίου κόλπου[40]. Η νεοσύστατη Θεσσαλονίκη βέβαια κατέλαβε τμήμα της παράλιας ζώνης, ενάμισι χιλιόμετρο δυτικά από τον κυρίαρχο σε διαστάσεις και ευρήματα αρχαίο και κλασικό οικισμό στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης και τέσσερα χιλιόμετρα βόρεια από το Καραμπουρνάκι (Μικρό Έμβολο), που κατά πάσα πιθανότητα συναποτελούσαν τη Θέρμη μαζί με την αρωγή από τα γειτονικά «χωρία»[41]. Ας σημειωθεί ότι στην «τράπεζα» της Τούμπας Θεσσαλονίκης διαπιστώθηκε αρχαιολογικά ότι η κατοίκηση τερματίστηκε στα τέλη του $4^{ου}$ αι. π.Χ. Η κατάρρευση των σπιτιών σφράγισε τα δάπεδα και τα αγγεία που έμειναν στη θέση τους, χρονολογούνται με ασφάλεια στο τέλος του $4^{ου}$ αι. π.Χ. Οι ταφές αντίθετα φαίνεται ότι εξακολούθησαν κατά τον $3^{ο}$ αι. π.Χ. Η οικιστική σχέση με την περιοχή όμως δεν έληξε. Στα υστερορωμαϊκά χρόνια ανήκει τμήμα αγροικίας περίπου 500 μ. νότια από τον οικισμό στην «τράπεζα», ενώ διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μικρών κατασκευών και διαφόρων εποχών εντοπίζονται κατά καιρούς στην ευρύτερη περιοχή, αλλά χωρίς αυτά να εντάσσονται σε οργανωμένο πολεοδομικό σχεδιασμό. Η εγκατάλειψη αυτή του οικισμού αποδίδεται τόσο στη μετακίνηση πληθυσμού από την καταργηθείσα Θέρμη και τους άλλους διάσπαρτους οικισμούς στη Θεσσαλονίκη, η οποία στη διάρκεια των τελευταίων χρόνων του $4^{ου}$ αιώνα πρέπει να κτιζόταν, όσο και στο γεγονός ότι η λειτουργία του νέου άστεος εντός των τειχών χρειαζόταν τη συμβολή των διοικητικών αρχών, υπαλλήλων και επαγγελματιών που στελέχωναν προγενέστερα τα επιμέρους πολίσματα της μακεδονικής επικράτειας.

Η Γαρησκός, εξάλλου, αναφέρεται για πρώτη φορά στην αρχαία γραμματεία από τον Στράβωνα ως όνομα πολίσματος που συμμετείχε στον συνοικισμό για την ίδρυση της Θεσσαλονίκης[42]. Η αναφορά της ως παράδειγμα ενός από τα εικοσιέξι πολίσματα της Κρουσίδας ή των «εν τω Θερμαίω» εισάγει ερωτηματικά για τη θέση της μεταξύ Μικρού και Μεγάλου Εμβόλου. Αν θεωρήσουμε ως πολύ πιθανό ότι η Θέρμη και η Αίνεια κατείχαν αντίστοιχα τις περιοχές από τα ακρωτήρια του Μικρού και του Μεγάλου Εμβόλου, αν λάβουμε υπόψη τις γνωστές αρχαιολογικές θέσεις που δεν έχουν ακόμη συσχετιστεί με γνωστά τοπωνύμια και αν κρίνουμε από τα δεδομένα σημεία της τοπικής αριστοκρατίας των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων, όπως οι «μακεδονικοί τάφοι», τότε η δύσκολη αναζήτηση της Γαρησκού περιορίζεται. Επικεντρώνουμε γι' αυτό την προσοχή μας: 1) στην περιοχή της Πυλαίας, δυτικά της οποίας αποκαλύφτηκαν οι ταφικοί τύμβοι, του $3^{ου}$ αι. π.Χ. της Νέας Ελβετίας και του Φοίνικα[43], 2) στην περιοχή της σημερινής Θέρμης (Σέδες), όπου εκτός από τα οικιστικά κατάλοιπα της «τράπεζας» και στο κοντά σε αυτήν αεροδρόμιο Σέδες, όπου έχουν ανασκαφτεί τάφοι, πώρινη σαρκοφάγος, μακεδονικός και μεγαλύτερος πώρινος κιβωτιόσχημος, με κτερίσματα που παραπέμπουν στους αριστοκράτες του $4^{ου}$ αιώνα[44], 3) στην περιοχή του Τριλόφου, όπου εκτός από τον μεγάλο γνωστό οικισμό στην «Τούμπα Σαραλίκα» υπάρχει η πληροφορία για ανεύρεση προπολεμικά μακεδονικού τάφου[45].

Η θέση της Αινείας, ένα ακόμα πόλισμα του συνοικισμού της Θεσσαλονίκης, θεωρείται δεδομένη εξαιτίας των ακρωτηρίων και της ευλίμενης ανάμεσά τους λιμνοθάλασσας[46]. Τα ακρωτήρια βέβαια, γνωστά από τον Ηρόδοτο, όπως είπαμε ήδη, όριζαν την είσοδο και την έξοδο του περίπλου προς και από τη Θέρμη και τη γη της Μυγδονίας. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο —όπως και για τα υπόλοιπα πολίσματα— ποιο ήταν το διοικητικό κέντρο της ενότητας των οικισμών και της χώρας της Αινείας, αν ταυτιζόταν με το θρησκευτικό, ποιό ήταν το πόλισμα που εντάχθηκε στον συνοικισμό με όλους τους οικισμούς και τους αγρούς του. Ο Τίτος Λίβιος βοηθάει, συμπληρωματικά στα στοιχεία των άλλων αρχαίων πηγών, να κατανοήσουμε την περιοχή της ελληνιστικής Αινείας: «quindecim milia passuum ea urbe abest (Thessalonicae), adversus Pydnam posita, fertilis argo» (Λιβ. XLIV, 10, 7). Απέχει, λοιπόν η Αίνεια 15 ρωμαϊκά μίλια από την Θεσσαλονίκη. Αυτά ισοδυναμούν με 22,2 χλμ. αλλά τα ακρωτήρια της Αινείας απέχουν περίπου 30-33 χλμ. Η απόσταση των 22,2 χλμ. αντιστοιχεί στα παράλια της βόρειας Κρουσίδας μεταξύ Τριλόφου και Νέων Επιβατών. Το δεύτερο σημείο αναφοράς του Λιβίου είναι ότι η Αίνεια βρίσκεται απέναντι από την Πύδνα. Αυτό επιβεβαιώνει ότι η χερσόνησος και το τμήμα της νότιας Κρουσίδας μεταξύ Επανομής και νοτίου ακρωτηρίου Τούζλα της Νέας Μηχανιώνας, ανήκε στην Αίνεια. Τα εδάφη τέλος, κατά τα λεγόμενα του Λιβίου, ήταν γόνιμα. Ακόμη σήμερα το τρίγωνο μεταξύ Τριλόφου – Επανομής – Νέας Μηχανιώνας – Αγγελοχωρίου – Νέων Επιβατών – Πλαγιαρίου χαρακτηρίζεται από παραγωγικότητα σε σιτηρά, κηπευτικά και αμπελουργικά. Σύμφωνα με τα παραπάνω, κατά τον $2^{ο}$ αι. π.Χ. η Αίνεια συμπεριλάμβανε πιθανότατα τους αρχαίους οικισμούς των περιοχών αυτών με χώρα της τους αγρούς τους. Στην περίπτωση αυτή η ένταξη της Αινείας στη Θεσσαλονίκη δεν σήμαινε την απορρόφηση όλης της χώρας στο οικιστικό και πολιτικό μόρφωμα της Θεσσαλονίκης. Επομένως το πόλισμα που ανήκε στην Αίνεια και ενσωματώθηκε στον συνοικισμό της Θεσσαλονίκης πρέπει να το αναζητήσουμε στα βόρεια παράλια της Κρουσίδας και στα γειτονικά τους μέρη (Τρίλοφο, Πλαγιάρι, Νέους Επιβάτες), πράγμα που δικαιολογεί και τη σημασία του τμήματος αυτού που σήμερα γνωρίζουμε με τα τοπωνύμια Περαία ανατολικά και Αγία Τριάδα και Αγγελοχώρι δυτικά

και κλείνει από νότια το εσωτερικό του Θερμαϊκού. Επίσης θα πρέπει μάλλον να υπονοείται ότι η περιοχή των παραλίων και των ακρωτηρίων τελούσε σε κάθε περίπτωση κάτω από την άμεση εξάρτηση της νέας πόλης και του λιμανιού της. Ο οικισμός στην Τούμπα Τάμπια της Νέας Μηχανιώνας που έχει ταυτιστεί από τους περισσότερους μελετητές με την Αίνεια ίσως ήταν η αρχική θέση και μάλλον η σχετική με το ιερό της Αφροδίτης[47].

Η Κισσός είναι το τελευταίο στην ομάδα των πολισμάτων που ως παράδειγμα αναφέρει ο Στράβων για τη συμμετοχή στην ίδρυση της Θεσσαλονίκης (Εικ. 4). Παρά το γεγονός ότι το όρος Χορτιάτης (1.200 μ.) ταυτίστηκε εύκολα με την Κισσό, το ομώνυμο πόλισμα δεν το γνωρίζουμε[48]. Αρχαίοι οικισμοί υπάρχουν διάσπαρτοι σε διάφορα σημεία του ορεινού όγκου, τόσο σε ενδιάμεσα ύψη, όσο και στις παρυφές του όρους. Το όνομα *Κισσείται* φαίνεται ότι κάλυπτε τους κατοίκους της χώρας της Κισσού, ίσως και ως ευρύτερη έννοια όσους με κάποιο τρόπο ζούσαν στα όρια του όρους μέχρι και τα ριζά του. Το πόλισμα συνεπώς με το όνομα Κισσός παραμένει αταύτιστο, αλλά παραμένει ενδεικτικό του ότι στα αποσπάσματα του Στράβωνα αναφέρεται τελευταίο μετά την Αίνεια, ίσως γιατί βρισκόταν αμέσως ανατολικά από τις παραλιακές πόλεις, έχοντας σχέση με το κυρίαρχο ορεινό στοιχείο που καθορίζει διαχρονικά την είσοδο στον Θερμαϊκό και τη Θεσσαλονίκη. Η υπόθεση ότι το πόλισμα βρισκόταν στην περιοχή του Πανοράματος δεν αποκλείεται. Λείπουν ωστόσο μέχρι σήμερα τα υστεροκλασικά, ελληνιστικά ταφικά στοιχεία, πέρα από εκείνα των οστράκων κεραμικής καθημερινής χρήσης από τον αρχαίο οικισμό (λόφος στο βορειοανατολικό άκρο του σημερινού οικισμού σε επαφή με τα νεκροταφεία), που θα συνέδεε το πόλισμα με την αριστοκρατία των Μακεδόνων. Η θέση του οικισμού στο Πανόραμα υποδηλώνει βέβαια τη συνύπαρξη με άλλους, σύμφωνα με το σύστημα των οικισμών που συναποτελούσαν στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια της πολιτικές ενότητες στην παραθερμαϊκή ζώνη. Κάτω από αυτή την οπτική οι αρχαίοι οικισμοί γύρω από το Χορτιάτη, στο Πανόραμα, στην Πυλαία, στην Περιστερά και ίσως στη Λακκιά και στη σημερινή Θέρμη (Σέδες) φανερώνουν τις πιθανές συνιστώσες της ενότητας νότια και δυτικά των χαμηλών ως προς την κορυφή του όρους Κισσού, οι οποίοι συσχετίζονταν με τις προσβάσεις και τις πύλες του ορεινού όγκου από και προς την κοιλάδα του Ανθεμούντα και προς τα παράλια του Θερμαϊκού. Με κριτήριο, λοιπόν, τα μνημεία του τέλους 4^{ου} και του 3^{ου} αι. π.Χ. που χαρακτηρίζουν τα χρόνια του συνοικισμού της Θεσσαλονίκης οδηγούμαστε στους ακραίους δυτικούς πρόποδες της Πυλαίας (ταφικοί τύμβοι Νέας Ελβετίας και Φοίνικα) και στους νοτιοδυτικούς του Πανοράματος-Σεδών (ταφικός τύμβος και άλλα εκλεκτά ταφικά του τέλους 4^{ου} στο αεροδρόμιο Σέδες)[49]. Με αυτούς τους συλλογισμούς πιθανολογούμε ότι η «τράπεζα» της σημερινής Θέρμης με το γειτονικό μακραίωνο νεκροταφείο και τα ταφικά μνημεία του αεροδρομίου Σέδες συγκεντρώνει πολλά στοιχεία τοπογραφίας και αρχαιολογίας υπέρ της ταύτισής της με το αρχαίο πόλισμα της Κισσού. Αντίθετα τα ταφικά ευρήματα της περιοχής Νέας Ελβετίας, με δυσχέρεια μπορούν να συνδεθούν με έναν οικισμό στην Πυλαία (στους Ελαιώνες ή δυτικά του σύγχρονου οικισμού;), ενώ

εκείνα στην περιοχή του Φοίνικα μπορεί να ανήκαν στην «οπισθοφυλακή» από τον οικισμό στο Καραμπουρνάκι (Θέρμη;)[50]. Βέβαια, η ενσωμάτωση της ενότητας της Κισσού πρέπει να έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στους οικονομικούς παράγοντες της Θεσσαλονίκης με το ημιορεινό και ορεινό υπόβαθρο της κτηνοτροφίας και της υλοτομίας. Παράλληλα ο ευρύτερος χώρος της Κισσού παρείχε φυσική αμυντική οχύρωση στη νέα πόλη με τη βραχώδη και δύσβατη αγκάλη στα ανατολικά όρια της Θεσσαλονίκης.

5. Η σύγχρονη ακτογραμμή από το δέλτα του Αξιού στη Νέα Μηχανιώνα

Παρατηρώντας την τωρινή ακτογραμμή του ανατολικού τμήματος του Θερμαϊκού καταγράφεται η σαφής κυριαρχία της σύγχρονης πόλης της Θεσσαλονίκης του ενός εκατομμυρίου κατοίκων με το διεθνές σκαπτό λιμάνι του «Αγίου Κωσταντίνου» το οποίο συνεχίζει την ύπαρξη του μετά την εκτροπή του Αξιού ποταμού που το απειλούσε κάποτε με τις προσχώσεις των εκβολών του.

Η αδιάλειπτη αλλοίωση της ακτογραμμής μεταξύ των ποταμών Αξιού και Γαλλικού με τενάγη και αποθέσεις χιλιομέτρων δεν αφήνει περιθώρια για νέες λιμενικές εγκαταστάσεις παρά για αγκυροβόλια από ψαρόβαρκες. Ανάμεσα στα Νέα Μάλγαρα και το Καλοχώρι αναπτύσσεται το δέλτα του Αξιού, του οποίου ο υδροβιότοπος ενώνεται με το δέλτα του Γαλλικού.

Το λιμάνι σηματοδοτεί το τμήμα της ακτογραμμής που τα νεότερα χρόνια διαμορφώθηκε τεχνητά στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Η ουσιαστική εικόνα που παρουσιάζεται μετά τις προβλήτες του λιμανιού, είναι η νέα παραλία αποτέλεσμα πολλών φερτών υλικών, χειμάρρων και οικοδομικών μπάζων, με τα πλακόστρωτα που από την πλατεία Ελευθερίας πηγαίνουν στην πλατεία Αριστοτέλους και από εκεί στον Λευκό Πύργο. Ανάμεσα σε αυτό το τμήμα ανέβαινε με θεατρική διάταξη προς τα βορειοανατολικά και η αρχαία πόλη της Θεσσαλονίκης μέχρι το Επταπύργιο, ανάμεσα στα τείχη που την έκλειναν στα όρια αυτά. Η νέα παραλία συνεχίζεται ως χώρος περιπάτου μέχρι το Ποσειδώνιο και το Μέγαρο Μουσικής στα όρια με τον σύγχρονο δήμο της Καλαμαριάς. Το κομμάτι αυτό της παραλίας είχε επηρεαστεί από τις αποθέσεις πολλών χειμάρρων, κάποιες ρεματιές των οποίων μόνο τμήματα παραμένουν ορατά εξαιτίας της οικοδόμησης. Το ρέμα Κωσταντινίδη (ρέμα της «ΥΦΑΝΕΤ») λ.χ. ορίζει ανατολικά ένα τμήμα από τον αρχαιολογικό χώρο της Τούμπας και οι εκβολές του έφθαναν στα όρια της Σχολής Τυφλών. Επίσης, το ρέμα της Πυλαίας είχε τις εκβολές του στην περιοχή του Ποσειδώνιου, όπου μια εσοχή με «λιμανάκι» βόρεια του ακρωτηρίου στο Καραμπουρνάκι. Από εκεί μια στενή λωρίδα περιβάλλει το Καραμπουρνάκι (Μικρό Έμβολο) όπου προεξέχει ο αρχαιολογικός χώρος του αρχαίου οικισμού (με κορωνίδα το «Παλατάκι») και τα διαβρωμένα από την πλευρά της θάλασσας τμήματα με τις ελάχιστες ναυτικές εγκαταστάσεις και κάποια αγκυροβόλια ιδιωτικών σκαφών. Στην υπόλοιπη ακτογραμμή από τον Λευκό Πύργο μέχρι το Καραμπουρνάκι η παραλία φιλοξενεί πλοιάρια και ψαρόβαρκες σε διάφορα σημεία.

Στη συνέχεια, από το Καραμπουρνάκι μέχρι τις βόρειες εκβολές του Ανθεμούντα η ακτή χωρίς έντονες εσοχές δέχεται κατά σημεία μικρά πλεούμενα. Στο τμήμα μάλιστα μεταξύ της συνοικίας του Φοίνικα και της διασταύρωσης των οδών Θεσσαλονίκης-Περαίας και Αεροδρομίου «Μακεδονία» (πρώην Μίκρας) – Θέρμης πριν και μετά από τα εκπαιδευτήρια «Καλαμαρί», λειτουργούν ακόμη παλαιά καρνάγια καϊκιών.

Λίγο νοτιότερα, στην επόμενη διασταύρωση των οδών Θεσσαλονίκης-Περαίας και Αεροδρομίου συναντάμε στα δυτικά την τούμπα Γόνα. Τα παλαιά τενάγη αφήνουν υπέργεια μόνο την κορυφή του αρχαίου οικισμού 16 μ. ύψος που σχηματίστηκε από τη διαστρωμάτωση οικοδομικών φάσεων (από την πρώιμη εποχή του χαλκού μέχρι και την ύστερη). Αντίθετα, γύρω από την τεχνητή τούμπα, υπήρχε «τράπεζα», που σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουν διερευνηθεί καλύπτουν από την πρώιμη εποχή του σιδήρου μέχρι και τα βυζαντινά χρόνια. Σήμερα δεν είναι ορατή η τράπεζα η οποία βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και ο δρόμος προς το Αεροδρόμιο διέρχεται από τα νότια ριζά της τούμπας. Το νέο στόμιο των εκβολών, οι προσχώσεις και τα «μπάζα» των αντιπαροχών της μεταπολεμικής Θεσσαλονίκης διεύρυναν και μετασχημάτισαν τις τελευταίες δεκαετίες την εικόνα των αρχαιότερων εκβολών και την είσοδο στο λιμάνι της Δικαίας. Σήμερα πάνω στη νέα ακτογραμμή και τα παλαιά τενάγη έχει εγκατασταθεί το Αεροδρόμιο, ενώ στα «Φαρμακέικα» προς τον κύριο δρόμο οικοδομήθηκε το Καζίνο Θεσσαλονίκης.

Νοτιοδυτικά του Αεροδρομίου, μετά τις νότιες εκβολές του Ανθεμούντα στο ύψος της αρχαίας Δικαίας, όπου η Τούμπα Αγγελάκη Αγίας Παρασκευής και Ταγαράδων και οι αρχαιολογικοί χώροι του Νέου Ρυσίου και του Τριλόφου, φθάνουμε στους σύγχρονους οικισμούς της Περαίας, που αντιστοιχεί στο ύψος του νοτιότερα κειμένου αρχαιολογικού χώρου του Πλαγιαρίου, και των Νέων Επιβατών (Μπαξέ Τσιφλίκ), όπου και οι δύο γνωστοί αρχαιολογικοί χώροι (τούμπα και τράπεζα ΟΤΕ). Η παραλία αυτή καταλήγει στην Αγία Τριάδα και μέχρι εκεί η οδική αρτηρία από την Περαία αφήνει στα βόρεια τη νέα ακτογραμμή, συνέπεια εκβολών χειμάρρων και ρεμάτων, τμήματα από τις κοίτες των οποίων είναι ακόμη αναγνωρίσιμα ανάμεσα στην οικοδομική έξαρση. Σε όλο το μήκος της ακτής μεταξύ Περαίας και Αγίας Τριάδας υπάρχουν «μαρίνες» κυρίως από μικρά και μεσαία ψαράδικα καθώς και τρεις προβλήτες για ιδιωτικά πλοιάρια, καΐκια και βάρκες.

Δυτικότερα, μετά την Αγία Τριάδα, ορθώνεται επιβλητικό με τις διαβρώσεις το ακραίο τμήμα της χερσονήσου και του ακρωτηρίου του Μεγάλου Εμβόλου (Μεγάλο Καραμπουρνάκι ή Νέπολο). Πάνω σε αυτό δίπλα στο Αγγελοχώρι υφίστανται ακόμη οι εγκαταστάσεις του τουρκικού φρουρίου του προηγούμενου αιώνα, πολυβολεία, εγκαταστάσεις ναυτικού σταθμού και ο φάρος. Νότια του φάρου, δυτικά του Αγγελοχωρίου σχηματίζεται ορμίσκος ο οποίος με τεχνητές επεμβάσεις λειτουργεί ως μαρίνα ιδιωτικών πλοιαρίων και καταφύγιο ψαράδικων.

Από το Αγγελοχώρι μέχρι το νοτιότερο ακρωτήριο Τούζλα της Νέας Μηχανιώνας όπως και ο αρχαίος οικισμός στην Τούμπα Τάμπια, που ανήκε σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις στην Αίνεια, υπάρχουν οι αλυκές της λιμνοθάλασσας που δεν αφήνουν σήμερα περιθώρια ελλιμενισμού. Δυτικά και νοτιότερα του αρχαιολογικού χώρου της Αινείας στην πρώτη εσοχή, σε αντιστοιχία σχεδόν με την Αγία Τριάδα και τους Νέους Επιβάτες της βόρειας ακτής της ίδιας χερσονήσου, συναντούμε τις αποβάθρες της Νέας Μηχανιώνας, που έχουν αναδειχθεί στη σημαντικότερη ιχθυόσκαλα των Βαλκανίων.

6. Συμπερασματικές επισημάνσεις

α) Η Θεσσαλονίκη του Κασσάνδρου με το λιμάνι της, από το 316/315 π.Χ. που ιδρύθηκε, απέκτησε τα οργανικά τμήματα της χώρας στα παράλια και την εγγύς ενδοχώρα: εσωτερικά του Θερμαίου κόλπου, από τις εκβολές του Αξιού μέχρι τα ακρωτήρια της Αινείας και του Χορτιάτη με τις απολήξεις του (αρχαία Κισσός). Η Θεσσαλονίκη ανέλαβε και διεύρυνε τους πολιτικούς, στρατιωτικούς και οικονομικούς ρόλους που είχαν αναπτύξει στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια η Θέρμη με το λιμάνι και τους οικισμούς της. Η Θέρμη με τη σειρά της είχε υποκαταστήσει σε σημασία την Αμυδώνα των Παιόνων στο ύστερο τμήμα του Αξιού προς τη θάλασσα, αν κρίνουμε από τα στοιχεία της Ιλιάδας.

β) Σε τελευταία ανάλυση ο θεμελιώδης φυσικός και σταθερός παράγοντας που συνέδεσε τις μεταβάσεις από την Αμυδώνα των Τρωικών στη Θέρμη των Περσικών και των Πελοποννησιακών και στη συνέχεια στη Θεσσαλονίκη της ελληνιστικής και ρωμαϊκής πραγματικότητας υπήρξε ο κόλπος που ονομάστηκε Θερμαίος. Ήταν η θάλασσα της Θέρμης, για την Θέρμη, από την Θέρμη, το τέρμα και η αφετηρία χερσαίων και ναυτικών διαδρομών[51].

γ) Τα λιμάνια στην ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη αξιοποίησαν συνδυαστικά τα ακρωτήρια, στις περιπτώσεις της Θέρμης και της Αινείας, τους σχηματισμούς των ποταμίσιων εκβολών, στις περιπτώσεις της Αμυδώνας (Αξιός), της Χαλάστρας (Εχέδωρος) και της Δικαίας (Ανθεμούς), ενώ συνεισέφεραν πιθανότατα οι λιμνοθάλασσες που είχαν διαμορφωθεί στις εκβολές του Ανθεμούντα στην περίπτωση της Δικαίας και στον ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στα δύο ακρωτήρια στην περίπτωση της Αινείας.

δ) Οικισμοί, αστικά μορφώματα και γεωπολιτικές ενότητες χώρου οργανώθηκαν σε συνάρτηση με τα ευλίμενα σημεία της παραλίας. Οι θέσεις που μνημονεύονται στην αρχαία γραμματεία σε σχέση με την ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη ταυτίζονται κατά προσέγγιση με βάση τοπογραφικά και αρχαιολογικά στοιχεία. Η θέση της Θεσσαλονίκης ταυτίζεται με βεβαιότητα. Οι θέσεις της Αμυδώνας, της Χαλάστρας, της Σίνδου, της Θέρμης, της Δικαίας, της Αινείας, της Κισσού, προσδιορίζονται με μεγάλη πιθανότητα λαμβάνοντας υπόψη ότι δεν πρόκειται για ελάχιστα σημεία στο συνολικό τοπίο, αλλά για οντότητες με οικισμούς και εδάφη, με σημασίες στη γεωγραφία του κόλπου. Οι θέσεις της Απολλωνίας και της Γαρησκού που συμμετείχαν στον καταλυτικό συνοικισμό του 316/315 π.Χ. για την ίδρυση της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο δεν προσδιορίζονται με ακρίβεια, πέρα από τη βεβαιότητα ότι αυτές ανή-

καν στην ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη ή στην εγγύς ενδοχώρα, όπως και πολλές άλλες γνωστές αρχαιολογικά θέσεις που θα παραμείνουν για μας ίσως για πάντα ανώνυμες.

ε) Η προσπάθεια να συζητήσουμε και να προτείνουμε εκτιμήσεις σε ό,τι αφορά την ιστορική τοπογραφία και τα αρχαιολογικά δεδομένα της περιοχής μεταξύ του κάτω Αξιού και των ακρωτηρίων της Αινείας καλύπτει μέρος των προσδοκιών μας. Παραμένει η ανάγκη να στοιχειοθετηθούν οι συνθήκες λειτουργίας των αρχαίων θέσεων στα ανατολικά του Θερμαίου κόλπου σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές.

στ) Επίσης, η γεωμορφολογική εικόνα των αρχαίων λιμανιών της περιοχής παίρνει περαιτέρω διαστάσεις ενδιαφέροντος αν αυτά συγκριθούν με άλλα λιμάνια της δυτικής παραθερμαϊκής ζώνης, της Χαλκιδικής, του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου.

Σημειώσεις

1. Μια εισαγωγή στην προβληματική για τις αρχαίες θέσεις στον Θερμαϊκό κόλπο επιχειρήθηκε από τον Κ. Σουέρεφ, *Αρχαία λιμάνια – Θερμαϊκός κόλπος*, έκδ. Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης – University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 27-42. Επίσης συζήτηση για ζητήματα σχετικά με την τοπογραφία του Θερμαίου παρουσιάζεται στην εργασία τ.ι., «Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας για τον Θερμαϊκό κόλπο και τις γειτονικές περιοχές» στο *Μύρτος, Μνήμη Ι. Βοκοτοπούλου*, έκδ. ΥΠ.ΠΟ.-Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2000, σ. 469-487. Στην έβδομη συνάντηση για την Αρχαία Ναυπηγική (Πύλος 1999), διερευνήθηκαν περιπτώσεις θέσεων γύρω από τον Θερμαϊκό με φιλολογικά και αρχαιολογικά στοιχεία, οι οποίες εμπλέκουν τον παράλιο χαρακτήρα με ιερά: τ.ι. «Λιμάνια και ιερά στον Θερμαϊκό κόλπο», *Τροπίς* VII, 7th *International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Pylos 1999, Proceedings edited by H. Tzalas (τυπώνεται), προδημοσίευση στο περιοδικό *Θεσσαλονικέων Πόλις* 2, 2000, σ. 49-62.

2. Αρχαίες πηγές για την Αίνεια: Ηρόδ. VII , 123 (περίπλους ναυτικού του Ξέρξη), Ελλάν. FGrH I, 4, απ. 31 (ίδρυση από Αινεία), Σκύμν. 627 (άκρα Αίνεια), Σκύλ.66, Διον. Αλικ. I, 47,6 και 49,4 (ίδρυση ναού και πόλης από Αινεία), Λιβ. XL, 4,9 (λατρεία του Αινεία στη Θεσσαλονίκη), XLIV, 10,7 (η Αίνεια τοποθετείται 15 ρωμαϊκά μίλια από τη Θεσσαλονίκη απέναντι από την Πύδνα), XLV, 30,4 (αναφορά στο λιμάνι της Αινείας), Στράβ.VII απ. 21E, απ. 24 Epit., IG. IV^2 , 1, 94,Ib,10. Πρβ. A. Plassart, "Liste delphique des theorodoques", *BCH* 45(1921), σ. 18, B. Meritt, H. Wade-Gery, M. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, I, 1939, σ. 200-221, 464-465 (ATLI).

Για την ιστορική τοπογραφία της Αινείας και παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. N.G.L. Hammond, *Ιστορία της Μακεδονίας*, τ.Α., μετ. επιμ. Θ. Γεωργιάδης κ.ά., Μαλλιάρης-Παιδεία Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1995, σ.170, 210-211 (*A History of Macedonia*, v. I, Oxford Press, 1972). Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, «Χώρα Θεσσαλονίκης. Μια προσπάθεια οριοθέτησης», στο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη: Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία*, Πρακτικά Συνεδρίου, Καβάλα 1986, έκδ. ΥΠ.ΠΟ-École Française d' Athènes, Θεσσαλονίκη 1990 (Ελληνογαλλικές Έρευνες 1), σ.99-107, ειδ. σ.101. D. Müller, *Topographisher Bild-Kommentar zu den Historien Herodots*, Griechenland, E. Wasmuth Verlag Tubingen, Wasmuth 1987, σ.135-137. F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, *BCH* Suppl. XVI, 1988, σ. 200, 418. Ι. Βοκοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αινείας*, έκδ. ΤΑΠΑ του ΥΠ.ΠΟ., Αθήνα 1990 (Δημοσιεύσεις *Αρχαιολογικού Δελτίου* 41), σ. 112-113. Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Αίνεια», *Μνημείο και Περιβάλλον 3*, 1996, σ. 169-172.

3. Για την ιστορική τοπογραφία της Μεθώνης και της Πύνδας και παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Hammond, *ό.π.*, σ. 147-150, 232, 464-465, 469, 474. Papazoglou, *ό.π.*, σ. 105-108 M. Girtzy, *Historical Topography of Ancient Macedonia. Cities and other Settlement-sites in the late Classical and Hellenistic period*. (διδ. διατρ.) University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 92-98.

4. Για την ιστορική τοπογραφία του Ποσειδίου και της Μένδης και παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Müller, *ό.π.*, σ. 183-185, 195-196, Papazoglou, *ό.π.*, σ. 428-429, Ι. Βοκοτοπούλου, «Τοπογραφικά Κασσάνδρας», στο *Αφιέρωμα στον N.G. L. Hammond*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1997 (Παράρτημα *Μακεδονικών* 7), σ. 65-77.

Για την ιστορική τοπογραφία του Ηρακλείου Πιερίας και παλαιότερη βιβλιογραφία Papazoglou, *ό.π.*, σ. 114-115, Girtzy, *ό.π.*, σ. 101-102.

5. Για την ιστορική τοπογραφία της Μυγδονίας που από τον Αξιό εκτεινόταν έως τον Στρυμόνα, και παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Hammond, *ό.π.*, σ. 166, 170-171,206-210, 329, 467, Müller, *ό.π.*, σ. 186-187, Papazoglou, *ό.π.*, σ. 185-187, Girtzy, *ό.π.*, σ. 189-194.

Αρχαίες πηγές για τη Χαλάστρα: Εκατ. FGrH 1F 146 = Στεφ. Βυζ. λ. Χαλάστρα. Ηρόδ. VII, 123 (Χαλέστρη), Στραβ. VII, απ. 20, 21, 23, 24 (Προσοχή: η αναφορά στον Στράβ. VII, απ. 20 «ο δε Αξιός εκδίδωσι μεταξύ Χαλάστρας και Θέρμης» δεν είναι αξιόπιστη και κατά πάσα πιθανότητα εκ παραδρομής παραδόθηκε Αξιός αντί Εχέδωρος). Πλουτ. *Αλεξ.*, 49,3 (Χαλάστρα) Πλιν. *N.H.* IV, 10, 36, XXXI, 107 (nitrum Chalestricum) στην περιοχή της λίμνης των Κλιτών, *IG*X, 2,1,815 (Χαλεστρέος), Σούδα λ. *Χαλαστραίον* νίτρον.

Για την ιστορική τοπογραφία της Χαλάστρας και παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Hammond, *ό.π.*, σ. 162, 166, 168-171, 206. Ι. Βοκοτο-

πούλου, «Οι τούμπες της περιοχής της Θεσσαλονίκης», στο Ι. Βοκοτοπούλου κ.ά. *Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια.* Οδηγός της Έκθεσης, ΤΑΠ του ΥΠ.ΠΟ., Αθήνα 1986, σ. 15-20, ειδ. σ. 19. Müller, *ό.π.*, σ. 164-165. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *ό.π.*, σ. 103. M.B. Hatzopoulos, "Strepsa: a Reconsideration, or new Evidence on the Lower Macedonia" στο M.B. Hatzopoulos-L.D. Loukopoulou, *Two Studies in Ancient Macedonia Topography* (*Μελετήματα 3*), Athens 1987, 16-60, ειδ. σ. 60, σημ. 161. M.B. Hatzopoulos-L.D. Loukopoulou, *Morrylos cité de la Crestonie*. (*Μελετήματα* 7), Athènes 1989, σ. 87-91 (αναλυτικά). M.B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings* I, (*Μελετήματα* 22) Athens 1996, σ. 107, σημ. 2. F. Papazoglou *ό.π.*, σ. 87-91, Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στην διπλή τράπεζα κοντά στη σημερινή Αγχίαλο και Σίνδο (1990-92). Ο αρχαίος οικισμός», *Εγνατία* 3, 1991-1992, σ. 219-221. Τ.ι. «Επτά χρόνια (1990-1996) αρχαιολογικών ερευνών στη διπλή τράπεζα Αγχιάλου-Σίνδου. Ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, σ. 407-425. Τ.ι. " The ancient settlement in the Anchialos-Sindos double trapeza. Seven years (1990-1996) of archaeological research", στο M. Bats – B. de Agostino (eds), *Euboica. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Coll. CJB 16/AION Arch StAnt- Quaderno 12, Napoli 1998, σ. 243-253, ειδ. 252. Αικ. Δεσποίνη, «Το αρχαίο νεκροταφείο της Σίνδου», στο Ι. Βοκοτοπούλου (επιμ.), *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία, το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, Κατάλογος Έκθεσης Μόντρεαλ, ΥΠ.ΠΟ.-ICOMOS, Αθήνα 1993, σ. 162-169. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Οι ταφικοί τύμβοι της περιοχής Αγ. Αθανασίου Θεσσαλονίκης (1992-1997): έρευνα και προοπτικές», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, σ. 427-442. Τα τελευταία χρόνια η Χαλάστρα τοποθετείται στην περιοχή της Νέας Αγχιάλου (Δεσποίνη, Χατζόπουλος, Βοκοτοπούλου, Παπακωνσταντίνου) ή της Γέφυρας Αγίου Αθανασίου (Τιβέριος, Τσιμπίδου).

6. Βασική πηγή που περιλαμβάνει τα στοιχεία των αρχαίων θέσεων μεταξύ του κάτω ρου του Αξιού και του Γαλλικού/Εχέδωρου, είναι το *Τοπογραφικό Αρχείο της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ.* Πληροφορίες σχετικές περιλαμβάνονται στο *Αρχείο Μνημείων Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας*, τ. 2, Επαρχία Θεσσαλονίκης, Ερευνητικό Πρόγραμμα Α.Π.Θ. 2604, Θεσσαλονίκη 1993, βλ. επίσης Δ.Β. Γραμμένος Μ. Μπέσιος, Σ. Κώτσος, *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών Θεσσαλονίκη 1997 (Μακεδονική Βιβλιοθήκη 88). Ανήκει ακόμη στα ζητούμενα της έρευνας η γεωπολιτική επικράτεια της Αμυδώνας/Αβυδώνας των Παιόνων, γνωστή από την Ιλιάδα (Β, 849 και Π,288), στον κάτω ρου του Αξιού, όπου και το οικιστικό τους κέντρο, το οποίο κατέστρεψαν οι Αργεάδες στην επέλασή τους στην περιοχή (Στράβ. VII, απ. 20, πρβ. Στέφ. Βυζ. λ. *Αβυδών-Αμυδών*). Θα μπορούσε να αναζητηθεί η περίπτωση ταύτισης με κάποιες από τις αρχαίες θέσεις που ήλεγχαν τις παλαιότερες εκβολές και τις νοτιότερες προσβάσεις και διαβάσεις παράλληλα και εγκάρσια με τη ροή του Αξιού. Για παράδειγμα στη δυτική όχθη συναντώνται σήμερα οι θέσεις του Βαλτοχωρίου, της Νέας Χαλκηδόνας και των Κουφαλίων, ενώ στην ανατολική της Γέφυρας, του Προχώματος, του Καστανά και βέβαια της ευρύτερης περιοχής τους. Πρβ. Hammond, *ό.π.*, σ.199-200 και L. Gounaropoulou-M.B. Hatzopoulos, *Les miliares de la Voie Egnatienne entre Héraclée des Lyncestes et Thessalonique*, (*Μελετήματα* 1) Athènes 1985, σ. 62-71 (θεωρία για ταύτιση Ηράκλειας Μυγδονίας με κατεστραμμένη Αμυδώνα). Hatzopoulos, *Macedonian Institutions*, *ό.π.*, σ. 176.

7. Αν και έχει καταστραφεί ένα μεγάλο τμήμα από τις αμμοληψίες της δεκαετίας του '70, το αρχαϊκό νεκροταφείο της Γέφυρας-Αγίου Αθανασίου φανερώνει την παρουσία αριστοκρατίας στον οικισμό: Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *ό.π.* Για το αρχαϊκό και κλασικό νεκροταφείο των ευγενών από τη Νέα Φιλαδέλφεια βλ. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Νέα Φιλαδέλφεια Θεσσαλονίκης. Αρχαιολογικά ευρήματα με αφορμή ένα δημόσιο έργο». *Θεσσαλονικέων Πόλις* 2, 2000, σ.111-126 με βιβλιογραφία και εκτιμήσεις για την πρωτοαστική οργάνωση, την μεταλλοτεχνία, και τα φύλα των αριστοκρατών. Για το νεκροταφείο αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στη σημερινή Σίνδο νότια της διπλής τράπεζας της Νέας Αγχιάλου, όπου τα σημαντικότατα ευρήματα (π.χ. χρυσές προσωπίδες) των ευγενών βλ. Αικ. Δεσποίνη κ.ά., *Σίνδος*. Κατάλογος της Έκθεσης, ΤΑΠ. –ΥΠ.ΠΟ., Αθήνα 1985.

8. Αρχαίες πηγές για την Σίνδο:

Ηρόδ. VII, 123, Στέφ. Βυζ. λ. *Σίνθος*. Για την ιστορική τοπογραφία της Σίνδου και παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Hammond, *ό.π.*, σ. 201, Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *ό.π.*, σ. 103, Müller, *ό.π.*, σ. 207, Δεσποίνη *κ.ά. Σίνδος*, ό.π., σ. 11-13, Δεσποίνη, «Το αρχαίο νεκροταφείο», *ό.π.*, Papazoglou, *ό.π.*, σ. 201, E. Kirsten, "Makedoniens Flüsse und Küsten im Altertum", στο *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο*, *Βυζαντινά* 13, 1985, σ. 225 σημ. 14, Τιβέριος, «Επτά Χρόνια», *ό.π.*, Hatzopoulos, *Macedonian Institutions*, ό.π., σ. 107-108, 171, σημ. 1, 202, 464-465, Σουέρεφ, «Σημειώσεις», *ό.π.*, (συζήτηση για σύνδεση Σίνδου-Θέρμης), Girtzy, *ό.π.*, σ. 201-202. Η άποψη για την ταύτιση της Σίνδου με κάποιον από τους αρχαίους οικισμούς κοντά στις εκβολές του Γαλλικού μέχρι την περιοχή της μετέπειτα Θεσσαλονίκης παραμένει θολή. Οι περισσότεροι μελετητές δεν προτείνουν κάτι συγκεκριμένο. Η Δεσποίνη με επιφύλαξη τοποθετεί τη Σίνδο στη «διπλή τράπεζα» της Νέας Αγχιάλου, ενώ η Papazoglou και ο Τιβέριος το θεωρούν ασφαλές. Ο Hatzopoulos δέχεται την άποψη ότι η Σίνδος βρίσκεται στα όρια της πόλης της Θεσσαλονίκης. Υπάρχει η κοινή αποδοχή ότι η Σίνδος ανήκε στη Μυγδονία, μεταξύ Χαλάστρας και Θέρμης και προσιτή από τον Θερμαϊκό, όπως περιγράφει ο Ηρόδοτος. Η γεωγραφική ζώνη μεταξύ κάτω Γαλλικού και Θεσσαλονίκης δεν έχει ληφθεί υπόψη στις συζητήσεις. Για παράδειγμα: ποιος ο ρόλος και το άγνωστο όνομα του αρχαιολογικού χώρου του Πενταλόφου που ελέγχει την κάτω νότια ροή του Γαλλικού; Ή σε ποια ενότητα χώρου ανήκει ο οικισμός του Ωραιοκάστρου (τράπεζα Νταούτμπαλη);

9. Τις γνωστές αρχαίες θέσεις μεταξύ του κάτω ρου του Γαλλικού / Εχεδώρου και τη Θεσσαλονίκη βλ. όπως σημείωση 6. Για το ενδεχόμενο η ροή του Γαλλικού ποταμού να ήταν διαφορετική τα χρόνια 600-450 π.Χ. και αλλιώς το 356 π.Χ. σχολιάζει ο Hammond, *ό.π.*, σ. 163-166, 175, σχ. 15-16, αλλά η άποψή του δεν έχει επιβεβαιωθεί γεωλογικά.

10. Για τις ανασκαφές στην περιοχή του Ωραιοκάστρου βλ. Αικ. Δεσποίνη, «Η στήλη από το Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης, *Archaische und Klassische Griechische Plastic*, Acten des Internationalen Kolloquiums von 22-25 April 1985 in Athens, Hrsg. von H. Kyrieleis, 1986, σ. 45-50 και Κ. Σουέρεφ – Α. Ματθαίου, «Ταφικά στοιχεία από το Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 12, 1998, σ. 231-236 όπου και βιβλιογραφία. Για τις ανασκαφές στην περιοχή Σταυρούπολης-Πολίχνης βλ. Κ. Τζαναβάρη-Α. Λιούτας, «Τράπεζα Λεμπέτ. Μια πρώτη παρουσίαση», *ΑΕΜΘ* 7, 1993, σ. 261-278, Α. Λιούτας, «Πολίχνη: Οδός Ναυαρίνου 6», *ΑΔ* Χρονικά, 50, 1995, σ. 459-460, Α. Λιούτας – Ε. Γκιούρα, «Τοπογραφικές αναζητήσεις ΒΔ της αρχαίας Θεσσαλονίκης με αφορμή τις ανασκαφές σε νεκροπόλεις στους δήμους Σταυρούπολης και Πολίχνης», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, σ. 317-326 και βιβλιογραφία όπου απορρίπτεται η ταύτιση της Πυλώρου/Φιλήρου με το Λεμπέτ, αλλά πιστεύω ότι το θέμα πρέπει να αναθεωρηθεί: ρωμαϊκά στοιχεία υπάρχουν γύρω από την τράπεζα Λεμπέτ φανερώνοντας την κατοίκηση στην περιοχή με άλλη μορφή, όπως και στην Τούμπα Θεσσαλονίκης και το Καραμπουρνάκι: πρβ. Πλιν. IV, 10, 36 και τους προβληματισμούς της Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, «Φίληρος, η ...προβληματική» στο *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1997, (Παράρτημα *Μακεδονικών* 7), σ. 346-356 (στην πραγματικότητα οι πολλές παραλλαγές στην αναγραφή του ονόματος Πύλωρος / Φίληρος επιβεβαιώνουν την παρουσία της οντότητας αυτής με τα οικιστικά της στοιχεία πιθανότατα σε μεγαλύτερη ακτίνα από τα όρια της σημερινής Πολίχνης.

11. Αρχαίες πηγές για τη Θέρμη: Εκατ., FgrHist 1, F 146 (πόλις Ελλήνων), Ηρόδ. VII. 121, 123, 124, 127, 128, 130, 179, 183 (Ξέρξη σταθμός), Θουκ. Ι.61, ΙΙ.29 (Θέρμη στη Μακεδονία κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο), Αισχ., *Περί παραπρεσβείας*, XXVII (Ανθεμούς, Θέρμη και Στρέψα), Σκύλ. 66 (πόλις), Στέφ. Βυζ. λ. *Χαλάστρα*, Στράβ. VII απ. 20Ε, 21Ε. 23Epit, 24Epit, (Η Θέρμα / Θέρμη ενσωματώνεται στην Θεσσαλονίκη), Πλίν *N.H.* IV, 10, 36 (Θεσσαλονίκη και Θέρμη), Προκ., *Περί κτισμάτων* IV (Θέρμης φρούριο Ιουστινιανού), Απп.Ι., 55, Ια, 15, ΙΙΙ, 106 (Θέρμη και Θεσσαλονίκη), Μαλάλας, *Χρονικά* VII (σ. 190 Bonn) (Θέρμη και Θεσσαλονίκη), Τζέτζης, XIII, 305 (Θέρμη και Θεσσαλονίκη), Σούδα, λ. *Θέρμα*.

Για την ιστορική τοπογραφία της Θέρμης και παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Hammond, *ό.π.*, σ.160-171, 206-211, Βοκοτοπούλου, «Οι τούμπες», *ό.π.*, σ.15-17, τ.ι. «Γρα-

πτές πηγές για την αρχαία Μακεδονία», στο Ι. Βοκοτοπούλου (επιμ.) *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία, το Βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, Κατάλογος Έκθεσης Μόντρεαλ, ΥΠ.ΠΟ. –ICOMOS, Αθήνα 1993, σ. 71-81, ειδ. σ. 76, Μ. Τιβέριος, «Όστρακα από το Καραμπουρνάκι», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, σ. 247-260, τ.ι. «Από τα απομεινάρια ενός προελληνιστικού ιερού "περί τον Θερμαίον κόλπον"», στο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και Χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Πρακτικά Συνεδρίου, Καβάλα 1986, ΥΠ.ΠΟ. – École Francaise d' Athènes, Θεσσαλονίκη 1990 (Ελληνογαλλικές Έρευνες Ι), σ. 71-81, τ.ι. «Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (1994-1999)», *Εγνατία* 5, 1995-2000, σ. 297-321. Müller, *ό.π.*, σ. 224-227, Papazoglou, *ό.π.*, σ.189-196, Π. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *ό.π.*, σ.102-103, Ε. Παντερμαλή-Ε. Τρακοσοπούλου, «Καραμπουρνάκι 1994. Η ανασκαφή της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ», *ΑΕΜΘ* 8, 1994, σ. 203-215, ειδ. σ. 209-212, Hatzopoulos, *Macedonian Institutions*, ό.π., σ. 106-108, 120, 171 σημ. 1, 172-173, 175, 177-178, 191, 195, 202, 233-464, 466, 473, Κ. Σουέρεφ, «Επισημάνσεις ιστορικής τοπογραφίας για την περιοχή Τούμπα Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1997 (Παράρτημα Μακεδονικών 7), σ. 407-421 (Θερμαία χώρα), τ.ι. «Λατρευτικά στοιχεία από το προκασσάνδρειο πόλισμα στην Τούμπα Θεσσαλονίκης», *ΑΑΑ*, XXIII-XXVIII, 1990-1995, σ. 31-46, ειδ. 31-32, τ.ι., «Σημειώσεις» , *ό.π.*, σ. 479-487, Girtzy, *ό.π.*, σ. 194-197. Η Θέρμη ως χώρα δεν βρίσκει αμφισβητήσεις, αν και τα εξωτερικά όριά της δεν είναι σαφή. Η Θέρμη, ωστόσο, ως όνομα οικισμού πόλεως δεν έχει εξακριβωθεί. Το ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, ο αρχαίος χώρος της Τούμπας Θεσσαλονίκης και εκείνος στο Καραμπουρνάκι συγκεντρώνουν τις περισσότερες πιθανότητες, αν δεχτούμε τη λογική της μίας θέσης. Αντίθετα ο συνδυασμός του παραδοσιακού σχήματος περισσότερων οικισμών, τμημάτων της πολιτείας της αρχαίας Θέρμης, τουλάχιστον μέχρι την τελική ενσωμάτωσή της στη Μακεδονία του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου επιβεβαιώνεται αρχαιολογικά.

12. Αρχαίες πηγές για τον Θερμαίο κόλπο: Ηρόδ. VII. 121, 122, 123, 127, Θουκ. Ι. 61, II.99, Σχόλ. 66, Στέφ. Βυζ. λ. Άλωρος, Στράβ. VII απ. 20, 22, 23, 25, Πομπ. Μέλας, *De chorographia* II. 35, Πλίν. IV. 36 (in ora sinus Macedonica oppidum Chalastra et intus Pylorus, Lete medioque litoris flexu Thessalonice liberae condicionis ... Therme in Thermaico sinu), Πρβ. Müller, *ό.π.*, σ. 220-223.

13. Για τις πρόσφατες ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι και βιβλιογραφία για τις παλαιότερες βλ. Τιβέριος «Όστρακα», *ό.π.*, τ.ι. «Έξι χρόνια» , *ό.π.*, Μ. Τιβέριος –Ε. Μανακίδου- Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1994. Ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 8, 1994, σ. 192-202, των ιδίων, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1995. Ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 1995, σ. 278-282, των ιδίων, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1997. Ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, σ. 328-341, των ιδίων «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1998. Ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 12, 1998, σ. 223-230, των ιδίων, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1999. Ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 13, 1999, σ. 167-176, των ιδίων «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2000: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 14, 2000, σ. 205-214, Παντερμαλή-Τρακοσοπούλου, «Καραμπουρνάκι 1994», *ό.π.*, σ. 204-215, των ιδίων, «Καραμπουρνάκι 1995. Η ανασκαφή της ΙΣΤ' ΕΚΠΑ» *ΑΕΜΘ* 9, 1995, σ. 283-292.

14. Για τις πρόσφατες ανασκαφές στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης και βιβλιογραφία για τις παλαιότερες βλ. Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης, 1985-1996: Το ανασκαφικό έργο στην τράπεζα και το νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ*, 10Α, 1996, σ. 389-406, τ.ι. «Τούμπα Θεσσαλονίκης. Ζητήματα αρχαιολογίας και σημασίες της ανασκαφικής έρευνας», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 5, 2001, σ. 71-88, τ.ι., «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ταφική αρχαιολογία», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 8, 2002, σ. 9-26.

15. Για τον αρχαϊκό ναό από τη Θεσσαλονίκη βλ. G. Bakalakis, "Therme Thessaloniki", *Antike Kunst Beiheft* 1, 1963, σ. 30-34, τ.ι. «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη» στο *Αρχαία Μακεδονία* III, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 31-43, Αιχ. Δεσποίνη, «Ο αρχαϊκός ναός της Θέρμης και τα ανάγλυφα του 5ου αι. π.Χ.», στο Ι. Βοκοτοπούλου (επιμ.) *Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια.* Οδηγός της Έκθεσης ΤΑΠ-ΥΠ.ΠΟ., Αθήνα 1986, σ. 20-21. Ο Ε. Βουτυράς, «Η λατρεία της Αφροδίτης στην περιοχή του Θερμαίου κόλπου», στο *Αρχαία Μακεδονία* VI, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου τ.2 ΙΜΧΑ,, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 1329-1343 υποστηρίζει την προέλευση των αρχιτεκτονικών μελών από το ναό της Αφροδίτης στην Αίνεια. Νεότερα στοιχεία και παλαιότερη βιβλιογραφία για τον αρχαϊκό ναό ιωνικού ρυθμού από τον δυτικό τομέα του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης βλ. Α. Τασιά, Ζ. Λόλα, Ο. Πελτέκης «Θεσσαλονίκη. Ο υστεροαρχαϊκός ναός», *ΑΕΜΘ* 14, 2000, σ. 227-246. Επίσης πρβ. Π. Αδάμ-Βελένη, *Θεσσαλονίκη νεράιδα, βασίλισσα, γοργόνα*, εκδόσεις Ζήτρος / 9,58FM, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 73-75 (αναφορά στα αρχαϊκά στοιχεία πλαστικής και αρχιτεκτονικής από Θεσσαλονίκη), 79-94 (αναφορά στον πρώτο αιώνα της Θεσσαλονίκης). Όσο για την «κλασική κεραμική» από την προελληνιστική Θεσσαλονίκη βλ. Τιβέριος «Από τα απομεινάρια», *ό.π.*, όπου και βιβλιογραφία. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν τα σημεία όπου φαίνεται ότι αναπτύχθηκε το ελληνιστικό λιμάνι και η κασσάνδρεια Θεσσαλονίκη ανατολικά και βόρεια της θέσης του αρχαίου ναού: Π. Αδάμ-Βελένη «Ελληνιστικά στοιχεία από ανασκαφές στη Θεσσαλονίκη», *ΑΕΜΘ* 3, 1989, σ. 227-239. Λ. Τασιά, Ζ. Λόλα, Α. Μπάχλας, Α Στάγκος, «Κεραμική ελληνιστικών χρόνων από την ανασκαφή της Πλατείας Διοικητηρίου», *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII, 1990-1995, σ. 199-210, Π.Α. Γεωργάκη, «Τμήματα αγγείων της κατηγορίας "Δυτικής Κλιτύος" από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης» *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII, 1990-1995, σ. 211-221, Κ. Μπόλη, «Ελληνιστικοί τροχήλατοι λύχνοι στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης», *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII, 1990-1995, σ. 235-254, Ε. Χριστοδουλίδου, «Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί λύχνοι από την περιοχή του Γαλεριανού συγκροτήματος», *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII, 1990-1995, σ. 255-262, Γ.Μ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 17-42 (ελληνιστική οχύρωση).

16. Σχετικά με την ίδρυση της Θεσσαλονίκης βλ. κείμενο στο κεφάλαιο αρ. 4. Αρχαίες πηγές για την ίδρυση της Θεσσαλονίκης στην οποία συνέβαλαν «επαρχίες» –πολίσματα μεταξύ Αξιού και Αινείας. Στράβ. VII απ. 21 (Θεσσαλονίκεια), 24 (η πρότερον Θέρμη), 25, 27, 48, Διον. Αλ. *Ρωμ. αρχ.* Ι, 49, Στεφ. Βυζ. λ. *Θεσσαλονίκη* («άρα εκαλείτο Αλία»), Μαλάλας, *Χρονικά* VII («την πρώην λεγομένην κώμην Θέρμας»), Τζέτζης XIII, 305 («υπήρχε κώμη, Θέρμην ...»), Κ. Πορφυρογέννητος, *Περί Θεμάτων* II, 4 («Θεσσαλούς νικήσας»).

Συζήτηση και βιβλιογραφία για την ίδρυση, βλ. Papazoglou, *ό.π.*, σ. 189-190, Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, «Χώρα Θεσσαλονίκης», *ό.π.*, σ. 99-107, Hatzopoulos, *Macedonian Institutions*, ό.π., σ. 201-202, 233-234, Σουέρεφ, «Επισημάνσεις», *ό.π.*, σ. 419-420, τ.ι. «Σημειώσεις» , *ό.π.*, σ. 486-487, τ.ι. «Τούμπα Θεσσαλονίκης: Ζητήματα» , *ό.π.*, σ. 84.

17. Για τις ανασκαφές στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης και παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ., Σ. Ανδρέου-Κ. Κωτσάκης, «Η προϊστορική Τούμπα της Θεσσαλονίκης. Παλιά και νέα ερωτήματα», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, σ. 369-387. Επίσης όπως σημείωση 14.

18. Ανασκαφικά ευρήματα και παρατηρήσεις για τα ταφικά έθιμα περί τον Θερμαϊκό των αρχαίων και κλασικών χρόνων, βλ., όπως σημ. 7 (Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Δεσποίνη) σημ. 13 (Παντερμαλή-Τρακοσοπούλου) σημ. 14 (Σουέρεφ, 2002). Επίσης βλ. Ε. Σκαρλατίδου, Δ. Ιγνατιάδου, «Πρώτα συμπεράσματα από την ανασκαφή του αρχαίου νεκροταφείου στη Θέρμη (Σέδες)», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, σ. 477-490. Β. Αλλαμανή, Κ. Χατζηνικολάου, Β. Τζαναχούλη, Σ. Γκαλινίκη, «Θέρμη 1999: Η ανασκαφή στο νεκροταφείο και στοιχεία για την οργάνωση του χώρου του», *ΑΕΜΘ* 13, 1999, σ. 153-166. Κ. Σισμανίδης, «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης», στο *Αμητός*, Τιμητικός Τόμος για τον Μ. Ανδρόνικο, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 787-803, τ.ι., «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης», στο Ι. Βοκοτοπούλου (επιμ.) *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία, το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, Κατάλογος Έκθεσης Μοντρεάλ, ΥΠ.ΠΟ. ICOMOS, Αθήνα 1993, σ. 170-179., Ε.Φ. Πουλάκη, *Χία και Ανθεμούσια*, εκδ. «μάτι», Κατερίνη 2001, σ. 57-135, 139-141.

19. Για τα έργα πλαστικής αρχαϊκών και κλασικών χρόνων από τη χώρα της Θέρμης και γειτονικά της, βλ., Δ. Παντερμαλής, «Τέχνη και Μνημεία» στο *Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια*, Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 39-56. Δεσποίνη, «Η στήλη από το

Ωραιόκαστρο», ό.π., τ.ι. «Πεσσός με ανάγλυφη παράσταση στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, στο *Αμητός*. Τιμητικός τόμος για τον Μ. Ανδρόνικο, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 293-300. Πρβ. τ.ι., *Προβλήματα της παριανής πλαστικής του* $5^{ου}$ *αι. π.Χ.* (διδ. διατριβή) χ.τ., 1979, σ. 89-116, όπου εξετάζεται μία άλλη επιτύμβια στήλη του 440 π.Χ. (Μ.Θ. 6876) από τη Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής, στη νότια αρχαία Κρουσίδα. Επίσης από την αρχαϊκή και κλασική πλαστική από την προκασσάνδρεια περιοχή της Θεσσαλονίκης, βλ., Ι. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Εκδ. Καπόν, Αθήνα 1996, σ. 26-29. Κ. Σουέρεφ, *Δούναι και λαβείν. Μια διαχρονική αμφίδρομη πράξη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 50-51, 90-91, Αδάμ-Βελένη, *Θεσσαλονίκη*, ό.π. σ. 73-75.

20. Τις γνωστές αρχαίες θέσεις γύρω από το στόμιο του ποταμού Ανθεμούντα βλ. όπως σημείωση 6.

21. Αρχαίες πηγές για τη Δικαία: Στέφ. Βυζ. λ. *Δικαία*, Πλίν. IV, 36, IG IV^2, 94, Ib. 11.10-13, B. D Meritt, H.T. Wade-Gery, M.F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*. Harvard 1939-1953, 1.482 και εξής (ATL 1.482). Για την ιστορική τοπογραφία της Δικαίας βλ., Κ. Σισμανίδης, «Η Χαλκιδική κατά τους αρχαϊκούς, κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους», στο *Η Ιστορία της Χαλκιδικής*, Νομ. Αυτ. Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 31-75, ειδ. σ. 34. M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidien*, "Vestigia": 14, Munich 1971, σ. 181-182 (υποθέτει ότι η Δικαία ήταν στον Τρίλοφο). Hammond, ό.π., σ. 465, Papazoglou, ό.π., σ. 202, Hatzopoulos, *Macedonian Institutions*, ό.π., σ. 194, 202, Σουέρεφ, «Λιμάνια και ιερά», ό.π., σ. 55.

22. Τις αρχαίες πηγές για την Αίνεια και την ιστορική τοπογραφία βλ. σημείωση 2. Πρβ. τη χερσόνησο του Καραμπουρνού των βυζαντινών και νεωτέρων χρόνων, Θ. Ν. Παζαράς, *Επανομή*, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1993, Μακεδονική Βιβλιοθήκη αρ. 79, σ. 63-65, 131-135.

23. Παίονες στην Ιλιάδα: Β 848-850, Κ428, Μ102, Π287-288, 291, Ρ216-217, 348, 350-352, Φ140-142, 152, 154, 157-158, 165, 170, 209-210, Ψ560, 808. Ειδικά ο Αίνιος στην Ιλ. Φ210. Στα σχόλια για τους Παίονες της Ιλιάδας ο Hammond, ό.π., σ. 321-323 υπογραμμίζει τα γεωγραφικά στοιχεία για τον Αξιό ποταμό, και τη γενεολογία του ήρωα των Παιόνων Αστεροπαίου. O. A. Mele, "Calcidica e Calsidesi Considerazioni sulla tradizione" στο *Euboica*. *L'Eubea e la presenza euboica in Chalcidica e in Occidente*, M. Bats-B. d' Agostino (a cura) Coll. CJB/AION ArchStAnt, Quaderno 12, Napoli 1998, σ. 217-228, ειδ. 225-226, τοποθετεί τις παραδόσεις για τον Αινεία μετά τον $7^{ο}$ αι. π.Χ. Στα σχόλιά μας, Σουέρεφ, «Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας», ό.π., ειδικά σ. 469-473 και 482, τ.ι., «Σχέσεις με το Νερό. Η Τούμπα Θεσσαλονίκης ως αφορμή» στο Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Υδάτινες σχέσεις. Το νερό ως πηγή ζωής κατά την αρχαιότητα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 17-37, ειδ. σ. 19-20, τ.ι. «Λιμάνια και ιερά», ό.π., σ. 56-57, υποστηρίζουμε την άποψη ότι η ομηρική γεωγραφία για τους Παίονες του κάτω Αξιού υποχρύπτει την κυριαρχία τους πριν από τους αποικισμούς του $8^{ου}$ – $6^{ου}$ αι. π.Χ. τόσο ανατολικά του Αξιού (Μύ-γ-δων και Μυγδονία) όσο και νότια (πρβ. Αίνιος και Αίνεια) πράγμα που οδηγεί στη σκέψη ότι και οι άλλοι επώνυμοι ήρωες που είχαν ως σημείο αναφοράς την Αμυδώνα του Αξιού, υποδηλώνουν τον έλεγχο των Παιόνων στην ευρύτερη περιοχή ίσως και πριν τον $6^{ο}$ αι. π.Χ. αν λάβουμε υπόψη την αντίσταση των Παιόνων στους Πέρσες, την αλληλεγγύη στους Ίωνες κατά την επανάστασή τους, τη διάλυση της Αμυδώνας κατά την επέλαση των Μακεδόνων στην περιοχή του Αξιού και δυτικότερα (Στράβ. VII απ. 20). Η επιβίωση μετά τον $6^{ο}$ αι. π.Χ. των τοπωνυμίων Μυγδονία και Αίνεια ίσως υποδηλώνει την ενσωμάτωση κάποιων ευγενών Παιόνων στη νέα πραγματικότητα. Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει το γεγονός, ότι τα νομίσματα της Αινείας από τον $6^{ο}$ αι. π.Χ. είχαν ως σύμβολο τον Αινεία και όχι τον Αίνιο ή άλλη παιονική αναφορά, πράγμα που σημαίνει ότι αυτή ήταν η επίσημη εκδοχή για την ίδρυση στα αρχαϊκά χρόνια.

24. Στα Actes de Dionysium, αριθ. 14, στιχ. 25 αναφέρεται ότι στα 1415 ένας *Κριτζιανίτης Δημήτριος* υπογράφει ένα γράμμα μαζί με άλλους που εκμεταλλεύονταν μία αλυκή, πιθανόν στο Μεγάλο Καραμπουρνού. Πρβ. Παζαράς, ό.π., σ. 32.

25. Για το ιερό της Αφροδίτης στην Αίνεια πρβ. Ε. Βουτυράς, «Η λατρεία της Αφροδίτης στην περιοχή του Θερμαίου κόλπου» στο *Αρχαία Μακεδονία* VI Διεθνές Συμπόσιο, τ.2, ΙΜΧΑ-272, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 1329-1343, όπου βιβλιογραφία. Επίσης στον Σουέρεφ, «Λιμάνια και ιερά», ό.π., σ. 56-57, διατυπώνεται η άποψη ότι ο ναός της Αφροδίτης βρίσκεται στο βόρειο ακρωτήριο όπου ο φάρος (Μεγάλο Έμβολο ή Μεγάλο Καραμπουρνού), αλλά κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται αρχαιολογικά. Ως προς την Τούμπα Τάμπια (=οχυρό), γνωστό στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο όπου στη συνέχεια τοποθετήθηκε γερμανικό πολυβολείο, βλ. L. Rey, "Obsevations sur le premiers habitats de la Macédoine", *BCH* 41-43, 1917-1919, σ. 62 εικ. 127, πίν. XXIII, , Th. Pazaras, "A note on the names of the prehistoric sites along the East Side of the Gulf of Thermaikos", *AAA* VII, 1974, σ. 268-273.ειδ. σ. 269. Τ.ι. Παζαράς, *Επανομή*, ό.π., σ. 17 και σημ. 17. Πρβ. Βοκοτοπούλου, «Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας» , ό.π. σ.13.

26. Τις γνωστές αρχαίες θέσεις γύρω από τα ακρωτήρια του Μεγάλου Εμβόλου και της Τούζλα και εκείνες στη χερσόνησο μεταξύ Τριλόφου – Επανομής – Νέας Μηχανιώνας – Νέων Επιβατών – Πλαγιαρίου βλ. όπως σημείωση 6.

27. Ο Κάσσανδρος, όπως είναι γνωστό, επικράτησε στον αγώνα διαδοχής. Το 317 πήρε από την Ευρυδίκη τον τίτλο του «επιμελητή των βασιλέων» και του «στρατηγού της Ευρώπης», που κατείχε ο πατέρας του Αντίπατρος. Το 316 νυμφεύτηκε την κόρη του Φιλίππου Β'. Το 305 ονομάστηκε βασιλέας και κυβέρνησε μέχρι το τέλος του το 297. Για την ίδρυση της Θεσσαλονικείας όπως στη σημείωση 10.

28. Για τον πολεοδομικό ιστό, τα οικοδομικά τετράγωνα και τα σπίτια που από τον $6^{ο}$ μέχρι τον $4^{ο}$ αι. π.Χ. συναντώνται στις ανασκαφές στην τράπεζα της Τούμπας Θεσσαλονίκης και ερημώνονται στη φάση του τέλους του $4^{ου}$ αι. π.Χ. όπως σημείωση 14.

29. Για την ίδρυση και τη χωροταξία της Θεσσαλονίκης βλ. M. Vitti, *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Από την ίδρυση ώς τον Γαλέριο*. (διδ. διατριβή), Αθήνα 1996, Γ. Βελένης, «Πολεοδομικά Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 10 Β, 1996, σ. 491-499, τ.ι. *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 17-42. Π. Αδάμ-Βελένη, ό.π., σ. 72-94, 172.

30. Αναφερόμαστε στα αποσπάσματα του Στράβωνα 21Ε και 24Epit. Πρβ. σημείωση 16.

31. Αρχαίες πηγές για την Απολλωνία η οποία εμφανίζεται ως πόλις και χώρα βόρεια της Ολύνθου μέχρι τη λίμνη Βόλβη, άλλοτε ως μυγδονική και άλλοτε ως χαλκιδική. Στράβ. απ. 21Ε, Ξεν. *Ελλ.*V . 2,11 και 3,1-6 (στην Κρουσίδα ή τη Χαλκιδική), Δημ. IX, 26 (στην Κρουσίδα ή τη Χαλκιδική), Σκύλ. 66 (στη Μυγδονία), Θουκ. Ι 58 (ίδρυση Απολλωνίας Μυγδονικής;), Πτολ. III, 12,33 και 13,36 (στη Μυγδονία), Αθην. VIII, II (334Ε) (στη Χαλκιδική;), Λίβ. XLV 28,8-9 (στη Μυγδονία), Πλιν. IV, 37 (στην Κρουσίδα ή τη Χαλκιδική), IV, 38 (στη Μυγδονία), Ιερ. 640,3.

Για την ιστορική τοπογραφία της Απολλωνίας βλ Zahrnt, ό.π., σ. 155-158 (υποστηρίζει ότι η Μυγδονική Απολλωνία συνέβαλε με τη μετακίνηση πολιτών της στη Θεσσαλονίκη), Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, ό.π., σ. 102 (υποστηρίζει ότι η μυγδονική Απολλωνία συμμετείχε στον συνοικισμό της Θεσσαλονίκης), Papazoglou, ό.π., σ. 198-199 (ταυτίζει την Απολλωνία του Στράβωνα με κάποια στην Κρουσίδα) και σ. 421-422 (την τοποθετεί στα Νέα Σύλλατα Χαλκιδικής θεωρώντας ότι αυτή δεν υφίστατο στα ρωμαϊκά χρόνια), στη σ. 218-222 (αναφέρεται στη μυγδονική νότια της λίμνης Βόλβης πόλη). Hatzopoulos, *Une donation du roi Lysimache*, *Μελετήματα* 5, Athens 1998, σ. 65, τ.ι., «Απολλωνία ελληνίς», *Ventures into Greek History*, Oxford 1994, σ. 159-189, τ.ι., *Macedonian Institutions*, σ. 255 όπου και βιβλιογραφία (μυγδονική). Ν. Μουτσόπουλος, «Η θέση της μυγδονικής Απολλωνίας και η παραλίμνια χάραξη της Εγνατίας», στο *Αρχαία Μακεδονία* V, $5^{ο}$ Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1989, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 999-1110. Π. Αδάμ-Βελένη, «Απολλωνία η Μυγδονική», *ΑΕΜΘ* 14, 2000, σ. 273-290. N.G.L.Hammond – G.T.Griffith, *Ιστορία της Μακεδονίας* τ. Β' μετ. επιμ. Θ. Γεωργιάδη κ.ά., εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 227, 404, 406-407, 410-411 (υποστηρίζεται ότι η Απολλωνία της Χαλκιδικής συνέβαλε στην ίδρυση της Κασσανδρείας), Girtzy, ό.π., σ. 205-207.

32. Για τη Γέφυρα και τον Άγιο Αθανάσιο πρβ. σημειώσεις 5,6 και 7.

33. Για τον αρχαϊκό ναό «της Θέρμης» πρβ. σημείωση 15.

34. Για τις περιπτώσεις Ποσειδίου, Μένδης και Αινείας βλ. σημείωση 2, 4 και 25.

35. Η πρόταση ότι ο αρχαϊκός ναός «της Θέρμης» ανήκε στον Διόνυσο

διατυπώθηκε από τον Γ. Μπακαλάκη, "Therme Thessaloniki", ό.π., τ.ι. «Ιερό Διονύσου», ό.π. Για τα χαρακτηριστικά της λατρείας του Απόλλωνα σε συνάρτηση με την πόλη πρβ. W. Burkert, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική εποχή*, μετ. Ν.Π. Μπεζαντάκος-Α. Αβαγιανού, έκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σ. 308-318 και ειδικότερα σ. 308 (πανελλήνιες Απολλωνίες), 309 (καταβολές της λατρείας από δωρικά και βορειοδυτικά φύλα, κρητομινωική και συροχιττική παράδοση, ετήσιες συναθροίσεις φυλών και γενών και η περίπτωση του Απόλλωνα στο Θέρμο των Αιτωλών), 310-311 (Παιάνες και τόξο, λύρα, λεοντάρια ως σύμβολα), 311 (Λητώ, Απόλλων, Άρτεμις), 314-315 (ηθική και σοφία Ελλήνων). E. Simon, *Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων*, μετ. Σ. Πινγιάτογλου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 123-149 και ειδ. σ. 136 (στον Απόλλωνα όφειλαν οι ελληνικές πόλεις τα πολιτεύματά τους και φιλικά προσκείμενοι οι Πέρσες στον Απόλλωνα), 139-140 (Λητώ, Απόλλων, Άρτεμις), 141 (Δήλος), 143-147 (Απόλλων, Δίας και Ηρακλής).

36. Ο Μ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάρια», ό.π. αναφέρεται στην «κλασική κεραμική» από την Θεσσαλονίκη και παρέχει βιβλιογραφία.

37. Για τη Λητή και τη λατρεία κοντά στα στενά της βλ. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Αναζητώντας τη θέση της αρχαίας Λητής», *ΕΕΠΕ Τμήμα Αρχιτεκτόνων*, 1986, σ. 25-125. M.B.Hatzopoulos, *Cultes de passage en Macedoine*, *Μελετήματα* 19, Athènes 1994, σ. 41-53, 123-127, 131, 133-134, Papazoglou, ό.π., σ. 213-215

38. Για τα ταφικά του Δερβενίου βλ. Κ. Τζαναβάρη, «Δερβένι μια νεκρόπολη της αρχαίας Λητής», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, σ. 461-476. Π.Γ.Θέμελης, Γ.Π.Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1997. Για το Ωραιόκαστρο και την Πολίχνη βλ. σημειώσεις 6,9 και 10.

39. Στη Χαλάστρα αναφερθήκαμε στην ενότητα 3α του κειμένου και στις σημειώσεις 5 και 6.

40. Τους προβληματισμούς για την ταύτιση της Θέρμης παρουσιάζουμε στην ενότητα 3γ του κειμένου και σημειώσεις 11, 12, 13, 14, 15 και 16.

41. Αναφερθήκαμε ήδη στις ανασκαφές στην Τούμπα Θεσσαλονίκης και στο Καραμπουρνάκι στις σημειώσεις 13, 14 και 17.

42. Για την ιστορική τοπογραφία της Γαρησκού (Στράβ. VII απ. 21) βλ. Ch. Edson, "Notes on the Thracian «Pharos»", *ClPh*42, 1947, σ. 102 και σημ. 101. Papazoglou, ό.π., σ. 200 με συζήτηση, Παπαχωνσταντίνου-Διαμαντούρου, ό.π., σ. 102, Hammond, ό.π., σ. 211.

43. Για τους ταφικούς τύμβους από την περιοχή της Πυλαίας και της Θεσσαλονίκης βλ. Κ. Σισμανίδης-Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου, «Οι μακεδονικοί τάφοι της Θεσσαλονίκης» στο Ι. Βοχοτοπούλου, κ.ά. *Θεσσαλονίκη από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*. Οδηγός της έκθεσης, ΤΑΠ του ΥΠ.ΠΟ. Αθήνα 1986, σ. 34-38. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Ανασκαφικές έρευνες σε ταφικούς τύμβους των νομών Θεσσαλονίκης και Χαλκιδικής» *ΑΕΜΘ* 1, 1987, σ. 261, 268, τ.ι. «Οι ταφικοί τύμβοι της περιοχής Αγ. Αθανασίου Θεσσαλονίκης» *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, σ. 428-442. Σισμανίδης, *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές μακεδονικών τάφων* (διδ. διατριβή) ΤΑΠΑ, Αθήνα 1997.

44. Για τους τάφους στο αεροδρόμιο Σέδες (σημερινή Θέρμη) βλ. Ν.Χ.Κοτζιάς, «Ο παρά το αεροδρόμιον της Θεσσαλονίκης (Σέδες) Γ' τάφος», *ΑΕ* 1937 (1956) τ. Γ', σ. 866-895, πρβ. Δ. Ιγνατιάδου, «Η Θέρμη κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο» στο *Θέρμη. Ιστορία και Πολιτισμός*, έκδ. Δήμου Θέρμης 1997, σ. 24-68

45. Για τον μακεδονικό τάφο του Τριλόφου βλ. Κοτζιάς, ό.π.

46. Πρβ. το κείμενο στην ενότητα 2 και 3ε. Αρχαίες πηγές και τοπογραφικά για την Αίνεια βλ. στις σημειώσεις 2, 25 και 26.

47. Για την ταύτιση της Αινείας βλ. σημείωση 2.

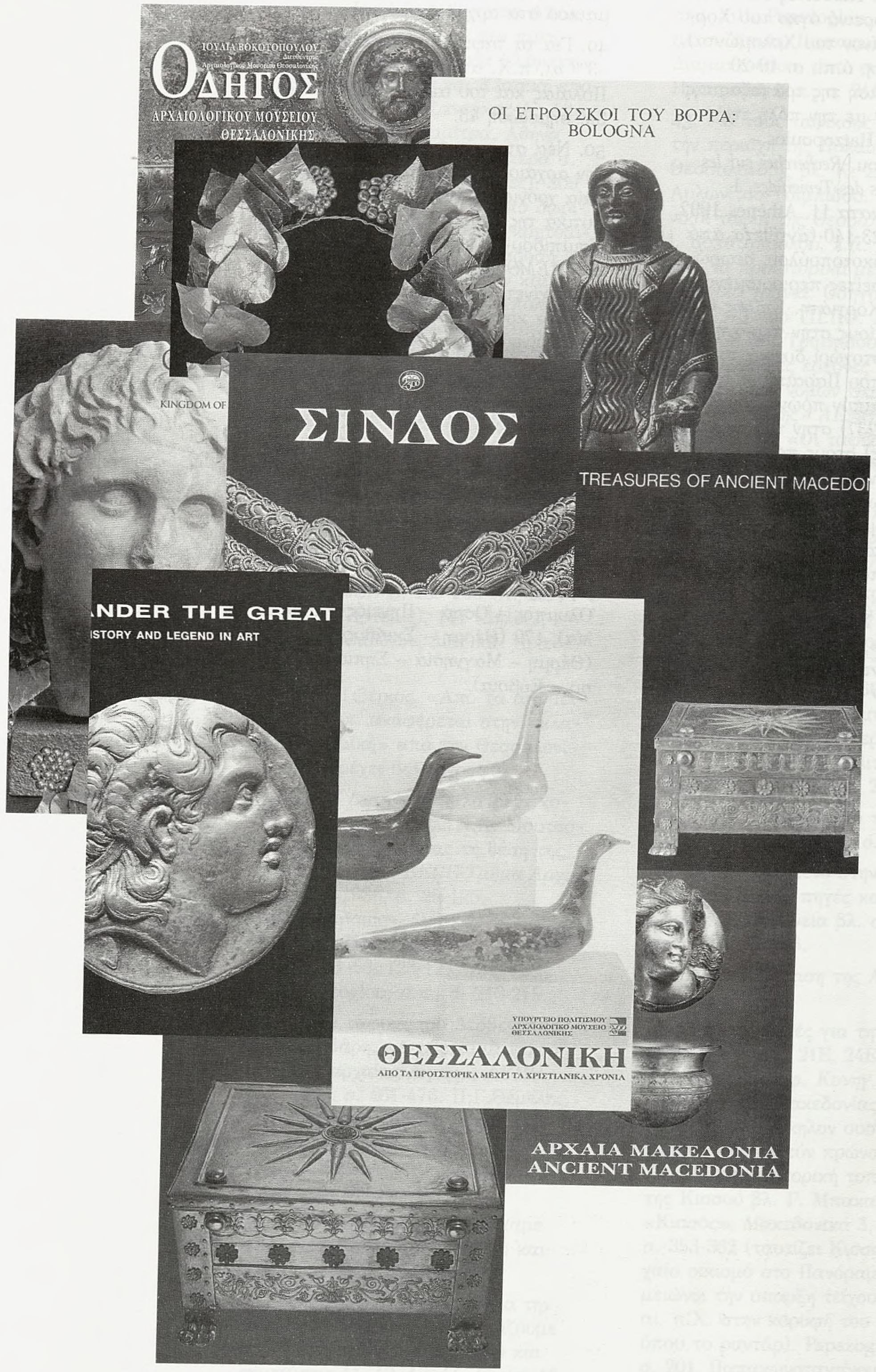
48. Αρχαίες πηγές για την Κισσό: Στράβ. VII, απ. 21Ε, 24Epit, Ησύχ. λ. *Κισσός*, Ξενοφ. *Κυνηγ*. XI, I: Κιττόν του υπέρ Μακεδονίας, Λυκόφρ. *Αλεξ*. 1236: Ραίκηλον οικήσει μολών Κισσόν παρ' αιπύν πρώναι.

Για την ιστορική τοπογραφία της Κισσού βλ. Γ. Μπακαλάκης, «Κισσός», *Μακεδονικά* 3, 1951-1955, σ. 353-362 (ταυτίζει Κισσό με αρχαίο οικισμό στο Πανόραμα, ενώ σημειώνει την ύπαρξη τείχους του 4^{ου} αι. π.Χ. στην κορυφή του Χορτιάτη, όπου το ραντάρ). Papazoglou, ό.π., σ. 201, Παπαχωνσταντίνου-Διαμαντούρου, ό.π., σ. 101-102, Ι. Βοχοτοπούλου, «Νέα τοπογραφικά στοιχεία για τη χώρα των Χαλκιδέων», στο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη*. Πρακτικά Συνεδρίου, Καβάλα 1986, ΥΠ.ΠΟ. -École Française d' Athènes, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 109-133, ειδ. 127 (θεωρεί του Κισσείτες ότι κατάλάμβαναν τον ορεινό όγκο του Χορτιάτη μέχρι εκείνον του Χολομώντα), τ.ι. *Θεσσαλονίκη*, ό.π., σ. 19-20 (προτείνει ταύτιση της τράπεζας της Θέρμης (Σέδες) με την πόλη της Κισσού). M.B. Hatzopoulos – L.D.Loukopoulou, *Recherches sur les marches orientales des Temenides*, I partie, *Μελετήματα* 11, Athènes 1992, σ. 25-26 και 123-140 (αντίθετα από τη θέση της Βοχοτοπούλου, θεωρώντας τους Κισσείτες περιορισμένους στα όρια του Χορτιάτη. Επίσης θεωρούν τους Ραμίους στην περιοχή κοντά στο Ασβεστοχώρι δυτικά του Χορτιάτη και του Παραιτίους (πρβ. Κισσού παρ' αιπύν πρώνα του Λυκόφρ. *Αλεξ*. 1237) στην τράπεζα της Θέρμης (Σέδες) στους πρόποδες του υψώματος Λανάρι. Την πόλη Κισσός τοποθετούν χωρίς ακρίβεια στα δυτικά του ομώνυμου βουνού, αφού συμμετείχε στα πολίσματα τα εν τω Θερμαίω κόλπω του συνοικισμού της Θεσσαλονίκης. Hammond, ό.π., σ. 211-212, 317. Σουέρεφ, «Σημειώσεις τοπογραφίας», ό.π., σ. 475-477 (τοποθετεί σε αντίθεση με τους άλλους μελετητές την ομηρική παράδοση για τον Κισσέα και τον Ιφιδάμα δυτικά της Τροίας και συζητάει τη μετατόπιση του μύθου στον Κισσό του Θερμαϊκού στα αρχαϊκά χρόνια).

49. Για τα ταφικά μνημεία του 4^{ου} -3^{ου} αι. π.Χ. από την περιοχή της Πυλαίας και του αεροδρομίου Σεδών βλ. σημείωση 43.

50. Νέα στοιχεία προκύπτουν από την αρχαιολογική έρευνα τα τελευταία χρόνια σχετικά με την περιοχή δυτικά της Πυλαίας, βλ. σχετικά Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη και Κ. Σουέρεφ, στο *ΑΕΜΘ* 15, 2001 (τυπώνεται). όπου γίνεται αναφορά σε ταφικά ευρήματα κοντά στον μακεδονικό τάφο του Φοίνικα και σε κλίβανο κεραμικής του 3^{ου} αι. π.Χ. στην οδό Πλαστήρα 69, μεταξύ Νέας Ελβετίας, Χαριλάου, Τούμπας και Πυλαίας.

51. Στον Ηρόδοτο έχουμε ίσως τις πλέον ενδιαφέρουσες αναφορές στον Θερμαίο κόλπο: Ηρόδ. VII. 121 (Άκανθος – Θέρμη), 122 (Άθως – Θέρμη), 123 (Παλλήνη – Θέρμη), 124(Αξιός Θερμαίου), 127 (από Θέρμη μέχρι Αλιάκμονα), 128 (Θέρμη – Όλυμπος – Όσσα – Πηνειός – Θεσσαλία), 179 (Θέρμη – Σκιάθος), 183 (Θέρμη – Μαγνησία – Σηπιάδα Πηλίου – Εύβοια).

Κώστας Σουέρεφ

Αποχαιρετισμός στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

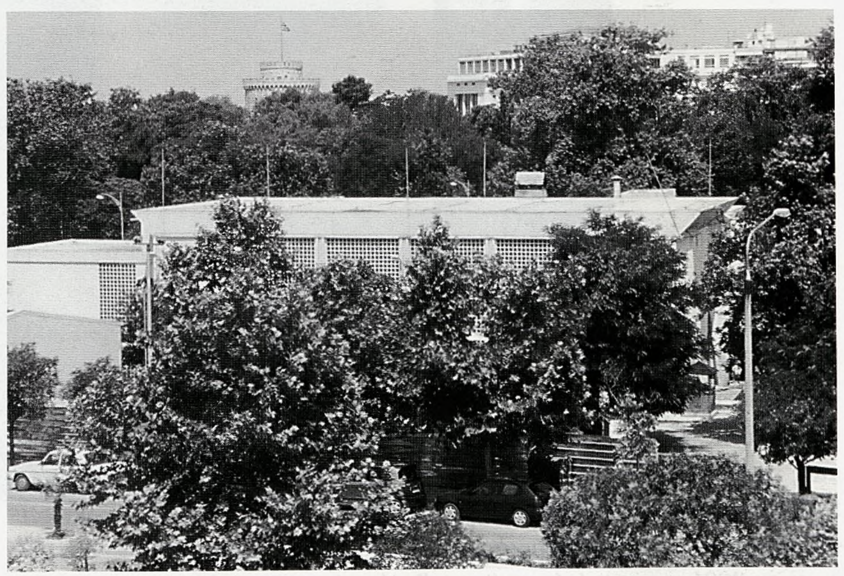
Μεθαύριο
ξημερώνεσαι γριά πολλών χειμώνων
με τη μαντήλα της φυλής
να κρύβει τη Γυναίκα.
Παναγιώτης Καποδίστριας
(Από την ενότητα «Κτερίσματα σχεδόν»)

Ο εορτασμός της *Άνοιξης των Μουσείων* στις 4 Απριλίου του 2003 σήμανε για το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης την έσχατη ημέρα λειτουργίας του με τη μορφή που είχε προσλάβει τα τελευταία χρόνια. Πρόκειται για προσωρινό κλείσιμο, αλλά και για το τέλος μιας εποχής. Το Υπουργείο Πολιτισμού με την οικονομική ενίσχυση του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης διευρύνει, αναστηλώνει και ανανεώνει εσωτερικά και εξωτερικά τους χώρους του Μουσείου (Εικ. 1-5). Από το 2004 και μετά ίσως θα συζητάμε για τις εκθέσεις, τα εκπαιδευτικά προγράμματα και τις δραστηριότητες στο Μουσείο βιώνοντας ασφαλώς διαφορετικές πραγματικότητες.

Στον σύνδεσμο των Φίλων του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης τιμής ένεκεν

Εικ. 1. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης: βόρεια κεντρική είσοδος. Λήψη από το κτίριο της ΧΑΝΘ κατά την έναρξη των εργασιών ανακαίνισης. Στο βάθος το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (φωτ. 9.6.03 από τον Κ. Τουτουντζίδη).

Εικ. 2. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης: ανατολική πλευρά. Λήψη από το Βελλίδειο της ΔΕΘ (φωτ. 9.6.03 από τον Κ. Τουτουντζίδη).

Εικ. 3. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης: νότια πλευρά. Λήψη από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (φωτ. 9.6.03 από τον Κ. Τουτουντζίδη).

Εικ. 4. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης: δυτική πλευρά. Λήψη από την οδό Μ.Ανδρόνικου (φωτ. 9.6.03 από τον Κ. Τουτουντζίδη).

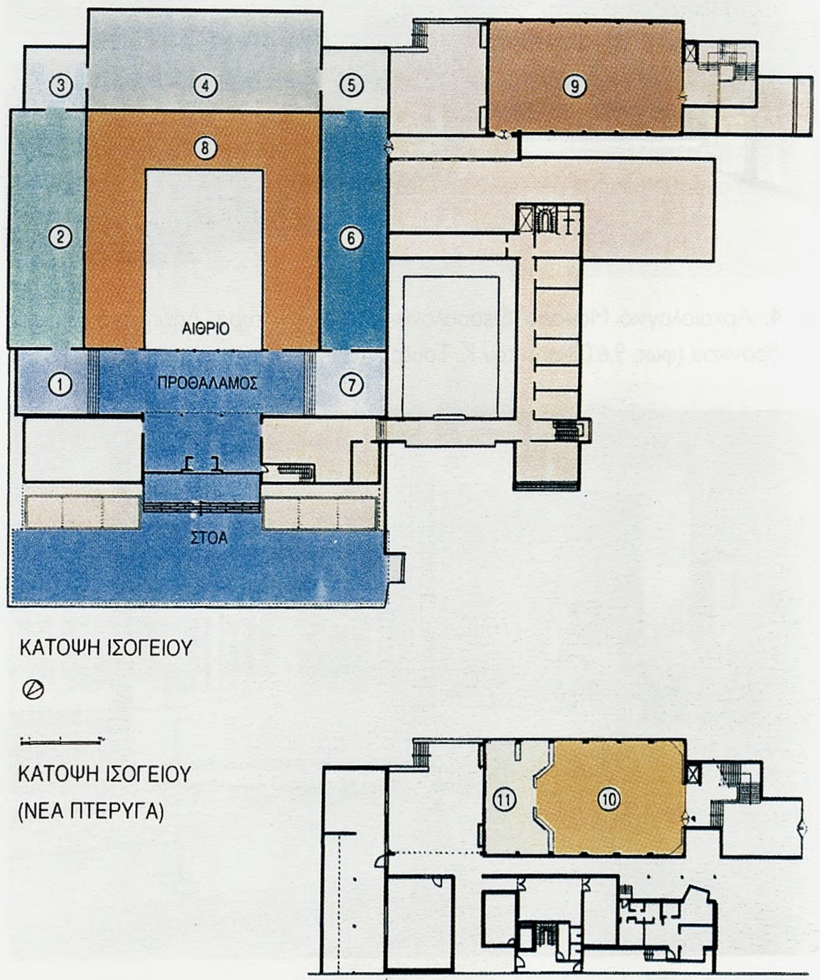

Εικ. 5. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης: Έναρξη εργασιών ανακαίνισης (φωτ. 9.6.03 από τον Κ. Τουτουντζίδη).

1. Ιστορικά στοιχεία για το Μουσείο

Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης κατασκευάστηκε τα έτη 1961 και 1962.[1] Υπήρξε από τα οράματα των γενεών του μεσοπολέμου και του μεταπολέμου αυτής της πόλης. Το 1924 άρχισε η αναζήτηση του απαραίτητου χώρου, το 1949 αποκτήθηκε το οικόπεδο, το 1962 λειτούργησε. Τα σχέδια του κτιρίου ανήκουν στον πρωτοπόρο αρχιτέκτονα Πάτροκλο Καραντινό (Εικ. 6). Στο εκλεκτό αυτό δείγμα νεοτερικής αντίληψης συνδυάζεται αφαιρετικά ο μεταπολεμικός νεοκλασικισμός με έντονες παραπομπές στο αρχαίο ελληνικό σπίτι που εκφράζονται με τα εσωτερικά αίθρια. Ο Καραντινός, από τους οπαδούς του Le Corbusier και του Gropius, είχε συνδέσει το όνομά του με τα «Διεθνή Συνέδρια της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής» (Ι.Α.Μ.) και τη «Χάρτα των Αθηνών» του 1933 που καθιέρωσε τη μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα.[2] Άλλα γνωστά έργα του Καραντινού είναι το Γυμνάσιο Κομοτηνής και το Μουσείο Ηρακλείου στα χρόνια του μεσοπολέμου και το κτήριο της Φυσικομαθηματικής Σχολής του Α.Π.Θ. στα μεταπολεμικά χρόνια.

Το Μουσείο εγκαινιάστηκε στις 27 Οκτωβρίου 1962 με αφορμή την επέτειο μισού αιώνα από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης όταν

Εικ. 6. Κάτοψη ισογείου και Νέας Πτέρυγας (αρ. 9).

διηύθυνε την Εφορεία ο Χαράλαμπος Μακαρόνας[3]. Ήταν ο καιρός των ανασκαφών στο Δερβένι και γι' αυτό η έναρξη λειτουργίας των μόνιμων συλλογών συνδέθηκε αμέσως με την πρώτη προσωρινή έκθεση του Μουσείου, εκείνων των ευρημάτων από τους κιβωτιόσχημους τάφους του Δερβενίου, περιοχή που πιθανότατα ανήκε στην Αρχαία Λητή, οι οποίοι χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ [4]. Σημειώνει η Ι. Βοκοτοπούλου σχετικά: «Ίσως να πέρασε απαρατήρητο τότε ότι και η Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης γιόρταζε την πεντηκονταετηρίδα της, ένα νέο ευρύχωρο Μουσείο και ο κρατήρας του Δερβενίου περιστοιχισμένος από ένα πλήθος χάλκινων και ασημένιων αγγείων, ασφαλώς ήταν τα πιο πολύτιμα δώρα για μια Εφορεία Αρχαιοτήτων, που πριν από πενήντα μόλις χρόνια είχε ξεκινήσει από το μηδέν, χωρίς κτίριο, χωρίς ευρήματα, για να φτάσει στο σημείο αυτό χάρη στο ζήλο και την αυτοθυσία όσων την υπηρέτησαν» (σ. 19).

2. Τα εκθέματα από το Δερβένι και οι περιοδικές εκθέσεις

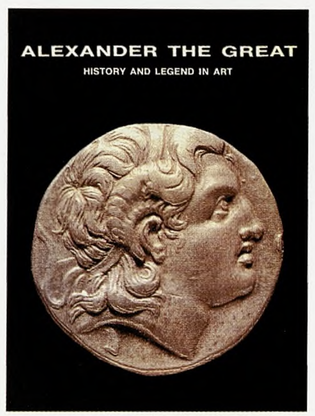
Τα ευρήματα του Δερβενίου, όπως ο χάλκινος κρατήρας με τις ανάγλυφες και εν μέρει ολόγλυφες παραστάσεις θεμάτων από τη διονυσιακή λατρεία και την επιγραφή στο χείλος *Αστειούνιος Αναξαγοραίοι ες Λαρίσας* (Εικ. 7) και ο πάπυρος με το θεογονικό κείμενο της ορφικής φιλοσοφίας, υπήρξαν το καύχημα του Μουσείου και είχαν πάντα

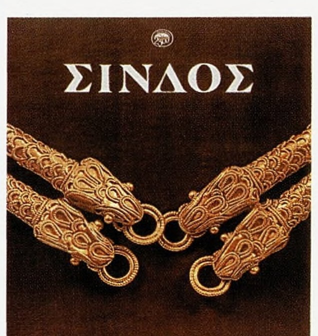
Εικ. 7. Ο μπρούντζινος κρατήρας του Δερβενίου (π. 330-310 π.Χ.).

Εικ. 8. Εξώφυλλο καταλόγου της έκθεσης *Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας* (1978).

Εικ. 9. Εξώφυλλο καταλόγου της έκθεσης *Μέγας Αλέξανδρος* (1980).

Εικ. 10. Εξώφυλλο καταλόγου της έκθεσης *Σίνδος* (1982).

τιμητική θέση στις εκθέσεις του.[5] Το 1971 τα ευρήματα από το Δερβένι εκτέθηκαν συνολικά. Το 1978 τα ευρήματα αυτά κέρδισαν το ενδιαφέρον των επισκεπτών μαζί με εκείνα από τους βασιλικούς τάφους της Βεργίνας. Το 1984 επανεκτέθηκαν στην αίθουσα της Νέας Πτέρυγας οι αρχαιότητες της Βεργίνας και του Δερβενίου. Το 2000, μετά τη μεταφορά των ευρημάτων της Βεργίνας στον τόπο ανεύρεσής τους, τα ταφικά αντικείμενα από το Δερβένι εντάχθηκαν στην έκθεση «Ο χρυσός των Μακεδόνων»[6], μία από τις δύο εκθέσεις (η άλλη είναι η «Προϊστορική Θεσσαλονίκη») που δεν διαλύθηκαν και είναι επισκέψιμες στην αίθουσα 9 (και στο υπόγειο) της Νέας Πτέρυγας του Μουσείου (Εικ. 6:αρ.9) κατά τη διάρκεια των εργασιών ανανέωσής του.

Η μεγαλύτερη ίσως συμβολή αυτού του Μουσείου στα σαράντα χρόνια αδιάλειπτης παρουσίας του στην πόλη της Θεσσαλονίκης και στην Κεντρική Μακεδονία εντοπίζεται στην παράδοση που δημιούργησαν οι εκάστοτε συνεργάτες της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στις περιοδικές εκθέσεις. Διαμόρφωσαν ένα αέναο κινητό αρχαιολογικό τοπίο στο οποίο, σε αντίθεση με τις στατικές εικόνες των μόνιμων παλαιών συλλογών, όπως της γλυπτοθήκης, φωτιζόταν διαφορετικές κάθε φορά πτυχές του αρχαίου κόσμου της Μακεδονίας. Εκθέσεις όπως *Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας* (1978)[7] (Εικ. 8), *Μέγας Αλέξανδρος* (1980)[8] (Εικ. 9), *Σίνδος* (1982)[9] (Εικ. 10), *Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια* (1985: για τα 2300 χρόνια της Θεσσαλονίκης)[10] (Εικ. 11), *Αρχαϊκοί και πρώιμοι κλασικοί χρόνοι* (1989), είχαν αφήσει εξαιρετικές εντυπώσεις και ενσωματώθηκαν στην εικόνα ενός Μουσείου σε διαρκή εμπλουτισμό από τις πολυπληθείς νέες ανασκαφές στους νομούς Πιερίας, Κιλκίς, Χαλκιδικής και Θεσσαλονίκης. Από τα σπλάχνα μάλιστα του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης, σε συνεργασία με γειτονικά Μουσεία, πραγματοποιήθηκαν εκθέσεις που γύρισαν τον πλανήτη, όπως *Η Μακεδονία από τα μυκηναϊκά χρόνια ως τον Μέγα Αλέξανδρο*, στο Μουσείο της Μπολόνια το 1988[11] (Εικ. 12), *Αρχαία Μακεδονία*, στη Μελβούρνη, το Μπρίσμαν, το Σύδνεϋ[12] (Εικ. 13), επίσης το 1988, *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, στο Μόντρεαλ, *Μακεδόνες. Οι Έλληνες του Βορρά* στο Αννόβερο το 1993, στην Κοπεγχάγη το 1994, στη Μασσαλία και στη Ρώμη το 1995, στο Μπουένος Άιρες το 1996, στο Σαίντ Πήτερσμπουργκ (Φλόριντα) και στο Νέο Δελχί το 1997[13] (Εικ. 14).

Οι προσωρινές εκθέσεις που προανέφερα, αλλά και άλλες μικρότερης εμβέλειας που διοργανώθηκαν στην πορεία του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, εμπεριείχαν προτάσεις επιλογών και εφαρμογών ανοιχτές στις συζητήσεις της σύγχρονης μουσειολογίας και της νεότερης εκθεσιακής πρακτικής. Σε κάθε περίπτωση οι προτάσεις αυτές υπερέβησαν τα όρια των παραδοσιακών μορφών μουσειακής αντίληψης, οι οποίες στηρίζονταν στην ανάδειξη αντικειμένων, και γονιμοποίησαν τις εκδοχές για την προσέγγιση των νοημάτων που εκφράζουν τα αρχαία ευρήματα και τα συμφραζόμενά τους.

Μια άλλη διάσταση στον τομέα των εκθέσεων έφεραν οι περιοδικές εκθέσεις που φιλοξενήθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης, όπως *Οι Ετρούσκοι του Βορρά* το 1988, που διοργάνωσε το

Εικ. 11. Εξώφυλλο καταλόγου της έκθεσης *Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια* (1985).

Εικ. 15. Εξώφυλλο καταλόγου της έκθεσης *Οι Ετρούσκοι του Βορρά: Bologna* (1988).

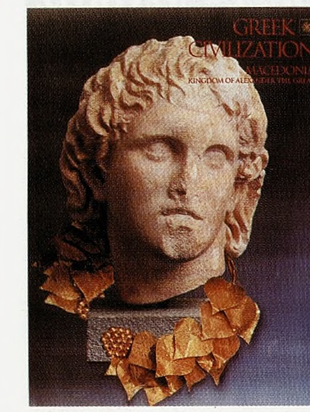

Εικ. 12. Εξώφυλλο καταλόγου της έκθεσης *Η Μακεδονία από τα μυκηναϊκά χρόνια ως τον Μέγα Αλέξανδρο* (1988).

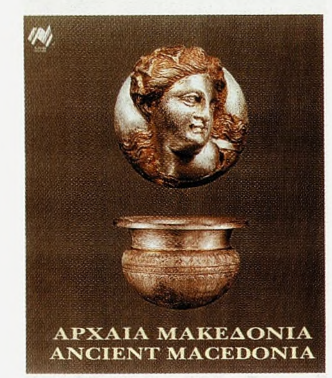
Δημοτικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Μπολόνια[14] (Εικ. 15), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα* το 1996, που οργάνωσε το Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή και το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης[15], *Κουκουτένι. Ο τελευταίος μεγάλος χαλκολιθικός πολιτισμός της Ευρώπης*, το 1997 που συνδιοργάνωσαν τα Υπουργεία Πολιτισμού της Ρουμανίας και της Ελλάδας[16], *Λήμνος. Ένα κέντρο της πρώιμης εποχής του χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο*[17] που πραγματοποιήθηκε με την πρωτοβουλία του Υπουργείου Αιγαίου. Οι φιλοξενούμενες εκθέσεις έδωσαν ιδέες και ζύμωσαν απόψεις μαζί με την ενημέρωση και τον διδακτικό τους χαρακτήρα.

3. Δύο επίκαιρα κείμενα της Ι. Βοκοτοπούλου για το Μουσείο

Η αείμνηστη Ιουλία Βοκοτοπούλου, προϊσταμένη της ΙΣΤ' Εφορείας Αρχαιοτήτων και του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης από το 1982 μέχρι το 1995, είχε δημοσιεύσει δύο διαφωτιστικά κείμενα, στηριζόμενη στην έρευνά της στα αρχεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων, αναφορικά με την περιπλάνηση σε διάφορα σημεία της πόλης, των παλαιότερων συλλογών αρχαιοτήτων, αυτών που αποτέλεσαν τον πυρήνα του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης[18]. Το πρώτο κείμενο με τίτλο «Τα πρώτα 50 χρόνια της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης» παρουσιάστηκε στο Συμπόσιο που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη από 1 έως 3 Νοεμβρίου του 1985 με θέμα *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*. Το δεύτερο με τίτλο «Ιστορία του Μουσείου», γράφτηκε πιθανόν το 1995 και εμπεριέχεται στο βιβλίο της ίδιας *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* που εξέδωσαν ένα έτος μετά τον θάνατό της οι εκδόσεις Καπόν. Σύμφωνα με τα στοιχεία της αναζήτησης της Βοκοτοπούλου, οι παλαιότερες συλλογές αρχαιοτήτων —κυρίως επιγραφές και γλυπτά— για πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης φυλάχθηκαν στο παλαιό κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. (Σχολή Ιδαδιέ), στο Διοικητήριο (Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης), στην Αχειροποίητο (Ναός Αγίας Παρασκευής), στο Γενί Τζαμί (Μουσείον Αρχαιοτήτων). Επίσης, στις δύο εργασίες της

Εικ. 14. Εξώφυλλο καταλόγου της έκθεσης *Ελληνικός Πολιτισμός Μακεδονία. Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου* η οποία μετονομάστηκε *Μακεδόνες. Οι Έλληνες του Βορρά* (1993-1997).

Εικ. 13. Εξώφυλλο καταλόγου της έκθεσης *Αρχαία Μακεδονία* (1988).

Βοκοτοπούλου συνοψίζονται οι δραστηριότητες των ανθρώπων που ενέπλεξαν τη ζωή τους με την Εφορεία Αρχαιοτήτων και τον εμπλουτισμό των συλλογών κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, μέχρι την ίδρυση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης. Αναφέρονται ο Γεώργιος Οικονόμου, ο Ευστράτιος Πελεκίδης, ο Νικόλαος Κοτζιάς, ο Χαράλαμπος Μακαρόνας, ο Μανώλης Ανδρόνικος, ο Φώτης Πέτσας, η Μαίρη Καραμανώλη-Σιγανίδου.

Οι δύο δημοσιεύσεις της Βοκοτοπούλου επανέρχονται στην επικαιρότητα τώρα που το Μουσείο συμπλήρωσε τα σαράντα χρόνια λειτουργίας του εξυπηρετώντας γνώσεις και ιδέες. Διανύουμε τη στιγμή που η ροή των πραγμάτων συμπαρασύρει στάσεις ζωής και αντιλήψεις, νοοτροπίες και ιδεολογίες, παλαιούς στόχους και «ξεπερασμένες» οπτικές. Οι νέοι αρχαιολόγοι και αρχιτέκτονες, φορείς των νέων ρευμάτων της μουσειολογίας που δοκιμάζεται και αναπτύσσεται θεωρητικά και πρακτικά στην Ευρώπη και την Αμερική[19], οι νέες τεχνολογίες και οι σύγχρονες τάσεις της οικονομικής και πολιτιστικής διαχείρισης, θα δώσουν ασφαλώς ένα άλλο στίγμα στο υπό αναδιαμόρφωση Μουσείο.

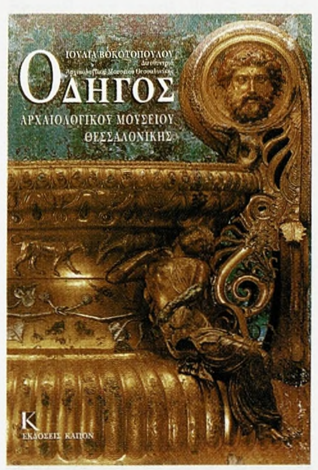

Εικ. 16. Εξώφυλλο *Οδηγού Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* που συνέγραψε ο Μ. Ανδρόνικος (1981, 1982, 1983).

4. Δύο συλλεκτικοί Οδηγοί του Μουσείου

Δύο σημαντικοί και συλλεκτικοί πλέον οδηγοί του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης κυκλοφόρησαν στη διάρκεια των σαράντα χρόνων λειτουργίας του.

Το 1981 ο τότε καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας του ΑΠΘ Μανόλης Ανδρόνικος, επιμελητής Αρχαιοτήτων κατά τη δεκαετία του '50 στην Εφορεία, όταν ήταν σε χρήση το «Μουσείον Αρχαιοτήτων» στο Γενί Τζαμί και ανασκαφέας των περίφημων βασιλικών τάφων της Βεργίνας, εξέδωσε το *Μουσείο Θεσσαλονίκης. Οδηγός των αρχαιολογικών θησαυρών*, από την Εκδοτική Αθηνών (Εικ. 16). Με την ευκαιρία αυτή, ο Ανδρόνικος παρουσίασε επιλεκτικά τα εκθέματα του Μουσείου έχοντας ως άξονα την τέχνη και την ένταξή τους στον ελληνικό κόσμο. Το σπάνιο πλέον βιβλίο του Ανδρόνικου για το Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης λάμπρυνε τα εκθέματα με την καθαρή ιδεολογική ματιά και τον λόγο του εμβληματικού για τον 20ό αιώνα αρχαιολόγου.

Εικ. 17. Εξώφυλλο *Οδηγού Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* που συνέγραψε η Ι. Βοκοτοπούλου (1995).

Ο επόμενος χρονικά *Οδηγός του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* εκδόθηκε το 1996 από τις εκδόσεις Καπόν (Εικ. 17), ένα χρόνο μετά το θάνατο της συγγραφέως του Ιουλίας Βοκοτοπούλου. Στο βιβλίο αυτό η Βοκοτοπούλου συνόψισε τη βιωματική σχέση που είχε αναπτύξει με τα ευρήματα των μόνιμων συλλογών και των παροδικών εκθέσεων. Κατέγραψε με υποδειγματικό τρόπο τα βασικά χαρακτηριστικά πολλών εκθεμάτων εισάγοντάς τα τόσο στον ιστορικό τους χώρο όσο και στην αξία τους ως τεκμήρια τεχνών και άλλων δραστηριοτήτων. Ο *Οδηγός* της Βοκοτοπούλου αναφέρεται στην κατάσταση του Μουσείου που εκείνη άφησε. Και μόνο γι' αυτό, το βιβλίο της σηματοδοτεί τα κορυφαία όρια στα οποία έφτασε η προ της ανανέωσης τού 2003 πορεία του Μουσείου. Παρά τις αλλαγές που εν μέρει επέφερε στη Νέα Πτέρυγα η μεταφορά στον τόπο προέλευσης των εκθεμάτων της Βεργίνας, η νέα πρωτότυπη έκθεση *Ο Χρυσός των Μακεδόνων*[20], που αντικατέστησε επάξια την έκθεση της Βεργίνας, η κατάργηση της έκθεσης για τα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά χρόνια με πρόσφατα ευρήματα των νομών Πιερίας, Θεσσαλονίκης και Χαλκιδικής (Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, Πύδνα, Πολύχρονο, σημερινή Θέρμη/Σέδες, Σίνδος, Επανομή, Νέα Μηχανιώνα, Σάνη, Μένδη, Ιερισσός, Πυργαδίκια, Τορώνη, Όλυνθος, Νικήτη) και η οργάνωση της *Προϊστορικής Θεσσαλονίκης* με παλαιά και νέα εκθέματα, αλλά και νέα μουσειακή αντίληψη, η μορφή του Αρχαιολογικού Μουσείου παρέμενε ουσιαστικά εκείνη της εποχής Βοκοτοπούλου. Η μεταβατική περίοδος του Μουσείου από το 1995 στο 2003 έληξε ανεπιστρεπτί στις 4 Μαΐου 2003.

5. Νέα εποχή

Καιρός εκσυγχρονισμών. Ας δεχτούμε τη σκληρή πραγματικότητα: το αρχικό κτίριο του Μουσείου που είχε σχεδιάσει ο Π. Καραντινός, τραυματισμένο από τους σεισμούς του 1978, με τη Νέα Πτέρυγα που προστέθηκε το 1980 στα δυτικά του, δεν επαρκεί πλέον. Οι συνεχείς αρχαιολογικές αποκαλύψεις στην Κεντρική Μακεδονία από τη μία, οι νέες μουσειολογικές απαιτήσεις από την άλλη, αλλά και οι νέες τεχνολογίες και οι τρόποι διαχείρισης, επιβάλλουν τον εκσυγχρονισμό του Μουσείου. Ένας τεράστιος όγκος αρχαιολογικού υλικού περιμένει στοιβαγμένος σε αποθήκες, τα χέρια των ειδικών της συντήρησης, των μελετητών και αυτών που θα επιλέξουν τι μπορεί να αξιοποιηθεί διδακτικά με την ανάδειξή τους στο Μουσείο. Λαμβάνοντας υπόψη τις σύγχρονες τάσεις της μουσειολογίας έρχονται ημέρες υπεραπασχόλησης και δημιουργικότητας για να συγκροτηθούν περισσότερο θεματικές εκθέσεις με περιοδικό αναστρέψιμο χαρακτήρα αντί των στερεότυπων των συλλογών. Οι στρατηγικές παρουσίασης του αρχαίου υλικού είναι αναμενόμενο να αλλάξουν άρδην. Προφανώς θα σκοπεύουν ανάμεσα σε πολλά και στα εξής:

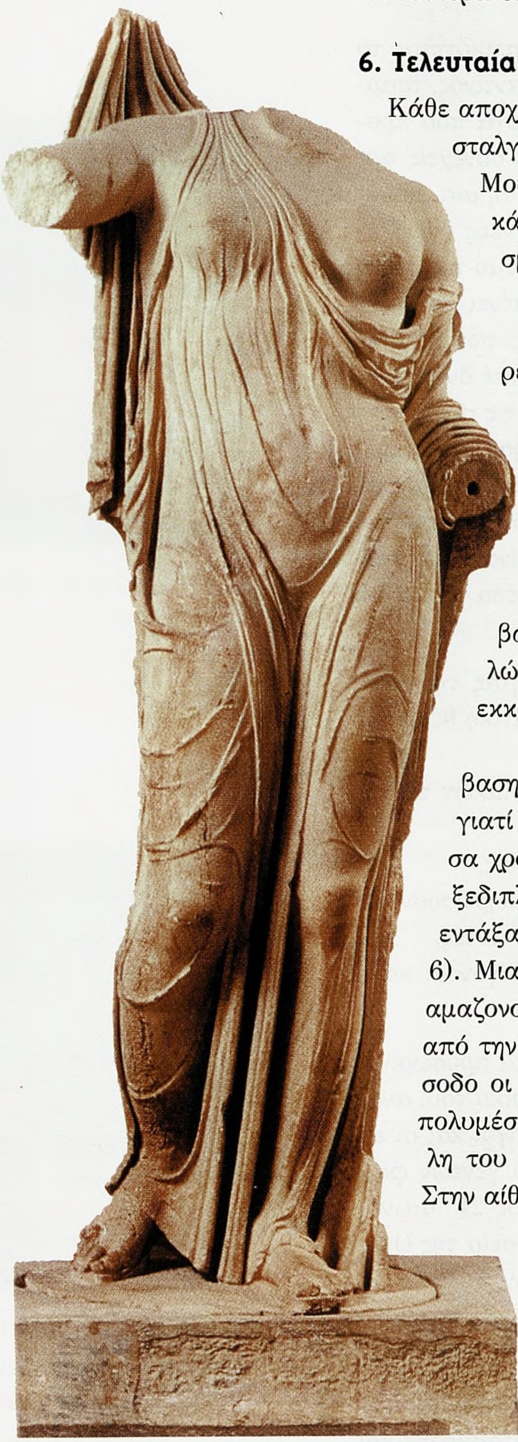
(α) στην ενημέρωση για διαχρονικές όψεις της αρχαιότητας της Θεσσαλονίκης και των περιοχών γύρω από τη μητροπολιτική θέση της προ και μετά-κασσάνδρειας πόλης,
(β) στον εκπαιδευτικό και ψυχαγωγικό ρόλο των εκθεσιακών ενοτήτων,
(γ) στις παράλληλες νοηματικές και ιστορικές προεκτάσεις,
(δ) στις παραμέτρους αισθητικής που μπορεί να συμπληρώσουν τις σημασίες, αλλά και να λειτουργούν ανεξάρτητα από αυτές,
(ε) στην ενδιαφέρουσα πρόσληψη των ζητημάτων που θίγονται κάθε φορά στις εκθεσιακές ενότητες.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης διαλύεται προσωρινά, δέχεται εκσκαπτικά μηχανήματα και φορτηγά στο εσωτερικό του, αναγεννάται, αναδομείται και αλλάζει πρόσωπο. Οι αρχαιολόγοι και οι ειδικοί συνεργάτες τους, όλοι εκπρόσωποι μεταπολεμικών γενεών φαίνεται ότι τολμούν την τομή που εγκαινιάζει τον δικό τους 21ο αιώνα. Με κάποιο τρόπο όσοι δουλεύουν στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης αισθάνονται να γίνονται δέκτες της δίψας των πολιτών να κατανοήσουν το παρελθόν ως μερίδιο του παρόντος.

Βέβαια, είναι γεγονός ότι η επιτυχία του εγχειρήματος ανανέωσης εξαρτάται από δύο τουλάχιστον παραμέτρους:

(α) από την αποτελεσματικότητα των νέων εργασιών κατασκευής και

Εικ. 19. «Ανακαλυπτομένη» Αφροδίτη, από το Σαραπείο της Θεσσαλονίκης (ρωμαϊκό αντίγραφο από πρωτότυπο ίσως του Αλκαμένη – πριν από το 420 π.Χ.).

(β) από την αναστρεψιμότητα όσων «οικοδομούνται» τώρα με τις αρχαιότητες.

Με άλλα λόγια, οι εκθέσεις που θα διοργανωθούν στις ανανεωμένες αίθουσες του Μουσείου περιμένουμε ότι θα προτείνουν πτυχές του αρχαίου κόσμου με την υπεύθυνη καθοδήγηση των ειδικών. Παράλληλα, ό,τι γίνεται ας έχει χαρακτήρα προσωρινό, όπως συνέβη και με τις εκθέσεις στα σαράντα χρόνια του Μουσείου που πέρασαν, ώστε να παραμείνει η δυναμική της «ανοιχτής θύρας» για τους επερχόμενους με τα νεότερα ευρήματα και τις καινοτόμες θεωρίες.

6. Τελευταία επίσκεψη

Κάθε αποχαιρετισμός ενέχει ένα συναίσθημα λύπης, μια αίσθηση νοσταλγίας και πόνου για την απώλεια. Ο αποχαιρετισμός στο Μουσείο μας την ημέρα της «Άνοιξης των Μουσείων» είχε κάτι από τη ζωή των φίλων. Τη συνειδητοποίηση του δεσμού που μας ένωσε με αυτό. Η σχέση αυτή, που αναπτύχθηκε ποικιλόμορφα τόσα χρόνια ανάμεσα στους επισκέπτες, τους πολίτες, τους ανθρώπους που επηρεάστηκαν από τις υλικές μαρτυρίες των εκθέσεων και το κτήριο, τις αίθουσες, τα αντικείμενα και τα σημαινόμενά τους, μοιάζει σήμερα να καταλύεται. Τα βαριά μηχανήματα, οι σφύρες, οι εκσκαφείς, τα φορτηγά, οι άγνωστοι εργολήπτες και οι ορδές απρόσωπων εργατών στο πολυβομβαρδισμένο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης εμφανίζονται σαν μια επέλαση βαρβάρων. Ακολουθεί η απογοήτευση και η δυσπιστία. Ασφαλώς το Μουσείο που είχαμε γνωρίσει δεν υπάρχει πλέον. Τι εκκολάπτεται;

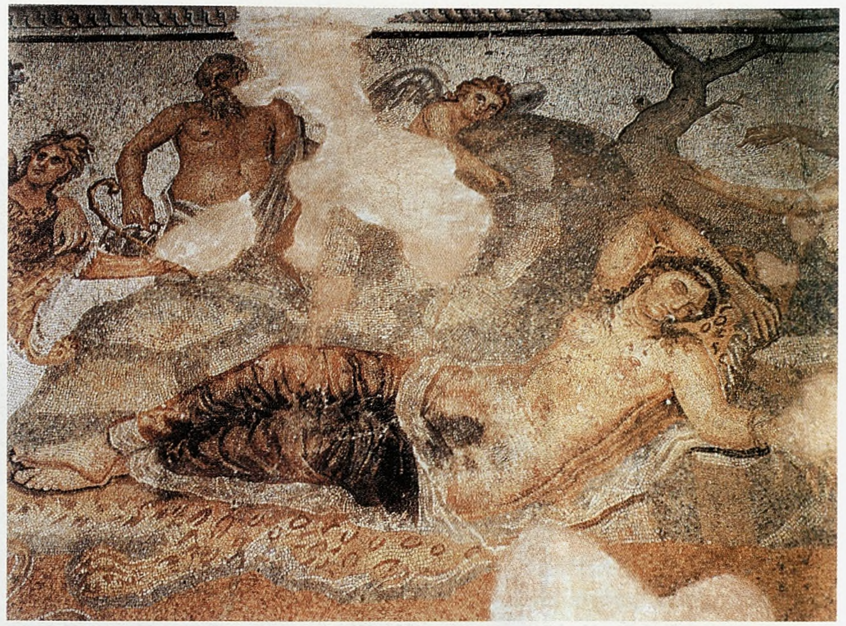
Ας επιχειρήσουμε νοερά και χωρίς κριτήρια μια περιδιάβαση αστραπή στο Μουσείο μέσα στη νύχτα της μνήμης, ίσως γιατί κατά βάθος ευγνωμονούμε όσους δούλεψαν σαράντα τόσα χρόνια για να νιώθουμε εμείς υπερήφανοι ότι το είδαμε να ξεδιπλώνεται, ότι το αγγίξαμε, το πατήσαμε, το προσέξαμε, το εντάξαμε στην καθημερινότητά μας, το φυλάμε μέσα μας (Εικ. 6). Μια σαρκοφάγος στην εξωτερική στοά με ανάγλυφη σκηνή αμαζονομαχίας από τη μια και τον Ορφέα κιθαρωδό των όντων από την άλλη. Στην άκρη ατένιζε ο λέων του Λαγκαδά. Στην είσοδο οι παλαιοί και νέοι φύλακες και η αίθουσα διαλέξεων και πολυμέσων «Μ. Ανδρόνικος». Στον προθάλαμο η επιτύμβια στήλη του Αγήνορα και του Αγλωνίκη από την Άκανθο (Εικ. 18). Στην αίθουσα 1 τα αρχιτεκτονικά μέλη του ιωνικού ναού της Θέρμης. Στην αίθουσα 2 η επιτύμβια στήλη της κόρης από τη Νέα Καλλικράτεια, το ακρόλιθο αγάλματος της Αθηνάς φειδιακού τύπου, η «ανακαλυπτομένη» Αφροδίτη τύπου «Frejus» (Εικ. 19), η μαρμάρινη τράπεζα προσφορών, με την επιγραφή αφιερωμένη στη Δήμητρα, από το Δερβένι. Στην αίθουσα 3 το πορ-

Εικ. 18. Επιτύμβια στήλη του Αγήνορα και του Αγλωνίκη, από την Ιερισσό (αρχαία Άκανθος – τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.).

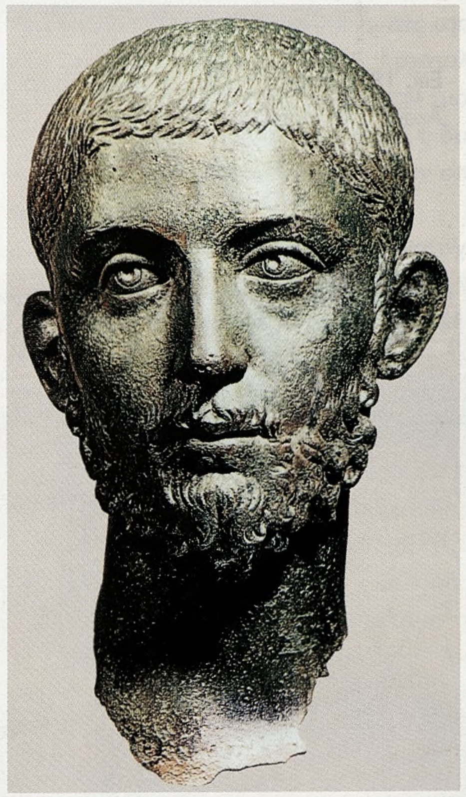
Εικ. 20. Κελτική θεά Επόνα, από τη Θεσσαλονίκη (3^{ος} αι. μ.Χ.).

Εικ. 21. Λεπτομέρεια από το ψηφιδωτό δάπεδο με θέμα τον Διόνυσο και την Αριάδνη στη Νάξο, από ιδιωτική κατοικία της Θεσσαλονίκης (αρχές 3ου αι. μ.Χ.).

Εικ. 22. Ερμαϊκή στήλη με μορφή γενειοφόρου, από τη Θεσσαλονίκη (150 – 200 μ.Χ.).

Εικ. 23. Κεφάλι χάλκινου αγάλματος του Αλέξανδρου Σεβήρου από τα Ρυάκια Πιερίας (222 – 235 μ.Χ.).

Εικ. 25. Περιδέραιο από ήλεκτρο (κεχριμπάρι) με χάντρες μορφής τριπέταλου άνθους και βουκρανίων, από το νεκροταφείο της Σίνδου (510 – 500 π.Χ.).

τραίτο αρ. 906 από τη Θεσσαλονίκη. Στην αίθουσα 4 η επείσακτη και εντόπια κεραμική από το Καραμπουρνάκι και την Τούμπα, πληθώρα γυναικείων ειδωλίων με ίχνη χρώματος, τα γυάλινα πουλιά, ο Αρποκράτης του Σαραπείου, η Επόνα των Κελτών (Εικ. 20), ο Διόνυσος στα κλαδιά της αμπέλου από το εσωρράχιο του τόξου με τον Γαλέριο και την «Τύχη» της Θεσσαλονίκης, το ψηφιδωτό με τον Διόνυσο και την Αριάδνη (Εικ. 21). Στην αίθουσα 5 ο Οκταβιανός Αύγουστος. Στην αίθουσα 6 η ερμαϊκή στήλη αρ. 3026 (Εικ. 22), το πορτραίτο του Σεπτίμιου Σεβήρου και το χάλκινο του Αλέξανδρου Σεβήρου (Εικ. 23). Στην αίθουσα 7 οι θύρες και οι κλίνες των μακεδονικών τάφων. Στην αίθουσα 8 οι χρυσές προσωπίδες και οι χάντρες κεχριμπαριού από τη Σίνδο (Εικ. 24-25). Στην αίθουσα 9 ο τάφος της Αινείας και ο πάπυρος του Δερβενίου. Στην αίθουσα 10 ο θησαυρός χάλκινων πελέκεων από τα Πετράλωνα.

Εικ. 24. Χρυσή γυναικεία προσωπίδα, από το νεκροταφείο της Σίνδου (π. 510 π.Χ.)

Εικ. 26. Πήλινο ειδώλιο «οπωροπώλη», από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης ($1^{ος}$ αι. π.Χ.).

Συγκρατώ με ιδιαίτερη προσοχή στο νού μου το πήλινο ειδώλιο του «οπωροπώλη» που βρέθηκε σε τάφο στο δυτικό, εκτός των τειχών νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης (Α.Μ.Θ. 10859)[21] (Εικ. 26). Ανήκε στα «λαϊκά» έργα των ρωμαϊκών χρόνων. Βρισκόταν στην αίθουσα 4 που ήταν αφιερωμένη στην αρχαία Θεσσαλονίκη. Το ειδώλιο αυτό μου θυμίζει τον χωρικό Ευτύχιο και τον όνο του Νίκωνα τους οποίους τίμησε ο Οκταβιανός με γλυπτό σύμπλεγμα, γιατί, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, τους είχε συναντήσει στους λόφους έξω από το Άκτιο πριν από την αναμέτρηση της ναυμαχίας (31 π.Χ.) και θεώρησε ότι του έφεραν γούρι. Ο Ευτύχιος και ο Νίκων από τη Θεσσαλονίκη είθε να είναι ο καλός οιωνός του Αρχαιολογικού της Μουσείου.

Αποχαιρετούμε το Μουσείο που φεύγει και τις ανθρώπινες ενέργειες που αναλώθηκαν γι' αυτό μεταξύ του 1962 και του 2003.

Σημειώσεις

1. Σύντομη Ιστορία του Μουσείου επιχειρεί η Ι. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 1996, 18-19. Για την ιστορία της Εφορείας και του Μουσείου βλ. επίσης Ι. Βοκοτοπούλου, «Τα πρώτα 50 χρόνια της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης», στο *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*. Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1-3.11.1985, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 1-65.

2. Για τον Π. Καραντινό βλ. Γ.Π. Λάββα, *Επίτομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 305, 306, 356.

3. Όπως στη σημείωση 1.

4. Αναφορικά με την προσωρινή έκθεση του Δερβενίου στο Μουσείο βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, «Τα πρώτα 50 χρόνια ...», *ό.π.*

5. Πρβλ. Ι. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός* ..., σ. 19.

6. Για την έκθεση *Ο χρυσός των Μακεδόνων* βλ. Μπ. Τσιγαρίδα – Δ. Ιγνατιάδου, *Ο χρυσός των Μακεδόνων*, Εκδ. ΤΑΠΑ-ΥΠΠΟ, Αθήνα 2000.

7. Κ. Ρωμιοπούλου κ.ά., *Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας*, Κατάλογος της έκθεσης, Εκδ. ΤΑΠ-ΥΠΠΟ, Αθήνα 1978.

8. Κ.Ρωμιοπούλου, Μ.Ανδρόνικος, Ν.Γιαλούρης, *Μέγας Αλέξανδρος*. Κατάλογος της έκθεσης. ΤΑΠ-ΥΠΠΟ, Αθήνα 1980.

9. Αικ. Δεσποίνη κ.ά., *Σίνδος*. Κατάλογος της έκθεσης, ΤΑΠ-ΥΠΠΟ, Αθήνα 1985.

10. Ι. Βοκοτοπούλου κ.ά., *Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*. Οδηγός της έκθεσης, ΤΑΠ-ΥΠΠΟ, Αθήνα 1986.

11. Ι. Βοκοτοπούλου (επιμ.), *Η Μακεδονία από τα μυκηναϊκά χρόνια ως τον Μ. Αλέξανδρο*: Κατάλογος της έκθεσης στην Μπολόνια, ΤΑΠΑ-ΥΠΠΟ 1988 [και η ιταλική έκδοση *Arte dei Macedoni. Dall'eta micenea ad Alessandro Magno* με αφορμή τα 200 χρόνια από την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Μπολόνια].

12. Διαφόρων συγγραφέων, *Αρχαία Μακεδονία / Ancient Macedonia*, Κατάλογος δίγλωσσος της έκθεσης στην Αυστραλία, έκδοση ΥΠ.ΠΟ-ICOM, Αθήνα 1988.

13. Ι. Βοκοτοπούλου (επιμ.), *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*. Κατάλογος της Έκθεσης στο Μόντρεαλ, ΥΠ.ΠΟ-ICOM, Αθήνα 1993. [Εκδόθηκε στα ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, δανικά, ισπανικά].

14. C.M. Govi – G. Sassatelli, *Οι Ετρούσκοι του Βορρά: Μπολώνια*, Κατάλογος της έκθεσης, Δήμος της Μπολώνια, Μπολώνια 1988.

15. Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα 1996.

16. C.M. Mantu – G. Dumitroaia (επιμ.), *Cucuteni. Ο τελευταίος μεγάλος χαλκολιθικός πολιτισμός της Ευρώπης*, Athena Publishing and Printing House, Budapest 1997.

17. *Πολιόχνη. Λήμνος εν ομιχθαλοέσσα. Ένα κέντρο της πρώιμης εποχής του χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο*, Υπ. Αιγαίου (ΥΠ.ΠΟ-Κ' ΕΠΚΑ – SAI di Atene) Αθήνα 1997.

18. Βλ. σημείωση 1.

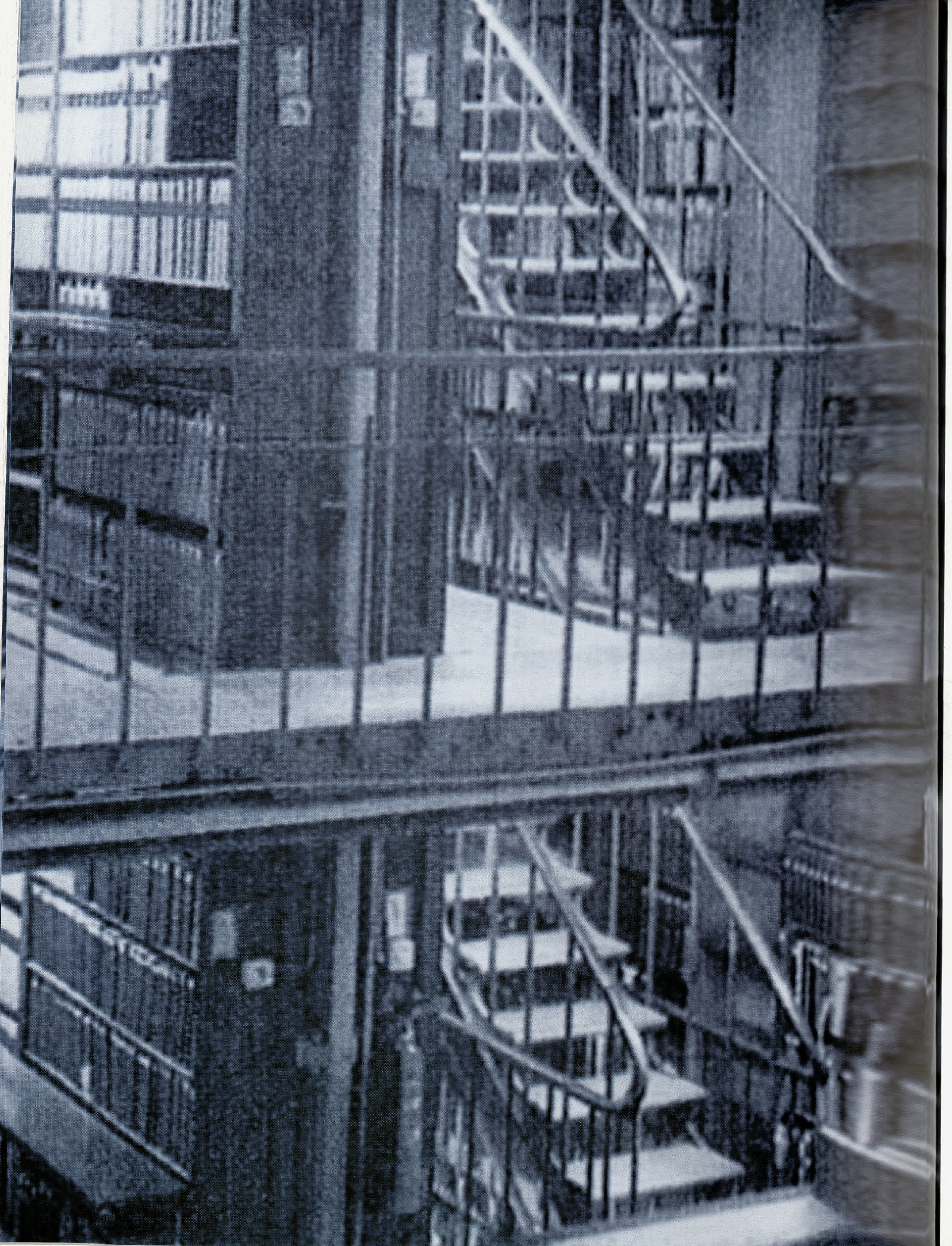
19. Για το νέο θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύσσεται πρβλ. Μ. Σκαλτσά (επιμ.), *Η Μουσειολογία στον $21^{ο}$ αιώνα. Θεωρία και πράξη*. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 21-24.11.1997, Εκδόσεις *Εντευκτηρίου*, Θεσσαλονίκη 2001. Πρβλ. επίσης την ανακοίνωση του U. Eco, *Πολιτιστικά κοιτάσματα* [πρωτότυπο: *Osservazioni sulla nozione di giacimento culturale*, IBM, Italia 1998] μετάφραση Κ. Σουέρεφ, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992.

20. Όπως στη σημείωση 6.

21. Για το πήλινο ειδώλιο του «οπωροπώλη» βλ. Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, στο *Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*. Οδηγός της έκθεσης ΤΑΠ-ΥΠ.ΠΟ, Αθήνα 1986, 123. Επίσης Κ. Σουέρεφ, *Δούναι και λάβειν. Μια διαχρονική αμφίδρομη σχέση*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, 102-103.

Έρευνες

Αναστασία Π. Βαλαβανίδου

Ο πολιτικός μηχανικός Δαμιανός Μιχαήλ

Η 25ετής συμβολή του στην ύδρευση της Θεσσαλονίκης από τη θέση του Γενικού Διευθυντή Ο.Υ.Θ. (1952-1978)

Ο Δαμιανός Μιχαήλ γεννήθηκε στο Άργος Ορεστικό το 1913. Αφού ολοκλήρωσε το γυμνασιακό κύκλο εκπαίδευσης στην Καστοριά το 1931, πρωτεύοντας με βαθμό 9 7/11 ξεκίνησε τις σπουδές του στο Πολυτεχνείο της Δρέσδης. Η εκπαίδευσή του στο γερμανικό Πολυτεχνείο ολοκληρώθηκε το 1937, με την πρωτοποριακή για την εποχή της διπλωματική του εργασία *Μελέτη Γέφυρας Δουνάβεως με Προεντεταμένο Σκυρόδεμα*.

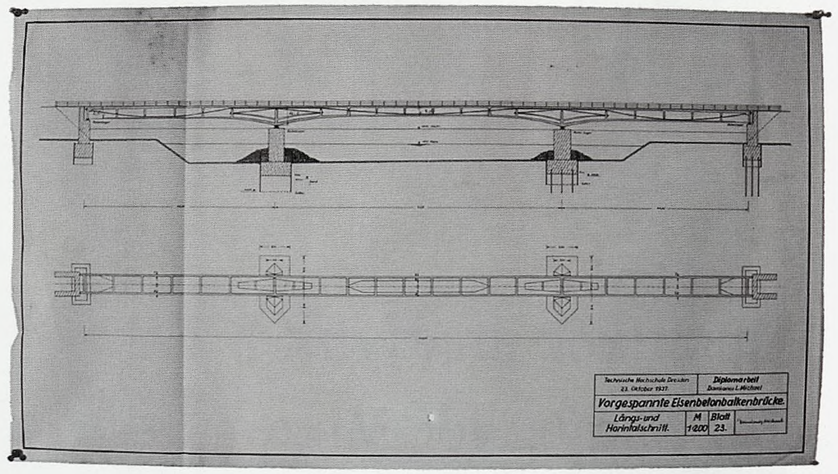
Στη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας εργάζεται ως υπεύθυνος κατασκευής τεχνικών έργων στην περιοχή των αλβανικών συνόρων. Τα έργα αυτά αφορούσαν στη δημιουργία δρόμων και γεφυρών με σκοπό την ολοκλήρωση των προϋπαρχόντων οχυρωματικών έργων.

Στη διετία 1939-40 εργάζεται στην τεχνική εταιρεία Κυριακίδη, όπου μελέτησε την στατική επάρκεια μιας σειράς κτηρίων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, και ειδικότερα τα κτήρια της Φυσικομαθηματικής Σχολής, της Γεωπονικής, της Δασοπονικής καθώς και το αμφιθέατρο των δυο τελευταίων σχολών. Παράλληλα με την μελέτη του ανατέθηκε επίσης η επίβλεψη της κατασκευής του οπλισμένου σκυροδέματος των παραπάνω κτηρίων.

Στην επόμενη διετία συμμετέχει στον ελληνο-ιταλικό και στην συνέχεια ελληνο-γερμανικό πόλεμο και αποστρατεύεται με τον βαθμό του ανθυπολοχαγού μηχανικού.

Στη διετία 1947-48 ως μηχανικός της AMAG απασχολήθηκε στην κατασκευή του Στρατιωτικού Αεροδρομίου Θεσσαλονίκης, στην γέφυρα του Γαλλικού ποταμού και στη γέφυρα του Βαρδαρόβαση.

Σχέδιο από την διπλωματική εργασία του Δ. Μιχαήλ.

Στα επόμενα χρόνια εγγράφεται στο Μητρώο Κατασκευαστών Δημοσίων Τεχνικών Έργων και αναλαμβάνει την κατασκευή μιας σειράς έργων κυρίως στη Δυτική Μακεδονία. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η κατασκευή της επαρχιακής οδού Γρεβενών-Κοζάνης μέχρι την γέφυρα του ποταμού Αλιάκμονα, η κατασκευή του ορφανοτροφείου της Καστοριάς καθώς και η κατασκευή οικιών-πυρήνων για λογαριασμό του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως στα χωριά Βλάστη, Σήμαντρο, Χειμερινό και Νόστιμο.

Ακόμη, μελέτησε μια σειρά από ιδιωτικά κτήρια, όπως πολυκατοικίες, στις οδούς Διοικητηρίου και πλατεία Κολόμβου καθώς και μια σειρά δημόσιων έργων, όπως η Σκαπέρδιος Αγορά Καστοριάς, όπου σήμερα στεγάζεται το Δημαρχείο της πόλης.

Στα 1952 επιλέγεται Γενικός Διευθυντής του Ο.Υ.Θ., θέση από την οποία υπηρέτησε την πόλη μέχρι και την συνταξιοδότησή του λόγω ηλικίας στα 1978.

Στον πρώτο κιόλας χρόνο της θητείας του στον Ο.Υ.Θ. στα 1954 εφαρμόζει με κονδύλια προερχόμενα από το Σχέδιο Ανασυγκροτήσεως του ελληνικού κράτους μια σειρά από βραχυπρόθεσμα έργα[1], τα οποία ανακουφίζουν το σοβαρό πρόβλημα υδροδότησης της πόλης, ιδιαίτερα κατά τους θερινούς μήνες.

Στην πρώτη δεκαετία της θητείας του (1953-1963) θέτει μια σειρά από στόχους και ειδικότερα:

- Τη συνεχή αύξηση της παροχής των υπαρχόντων πηγών υδροληψίας.
- Τη συνεχή ανακαίνιση και συμπλήρωση του παλαιού δικτύου διανομής.
- Τη μελέτη της υπάρχουσας κατάστασης, ώστε να αντιμετωπίσει με πληρότητα τις οποιεσδήποτε μελλοντικές ανάγκες.
- Τη συνεχή βελτίωση του ελέγχου της κατανάλωσης, ώστε αφενός να περιορισθεί η κατασπατάληση του νερού αφετέρου να μπορέσει ο Ο.Υ.Θ. να αυξήσει τους πόρους του, ώστε να επενδύσει στην συνέχεια σε έργα υποδομής για να καλύψει τις αυξανόμενες ανάγκες της πόλης.

Για τη δεκαετία αυτή ακολουθεί ένας πίνακας με αριθμητικά δεδομένα[2] που αποκαλύπτουν την αύξηση του κύκλου εργασιών του Ο.Υ.Θ.

	1954	1964
Εξυπηρετούμενοι συνδρομητές	19.000	70.000
Προϋπολογισμός Ο.Υ.Θ.	11.600.000 δρχ.	51.800.000 δρχ.
Βελτιωτικά Έργα	2.870.000 δρχ.	22.600.000 δρχ.
Μήκος δικτύου διανομής	Περίπου 250 χλμ.	Άνω των 450 χλμ.
Δυνατή απόδοση πηγών (κατά το θέρος)	24.000 $μ^3$	63.000 $μ^3$

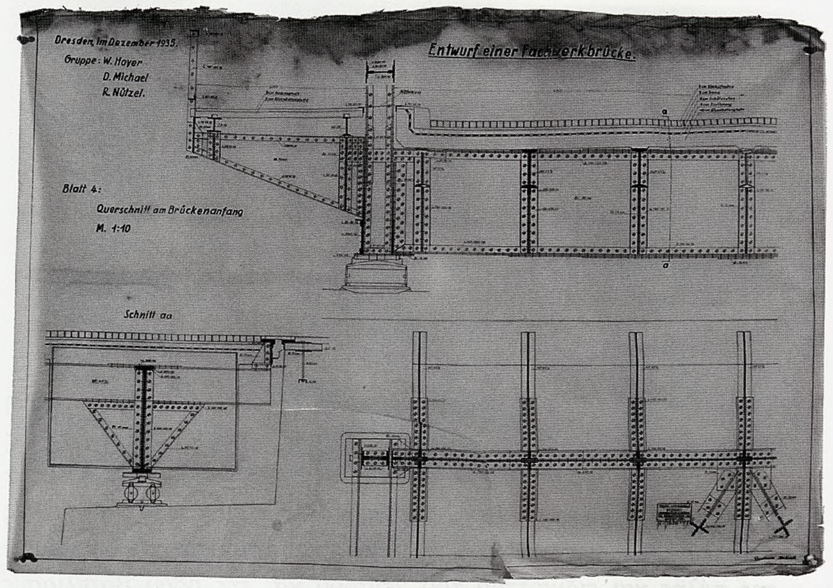
Το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο Ο.Υ.Θ. εκείνη την περίοδο ήταν όχι η έλλειψη νερού, το οποίο ήταν αρκετό για τις ανάγκες της πόλης, αλλά η αδυναμία του παλαιού δικτύου διανομής να μεταφέρει αδιαλείπτως το νερό, ιδιαίτερα κατά τους θερινούς μήνες στους υψηλότερους ορόφους των πολυκατοικιών συγκεκριμένων περιοχών της πόλης και ειδικότερα του κέντρου και της οδού Βασιλίσσης Όλγας και στους συνοικισμούς, δηλαδή στην Τούμπα, Καλλιθέα κ.λπ.

Τα προβλήματα αγωγιμότητας του δικτύου ύδρευσης της πόλης οφείλονταν στο υπάρχον ανεπαρκές μήκος και στις μικρές διατομές των κεντρικών αγωγών των δικτύων μεταφοράς και διανομής. Ανεπαρκείς αποδεικνύονταν και οι δεξαμενές της πόλης ιδιαίτερα τους καλοκαιρινούς μήνες, τόσο σε υψόμετρο όσο και σε χωρητικότητα, και δεν μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες της πόλης σε μέρες και ώρες αιχμής.

Έτσι, το πρόβλημα της λειψυδρίας κατά τους καλοκαιρινούς μήνες δεν οφείλονταν στην έλλειψη ποσοτήτων νερού, αλλά στην ανεπάρκεια της πίεσης του υδροδοτικού συστήματος της πόλης. Στην ίδια περίοδο οι απώλειες νερού, από διαρροές ή ανεξέλεγκτη κατανάλωση[3], εκτιμάται ότι ανέρχονταν στο 50% του συνολικά καταναλισκόμενου νερού.

Ωστόσο, πέραν των βελτιωτικών εργασιών έγινε προγραμματισμός των απαραίτητων έργων υποδομής για την αύξηση των δυνατοτήτων τόσο του υδροληπτικού όσο και του υδροδοτικού συστήματος της πόλης. Ειδικότερα:

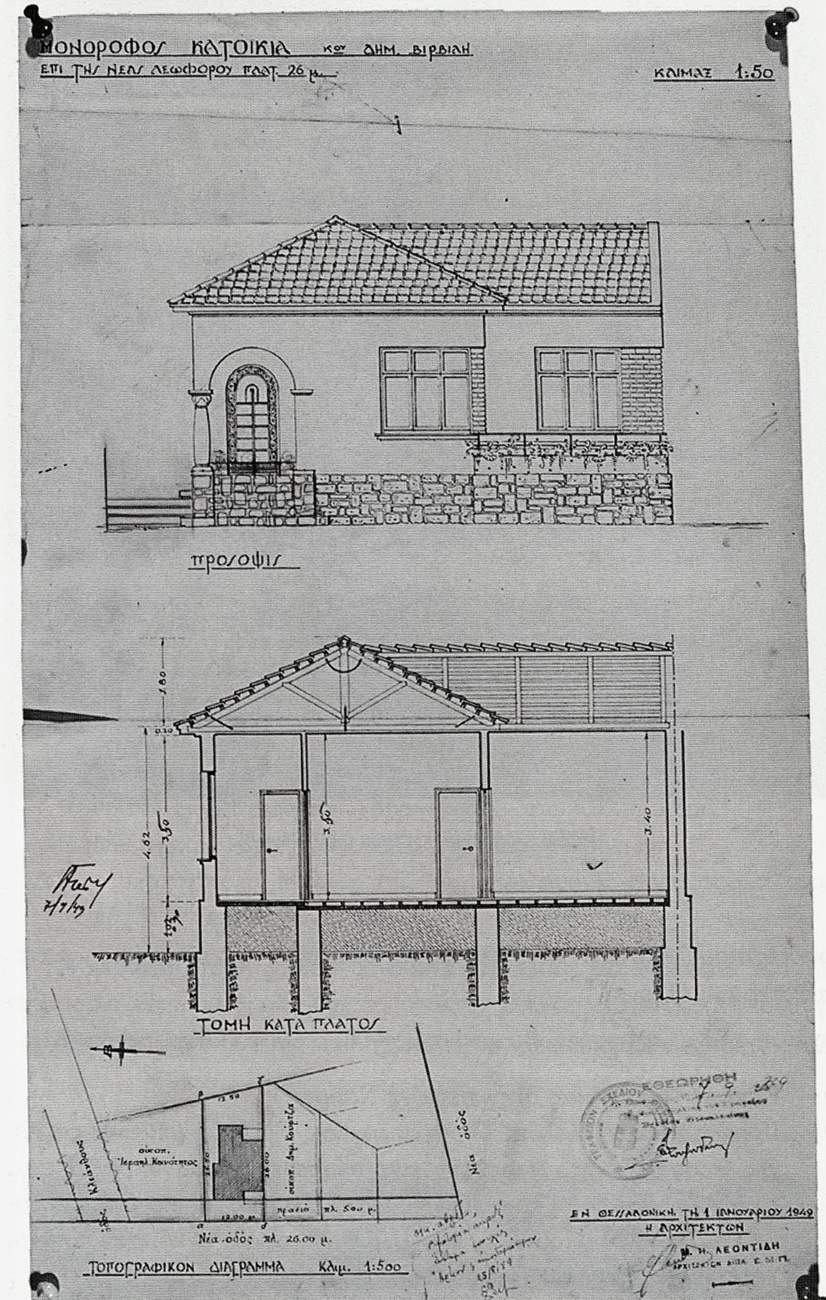

Σχέδιο από φοιτητική εργασία του Δ. Μιχαήλ.

- 7 νέες δεξαμενές συνολικής χωρητικότητας 36.000 μ^3
- 27 χλμ. νέων κεντρικών αγωγών διανομής σε όλη την περιοχή υδροδότησης
- 20 χλμ. αγωγών ωθήσεως και μεταφοράς
- 150 χλμ. αγωγών διανομής μικρών διαμέτρων Φ100 και Φ80 χιλ.
- Εγκαταστάσεις προωθήσεως, των αναγκαίων ποσοτήτων στο δίκτυο διανομής με 4 νέους αντλητικούς σταθμούς
- Προεργασία (δηλαδή μελέτες και καταγραφές από την Τεχνική Υπηρεσία) για την έγκαιρη αντιμετώπιση των μελλοντικών αυξημένων υδροδοτικών αναγκών της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης περιοχής της.

Η Τεχνική Υπηρεσία του Ο.Υ.Θ. εκπόνησε την μελέτη για την οριστική διάταξη του δικτύου υδροδοτήσεως της πόλης και παράλληλα το χρονοδιάγραμμα και την ιεράρχηση των έργων. Η μελέτη εγκρίθηκε από το Υπουργείο Δημοσίων Έργων ως το 1^{ο} Τετραετές Πρόγραμμα Έργων του Ο.Υ.Θ. Αυτό αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου 20ετούς προγραμματισμού που προέβλεπε να καλύψει τις συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης. Η προϋπολογιζόμενη δαπάνη για το πρώτο 4ετές πρόγραμμα έργων του Ο.Υ.Θ. προβλέπονταν να ανέρθει στα 100.000.000 δρχ. σε τελικό προϋπολογισμό 250.000.000 δρχ. για το σύνολο των έργων και η χρηματοδότηση του επρόκειτο να καλυφθεί με ίδια κονδύλια του Ο.Υ.Θ. Η οικονομική υπερφόρτωση του πρώτου τετραετούς σχετίζεται με τις ιδιαίτερα εκτεταμένες τεχνικές επεμβάσεις που απαιτούνταν καθώς η συντήρηση του δικτύου υδροδότησης είχε εγκαταλειφθεί σε όλη την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου και του Εμφυλίου.

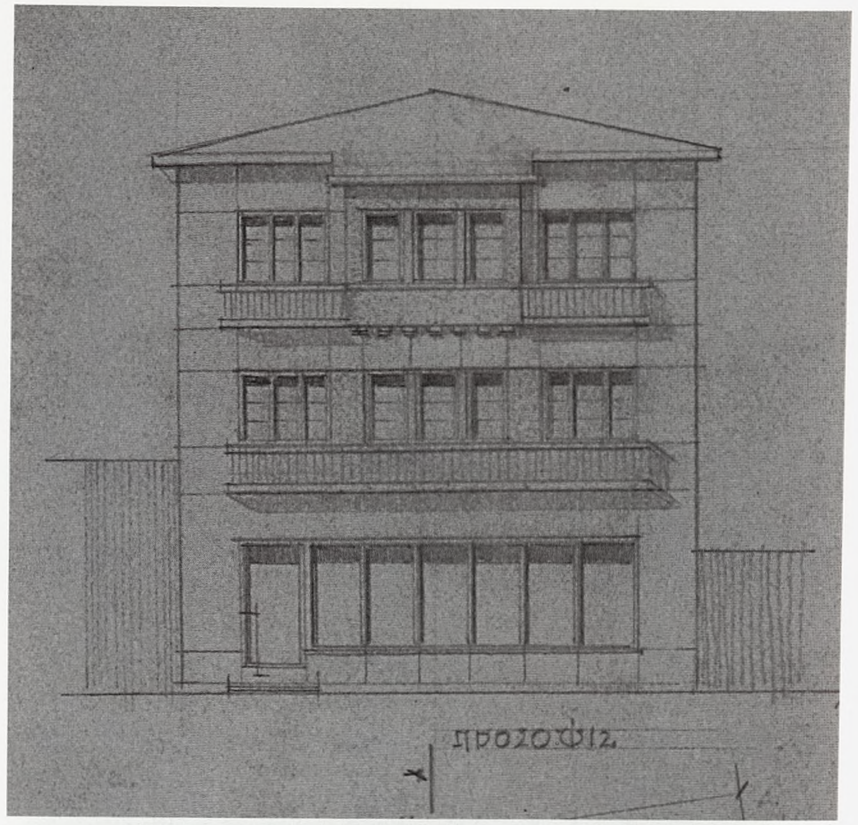
Τα έργα της πρώτης τετραετίας σε σχέση με το συνολικό πρόγραμμα κάλυπταν:

Σχέδιο υλοποιημένου έργου του Δ. Μιχαήλ.

80%	του συνόλου των νέων αγωγών τροφοδοσίας των δεξαμενών
100%	των προβλεπόμενων νέων δεξαμενών
83%	του συνόλου των νέων αντλητικών εγκαταστάσεων της πόλης
33%	του συνολικού μήκους 136 χλμ. κεντρικών αγωγών διανομής διαμέτρου 600 χιλ. μέχρι 125 χιλ.
16%	του συνολικού μήκους 1.014 χλμ. αγωγών διανομής μικρότερων διαμέτρων.

Παράλληλα, προγραμματίζονταν μια σειρά κυρίως μελετών με τις

Σχέδιο υλοποιημένου έργου του Δ. Μιχαήλ.

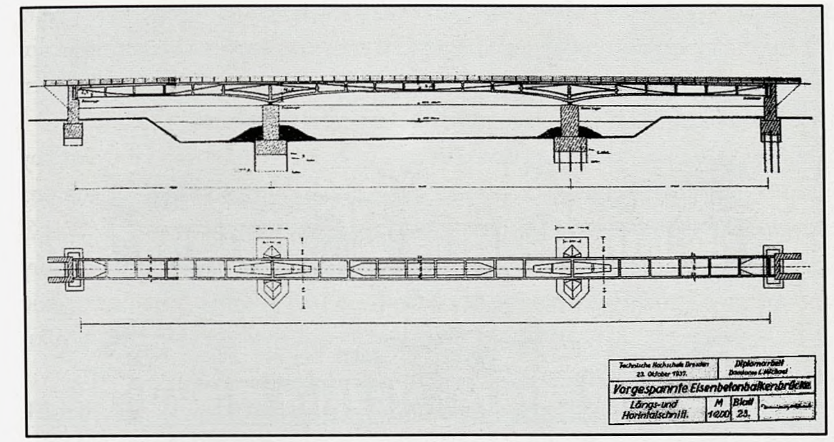
οποίες προβλέπονταν να επιλυθεί το πρόβλημα της ύδρευσης «για το απώτερον μέλλον».

Ειδικότερα ολοκληρώθηκαν οι μελέτες:

- Κέντρο Ύδροληψίας στην περιοχή Νάρρες
- Προκαταρκτική Μελέτη Ύδρογεωλογικής Έρευνας μείζονος περιοχής Θεσσαλονίκης. Η μελέτη είχε ανατεθεί σε κοινοπραξία ενός Ελληνικού και δυο Γερμανικών οίκων μετά από μακροχρόνια έρευνα και απόφαση του Δ.Σ. του Ο.Ύ.Θ., η οποία εγκρίθηκε από το Ύπουργείο Δημοσίων Έργων.
- Κατασκευή νέων «βαθέων διηθητικών φρεάτων» στην περιοχή του Καλοχωρίου και της Σίνδου για την άμεση απόδοση καλύτερης ποιότητας νερού.

Η σύμβαση που υπέγραψε ο Ο.Ύ.Θ. με την εταιρεία "Esso-Pappas"[4], για παροχή εντός τριετίας ποσότητας νερού ίσης με αυτήν που κατανάλωνε όλη η Θεσσαλονίκη εκείνη την περίοδο, έχει ως αποτέλεσμα την επίσπευση των έργων του Νάρρες καθώς και την επίσπευση της επέκτασης του Κέντρου Ύδροληψίας στο Καλοχώρι.

Έτσι, στο πρόγραμμα των τεχνικών έργων για το έτος 1964 προβλέπονταν εργασίες επέκτασης και αντικατάστασης μεγάλου τμήματος του δικτύου κατανομής και του δικτύου μεταφοράς, κατασκευή 6 νέων συνολικά φρεάτων και κατασκευή 2 νέων δεξαμενών, μιας στην Ευαγγελίστρια χωρητικότητας 6.000 $μ^3$ και μιας στο Συνοικισμό Βότση

Σχέδιο από τη διπλωματική εργασία του Δ. Μιχαήλ.

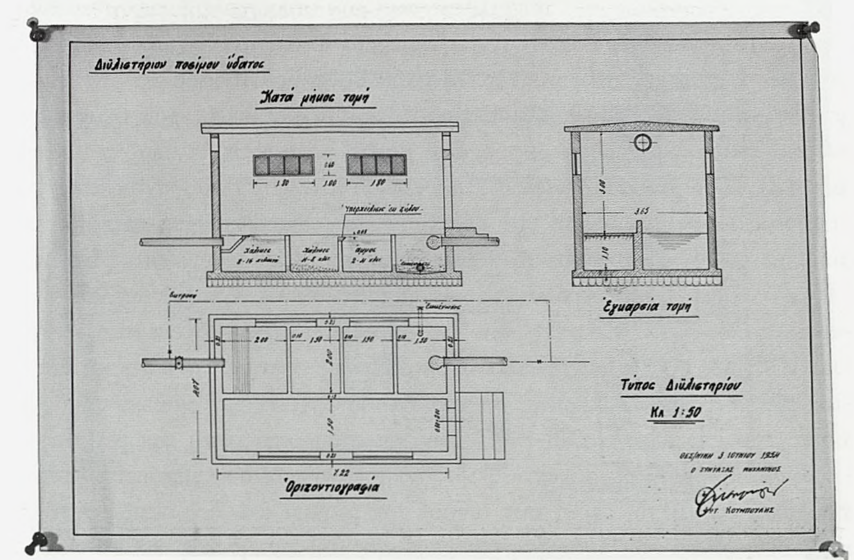
χωρητικότητας 4.000$μ^3$.

Ταυτόχρονα, στη διάρκεια του 1964 προγραμματίζονταν μια σειρά μελετών οι οποίες θα άλλαζαν στα επόμενα χρόνια την εικόνα του Οργανισμού.

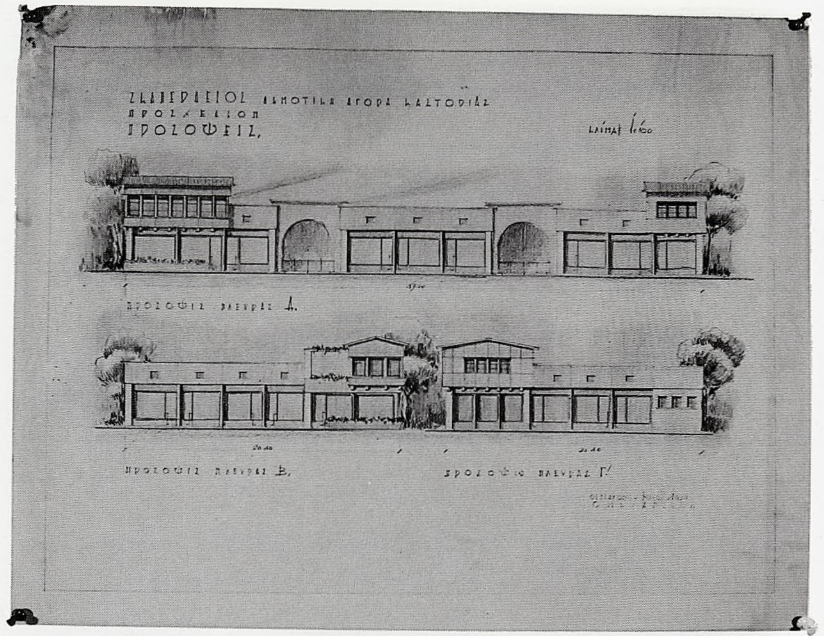
Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν:

- Η οριστική μελέτη του κτηρίου γραφείων του Ο.Ύ.Θ.
- Η μελέτη επέκτασης του Ύδραγωγείου του Καλοχωρίου.
- Η μελέτη του Ύδραγωγείου Καλοχωρίου–Διαβατών.
- Η προκαταρκτική Μελέτη της Ύδρογεωλογικής Έρευνας μείζονος περιοχής Θεσσαλονίκης.

Η περιοχή Καλοχωρίου – Σίνδου αποτελούσε στη δεκαετία του '60 το βασικό κέντρο υδροληψίας της πόλης. Στην περιοχή της Σίνδου την εποχή εκείνη λειτουργούσαν 30 γεωτρήσεις, δυνατότητας παροχής από

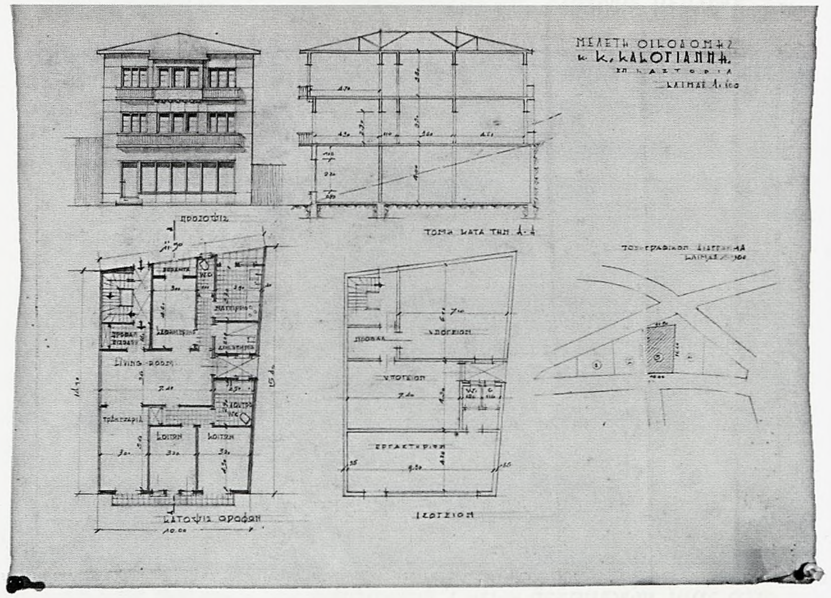
Διυλιστήριο πόσιμου ύδατος.

Σκαπέρδειος Αγορά Καστοριάς.

15-200 $μ^3$ την ώρα ενώ στην περιοχή Καλοχωρίου λειτουργούσαν 7 (με προοπτική να ανέρθουν στο εγγύς μέλλον στις 15) δυνατότητας παροχής 200 $μ^3$ την ώρα καθεμιά.

Το Κέντρο Αυτοματισμού που εγκαταστάθηκε στο νέο Αντλιοστάσιο της Σίνδου εξυπηρετούσε την εταιρεία Esso-Pappas. Από το κέντρο αυτό ήταν εφικτός ο αυτόματος έλεγχος της λειτουργίας των αντλητικών συγκροτημάτων. Στο λόγο των εγκαινίων του Αντλιοστασίου της Σίνδου, ο Δαμιανός Μιχαήλ αναφέρεται στην πρόθεση του Ο.Υ.Θ. να εγκαταστήσει ανάλογα κέντρα αυτοματισμού σε όλα τα αντλιοστάσια

Σχέδιο υλοποιημένου έργου του Δ. Μιχαήλ.

της πόλης, ώστε να καταστεί δυνατός ο συνολικός έλεγχος όλων των αντλιοστασίων από το νέο υπό μελέτη τότε κτήριο γραφείων του Ο.Υ.Θ, στην οδό Εγνατία.

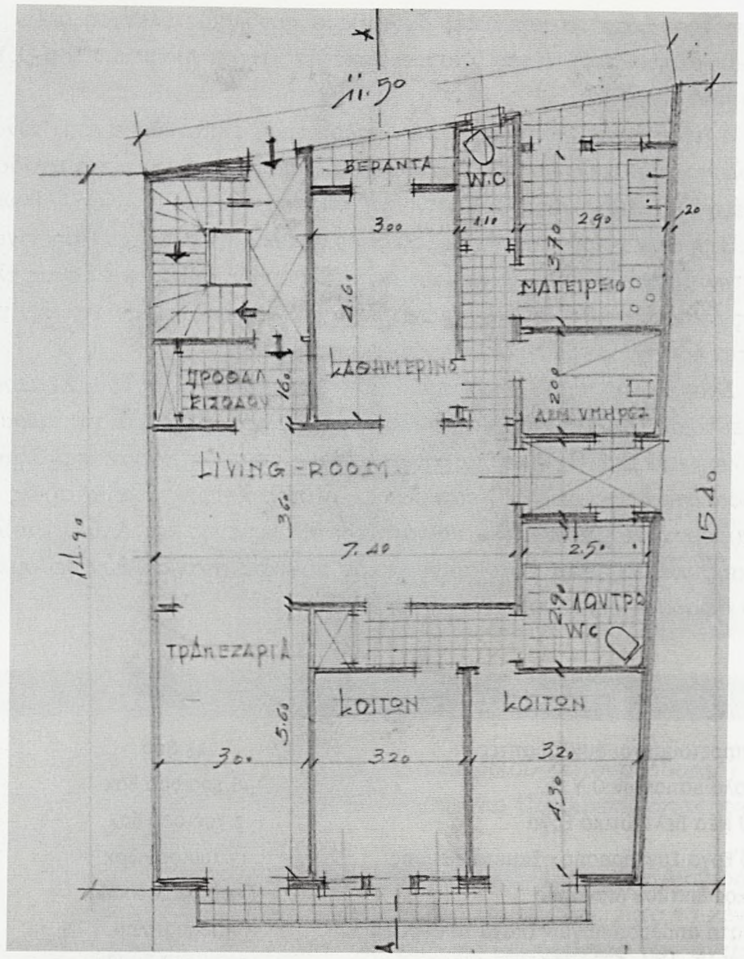
Η μελέτη και διακήρυξη του διαγωνισμού εκπονήθηκε από τον μηχανολόγο–ηλεκτρολόγο του Ο.Υ.Θ. Αθανάσιο Οικονόμου, ενώ ανάδοχος του έργου ανακηρύχθηκε η ελληνική εταιρεία[5] «Θερμομηχανική Αθηνών» Ε.Π.Ε. η οποία συνεργάσθηκε με την εταιρεία «Mineapoggs Honevwell», για την προμήθεια των διαφόρων αυτοματισμών καθώς και με τις ελληνικές εταιρείες «Ράδιο-Καραγιάννη» και «Siemens-Ελλάς» για την προμήθεια του ηλεκτρολογικού υλικού υψηλής τάσης.

Στο *Συνοπτικόν Πληροφοριακόν Σημείωμα Επί Του Σημερινού Υδρευτικού Προβλήματος Θεσσαλονίκης*, γίνεται αναφορά της περιοχής ευθύνης του Ο.Υ.Θ. η οποία αποτελείται από τους παρακάτω δήμους: Θεσσαλονίκης, Συκεών, Νεαπόλεως, Αμπελοκήπων, Καλαμαριάς και Σταυρουπόλεως καθώς και κοινότητες: Μαινεμένης και Αγίου Παύλου. Επίσης, παρατίθεται ένας αριθμητικός πίνακας στατιστικών δεδομένων που αφορούν στην δεκαετία 1956-1966.

	1956	1966	αύξηση
Εξυπηρετούμενοι συνδρομητές	23.800	99.000	315 %
Σύνολο Δαπανών Ο.Υ.Θ.	16.400.000 δρχ.	84.900.000 δρχ.	417 %
Α) Νέα Βελτιωτικά Έργα	2.700.000 δρχ.	38.150.000 δρχ.	1.312 %
Β) Έργα Συντήρησης - Εκμετάλλευσης	13.700.000 δρχ.	46.750.000 δρχ.	241 %
Μήκος δικτύου διανομής	Περίπου 280 χλμ.	Άνω των 520 χλμ.	85 %
Δυνατή απόδοση πηγών (κατά το θέρος)	31.000 $μ^3$/ημ.	90.000 $μ^3$/ημ.	190 %
Διατεθείσα ποσότητα ύδατος	11.300.000 $μ^3$	21.400.000 $μ^3$	89 %
Βεβαιωθείσα ποσότητα προς πληρωμή	4.700.000 $μ^3$	13.900.000 $μ^3$	196 %

Στο τέλος του ίδιου εγγράφου αναφέρονται τα έργα του 1967 και ανάμεσά τους ξεχωρίζουν η δεξαμενή της Άνω Καλλιθέας και τα αντλιοστάσια Καλοχωρίου και Ευαγγελιστρίας.

Στο επόμενο αρχειακό έγγραφο με τον τίτλο *Υπηρεσιακόν Σημείωμα, επί του υδρευτικού προβλήματος της Θεσσαλονίκης* καταγράφεται «βραχύχρονος λειψυδρία» στις αρχές του καλοκαιριού του 1968 η οποία εκδηλώνεται κυρίως στους ανώτερους ορόφους πολυκατοικιών στην περιοχή των Εξοχών και «τινών ακραίων Συνοικισμών». Η αιτία αποδίδεται στην ανεπαρκή αγωγιμότητα του παλαιού δικτύου κατανομής στις προαναφερθείσες περιοχές σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τα νέα βελτιωτικά έργα (κατασκευή κεντρικών αγωγών μεγάλων διαμέτρων, αντλιοστασίων και δεξαμενών) των σχετικών περιοχών βρίσκονταν ακόμη στην φάση της εκτέλεσης και δεν είχαν ολοκληρωθεί. Η λειψυδρία εκείνης της εποχής προκάλεσε το ενδιαφέρον της Εθνικής Κυβέρνησης και μετά από σύσκεψη στις 30-8-1968 πάρθηκαν μια σειρά από αποφάσεις. Το ίδιο φαινόμενο της βραχύχρονης λειψυδρίας εμφανίστηκε ξανά για 4-5 ημέρες τον Ιούνιο του 1970. Μετά την αναφορά σε αυτά τα φαινόμενα και την αιτιολόγησή τους καταγράφονται μια σειρά από έργα που στόχο έχουν να καλύψουν τις υδρευτικές ανάγκες

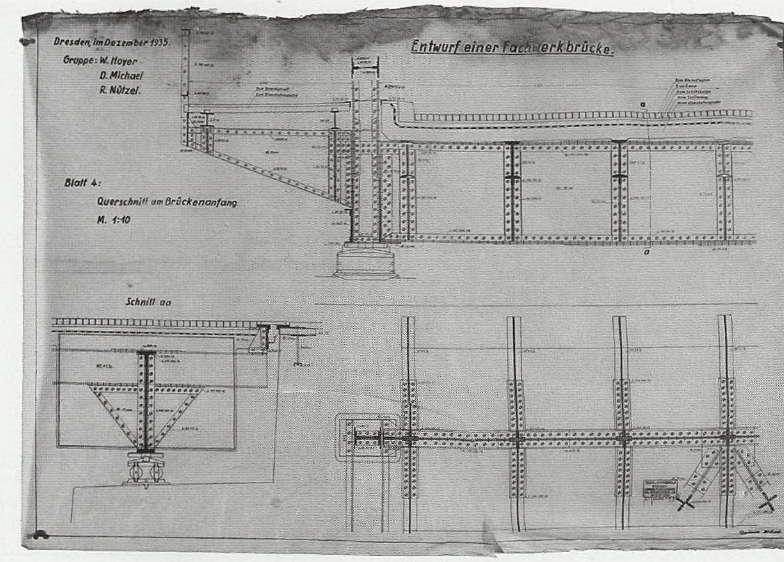

Σχέδιο υλοποιημένου έργου του Δ. Μιχαήλ.

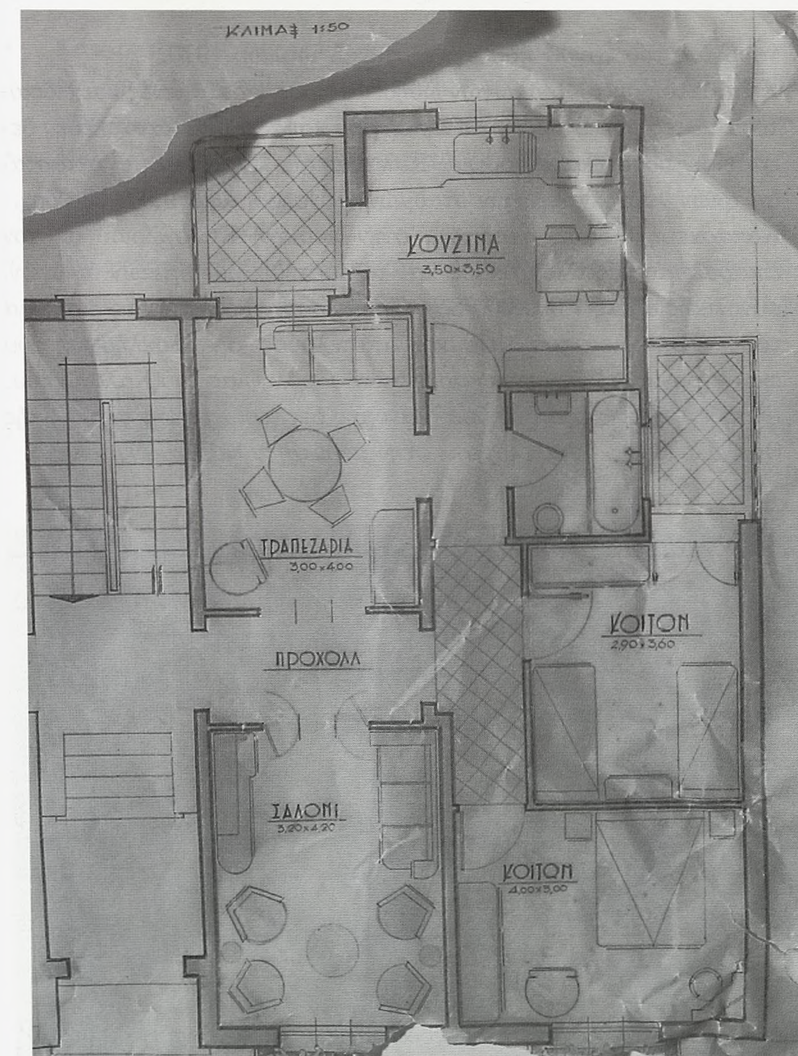
της πόλης και ο σχεδιασμός τους έχει αποτελέσει αντικείμενο των εγγράφων που προηγήθηκαν.

Έτσι έχουμε:

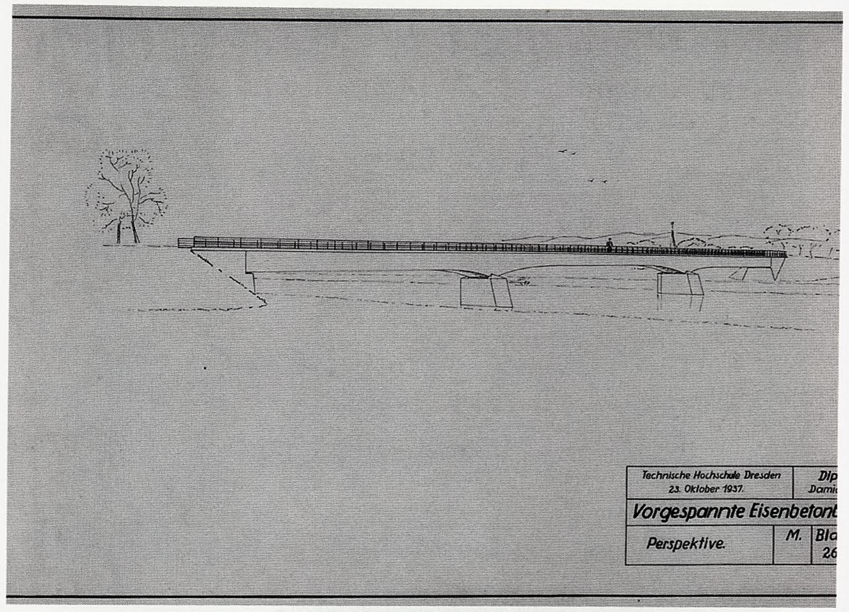
- Υδραγωγείο Νάρρες αποτελούμενο από οριζόντιες υδροληψίες και αγωγό μεταφοράς 11 χλμ. Φ1.100, συνολικού κόστους 63.000.000, το οποίο περατώθηκε και λειτούργησε το 1968.
- Δεξαμενή Διαβατών χωρητικότητας 4.500 μ^3, συνολικής αξίας 3.700.000 δρχ., η οποία περατώθηκε και λειτούργησε το 1970.
- Επέκταση Υδραγωγείου Σίνδου, συνολικής αξίας 22.000.000 δρχ., το οποίο βρισκόταν υπό εκτέλεση τον Ιούλιο του 1970.
- Βελτίωση υδροληψιών Καλοχωρίου, συνολικής αξίας 10.000.000 δρχ., περατωθέν το 1970.
- Τοπικές υδροληψίες Καλαμαριάς, αξίας 3.000.000
- Νέος αγωγός ωθήσεως Καλοχωρίου-Δενδροποτάμου (4.300 μ. Φ 800) συνολικής αξίας 9.000.000, το οποίο περατώθηκε και λειτούργησε το 1969[6].
- Επέκταση του κεντρικού αγωγού ωθήσεως «προς 3 ή Β (βόρειας)[7] Δεξαμενάς». Το έργο θα είχε αποπερατωθεί από τον Μάιο του 1970, ωστόσο απρόβλεπτα εμπόδια καθυστέρησαν την έναρξη λει-

Σχέδιο από φοιτητική του εργασία.

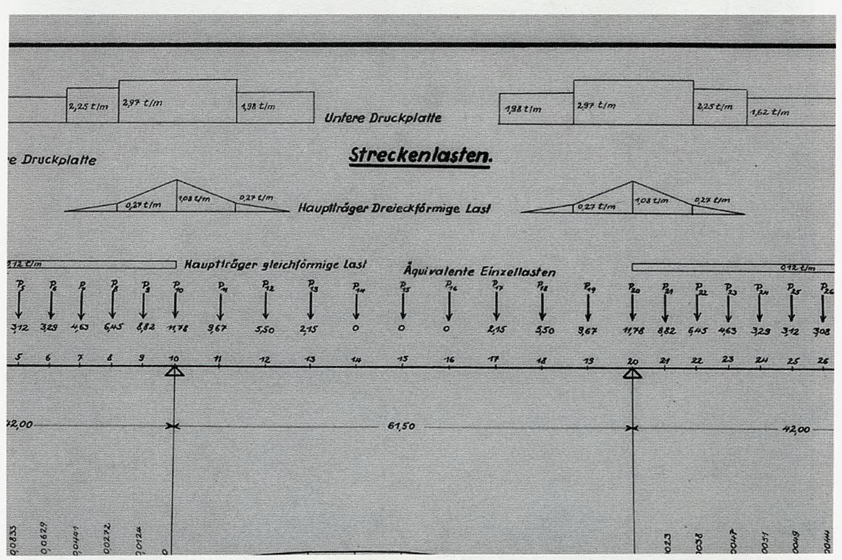
Σχέδιο υλοποιημένου έργου του.

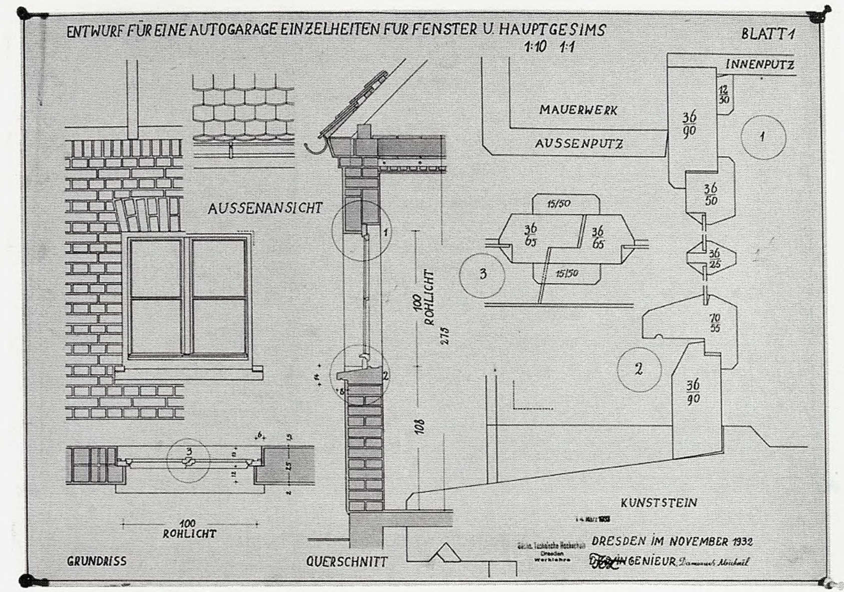
Σχέδιο διπλωματικής εργασίας του Δ. Μιχαήλ.

τουργίας του έργου που έγινε στις 14 Ιουλίου 1970.

- Κατασκευή δικτύου αγωγών ωθήσεως προς 4 δεξαμενές και ειδικότερα αυτές των Συκεών, Επταπυργίου και των υπό κατασκευήν δεξαμενών οδού Καυκάσου και Καλαμαριάς. Παράλληλη εγκατάσταση τριών νέων αντλητικών σταθμών. Συνολική αξία 9.000.000 δρχ.
- Κατασκευή 5 νέων φρεάτων, στην περιοχή Καλοχωρίου με τον απαραίτητο εξοπλισμό τους και το σύστημα βοηθητικών αγωγών, συνολικής αξίας 4.000.000 δρχ. Το έργο εκτελούνταν στη διάρκεια του καλοκαιριού του 1970 και αποτελούσε την ολοκλήρωση του εκσυγχρονισμού των εγκαταστάσεων υδροληψίας του Καλοχωρίου.
- Έργα ενίσχυσης του δικτύου διανομής σε περιοχές της ανατολικής Θεσσαλονίκης και ειδικότερα στην περιοχή των Εξοχών.

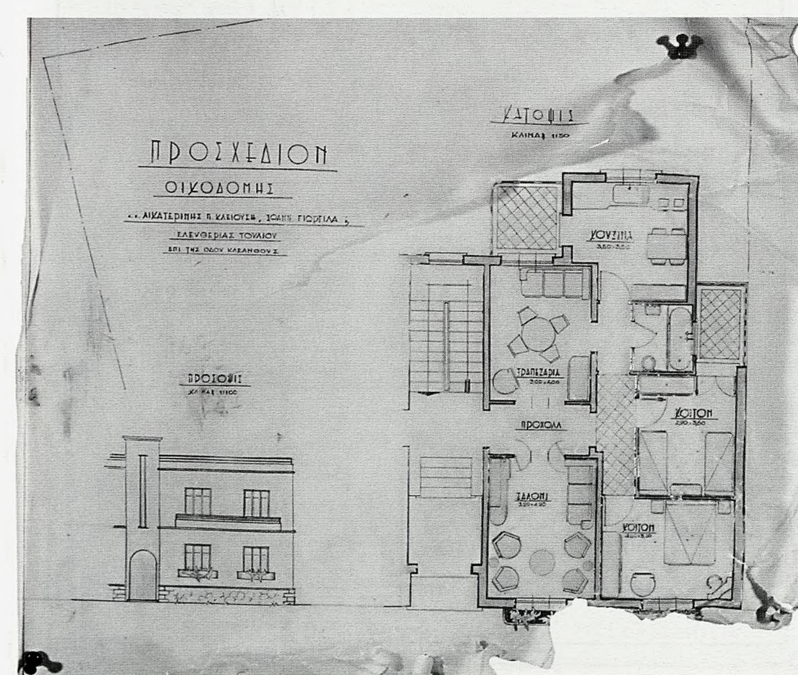

Σχέδιο διπλωματικής εργασίας του Δ. Μιχαήλ.

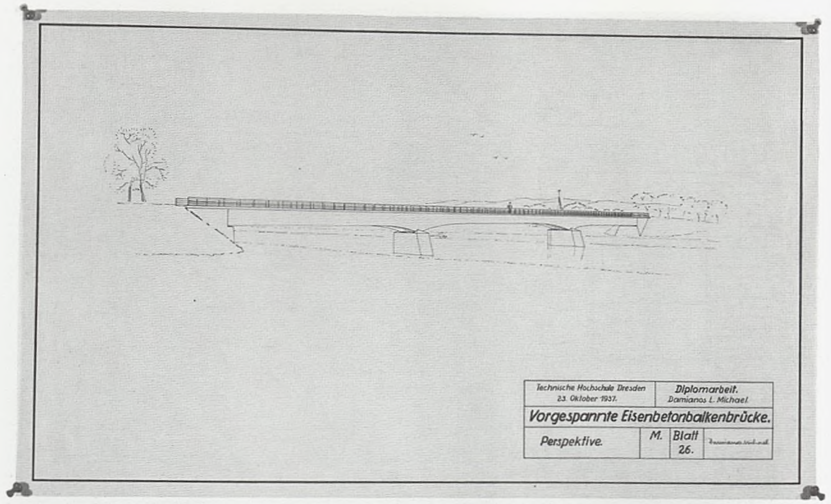

Σχέδιο φοιτητικής εργασίας του.

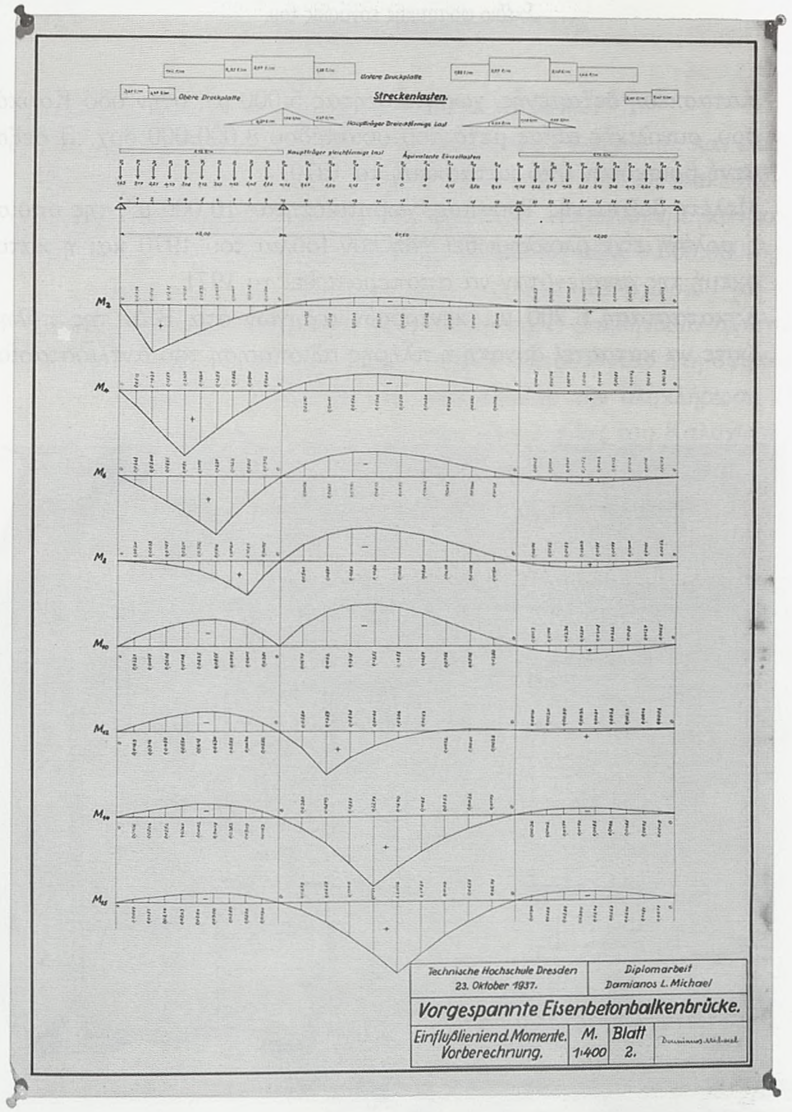
- Κατασκευή δεξαμενής, χωρητικότητας 5.000 μ^3, στην οδό Καυκάσου, συνολικής αξίας μετά του οικοπέδου 8.000.000 δρχ. Η δεξαμενή βρισκόταν υπό κατασκευή το 1970.
- Μελέτη δεξαμενής Τούμπας, χωρητικότητας 10.000 μ^3, της οποίας η μελέτη είχε ολοκληρωθεί ήδη τον Ιούλιο του 1970 και η κατασκευή της αναμενόταν να αποπερατωθεί το 1971.
- Εγκατάσταση 6.200 μ., κεντρικών αγωγών στα Β.Δ. της πόλης, ώστε να καταστεί δυνατή η πλήρης αξιοποίηση του αντλιοστασίου

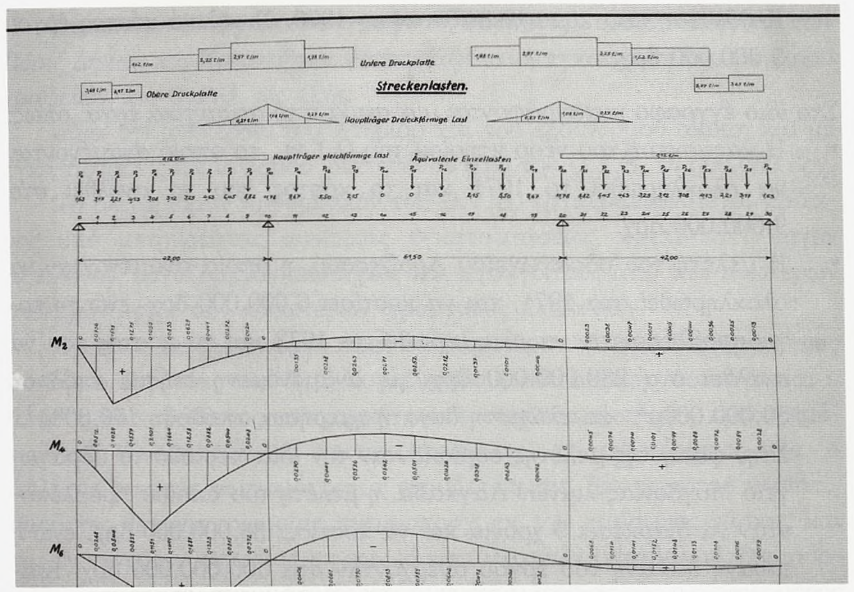
Σχέδιο υλοποιημένου έργου του.

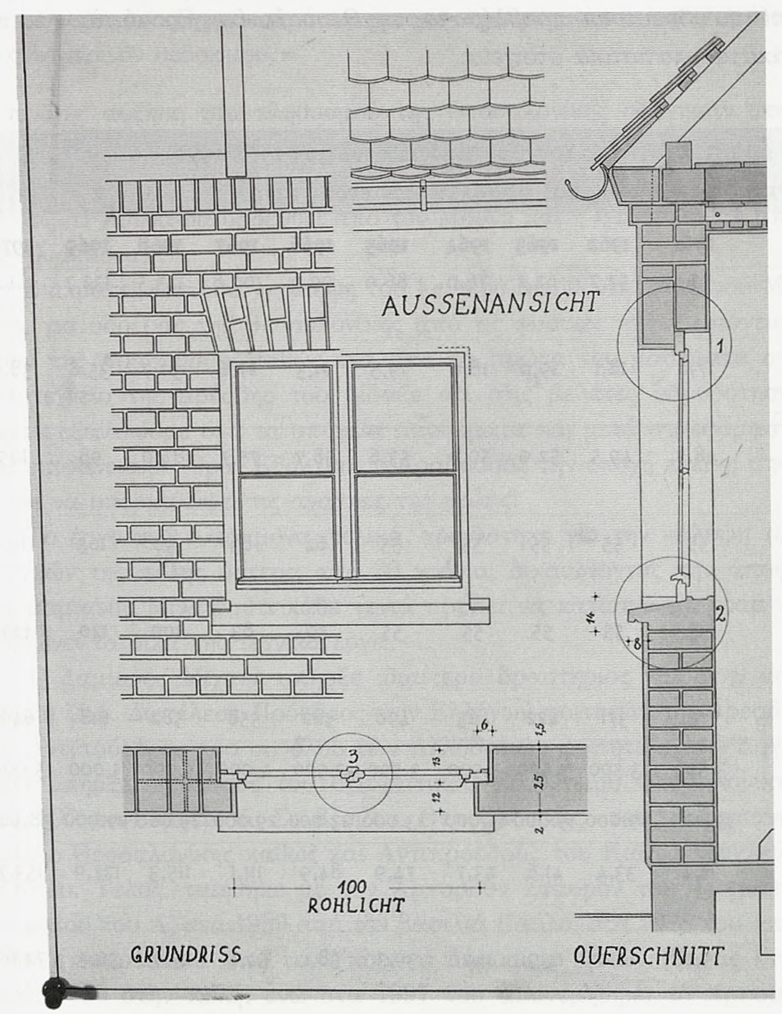
Σχέδιο διπλωματικής εργασίας του Δ. Μιχαήλ.

Σχέδιο διπλωματικής εργασίας του Δ. Μιχαήλ.

Σχέδιο διπλωματικής εργασίας του Δ. Μιχαήλ.

Σχέδιο φοιτητικής εργασίας του.

Καλλιθέας που κατασκευαζόταν το 1970. Συνολικό κόστος έργου 5.000.000 δρχ.

Στο ίδιο έγγραφο καταγράφονται μια σειρά από σημαντικά έργα, όπως:

- Η κατασκευή του νέου κτηρίου του Ο.Υ.Θ., το οποίο αναμένονταν να ολοκληρωθεί το 1971 και το κόστος του να ανέλθει στα 9.000.000 δρχ.
- Η μελέτη του υδραγωγείου Αραβησσού, η οποία αναμένονταν να ολοκληρωθεί στα 1971, και να κοστίσει 6.000.000 δρχ. ενώ το έργο προβλέπονταν να ολοκληρωθεί το 1973 και το κόστος του να ανέλθει στα 280.000.000 δρχ. με αναμενόμενη ετήσια απόδοση 50.000.000$μ^3$, και ελάχιστη δυνατή ημερήσια απόδοση 170.000$μ^3$.
- Στην φάση της μελέτης ευρίσκονταν την ίδια περίοδο το υδραγωγείο Μυγδονίας-λιμνών Λαγκαδά, η μελέτη του οποίου προβλέπονταν να διαρκέσει 5 χρόνια και να κοστίσει 33.000.000 δρχ. ενώ η πιθανή δαπάνη του έργου ανέρχονταν στα 600.000.000 δρχ. Επιδιωκόμενη απόδοση 100.000.000$μ^3$, ετησίως και αναμενόμενη χρονιά έναρξης λειτουργίας το 1978.

Στο ίδιο αρχειακό έγγραφο με τον τίτλο *Υπηρεσιακόν Σημείωμα, επί του υδρευτικού προβλήματος της Θεσσαλονίκης* προκύπτουν τα παρακάτω στατιστικά στοιχεία:

Στατιστικά Στοιχεία Δραστηριότητας του Οργανισμού ιοετίας 1961-1970 (βάσει απολογισμού 1961-1969 και προβλέψεων έτους 1970)

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Εξυπηρετούμενοι συνδρομητές (σε χιλιάδες)	52,1	57,7	62,2	76,0	86,0	99,0	109,8	123,5	132,7	144,0
Καταναλωθείσα ποσότητα ύδατος (σε εκατομμύρια $μ^3$)	17,6	18,1	19,0	18,6	19,5	21,3	27,6	30,7	35,8	38,5
Αναλογούσα ημερήσια μέση κατανάλωση (σε χιλιάδες $μ^3$/ημέρα)	48,2	49,5	52,0	50,9	53,6	58,7	75,7	84,0	98	105
Μέγιστη ημερήσια μέση κατανάλωση (σε χιλιάδες $μ^3$/ημέρα)	55	55	55	55	55	64	83	90	105	115
Ελάχιστη Θερινή διαθέσιμη παροχή πηγών (σε χιλιάδες $μ^3$/ημέρα)	55	55	55	55	55	70	83	100	120	120
Μήκος δικτύου διανομής	—	371	422	463	490	522	558	582	618	640
Εγκατεστημένη Ισχύς Μηχανημάτων[8]	3.500	3.500	3.500	3.500	3.500	3.500	4.000	5.000	5.000	5.000
Δεξαμενή εν λειτουργία (σε $μ^3$)	19.000	19.000	19.000	19.000	23.000	23.000	29.000	29.000	29.000	38.000
Ετήσιες Συνολικές Δαπάνες (σε εκατομμύρια δρχ.)	37,4	33,4	41,6	43,7	74,9	84,9	111,1	115,3	127,9	153,7
Δαπάνες Νέων Έργων (σε εκατομμύρια δρχ.)	15,2	10,0	14,9	11,2	39,3	38,1	54,8	45,7	56,5	72,6[9]
Τακτικό Προσωπικό Εταιρείας	235	235	230	237	257	258	262	257	240	286

Στο επόμενο αρχειακό έγγραφο *Η Ύδρευσις Θεσσαλονίκης και των Πέριξ Δήμων και Κοινοτήτων*, καταγράφεται η εγκαινίαση του μεγάρου γραφείων του Ο.Υ.Θ. ως εξής:

«Δια την ανέγερσιν του Κτηρίου και του εξοπλισμού ακόμη και με εγκαταστάσεις κλιματισμού, διατέθησαν από του Ο.Υ.Θ. 14.000.000 δρχ.

Το ολιγάριθμον προσωπικόν του Ο.Υ.Θ. εργαζόμενον μέχρι πρότινος υπό μετριωτάτας συνθήκας εγκαταστάσεως, επετέλεσεν έργον αξιόλογον, εργαζόμενον σιωπηρώς και αγογγύστως από των ανωτέρων στελεχών μέχρι των κατωτέρων ιεραρχικώς κλιμακίων.

Το προς εκτέλεσιν έργο είναι έτι βαρύτερον. Αι ευνοϊκότεραι όμως συνθήκαι εργασίας και δη η συγκέντρωσις και ευχερής συνεργασία, η άκοπος και αδάπανος εσωτερική τηλεπικοινωνιακή επαφή προϊσταμένων και συνεργατών, το άνετον περιβάλλον, η απεριόριστος θέα, ο άπλετος φυσικός φωτισμός και η εξουδετέρωσις, δια τεχνητού κλιματισμού της θερινής ακουσίας πνευματικής εκ του καύσωνος νάρκης και της εν γένει ταλαιπωρίας εκ των κλιματολογικών μεταβολών, δημιουργούν κατάστασιν πνευματικής και ψυχικής ευφορίας και ο εργαζόμενος χαρούμενα όχι μόνο αποδίδει περισσότερα αλλά και αγαπά το περιβάλλον του και τους συνεργάτας του.

Η βελτίωσις εξ άλλου των συνθηκών υποδοχής και εξυπηρετήσεως των πελατών του Οργανισμού ικανοποιεί το αίσθημα του οφειλομένου προς το Κοινόν σεβασμού.»

Η συνεχής αύξηση του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης οδήγησαν στην ανάγκη εξεύρεσης νέων μεγάλων ποσοτήτων νερού. Το Υπουργείο Δημοσίων Έργων της Ελλάδας, ανακοινώνει στις αρχές της δεκαετίας του '70 ότι «Η Αθήνα θα υδρευθεί από τον Μόρνο και η Θεσσαλονίκη από τον Αλιάκμονα».

Επικρατεί, ωστόσο, η άποψη του Γενικού Διευθυντή Δαμιανού Μιχαήλ, για ύδρευση της Θεσσαλονίκης από τις φυσικές πηγές υπόγειου νερού της Αραβησσού, καθώς ένα από τα πρώτα του μαθήματα στο Πολυτεχνείο της Δρέσδης του δίδαξε ότι στις μελέτες υδροδότησης πρώτα εξαντλούμε όλα τα υπόγεια αποθέματα και μετά στρεφόμαστε στα επιφανειακά νερά. Εξάλλου, η Αραβησσός την εποχή εκείνη μπορούσε να υπερκαλύψει τις ανάγκες της πόλης.

Το έργο του Αλιάκμονα, τελικά, χρειάστηκε για την κάλυψη των αναγκών της πόλης ύστερα από 30 χρόνια, δικαιώνοντας την άποψη του Δαμιανού Μιχαήλ ότι κάθε γενιά πρέπει να κατασκευάζει και να πληρώνει τα δικά της τεχνικά έργα.

Ο Δαμιανός Μιχαήλ υπήρξε ιδιαίτερα δραστήριος και στην κοινωνική ζωή. Διετέλεσε Πρόεδρος των Ελλήνων φοιτητών της Δρέσδης και Αντιπρόεδρος του συνόλου των Αλλοδαπών φοιτητών, ενώ αργότερα υπήρξε Πρόεδρος του Ορειβατικού Συνδέσμου Θεσσαλονίκης, του Ελληνο-Ελβετικού Συνδέσμου Θεσσαλονίκης, του Ροταριανού Ομίλου Θεσσαλονίκης καθώς και Αντιπρόεδρος του Καυταντζογλείου σταδίου. Τέλος, τιμήθηκε με τον Αργυρούν Σταυρόν του Τάγματος Γεωργίου του Α' στα 1959 από τον βασιλιά Παύλο, στα 1978 του αποδόθηκε ευαρέσκεια από τον Υπουργό Δημοσίων Έργων για τις υπηρεσίες του στην πόλη, ενώ στα 1997 του απονεμήθηκε το Χρυσούν Μετάλλιον του Διεθνούς Ρόταρυ για την προσφορά του στο κοινωνικό σύνολο.

Αρχειακό Υλικό

Μιχαήλ, Δ. (1964). *Το υδρευτικόν πρόβλημα της Θεσσαλονίκης.* Δακτυλογραφημένη ομιλία στον Ροταριανό Όμιλο Θεσσαλονίκης.

Μιχαήλ, Δ. (1966). *Το Κέντρον αυτοματισμού αντλιοστασίων περιοχής Καλοχωρίου-Σίνδου.* Δακτυλογραφημένη ομιλία εγκαινίων του Κέντρου Αυτοματισμού.

Μιχαήλ, Δ. (1967). *Συνοπτικόν πληροφοριακόν σημείωμα επί του σημερινού υδρευτικού προβλήματος Θεσσαλονίκης.* Δακτυλογραφημένο έγγραφο, προσωπικό Αρχείο Δ. Μιχαήλ.

Μιχαήλ, Δ. (1970). *Ενημερωτικόν Σημείωμα επί του υδρευτικού προβλήματος Θεσσαλονίκης.* Δακτυλογραφημένο έγγραφο, προσωπικό Αρχείο Δ. Μιχαήλ.

Μιχαήλ, Δ. (1971). *Σχετικόν προς τα θεμελιούμενα έργα κατασκευής υδατοδεξαμενής άνω Τούμπας και υδαταγωγού τροφοδοτήσεως Καλαμαριάς.* Δακτυλογραφημένο έγγραφο, προσωπικό Αρχείο Δ. Μιχαήλ.

Μιχαήλ, Δ. (s.a.). *Οργανισμός Ύδρεύσεως Θεσσαλονίκης: 1967-1971, Μια δημιουργική πενταετία.* Δακτυλογραφημένο έγγραφο, προσωπικό Αρχείο Δ. Μιχαήλ.

Μιχαήλ, Δ., (1972). *Η Ύδρευσις Θεσσαλονίκης και των πέριξ Δήμων και Κοινοτήτων* Δακτυλογραφημένη ομιλία στον Ροταριανό Όμιλο Θεσσαλονίκης.

Μιχαήλ, Δ., (1975). *Υδραγωγείον Θεσσαλονίκης εκ πηγών Αραβησσού.* Δακτυλογραφημένη επιστολή, προσωπικό αρχείο Δ. Μιχαήλ.

Μιχαήλ, Δ., (1978). *Έκθεση Πεπραγμένων έτους 1977.* Δακτυλογραφημένο έγγραφο, προσωπικό αρχείο Δ. Μιχαήλ.

Μιχαήλ, Δ., (1978). *Ενημερωτικόν σημείωμα για την ύδρευση της Θεσσαλονίκης.* Δακτυλογραφημένο έγγραφο, προσωπικό Αρχείο Δ. Μιχαήλ.

Επιστολή 31η Ιανουαρίου 1979 Υπουργού Δημοσίων Έργων Ν. Β Ζαρντινίδη, προς τον Δ. Μιχαήλ.

Μιχαήλ, Δ., (1980). *Σημείωμα.* Δακτυλογραφημένο κείμενο, προσωπικό Αρχείο Δ. Μιχαήλ.

Σημειώσεις

1. Αναλυτικότερα βλέπε Α. Βαλαβανίδου (2000), «Η υδροδότηση των πόλεων: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης» στο *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1, 133-142.

2. Τα δεδομένα προέρχονται από κείμενο ομιλίας του Γενικού Διευθυντή Δαμιανού Μιχαήλ στον Ροταριανό Όμιλο Θεσσαλονίκης τον Ιούνιο του 1964. Το δακτυλογραφημένο κείμενο με τίτλο *Το Ύδρευτικόν Πρόβλημα της Θεσσαλονίκης* έθεσε στην διάθεση μου ο κ. Δαμιανός Μιχαήλ.

3. Ως ανεξέλεγκτη κατανάλωση ορίζονταν οι διαρροές του υπόγειου δικτύου, η κατανάλωση χωρίς χρήση υδρομέτρων καθώς και η κατάχρηση του νερού που παρείχαν οι δημόσιες κρήνες, οι οποίες σταδιακά άρχισαν να καταργούνται.

4. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το έργο της Esso-Pappas βλέπε Αναστασία Βαλαβανίδου (2000), «Η υδροδότηση των πόλεων: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης» στο *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1, 133-142.

5. Είναι σημαντικό εδώ να σημειωθεί ότι στο κείμενο αναφέρεται η ύπαρξη επιστολής του Γενικού Διευθυντή Honevwell-Ευρώπης, R. Debono προς τον Διευθυντή της Fort Washington J.Meinz, στην οποία επιστολή εξαίρεται η ικανότητα της ελληνικής τεχνικής εταιρείας, η οποία θα μπορούσε να συγκριθεί με λίγες μόνο αντίστοιχες αμερικανικές.

6. Η λειτουργία του νέου υδραγωγού ωθήσεως επέτρεψε τον καθαρισμό του κτιστού υδραγωγείου Καλοχωρίου που σε συνδυασμό με το νέο αγωγό είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της αγωγιμότητας από 67.000 $μ^3$ σε 139.000 $μ^3$ ημερησίως.

7. Στο πρωτότυπο έγγραφο δεν καθίσταται σαφές αν αναφέρεται «προς 3 δεξαμενάς ή προς Β' δεξαμενάς». Ωστόσο, πρόκειται για την περιοχή της Θεσσαλονίκης που παρουσίασε το σημαντικότερο πρόβλημα λειψυδρίας κατά την περίοδο του Ιουνίου 1970 και προσήλκυσε το ενδιαφέρον της Εθνικής Κυβέρνησης.

8. Η μονάδα μέτρησης δεν είναι ευανάγνωστη στο πρωτότυπο κείμενο.

9. Στο μεταγενέστερο έγγραφο *Οργανισμός Ύδρεύσεως Θεσσαλονίκης: 1967-1971, Μια δημιουργική πενταετία* αναφέρεται ως τελικό ποσό επένδυσης σε νέα έργα για το 1970 το ποσό των 54.900.000 εκατομμυρίων, ενώ το προβλεπόμενο των 72,6 εκατομ. δρχ. δεν πραγματοποιήθηκε ούτε την επόμενη χρονιά 1971 που καταγράφεται ποσό 70,4 εκατομ. δρχ.

Στράτος Δορδανάς

Οι άνθρωποι του Αδόλφου Άιχμαν στη Θεσσαλονίκη (1943)

Ο Ντίτερ Βισλιτσένυ, ο Αλόις Μπρούνερ και η μεταπολεμική τους τύχη[1]

Τους πρώτους μήνες μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τα στρατεύματα του Γ' Ράιχ, οι τοπικές στρατιωτικές αρχές τήρησαν, έστω και με ελάχιστες παρεκκλίσεις, την ίδια στάση τόσο απέναντι στον χριστιανικό πληθυσμό όσο και απέναντι στην πολυπληθή εβραϊκή κοινότητα της πόλης. Σύμφωνα, μάλιστα, με ένα από τα εξέχοντα μέλη της κοινότητας, τον Μίκαελ Μόλχο, αυτή ακριβώς η «σχεδόν άψογη στάση» των Γερμανών κατά το πρώτο διάστημα της Κατοχής, παρέσυρε την κοινότητα, καλλιεργώντας στους κόλπους της «αυταπάτες και ελπίδες» για το μέλλον[2].

Όμως, το μέλλον των Ελλήνων Εβραίων δεν ήταν ένα ζήτημα για το οποίο κλήθηκαν να αποφασίσουν οι τοπικοί στρατιωτικοί διοικητές ούτε και αποτελούσε ένα εσωτερικό πολιτικό πρόβλημα της Ελλάδας. Αντίθετα, το ζήτημα αυτό απασχόλησε δεόντως την ανώτατη ηγεσία του Γ' Ράιχ στο πλαίσιο της εφαρμογής ενός ευρύτερου σχεδίου που προέβλεπε τον κατ' αρχήν εκτοπισμό και στη συνέχεια την εξόντωση των Εβραίων που ζούσαν στις κατεχόμενες, πλέον, χώρες της Ευρώπης.

Πράγματι, στις 2 Οκτωβρίου 1941 πραγματοποιήθηκε στο αρχηγείο του Αδόλφου Χίτλερ (Adolf Hitler) μία ευρεία σύσκεψη, όπου εκτός του ίδιου του Χίτλερ συμμετείχαν μεταξύ των άλλων και οι Χάινριχ Χίμλερ (Heinrich Himmler), Βίλχελμ Κάιτελ (Wilhelm Keitel), Άλφρεντ Γιόντλ (Alfred Jodl) και Ράινχαρντ Χάιντριχ (Reinhard Heydrich). Κατά τη διάρκειά της ο Χίμλερ αναφέρθηκε γενικά στις διεξαγόμενες εκτοπίσεις από τα κατεχόμενα εδάφη των «φυλετικά ξένων στοιχείων», προτείνοντας να εφαρμοστούν ανάλογα μέτρα και για την ισχυρή εβραϊκή κοινότητα

της Θεσσαλονίκης. Μάλιστα, για τον σκοπό αυτό έλαβε από τον Χίτλερ ειδική εξουσιοδότηση.[3] Με αυτήν την απόφαση οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι, όπως και οι ομόθρησκοι τους στην υπόλοιπη Ελλάδα, περιελήφθησαν στο σχέδιο της «Τελικής Λύσης» του εβραϊκού προβλήματος [Endlösung/Lösung der Judenfrage]. Στη Διάσκεψη της Βάνζεε (Wannsee-Konferenz), τον Ιανουάριο του 1942, οι ειδικοί επί των εβραϊκών θεμάτων συζήτησαν διεξοδικά όλες τις λεπτομέρειες του σχεδίου αυτού που τελικά προέβλεπε τον εκτοπισμό και την φυσική εξόντωση των Εβραίων σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στα ανατολικά εδάφη.[4]

Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1942 οι γερμανικές αρχές της Θεσσαλονίκης έλαβαν τα πρώτα μέτρα που αφορούσαν αποκλειστικά στους Εβραίους της πόλης. Το πρώτο από αυτά οδήγησε στην καταγραφή οκτώ με εννιά χιλιάδων Εβραίων αρρένων, ηλικίας από δέκα οκτώ έως σαράντα πέντε ετών, οι οποίοι για το σκοπό αυτό, κατόπιν διαταγής του Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, συγκεντρώθηκαν το πρωινό της 11^της^ Ιουλίου 1942 στην πλατεία Ελευθερίας (Εικ. 1). Αν και όπως είχε ανακοινωθεί στόχος της καταγραφής αυτής ήταν η χρησιμοποίηση των ικανών προς εργασία Εβραίων σε έργα στρατιωτικού ενδιαφέροντος, τα στοιχεία που συνέλεξαν με αυτόν τον τρόπο οι γερμανικές αρχές αξιοποιήθηκαν δεόντως αργότερα από τους ειδικούς απεσταλμένους του Άιχμαν.[5] Άλλωστε, λίγο αργότερα, και ενώ από τον παραπάνω αριθμό απασχολήθηκαν σε έργα μόνο τρεισήμισι χιλιάδες, η εβραϊκή κοινότητα εξαγόρασε την υποχρέωση εργασίας των μελών της, καταβάλλοντας στον επικεφαλής της γερμανικής διοίκησης Δόκτορα Μαξ Μέρτεν (Max Merten) το ποσό των περίπου δύο δισεκατομμυρίων δραχμών, ικανοποιώντας, ταυτόχρονα, την γερμανική απαίτηση, για εκχώρηση

Εικ. 1. Εβραίοι υποβάλλονται σε εξευτελιστικές "γυμναστικές ασκήσεις" κατά τη διάρκεια της συγκέντρωσης στην πλατεία Ελευθερίας. Πηγή: Martin Gilbert, *Endlösung. Die Vertreibung und Vernichtung der Juden*, Hamburg 1995.

των δικαιωμάτων επί των εβραϊκών νεκροταφείων, τα οποία στη συνέχεια ισοπεδώθηκαν.[6] Μέχρι το τέλος του 1942, με μία σειρά ενεργειών αφαιρέθηκε ο έλεγχος πολλών επιχειρήσεων από τους εβραίους ιδιοκτήτες τους και τα εμπορεύματα δημεύτηκαν. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι νόμιμοι ιδιοκτήτες εξαναγκάστηκαν, υπό καθεστώς απειλών και διώξεων, να μεταβιβάσουν σε τρίτους τις ιδιοκτησίες τους.[7]

Γενικά και παρά τα παραπάνω μέτρα, στην περίπτωση της Ελλάδας παρατηρήθηκε μία καθυστέρηση αναφορικά με την εφαρμογή του σχεδίου της «Τελικής Λύσης». Σίγουρα η καθυστέρηση αυτή δεν οφειλόταν στις επιφορτισμένες με την αποστολή αυτή γερμανικές υπηρεσίες. Αντίθετα, η Κεντρική Υπηρεσία Ασφαλείας του Ράιχ (Reichssicherheitshauptamt [RSHA]) και το αρμόδιο για τα εβραϊκά ζητήματα Γραφείο IV B4 (Judenangelegenheiten), επικεφαλής του οποίου ήταν ο Αντισυνταγματάρχης των SS Αδόλφος Άιχμαν (Adolf Eichmann) (Εικ. 2), ήταν από κάθε άποψη σε θέση να περιλάβουν τους Εβραίους της Ελλάδας στα σχέδιά τους, όταν το ίδιο διάστημα στην υπόλοιπη κατεχόμενη Ευρώπη είχαν ήδη πραγματοποιηθεί οι πρώτες μεταφορές Εβραίων προς τα στρατόπεδα εξόντωσης στα ανατολικά εδάφη. Έτσι, στις 11 Ιουλίου 1942, την ίδια ακριβώς ημέρα της συγκέντρωσης των Θεσσαλονικέων Εβραίων στην πλατεία Ελευθερίας, το Γραφείο του Άιχμαν, με έγγραφό του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών στο Βερολίνο, γνωστοποίησε την πρόθεσή του να προχωρήσει καταρχήν στον 'χαρακτηρισμό' των Εβραίων και των καταστημάτων τους στην Ελλάδα, στηρίζοντας την απόφαση αυτή γενικά «στην επιθυμία να ληφθούν ταυτόχρονα μέτρα για τους Εβραίους, στο μέτρο του δυνατού, σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη στο πλαίσιο της προετοιμασίας για την τελική λύση του εβραϊκού ζητήματος» και ειδικότερα «στον απολύτως αναγκαίο χαρακτήρα των μέτρων από πολιτικής-αστυνομικής απόψεως».[8]

Εικ. 2. Αδόλφος Άιχμαν. Πηγή: William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany*, New York 1987.

Στην περίπτωση, όμως, της Ελλάδας, με το υφιστάμενο τριζωνικό σύστημα Κατοχής, η ενιαία και ταυτόχρονη εφαρμογή των μέτρων εναντίον των Εβραίων προϋπέθετε την συγκατάθεση, κυρίως, της Ιταλίας, υπό τον έλεγχο της οποίας βρίσκονταν οι σημαντικότερες και πολυπληθέστερες, μετά της Θεσσαλονίκης, εβραϊκές κοινότητες. Για το ζήτημα αυτό ζητήθηκε μέσω του Υπουργείου των Εξωτερικών η συνδρομή του Πληρεξούσιου του Ράιχ στην Ελλάδα, Πρέσβη Γκύντερ Άλτενμπουργκ (Günther Altenburg), ώστε να διευκρινιστεί εάν η ιταλική πλευρά συμφωνούσε με τον 'χαρακτηρισμό' των Εβραίων της Ελλάδας. Απέναντι στις γερμανικές προσπάθειες να αναληφθεί μία από κοινού δράση των δύο συμμάχων χωρών εναντίον των Εβραίων όλης της Ελλάδας, ο ιταλός πληρεξούσιος στην Ελλάδα Πελεγκρίνο Γκίτζι (Pellegrino Ghigi) τοποθετήθηκε καταρχήν αρνητικά, προβάλλοντας το επιχείρημα «της σημαντικής οικονομικής δύναμης των Ιταλών Εβραίων στον μεσογειακό χώρο και ιδιαίτερα στην Τύνιδα». Μάλιστα, ζήτησε να εξαιρεθούν οι Εβραίοι ιταλικής υπηκοότητας σε περίπτωση κατά την οποία οι Γερμανοί ήταν αποφασισμένοι να προχωρήσουν στο 'σημάδεμα' με το αστέρι του Δαβίδ μόνο των Θεσσαλονικιών Εβραίων, τονίζοντας, παράλληλα, «ότι το αντίστοιχο μέτρο δεν είχε εφαρμοστεί ακόμη ούτε στο εσωτερικό της ίδιας της Ιταλίας».[9]

Την αρνητική στάση της ιταλικής πλευράς γνωστοποίησε στο

Υπουργείο των Εξωτερικών ο Άλτενμπουργκ, μεταφέροντας, ταυτόχρονα, την επιθυμία των Ιταλών να συνεχιστούν οι συζητήσεις επί του θέματος μεταξύ του Βερολίνου και της Ρώμης. Αυτήν ακριβώς την παρελκυστική τακτική της Ιταλίας εκμεταλλεύτηκε και ο ίδιος ο Άλτενμπουργκ για να εκφράσει τις αντιρρήσεις του αναφορικά με τα σχέδια του Βερολίνου για τους Εβραίους της Ελλάδας. Έτσι, τάχθηκε ανεπιφύλακτα υπέρ της επιδίωξης μίας συμφωνίας με την ιταλική κυβέρνηση που θα «εξασφαλίζει την από κοινού δράση», προβάλλοντας το επιχείρημα πως

> «μία ειδική ρύθμιση που θα περιλαμβάνει μόνο τους Εβραίους της γερμανικής ζώνης Κατοχής δεν αποτελεί την ενδεδειγμένη λύση [...], καθώς, σύμφωνα με τους όρους που οι Ιταλοί έχουν θέσει, δεν είναι δυνατόν να πιάσουμε τους οικονομικά ισχυρούς Εβραίους της Θεσσαλονίκης ιταλικής υπηκοότητας και επιπλέον, επειδή η Αθήνα ανήκει στην ιταλική ζώνη Κατοχής, είμαστε αναγκασμένοι να μην συμπεριλάβουμε στα μέτρα τους Εβραίους που κατοικούν στην πρωτεύουσα».[10]

Οι απόψεις του Άλτενμπουργκ υιοθετήθηκαν από τους αρμοδίους στο Βερολίνο, καθώς εκείνο που προείχε τη δεδομένη χρονική στιγμή ήταν η επίτευξη μίας συμφωνίας επί του ζητήματος με την ιταλική κυβέρνηση. Αυτή η εξέλιξη οδήγησε σε αναβολή ακόμα και της από όλες τις πλευρές καλά προετοιμασμένης επιχείρησης εναντίον των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, αν και αυτή είχε επανειλημμένως χαρακτηριστεί ως «επείγουσα και αναγκαία». Όμως, σε καμία περίπτωση οι Γερμανοί δεν ήταν διατεθειμένοι να απεμπολήσουν το 'δικαίωμα' της μονομερούς δράσης στην υπό τον έλεγχό τους ζώνη Κατοχής, όπως, άλλωστε, παραδέχονταν και οι ίδιοι οι Ιταλοί.[11]

Καθώς, και παρά τις συνεχείς γερμανικές διπλωματικές οχλήσεις, η ιταλική κυβέρνηση απέφευγε να τοποθετηθεί, οι αρμόδιοι για τα εβραϊκά ζητήματα στο Βερολίνο δεν άργησαν να εκφράσουν τη δυσφορία και τη δυσαρέσκειά τους γι' αυτή τη στάση της ιταλικής πλευράς, η οποία όλο αυτό το διάστημα «είχε επιδείξει απέναντι στο ζήτημα των Εβραίων της Ελλάδας ελάχιστη κατανόηση, αλλά, επίσης, και μεγάλη ευαισθησία».[12] Τελικά, το μόνο που κατάφεραν οι Γερμανοί, ασκώντας πιέσεις στην ιταλική κυβέρνηση μέσω της γερμανικής πρεσβείας στη Ρώμη, ήταν να δοθούν κάποιες γενικές οδηγίες στον Γκίτζι, σύμφωνα με τις οποίες αυτός «θα έπρεπε να έρθει σε συμφωνία με τις τοπικές ιταλικές στρατιωτικές αρχές αναφορικά με τον τρόπο χειρισμού του ζητήματος όλων των Εβραίων, με εξαίρεση τους Εβραίους ιταλικής και ισπανικής υπηκοότητας».[13]

Διαπιστώνοντας ότι τελικά οι επαφές σε διπλωματικό επίπεδο δεν είχαν τα επιθυμητά αποτελέσματα, δόθηκε εντολή στους γερμανούς στρατιωτικούς στην Ελλάδα να ασκήσουν την επιρροή τους στους ιταλούς ομολόγους τους σε ανώτατο επίπεδο. Όμως και η τελευταία, όπως αποδείχθηκε, προσπάθεια που κατέβαλε το Δεκέμβριο του 1942 ο Στρατιωτικός Διοικητής Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Στρατηγός Αλεξάντερ Λερ (Alexander Löhr), να αποσπάσει την έγκριση του διοικητή

των ιταλικών δυνάμεων στην Ελλάδα, Στρατηγού Κάρλο Τζελόζο (Carlo Geloso), για τα προτεινόμενα μέτρα κατά των Εβραίων, έπεσε στο κενό.[14] Στις αρχές Ιανουαρίου 1943 και ενώ από ιταλικής πλευράς δεν είχε δοθεί ακόμα καμία απάντηση, ο Άιχμαν έστειλε στην Ελλάδα έναν από τους στενότερους συνεργάτες του, τον ταγματάρχη των SS Ρολφ Γκύντερ (Rolf Günther), με σκοπό να προετοιμάσει το έδαφος για τα επικείμενα μέτρα που είχε αποφασιστεί να εφαρμοστούν αναγκαστικά, εξαιτίας της μέχρι τότε ιταλικής στάσης, μόνο κατά των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.[15]

Πρώτος σταθμός του Γκύντερ στην Ελλάδα ήταν η Αθήνα, όπου συναντήθηκε με τον Άλτενμπουργκ. Ο τελευταίος ανακοίνωσε στον Ιταλό ομόλογό του την άφιξη του Γκύντερ, ενημερώνοντάς τον παράλληλα για την αποστολή του, η οποία ήταν «η εκκένωση από τους Εβραίους της γερμανικής ζώνης Κατοχής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου».[16] Στις 13 Ιανουαρίου 1943 ο Γκύντερ αναχώρησε για τη Θεσσαλονίκη με την «παρότρυνση να συνεργαστεί στενά με το Γενικό Προξενείο».[17] Στόχος του ήταν να αποσπάσει τη συγκατάθεση και κυρίως τη συνδρομή των στρατιωτικών και πολιτικών αρχών της πόλης για τα σχεδιαζόμενα μέτρα μεταφοράς των Εβραίων. Από την πλευρά του το γερμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών προσέφερε κάθε δυνατή διευκόλυνση στον απεσταλμένο του Άιχμαν, προτρέποντας τόσο το Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης όσο και τις στρατιωτικές αρχές «να υποστηρίξουν» τον Γκύντερ για όσο διάστημα αυτός θα παρέμενε στην πόλη.[18]

Στη Θεσσαλονίκη ο Γκύντερ είχε μία σειρά επαφών με την ηγεσία του Γενικού Προξενείου (Deutsches General Konsulat Saloniki), τον Ανώτερο Στρατιωτικό Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Oberbefehlshaber Südost) και επικεφαλής της Ομάδας Στρατού Ε (Heeresgruppe E), τον Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου (Befehlshaber Saloniki-Ägäis) και το τοπικό παράρτημα της Αστυνομίας Ασφαλείας/Υπηρεσίας Ασφαλείας (Aussenstelle der Sicherheitspolizei [Sipo] und des Sicherheitsdienst [SD] in Saloniki). Όπως αποδείχθηκε αργότερα, η διεξαγωγή «αυτών των αναγκαίων συζητήσεων για την εφαρμογή των μέτρων εκκένωσης του χώρου της Θεσσαλονίκης από τους Εβραίους», υπό την αιγίδα του Κεντρικού Γραφείου Ασφαλείας του Ράιχ και του Υπουργείου των Εξωτερικών, έθεσε τις βάσεις της μετέπειτα αγαστής συνεργασίας, για το συγκεκριμένο ζήτημα, μεταξύ των γερμανικών πολιτικών και στρατιωτικών υπηρεσιών της Θεσσαλονίκης.[19]

Στα τέλη του Ιανουαρίου ο Γκύντερ επέστρεψε στο Βερολίνο. Λίγες ημέρες νωρίτερα, στις 20 Ιανουαρίου, ο Άιχμαν είχε καλέσει στο Βερολίνο έναν από τους έμπιστους ανθρώπους του και παλιό του φίλο, δοκιμασμένο σε ανάλογες «ειδικές επιχειρήσεις», τον λοχαγό των SS Ντίτερ Βισλιτσένυ (Dieter Wisliceny), για να του αναθέσει την προετοιμασία και την εκτέλεση του σχεδίου της «απέλασης» των Θεσσαλονικέων Εβραίων. Ο Βισλιτσένυ πήγε στο Βερολίνο από την Μπρατισλάβα, όπου από το 1940 εργαζόταν στην εκεί γερμανική πρεσβεία ως σύμβουλος επί των εβραϊκών ζητημάτων, αρμόδιος για τη διευθέτηση των προβλημάτων που ανέκυπταν στις επαφές με τη σλοβακική κυβέρνηση, των σχετικών με τη μεταφορά των Σλοβάκων Εβραίων στα στρατόπεδα εξόντωσης των ανατολικών εδαφών.[20]

Εικ. 3. Ντίτερ Βισλιτσένυ.

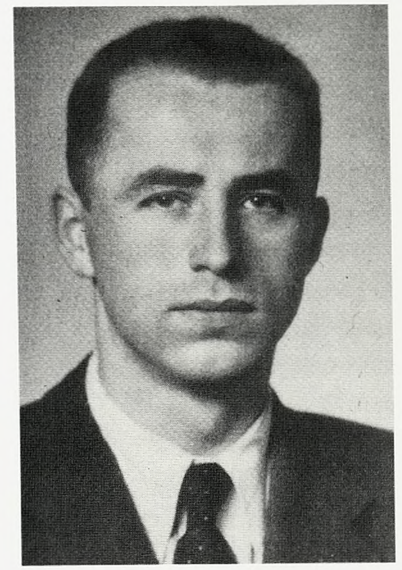
Επομένως, όταν ο Βισλιτσένυ πήγε στο Βερολίνο και ενημερώθηκε για τη νέα αποστολή του, γνώριζε ακριβώς τι ζητούσε από αυτόν ο Άιχμαν. Άλλωστε, ο ίδιος ο Άιχμαν είχε φροντίσει να εξηγήσει στον Βισλιτσένυ ότι η έκφραση «Τελική Λύση» υπονοούσε τη βιολογική εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπως αυτό του Άουσβιτς-Μπιρκενάου (Auschwitz-Birkenau) στην Πολωνία και σε άλλα στα ανατολικά εδάφη. Αργότερα ο Βισλιτσένυ έμαθε από συζητήσεις του κυρίως με τον Άιχμαν, αλλά πιθανώς και από τον γνωστό του διοικητή ενός από τα μεγαλύτερα στρατόπεδα εξόντωσης κοντά στην πολωνική πόλη Οσβίετσιμ (Oswiecim), τον Ρούντολφ Χες (Rudolf Höß), και τις λεπτομέρειες αυτής της διαδικασίας που συνίστατο αρχικά στη θανάτωση των Εβραίων αντρών, γυναικών και παιδιών σε θαλάμους αερίων και στη συνέχεια στην αποτέφρωση των πτωμάτων τους σε κρεματόρια.[21]

Ο Ντίτερ Βισλιτσένυ (Εικ. 3) γεννήθηκε στις 15 Ιουλίου 1910 στο Ρεγκουλόφκεν (Regulowken) της Ανατολικής Πρωσίας. Ο ευαγγελικός στο θρήσκευμα Βισλιτσένυ σπούδασε δικηγόρος, προτού τον κερδίσει οριστικά η στρατιωτική καριέρα με τη συμμετοχή του στο κόμμα του Χίτλερ. Για πρώτη φορά εγγράφηκε στο Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei [NSDAP]) το 1931, εγγραφή η οποία οριστικοποιήθηκε το 1933 με την άνοδο του Χίτλερ και του κόμματός του στην εξουσία. Το 1934 εντάχθηκε στα SS (Schutzstaffeln), υπηρετώντας από την ίδια κιόλας χρονιά στην Υπηρεσία Ασφαλείας (SD). Από τους πρώτους που γνώρισε εκεί ήταν ο νεαρός Άιχμαν, φιλία η οποία εξελίχθηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε αργότερα ο Βισλιτσένυ να έχει το θάρρος να του μιλά στον ενικό. Το 1939 ο Βισλιτσένυ και ο Άιχμαν μετατέθηκαν στο γραφείο IV της Κεντρικής Υπηρεσίας Ασφαλείας του Ράιχ, δηλαδή στα κεντρικά της Γκεστάπο (Gestapo), με διευθυντή τον Χάινριχ Μύλλερ (Heinrich Müller), αρχικά στον υποτομέα D4 και αργότερα στον υποτομέα B4, τον οποίο και ανέλαβε ο Άιχμαν ως εισηγητής για την «Επίλυση του Εβραϊκού Ζητήματος».[22]

Εκεί ο Άιχμαν από πολύ νωρίς αξιοποίησε τον φίλο του Βισλιτσένυ, τοποθετώντάς τον το 1940, με το βαθμό του λοχαγού των SS, στη θέση του συμβούλου επί των εβραϊκών θεμάτων στη γερμανική πρεσβεία της Μπρατισλάβας. Μετά από τρία χρόνια θητεία στη θέση αυτή, που του είχε προσδώσει την απαραίτητη πείρα στα θέματα αυτά, έχοντας ήδη στείλει αρχικά δεκαεπτά χιλιάδες Σλοβάκους Εβραίους ως εργάτες στην Πολωνία και στη συνέχεια συνολικά περίπου τριάντα τρεις χιλιάδες στο Άουσβιτς, για τους οποίους έμαθε αργότερα ότι είχαν καταλήξει στους θαλάμους αερίων, ο Βισλιτσένυ ανέλαβε να φέρει σε πέρας τη δεύτερη σημαντικότερη αποστολή που μέχρι τότε του είχε αναθέσει ο Άιχμαν, ταξιδεύοντας στη Θεσσαλονίκη.[23]

Στα τέλη Ιανουαρίου και ενώ ρύθμιζε τις τελευταίες λεπτομέρειες του ταξιδιού του στη Θεσσαλονίκη, δέχθηκε στο Βερολίνο την επίσκεψη ενός λοχαγού των SS, του Αλόις Μπρούνερ (Alois Brunner), για την οποία δεν ήταν καν ενήμερος. Γρήγορα, όμως, ο Μπρούνερ φρόντισε να του εξηγήσει ότι είχε έρθει στο Βερολίνο από τη Βιέννη κατ' εντολή του Άιχμαν για να συμμετάσχει στην προετοιμασία της επιχείρησης

εκτοπισμού των Εβραίων της Θεσσαλονίκης ως επικεφαλής ενός ειδικού τμήματος. Όπως διευκρίνισε στη συνέχεια, σε σχετική ερώτηση του Βισλιτσένυ, το ειδικό αυτό τμήμα δεν θα υπαγόταν στις διαταγές του, αλλά θα εργαζόταν ανεξάρτητα, φροντίζοντας για τη διευθέτηση των τεχνικών λεπτομερειών που αφορούσαν στα μέτρα εναντίον των Εβραίων και κυρίως στη μεταφορά τους στα ανατολικά εδάφη. Αργότερα, οποιαδήποτε αμφιβολία του Βισλιτσένυ διαλύθηκε, όταν τηλεφωνώντας στον Άιχμαν έλαβε την απαραίτητη επιβεβαίωση για την ορθότητα των λεγομένων του Μπρούνερ. Η επιλογή του Μπρούνερ αποδείκνυε ότι ο Άιχμαν είχε επιλέξει τους καλύτερους συνεργάτες του, με τη βεβαιότητα ότι θα έφερναν με απόλυτη επιτυχία σε πέρας την αποστολή που τους είχε αναθέσει.[24]

Εικ. 4. Αλόις Μπρούνερ. Πηγή: Georg M. Hafner-Esther Schapira, *Die Akte Alois Brunner. Warum einer der größten Naziverbrechen noch immer auf freiem Fuß ist*, Hamburg 2002.

Όπως και ο Βισλιτσένυ, έτσι και ο Μπούνερ είχε την απαραίτητη πείρα στα εβραϊκά ζητήματα, προτού αναλάβει να εκκενώσει τη γερμανική ζώνη Κατοχής στη Μακεδονία από τον εβραϊκό πληθυσμό της. Ο Μπρούνερ (Εικ. 4) γεννήθηκε στις 8 Απριλίου του 1912 στο Rohrbrunn, ένα μικρό χωριό της Αυστρίας κοντά στα σύνορα με την Ουγγαρία. Ήταν το τέταρτο παιδί της επταμελούς φτωχής οικογένειας του αγρότη Γιόσεφ και της Άννας Μπρούνερ. Από τους δύο γονείς του, ο πατέρας του πρόλαβε να δει τον γιο του να εργάζεται ως πωλητής και διακοσμητής προθηκών καταστημάτων. Πέθανε το 1929. Η δε μητέρα του πέθανε το 1941, όταν πλέον ο γιος της είχε ήδη κερδίσει την εμπιστοσύνη του Άιχμαν και ταυτόχρονα μία σταδιοδρομία, το μέλλον της οποίας στη συνέχεια θα εξαρτάτο όλο και περισσότερο από την τύχη των Εβραίων της Ευρώπης.[25]

Πράγματι, ο Μπρούνερ γρήγορα έδειξε πτυχές του δυναμικού του χαρακτήρα και στα δέκα εννιά του, το 1931, ήταν ήδη μέλος του ακόμα παράνομου εκείνη την εποχή στην Αυστρία Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος, καθώς και μέλος των περιβόητων Ομάδων Κρούσης (SA= Sturmabteilungen). Το επόμενο διάστημα εντάχθηκε στην «Αυστριακή Λεγεώνα», μία παράνομη στρατιωτική οργάνωση που υποστήριζε την ένωση της Αυστρίας με τη Γερμανία, και έδρασε εντός αυτής, βρίσκοντας στη συνέχεια καταφύγιο στη Γερμανία. Η περίοδος της παρανομίας τερματίστηκε για τον Μπρούνερ, όταν το 1938 έγινε η Συνένωση (Anschluß) της Αυστρίας με τη Γερμανία. Το γεγονός αυτό σηματοδότησε την απαρχή της σταδιοδρομίας του, με την επιστροφή του στη Βιέννη το Νοέμβριο του 1938, αναλαμβάνοντας στη συνέχεια με διαταγή του Άιχμαν τη θέση του διευθυντή του νεοϊδρυθέντος «Κεντρικού Γραφείου για την Μετανάστευση των Εβραίων [Zentralstelle für jüdische Auswanderung]». Στις 15 Νοεμβρίου 1938, συμπληρώνοντας στη Βιέννη το αντίστοιχο ερωτηματολόγιο, έγινε και επίσημα μέλος των SS, καταλαμβάνοντας μία θέση στην Υπηρεσία Ασφαλείας. Ως διευθυντής του «Κεντρικού Γραφείου για την Μετανάστευση των Εβραίων» συνέβαλε τα μέγιστα τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια του πολέμου στην εκτέλεση της διαταγής του Άιχμαν να καταστήσει το συντομότερο δυνατό τη Βιέννη «καθαρή από τους Εβραίους», έργο για το οποίο, όπως αναφέρεται, θα υπερηφανευόταν χρόνια αργότερα, ζώντας πλέον με ασφάλεια στη Δαμασκό της Συρίας.[26] Επομένως, μεταξύ των ετών 1938-1943 ο Μπρούνερ είχε να παρουσιάσει ένα εντυπωσιακό έργο ως

διώκτης των Εβραίων, αρχικά εξαναγκάζοντας πριν την έναρξη του πολέμου χιλιάδες Εβραίους να μεταναστεύσουν από την Αυστρία προς άλλες χώρες της Ευρώπης και τις Ηνωμένες Πολιτείες, ενώ κατά τη διάρκεια του πολέμου έστειλε περίπου σαράντα επτά χιλιάδες Εβραίους στα στρατόπεδα συγκέντρωσης των ανατολικών εδαφών.[27]

Στις 6 Φεβρουαρίου 1943, οι δύο παραπάνω έμπιστοι του Άιχμαν, ο Βισλιτσένυ και ο Μπρούνερ, έφτασαν στη Θεσσαλονίκη ως επικεφαλής μίας μικρής ομάδας, συγκροτώντας το «Ειδικό Τμήμα της Αστυνομίας Ασφαλείας για τα Εβραϊκά Ζητήματα Θεσσαλονίκης-Αιγαίου [Sonderkommando der Sicherheitspolizei für Judenangelegenheiten Saloniki-Ägäis]». Η υπηρεσία τους έφερε τον τίτλο «Εξωτερικό Γραφείο της Αστυνομίας Ασφαλείας-Υπηρεσίας Ασφαλείας στη Θεσσαλονίκη του Υποτομέα IV B4 [Aussenstelle der Sipo und des SD in Saloniki, IV B4]» και εγκαταστάθηκε σε μία νεόδμητη εβραϊκή βίλα επί της οδού Βελισαρίου 42, πολύ κοντά στα γραφεία της ισραηλιτικής κοινότητας (Σαρανταπόρου 13) και στο κέντρο μίας αμιγούς εβραϊκής συνοικίας. Ο εκφοβισμός των Εβραίων, που επιδιώχθηκε με την επιλογή του συγκεκριμένου χώρου ως έδρας του Ειδικού Τμήματος Βισλιτσένυ, επιτάθηκε, όταν στο μπαλκόνι της βίλας αναρτήθηκε μία μεγάλη μαύρη σημαία με τα διακριτικά σύμβολα των SS.[28] Από το χρονικό εκείνο σημείο το κτήριο της Βελισαρίου 42 έγινε το κέντρο της λήψης όλων των αποφάσεων που αφορούσαν στο μέλλον των Θεσσαλονικέων Εβραίων, μετά και την παραχώρηση όλων των σχετικών αρμοδιοτήτων επί των εβραϊκών ζητημάτων από την τοπική SD στο επιτελείο του Βισλιτσένυ και του Μπρούνερ.[29]

Τον Μπρούνερ συνόδευσε στη Θεσσαλονίκη το επιτελείο του, άνθρωποι ήδη δοκιμασμένοι σε ανάλογες αποστολές, όπως ήταν ο λοχίας των SS Χέρμπερτ Γκέρμπινγκ (Herbert Gerbing), ο μετέπειτα διοικητής του διαμετακομιστικού στρατοπέδου «Βαρώνος Χιρς», ο βιεννέζος επίσης λοχίας των SS Άντον Τζίτα (Anton Zita), ο μαραγκός στο επάγγελμα Έρνστ Μπρούκλερ (Ernst Brückler), ο επονομαζόμενος «Μποξέρ», προσωνύμιο ενδεικτικό της συμπεριφοράς του και του τρόπου με τον οποίο μεταχειριζόταν τα θύματά του, και τέλος κάποιος Τάκας, αγνώστων λοιπόν στοιχείων.[30]

Η άφιξη του ογκώδους Βισλιτσένυ και του λεπτού, κοντού, αδύνατου και μελαχρινού Μπρούνερ έμεινε στη μνήμη όχι μόνο των Εβραίων εκείνων που κατάφεραν να γλυτώσουν από τα κρεματόρια, όπως ήταν ο Μόλχο, αλλά και των γερμανών ανωτέρων στρατιωτικών που την εποχή εκείνη υπηρετούσαν στη Θεσσαλονίκη. Ένας από τους τελευταίους ήταν ο διευθυντής της Υπηρεσίας Ασφαλείας-Αστυνομίας Ασφαλείας Βάλτερ Πάσλεμπεν (Walter Paschleben), το γραφείο του οποίου επί της Βασιλίσσης Όλγας δεν απείχε πολύ από το αρχηγείο των άρτι αφιχθέντων στην πόλη αξιωματικών των SS. Σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα ο Πάσλεμπεν θυμόταν ακόμα καλά την πρώτη φορά που συνάντησε τον ογκώδη Βισλιτσένυ και τον λεπτό Μπρούνερ, όταν οι δύο τελευταίοι τον επισκέφτηκαν στο γραφείο του:

> «Μία ημέρα εμφανίστηκαν στο γραφείο μου ο Βισλιτσένυ και ο Μπρούνερ. Είχαν μαζί τους δύο ή τρεις ακόμη ανθρώπους των SS [...] Ο Βισλιτσένυ και ο Μπρούνερ,

> μου συστήθηκαν και μου εξήγησαν ότι είχαν έρθει στη Θεσσαλονίκη για να διεκπεραιώσουν μια απόρρητη υπόθεση του Ράιχ. Ως προς αυτό το σημείο με πληροφόρησαν μόνο ότι προτίθεντο να συγκεντρώσουν τους Εβραίους σε ένα γκέτο, εξασφαλίζοντας έτσι εργατικό δυναμικό για το Ράιχ. Ο Βισλιτσένυ και ο Μπρούνερ με παρακάλεσαν να τους βοηθήσω για την εξεύρεση χώρου, ώστε να στεγάσουν την υπηρεσία τους. Το ότι απευθύνθηκαν πρώτα σε εμένα το εξηγώ από το γεγονός ότι η υπηρεσία μου εξαρτάτο από το Κεντρικό Γραφείο Ασφαλείας του Ράιχ. Τους εξήγησα ότι στην υπηρεσία μου δεν υπήρχε διαθέσιμος χώρος και επομένως θα έπρεπε να απευθυνθούν στην υπηρεσία στεγάσεως [...] Θυμάμαι ότι ο Βισλιτσένυ ήταν σωματώδης. Και οι δύο φορούσαν τις μαύρες στολές των SS και έφεραν το διακριτικό της Υπηρεσίας Ασφαλείας. Αναφορικά με τον Μπρούνερ θυμάμαι ότι ήταν αρκετά μικρότερος στο δέμας από τον Βισλιτσένυ και αδύνατος. Μου έδωσε μάλιστα την εντύπωση πως επρόκειτο για κλειστό χαρακτήρα, δεν ήταν καθόλου ομιλητικός και νομίζω ότι μιλούσε αυστριακά. Από τους δυο τους εκείνος που ανέλαβε να μιλήσει [όταν με επισκέφτηκαν] ήταν ο Βισλιτσένυ [...]».[31]

Φυσικά, αν και ο Πάσλεμπεν ήταν σε θέση μετά από τόσα χρόνια να δώσει λεπτομέρειες της φυσιογνωμίας των δύο αξιωματικών των SS, ήταν πολύ φειδωλός όταν ερωτήθηκε για τα περιοριστικά μέτρα που είχαν ληφθεί στη Θεσσαλονίκη και τα οποία προετοίμασαν τη μεταφορά των Εβραίων από την πόλη. Απλά και μόνο έσπευσε να δικαιολογήσει την άγνοιά του για το τι επρόκειτο να επακολουθήσει, αναφέροντας ότι τόσο ο Βισλιτσένυ όσο και ο Μπρούνερ απέφευγαν να δώσουν οποιαδήποτε πληροφορία και περιορίζονταν πάντα να εξηγούν πως είχαν αναλάβει να φέρουν σε πέρας μία μυστική αποστολή του Ράιχ. Θέλοντας, προφανώς, να τονίσει την αποκλειστική ευθύνη των προαναφερόμενων ατόμων, εξήγησε ότι οι Εβραίοι πριν από την άφιξή τους ζούσαν στην πόλη ελεύθεροι και μόνο όταν οι δυο τους έφτασαν στη Θεσσαλονίκη ελήφθησαν και τα πρώτα μέτρα εναντίον τους.[32]

Αν και πίσω από τα τελευταία του λόγια υποκρύπτονταν η διάθεση να αποσείσει από πάνω του τις οποίες ενδεχόμενες ευθύνες, παρ' όλα αυτά ο Πάσλεμπεν είχε περιγράψει στο σημείο αυτό πραγματικά συμβάντα. Αμέσως μόλις έφτασαν στη Θεσσαλονίκη, ο Μπρούνερ έσπευσε να συναντήσει τον επικεφαλής του Τμήματος της Στρατιωτικής Διοίκησης Δόκτορα Μαξ Μέρτεν (Max Merten), ώστε να εκδοθούν οι πρώτες διαταγές που σχετίζονταν με τη δημιουργία των γκέτο, όπου θα περιορίζονταν οι Εβραίοι, και την υποχρέωσή τους στο εξής να φέρουν το διακριτικό κίτρινο αστέρι. Στη συνάντηση αυτή επίσης συμφωνήθηκε όλες οι σχετικές διαταγές να εκδίδονται από τον αρμόδιο Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου και να φέρουν την υπογραφή του Μέρτεν. Η αγαστή συνεργασία του εκπροσώπου της Στρατιωτικής Διοίκησης, Μέρτεν και των δύο αντρών ήταν ασφαλώς απαραίτητη για την εφαρμογή και ευόδωση των σχεδίων που είχαν ως στόχο τους

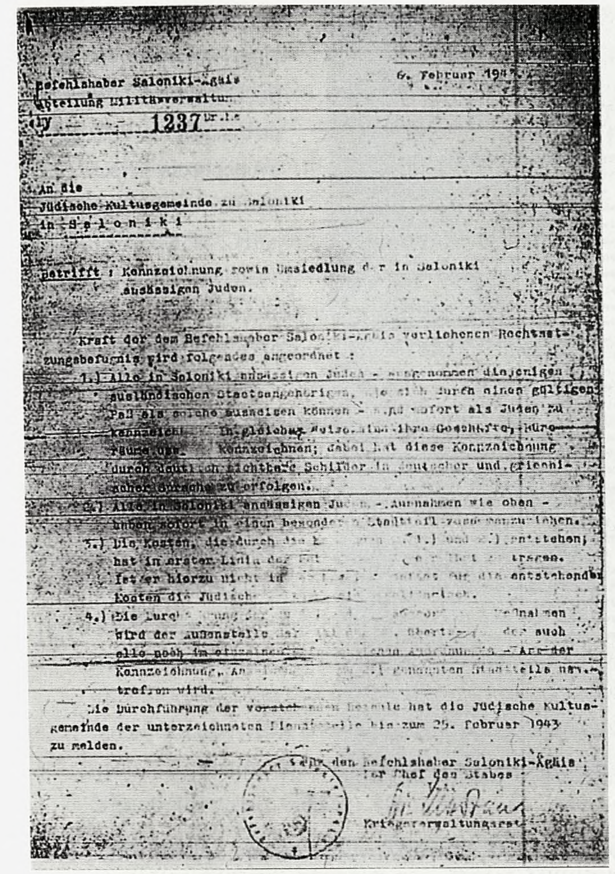
Εβραίους. Το επόμενο διάστημα τόσο ο Βισλιτσένυ όσο και ο Μπρούνερ θα περνούσαν πολλές ώρες σε καθημερινή βάση στο γραφείο του Μέρτεν, διευθετώντας τα σχετικά ζητήματα και προγραμματίζοντας τις επόμενες κινήσεις τους.[33]

Πράγματι, την ίδια ημέρα που οι άνθρωποι του Άιχμαν έφτασαν στη Θεσσαλονίκη, ο Μέρτεν με έγγραφό του προς την εβραϊκή κοινότητα διέταξε τον «χαρακτηρισμό» όλων των Εβραίων που κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη, με εξαίρεση τους κατόχους ξένων διαβατηρίων, και την μετεγκατάστασή τους σε γκέτο.[34] (Εικ. 5). Λίγο αργότερα, η υπηρεσία του Βισλιτσένυ κατέστησε υποχρεωτική την ανάρτηση έξω από τα εβραϊκά καταστήματα και γραφεία ορατής δίγλωσσης πινακίδας στα γερμανικά και ελληνικά.[35] (Εικ. 6). Ως καταληκτική ημερομηνία εφαρμογής των παραπάνω μέτρων ορίστηκε η 25η Φεβρουαρίου.[36]

Στις 26 Φεβρουαρίου, ο Γενικός Πρόξενος της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκης ήταν σε θέση να ενημερώσει τους προϊσταμένους του στο Βερολίνο για τα όσα είχαν συμβεί στην πόλη μετά την λήψη των πρώτων αντισημιτικών μέτρων:

> «Ως πρώτα μέτρα εναντίον των εδώ Εβραίων εκδόθηκαν δύο διατάξεις με ισχύ από τις 25 αυτού του μήνα, που αναφέρονται στον χαρακτηρισμό με ένα κίτρινο αστέρι και την γκετοποίηση. Και τα δύο μέτρα εκδόθηκαν κατ' υπόδειξη της αφιχθείσας επιτροπής υπό την ηγεσία του Λοχαγού των SS Βισλιτσένυ, με τη συνεργασία της τοπικής γερμανικής υπηρεσίας ασφαλείας, που εμπόδισαν τη συμμετοχή μου στα τεκταινόμενα, και τα οποία εκτελέστηκαν με εκπληκτική ταχύτητα από την ηγεσία της εβραϊκής κοινότητας.
>
> Κάθε αστέρι του Δαβίδ συνοδεύεται από έναν αριθμό με τον οποίο ο κάτοχός του έχει καταχωρηθεί στην λίστα της εβραϊκής κοινότητας. Το αστέρι αυτό υποχρεωτικά πρέπει να φέρει κάθε άτομο εβραϊκού θρησκεύματος από πέντε ετών και άνω.
>
> Η γκετοποίηση πραγματοποιείται με τέτοιο τρόπο, ώστε οι Εβραίοι είναι υποχρεωμένοι να εγκατασταθούν σε δύο μεγάλες συνοικίες της πόλης, οι οποίες ήδη μέχρι τώρα κατοικούνταν σχεδόν αποκλειστικά από Εβραίους. Η μία από τις συνοικίες αυτές βρίσκεται στο δυτικό και η άλλη στο ανατολικό τμήμα της πόλης. Τα εβραϊκά καταστήματα που βρίσκονται εκτός των ορίων των δύο μεγάλων γκέτο διατηρούνται, θα πρέπει όμως να είναι σημαδεμένα με πινακίδα με την επιγραφή «Jüdisches Geschäft [Εβραϊκόν Κατάστημα]». Απαγορεύεται στους Εβραίους να κυκλοφορούν στη Λεωφόρο Νίκης και στην Τσιμισκή, με εξαίρεση τους ιδιοκτήτες και τους υπαλλήλους των καταστημάτων».[37] (Εικ. 7).

Εκτός από τον γερμανό Γενικό Πρόξενο, την ίδια ημέρα, στις 26 Φεβρουαρίου δηλαδή, και ο Μπρούνερ έσπευσε με γράμμα του να ενημερώσει έναν φίλο του ονόματι Ρούντολφ, εκτός των άλλων, για τη νέα

Befehlshaber Saloniki-Ägäis
Abteilung Militärverwaltung
IV 1237 [illegible]

6. Februar 1943

An die
Jüdische Kultusgemeinde zu Saloniki
in Saloniki

Betrifft: Kennzeichnung sowie Umsiedlung der in Saloniki ansässigen Juden.

Kraft der dem Befehlshaber Saloniki-Ägäis verliehenen Rechtssetzungsbefugnis wird folgendes angeordnet:

1.) Alle in Saloniki ansässigen Juden – ausgenommen diejenigen ausländischen Staatsangehörigen, die sich durch einen gültigen Paß als solche ausweisen können – sind sofort als Juden zu kennzeichnen. In gleicher Weise sind ihre Geschäfte, Büroräume usw. [illegible] kennzeichnen; dabei hat diese Kennzeichnung durch deutlich sichtbare Schilder in deutscher und griechischer Sprache zu erfolgen.

2.) Alle in Saloniki ansässigen Juden – Ausnahmen wie oben – haben sofort in einen besonderen Stadtteil [illegible] zu ziehen.

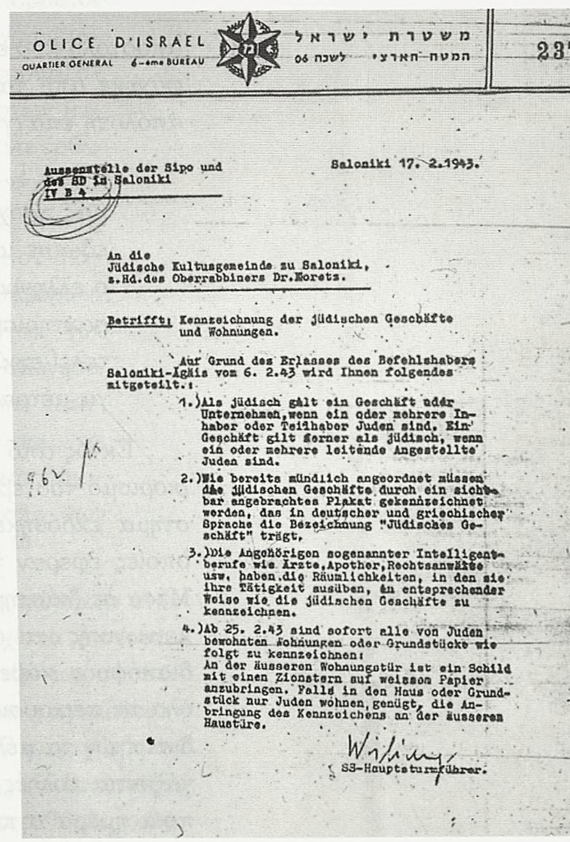
3.) Die Kosten, die durch [illegible] 1.) und 2.) entstehen, hat in erster Linie der [illegible] zu tragen. Ist er hierzu nicht in [illegible] die entstehenden Kosten die Jüdische [illegible]

4.) Die Durch[illegible] Maßnahmen wird der Aussenstelle [illegible] alle noch im [illegible] Art der Kennzeichnung, [illegible] genannten Stadtteils usw. treffen wird.

Die Durchführung der vorstehenden [illegible] hat die Jüdische Kultusgemeinde der unterzeichneten Dienststelle bis zum 25. Februar 1943 zu melden.

[illegible] den Befehlshaber Saloniki-Ägäis
Der Chef des Stabes
[illegible]
Kriegsverwaltungsrat

Εικ. 5. Η γερμανική διαταγή για τον "χαρακτηρισμό" και τη συγκέντρωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης σε γκέτο. Πηγή: Bundesarchiv Berlin, 99 Js IFC, 5436/65079 P.

OLICE D'ISRAEL
QUARTIER GENERAL 6-eme BUREAU
משטרת ישראל
המטה-הארצי לשכה 06
237

Aussenstelle der Sipo und des SD in Saloniki
IV B 4

Saloniki 17. 2.1943.

An die
Jüdische Kultusgemeinde zu Saloniki,
z.Hd.des Oberrabbiners Dr.Koretz.

Betrifft: Kennzeichnung der jüdischen Geschäfte und Wohnungen.

Auf Grund des Erlasses des Befehlshabers Saloniki-Ägäis vom 6. 2.43 wird Ihnen folgendes mitgeteilt.:

1.) Als jüdisch gilt ein Geschäft oder Unternehmen, wenn ein oder mehrere Inhaber oder Teilhaber Juden sind. Ein Geschäft gilt ferner als jüdisch, wenn ein oder mehrere leitende Angestellte Juden sind.

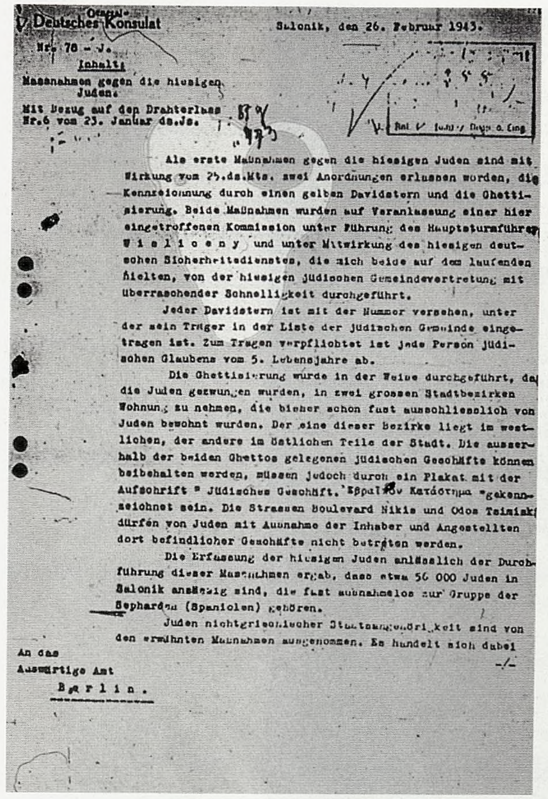
2.) Wie bereits mündlich angeordnet müssen die jüdischen Geschäfte durch ein sichtbar angebrachtes Plakat gekennzeichnet werden, das in deutscher und griechischer Sprache die Bezeichnung "Jüdisches Geschäft" trägt.

3.) Die Angehörigen sogenannter Intelligentberufe wie Ärzte, Apother, Rechtsanwälte usw. haben die Räumlichkeiten, in den sie ihre Tätigkeit ausüben, in entsprechender Weise wie die jüdischen Geschäfte zu kennzeichnen.

4.) Ab 25. 2.43 sind sofort alle von Juden bewohnten Wohnungen oder Grundstücke wie folgt zu kennzeichnen:
An der äusseren Wohnungstür ist ein Schild mit einen Zionstern auf weissem Papier anzubringen. Falls in den Haus oder Grundstück nur Juden wohnen, genügt, die Anbringung des Kennzeichens an der äusseren Haustüre.

SS-Hauptsturmführer.

Εικ. 6. Η γερμανική διαταγή για τον "χαρακτηρισμό" των εβραϊκών καταστημάτων και κατοικιών. Πηγή: Bundesarchiv Berlin, 99 Js IFC, 5435/65078 P.

Deutsches Konsulat Salonik, den 26. Februar 1943.
Nr. 78 - J.
Inhalt:
Massnahmen gegen die hiesigen Juden.
Mit Bezug auf den Drahterlass Nr.6 vom 23. Januar ds.Js.

Als erste Massnahmen gegen die hiesigen Juden sind mit Wirkung vom 25.ds.Mts. zwei Anordnungen erlassen worden, die Kennzeichnung durch einen gelben Davidstern und die Ghettisierung. Beide Maßnahmen wurden auf Veranlassung einer hier eingetroffenen Kommission unter Führung des Hauptsturmführers W i s l i c e n y und unter Mitwirkung des hiesigen deutschen Sicherheitsdienstes, die sich beide auf dem laufenden hielten, von der hiesigen jüdischen Gemeindevertretung mit überraschender Schnelligkeit durchgeführt.

Jeder Davidstern ist mit der Nummer versehen, unter der sein Träger in der Liste der jüdischen Gemeinde eingetragen ist. Zum Tragen verpflichtet ist jede Person jüdischen Glaubens vom 5. Lebensjahre ab.

Die Ghettisierung wurde in der Weise durchgeführt, daß die Juden gezwungen wurden, in zwei grossen Stadtbezirken Wohnung zu nehmen, die bisher schon fast ausschliesslich von Juden bewohnt wurden. Der eine dieser Bezirke liegt im westlichen, der andere im östlichen Teile der Stadt. Die ausserhalb der beiden Ghettos gelegenen jüdischen Geschäfte können beibehalten werden, müssen jedoch durch ein Plakat mit der Aufschrift " Jüdisches Geschäft. Εβραϊκόν Κατάστημα " gekennzeichnet sein. Die Strassen Boulevard Nikis und Odos Tsimiski dürfen von Juden mit Ausnahme der Inhaber und Angestellten dort befindlicher Geschäfte nicht betreten werden.

Die Erfassung der hiesigen Juden anlässlich der Durchführung dieser Massnahmen ergab, dass etwa 56 000 Juden in Salonik ansässig sind, die fast ausnahmelos zur Gruppe der Sepharden (Spaniolen) gehören.

Juden nichtgriechischer Staatsangehörigkeit sind von den erwähnten Massnahmen ausgenommen. Es handelt sich dabei -/-

An das Auswärtige Amt Berlin.

Εικ. 7. Έκθεση του Γενικού Πρόξενου της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκης σχετικά με τη λήψη των πρώτων αντισημιτικών μέτρων. Πηγή: Bundesarchiv Berlin, 99 Js IFC, 5438/65081 P.

αποστολή που είχε αναλάβει στη Θεσσαλονίκη και την οποία, όπως διαφάνηκε από τα λεγόμενά του, ήταν διατεθειμένος να εκπληρώσει με απόλυτη επαγγελματική ευσυνειδησία:

> « [...] Ο καιρός βελτιώνεται συνεχώς. Και η δουλειά μας προχωρά θαυμάσια. Από τις 25 Φεβρουαρίου τέθηκε εδώ σε ισχύ η υποχρέωση του κίτρινου αστεριού [...] Και ο ελληνικός πληθυσμός δείχνει ευχαριστημένος με τον χαρακτηρισμό και την γκετοποίηση, ώστε να θεωρώ ότι αποτελεί έγκλημα που δεν είχαν εφαρμοστεί νωρίτερα ανάλογα μέτρα».[38]

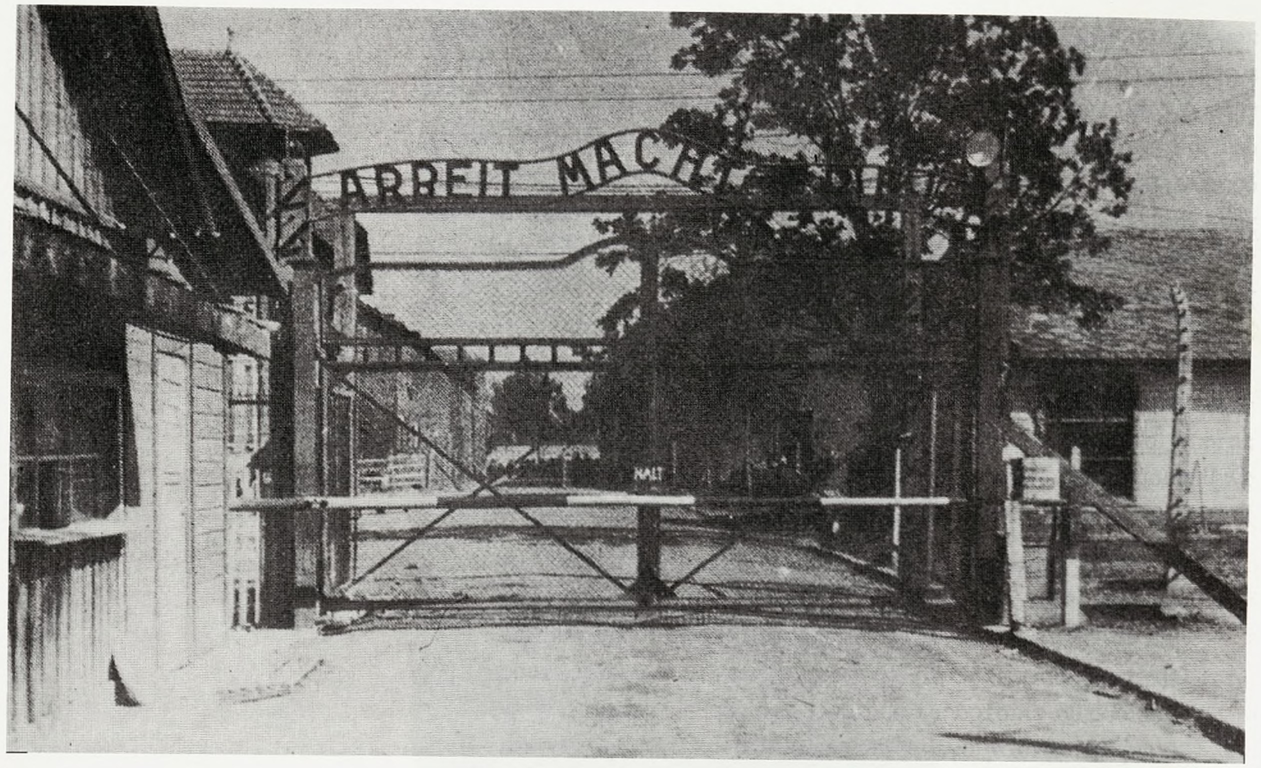
Εκτός από τον χαρακτηρισμό με το αστέρι του Δαβίδ και τον περιορισμό του εβραϊκού πληθυσμού σε μεγάλα γκέτο, το επόμενο διάστημα εκδόθηκε μία σειρά επιπρόσθετων διαταγών, άλλες από τις οποίες έφεραν την υπογραφή του Μέρτεν και άλλες του Βισλιτσένυ. Μέσα σε διάστημα λίγων ημερών οι Εβραίοι τέθηκαν στο περιθώριο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της πόλης, καθώς αναγκάστηκαν να διακόψουν κάθε επαγγελματική δραστηριότητα και να παραδώσουν όλα τα περιουσιακά τους στοιχεία. Για την εφαρμογή των γερμανικών διαταγών τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας ήταν υποχρεωμένα να εργάζονται πολλές ώρες την ημέρα. Όπως αναφέρεται, μάλιστα, όταν κάποια ημέρα ο πρόεδρος της κοινότητας Δρ. Σεβή Κόρετς άργησε να απαντήσει σε μία τηλεφωνική κλίση της υπηρεσίας του Βισλιτσένυ, έσπευσε στην κοινότητα μαινόμενος ο ίδιος ο Μπρούνερ, ο οποίος άρχισε να χτυπά με το μαστίγιο τους υπαλλήλους, διατάσσοντας «[...] όπως τα γραφεία της Κοινότητος λειτουργούν αδιακόπως από βαθείας

πρωίας μέχρι βαθείας νυκτός, το δε τηλέφωνον του Δρος Κόρετς τεθή εις την αποκλειστικήν διάθεσιν της γερμανικής υπηρεσίας των SS, απαγορευομένης της χρήσεώς του δι' άλλας κοινοτικάς ανάγκας».[39] Στο σημείο αυτό, η ταχύτητα εφαρμογής των αντισημιτικών μέτρων σε συνδυασμό με τον καταιγισμό των διαταγών και την συνεχή άσκηση ελέγχου και πίεσης στα μέλη της κοινότητας αποτελούσε ασφαλώς οργανικό μέρος ενός άριστα οργανωμένου γερμανικού σχεδίου, το οποίο είχαν νωρίτερα εφαρμόσει με ιδιαίτερη επιτυχία ο Βισλιτσένυ και ο Μπρούνερ στην Μπρατισλάβα και τη Βιέννη.

Στις αρχές Μαρτίου, ο Βισλιτσένυ, όπως ο ίδιος υποστήριξε αργότερα, ενημέρωσε τον Κόρετς για την πρόθεση των γερμανικών αρχών, κατόπιν εντολής του Άιχμαν, να μεταφέρουν το σύνολο του εβραϊκού πληθυσμού σε μία "καινούργια πατρίδα" στην Πολωνία. Σύμφωνα με τον Βισλιτσένυ, ο Κόρετς, ακούγοντας την απόφαση, έμεινε εμβρόντητος:

> «Με ικέτεψε να χρησιμοποιήσω την επιρροή μου για να μην εφαρμοστούν τα μέτρα αυτά. Για να εμποδίσει την μεταφορά των Εβραίων, πρόσφερε 15.000 Εβραίους ως εργατικό δυναμικό για εργασία εντός της Ελλάδας, τους οποίους θα επιστράτευε ο ίδιος. Αναφέρθηκε, επίσης, στην κακή κατάσταση υγείας των Θεσσαλονικέων Εβραίων και μου επέστησε την προσοχή αναφορικά με την επιδημία εξανθηματικού τύφου. Πρόσθεσε, δε, πως αν οι Εβραίοι παρέμεναν τελικά στη Θεσσαλονίκη, αυτός θα χρησιμοποιούσε όλη την επιρροή του στους Συμμάχους, φροντίζοντας να οικοδομηθούν γέφυρες ειρήνης μεταξύ αυτών και της Γερμανίας [...] Εγώ υποσχέθηκα στον Κόρετς να έρθω αμέσως σε επαφή με τον Άιχμαν, από την στιγμή που μέχρι τότε δεν είχε ακόμη εκδοθεί γραπτή διαταγή για τη μεταφορά. Ο Μπρούνερ ήταν ήδη έτοιμος να έρθει σε διαπραγματεύσεις με τη στρατιωτική διοίκηση μεταφορών, καθώς τα βαγόνια των τρένων χρησιμοποιούνταν για στρατιωτικούς σκοπούς. Μέσω τηλετύπου επικοινώνησα με τον Άιχμαν στο Βερολίνο και τον παρακάλεσα, θέτοντάς του υπόψη την επιδημία εξανθηματικού τύφου, να αναβάλλει τη μεταφορά των Εβραίων και σε αντιστάθμισμα να προωθήσει τη λύση της χρησιμοποίησης των Εβραίων ως εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα».[40]

Οι παραπάνω ισχυρισμοί του Βισλιτσένυ, που διατυπώθηκαν ενώπιον του Εθνικού Δικαστηρίου της Μπρατισλάβας, ελάχιστα πιστευτοί μπορούν να γίνουν, κυρίως ως προς το σκέλος εκείνο των προσπαθειών που ο ίδιος ο Βισλιτσένυ φέρεται να κατέβαλε για να ματαιώσει τη μεταφορά των Εβραίων στο Άουσβιτς. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ακριβώς για την αποστολή αυτή ο Άιχμαν είχε στείλει τον Βισλιτσένυ στη Θεσσαλονίκη, ήταν εμφανής η προσπάθειά του να μεταθέσει το βάρος των ευθυνών στον Μέρτεν, υποστηρίζοντας ότι δεν εναντιώθηκε στην απόφαση του Άιχμαν, αν και θα μπορούσε να το κάνει, με πολλές μάλιστα πιθανότητες να ματαίωνε τελικά τον εκτοπισμό του εβραϊκού πληθυσμού.[41] Είναι απόλυτα ξεκάθαρο ότι παρά τις αναμφισβή-

Εικ. 8. Η κεντρική πύλη του στρατοπέδου συγκέντρωσης Άουσβιτς. Πηγή: *Το Άουσβιτς με τα μάτια των SS*, Αθήνα 1984.

τητες ευθύνες του Μέρτεν στη διαδικασία απομάκρυνσης των Εβραίων από την πόλη, ήταν αναρμόδιος και ανίσχυρος να προβάλλει αντιρρήσεις στην απόφαση του Άιχμαν, αν πράγματι μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι αυτό ήταν στις προθέσεις του.

Στις 15 Μαρτίου 1943, ο γερμανός πρόξενος ενημέρωσε το Βερολίνο ότι την ίδια ημέρα είχε αναχωρήσει από την πόλη, με κατεύθυνση τα ανατολικά εδάφη, η πρώτη αποστολή με 2.600 άτομα από τον συνολικό πληθυσμό των περίπου 56.000 Εβραίων ελληνικής υπηκοότητας.[42] Πέντε ημέρες αργότερα το τρένο με τους πρώτους Θεσσαλονικείς Εβραίους περνούσε τις πύλες του Άουσβιτς. Από τα 2.600 περίπου άτομα που αποβιβάστηκαν στην αποβάθρα του Άουσβιτς, μόνο 417 άντρες και 192 γυναίκες εισήχθησαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης (Εικ. 8). Οι υπόλοιποι οδηγήθηκαν απευθείας στους θαλάμους αερίων.[43]

Σύμφωνα με τις αναφορές που είχε στη διάθεσή του ο γερμανός πρόξενος της Θεσσαλονίκης, ο επιδιωκόμενος στόχος ήταν να πραγματοποιούνται εβδομαδιαίως τέσσερις τέτοιες αποστολές, έτσι ώστε σε περίπου έξι εβδομάδες να είχε ολοκληρωθεί όλη η επιχείρηση. Στη συνέχεια έκανε ιδιαίτερη μνεία στο σημαντικό, όπως αποδείχθηκε, ζήτημα των εβραϊκών περιουσιών:

> «Η κινητή και ακίνητη περιουσία των εκτοπισμένων Εβραίων έχει κατασχεθεί και αναζητείται μία φόρμουλα έτσι ώστε από αυτήν να καλυφθούν τα έξοδα των μεταφορών και να αποπληρωθούν όλες οι άλλες οφειλές. Μέχρι νεωτέρας, οι επιχειρήσεις των εκτοπισμένων Εβραίων συνεχίζουν να λειτουργούν με τοποθετημένους έλληνες μεσεγγυούχους».[44]

Γύρω από τις εβραϊκές περιουσίες στήθηκε μία άνευ προηγουμένου επιχείρηση πλουτισμού, στην οποία πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξαν οι άμεσα εμπλεκόμενοι, δηλαδή οι Γερμανοί. Φυσικά, μικρό ή μεγάλο μερίδιο έλαβαν και οι συνεργάτες των Γερμανών, Έλληνες όπως ο Γεώργιος Πούλος και ο Λάσκαρης Παπαναούμ και άλλοι μικρότερης εμβέλειας και σημασίας πράκτορες και πληροφοριοδότες, μερικοί από τους οποίους ήταν μέλη των "Ε.Ε.Ε.", αλλά και αρμένιοι και βούλγαροι πράκτορες.[45]

Αναμφισβήτητα, ο Βισλιτσένυ, ο Μπρούνερ και η ομάδα τους απέσπασαν το μεγαλύτερο μερίδιο από τις εβραϊκές περιουσίες. Με πολύ εύστοχο και γλαφυρό τρόπο ο Μίκαελ Μόλχο αναφέρεται στον πλούτο που οι απεσταλμένοι του Άιχμαν είχαν φροντίσει με κάθε τρόπο να περάσει στα χέρια τους, υπογραμμίζοντας ότι τα δωμάτια της οδού Βελισαρίου « [...] ήσαν ταυτόχρονα και τόπος βασανισμού αλλά και ένα ανάκτορο των χιλίων και μιας νυκτών, η κόλαση για τους Εβραίους, ο παράδεισος του Μωάμεθ για τους βασανιστάς των Εβραίων», όπου συσσωρεύονταν «[...] όλα τα θαυμάσια του Αλή-Μπαμπά».[46]

Λίγο πριν η κινητή περιουσία των Εβραίων αποσταλεί στη Γερμανία, οι δύο αξιωματικοί των SS φρόντισαν να κρατήσουν για τον εαυτό τους πολύτιμα τιμαλφή ως ανταμοιβή για τη συμβολή τους στην καταπολέμηση του κυριότερου ιδεολογικού εχθρού του Γ' Ράιχ, των Εβραίων. Σύμφωνα με μαρτυρία που έχει καταγράψει στο βιβλίο του ο Μόλχο, λίγο πριν αναχωρήσει από τη Θεσσαλονίκη ο Βισλιτσένυ, ανέθεσε σε έναν Έλληνα « [...] να μεταφέρει στο αεροδρόμιο ένα βαλιτσάκι παραφουσκωμένο με κοσμήματα, χρυσά αντικείμενα και χαρτονομίσματα, τόσο βαρύ, που χρειάσθηκε να καταβάλη μεγάλες προσπάθειες για να φέρη εις πέρας την αποστολή του».[47]

Παράλληλα, έχοντας απόλυτη ελευθερία στις κινήσεις τους, ξεχύθηκαν τις ημέρες εκείνες στους δρόμους της Θεσσαλονίκης οι επικεφαλής της εβραϊκής πολιτοφυλακής, που είχε δημιουργηθεί με πρωτοβουλία του Μπρούνερ, αναζητώντας κρυμμένους θησαυρούς, η ανακάλυψη των οποίων γινόταν συχνά, αφού οι κάτοχοί τους είχαν υποστεί κάθε είδους βασανιστήρια. Για τις πράξεις τους αυτές, άνθρωποι όπως ο Αβραάμ ή Βιτάλ Αρών Χασσόν, το δεξί χέρι του Βισλιτσένυ και υπαρχηγός του Γκέρμπινγκ στη διοίκηση του στρατοπέδου «Βαρώνος Χιρς», ο βασανιστής Λεών Μεναχέμ Σιών, ο αποκαλούμενος Τοπούζ και μερικοί άλλοι, ήταν και οι μοναδικοί που έδωσαν λόγο μεταπολεμικά για τις πράξεις τους ενώπιον της δικαιοσύνης.[48]

Ήταν τέτοιας έκτασης η απροκάλυπτη λεηλασία των εβραϊκών περιουσιών από τους ανθρώπους του Ειδικού Τμήματος Βισλιτσένυ, ώστε σε μία περίπτωση αναγκάστηκε να παρέμβει ο ίδιος ο Στρατιωτικός Διοικητής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, όταν έμαθε πως επρόκειτο να μεταφερθεί στη Γερμανία ένας μεγάλος αριθμός ακριβών χαλιών. Μέσω του Επιτελάρχη του ο Στρατιωτικός Διοικητής ενημέρωσε τον Βισλιτσένυ και τον Μπρούνερ για την απόφασή του να παραμείνουν στην Ελλάδα οι ποσότητες των χαλιών που ανήκαν σε εκτοπισμένους Εβραίους. Αναμφίβολα, η παρέμβαση αυτή της στρατιωτικής διοίκησης ήταν ήσ-

σονος σημασίας μπροστά στο μέγεθος της διαρπαγής των εβραϊκών περιουσιών, αν και μεταπολεμικά χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα από πρώην στρατιωτικούς για να υποστηρίξουν την εναντίωσή τους στις ενέργειες των απεσταλμένων του Άιχμαν.[49]

Όταν ήρθε η στιγμή ο Βισλιτσένυ να εγκαταλείψει έστω και προσωρινά τη Θεσσαλονίκη, είχε φροντίσει να γεμίσει όχι μόνο τις βαλίτσες του με τα τιμαλφή των Εβραίων, αλλά και να πλουτίσει τη φωτογραφική του συλλογή με τοπία από την Ελλάδα και φωτογραφίες που τραβούσε για λογαριασμό του ένας Εβραίος κάθε φορά που μία νέα αποστολή άφηνε πίσω της το σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης με προορισμό το Άουσβιτς.[50] Στα τέλη Μαρτίου ο Βισλιτσένυ αναχώρησε από τη Θεσσαλονίκη, προφασιζόμενος μία ασθένεια των ματιών του, ενώ κατά τον ίδιο η πραγματική αιτία ήταν οι κακές σχέσεις του με τον Μπρούνερ. Μετά από δύο μήνες στην Μπρατισλάβα έλαβε γραπτή διαταγή από τον Άιχμαν να επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη για να οργανώσει τη μεταφορά και των τελευταίων Εβραίων ξένης υπηκοότητας, καθώς ο Μπρούνερ έπρεπε να φύγει επειγόντως για τη Γαλλία.[51]

Πράγματι, στη Θεσσαλονίκη ο Βισλιτσένυ ήρθε σε επαφή με τις τοπικές διπλωματικές αντιπροσωπείες της Ιταλίας, της Ισπανίας, της Τουρκίας, της Αργεντινής, της Ελβετίας, των Σκανδιναβικών και άλλων χωρών και διευθέτησε τα ζητήματα του επαναπατρισμού των Εβραίων υπηκόων τους. Στις 2 Αυγούστου ο Βισλιτσένυ οργάνωσε την προτελευταία αποστολή με "προνομιούχους", δηλαδή όσους είχαν με οποιονδήποτε τρόπο συνεργαστεί με τους Γερμανούς στο έργο της εκτόπισης, όπως ήταν ο Ζακ Αλμπάλα, και μέλη της κοινότητας, μεταξύ αυτών ο Κόρετς και η οικογένειά του. Στην αποστολή αυτή με κατεύθυνση το Μπέργκεν-Μπέλζεν, συμπεριελήφθησαν και τετρακόσιοι περίπου Εβραίοι ισπανικής υπηκοότητας. Στις 10 Αυγούστου αναχώρησε από τη Θεσσαλονίκη η τελευταία αμαξοστοιχία, με προορισμό το Άουσβιτς, μεταφέροντας χίλιους οκτακόσιους άντρες, οι οποίοι είχαν απασχοληθεί από την Οργάνωση Τοντ σε στρατιωτικά έργα.[52]

Μέσα σε διάστημα πέντε μηνών ο Βισλιτσένυ και ο Μπρούνερ είχαν καταφέρει να καταστήσουν τη Θεσσαλονίκη «καθαρή» πόλη από τους Εβραίους, επιχείρηση η οποία είχε επεκταθεί και στις υπόλοιπες περιοχές της γερμανοκρατούμενης Μακεδονίας. Συνολικά, από τις 15 Μαρτίου μέχρι τις 10 Αυγούστου 1943 πραγματοποιήθηκαν από τη Θεσσαλονίκη δέκα εννιά αποστολές από τις οποίες οι δέκα οκτώ κατέληξαν στο Άουσβιτς και μία μόνο στο Μπέργκεν-Μπέλζεν. Από τους σαράντα πέντε περίπου χιλιάδες Εβραίους ελάχιστοι ήταν αυτοί που διασώθηκαν και επέστρεψαν στην Ελλάδα μετά το τέλος του πολέμου.[53]

Η Θεσσαλονίκη και η ενασχόληση με την πολυπληθή εβραϊκή κοινότητά της ήταν για τον Βισλιτσένυ και τον Μπρούνερ μόνο ένας σταθμός στην καριέρα τους, η οποία τόσο άμεσα είχε συνδεθεί με την τύχη των Εβραίων της κατεχόμενης Ευρώπης. Μετά τη συνεργασία τους για την επίλυση του εβραϊκού ζητήματος στη Θεσσαλονίκη, οι δρόμοι τους χώρισαν, συνεχίζοντας, όμως, να συνεισφέρουν τα μέγιστα στην εφαρμογή του σχεδίου της «Τελικής Λύσης», κάτω από τις διαταγές του Άιχμαν.

Τον Αύγουστο του 1943 ο Βισλιτσένυ επέστρεψε στην Μρατισλάβα, όπου, όμως, για μία ακόμη φορά, δεν έμελλε να παραμείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα. Μετά την ιταλική συνθηκολόγηση ο Βισλιτσένυ επέστρεψε στα τέλη Σεπτεμβρίου στην Ελλάδα, έχοντας στις αποσκευές του την «αυστηρή διαταγή», όπως ο ίδιος τη χαρακτήρισε, του Άιχμαν να στείλει στο Άουσβιτς τους Εβραίους από την Αθήνα και την υπόλοιπη Ελλάδα. Η δεύτερη αυτή αποστολή του στην Ελλάδα δεν είχε την ίδια επιτυχία με την προηγούμενη της Θεσσαλονίκης. Στην Αθήνα ο Βισλιτσένυ δεν βρήκε πρόθυμους συνεργάτες για την επιτυχή έκβαση της αποστολής του, στα πρόσωπα του Πρέσβη Χέρμαν Νοϋμπάχερ και των επικεφαλής των υπηρεσιών του Χίμλερ. Εμφανώς δυσαρεστημένος με τον φίλο του, ο Άιχμαν ανακάλεσε τον Βισλιτσένυ από την Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1944 και λίγο αργότερα τον τοποθέτησε διοικητή του υποδειγματικού στρατοπέδου της Τερεζίενσταντ. Άλλωστε, πλέον, στη θέση του Βισλιτσένυ είχε τοποθετήσει άλλον ικανότερο να εκκενώσει και την υπόλοιπη πρώην ιταλοκρατούμενη Ελλάδα από τους Εβραίους.[54]

Για τον Μπρούνερ τα πράγματα εξελίχθηκαν "καλύτερα", διατηρώντας ακέραιη την εμπιστοσύνη που μέχρι τότε απολάμβανε από τον Άιχμαν. Γι' αυτό αμέσως μετά τη Θεσσαλονίκη, ο Μπρούνερ, κατ' εντολή του Άιχμαν, ταξίδεψε στη Γαλλία, ακολουθούμενος από το επιτελείο του, όπου μεταξύ Ιουνίου 1943 και Αυγούστου 1944 διετέλεσε διοικητής του διαμετακομιστικού στρατοπέδου για Εβραίους στο Ντρανσύ (Drancy) στα περίχωρα του Παρισιού. Κάτω από τη διοίκηση του Μπρούνερ πέρασαν από το στρατόπεδο χιλιάδες Εβραίοι, οι οποίοι στη συνέχεια στάλθηκαν στην πλειοψηφία τους στο Άουσβιτς. Τον Αύγουστο του 1944, λίγες μόνο ημέρες πριν από την απελευθέρωση του Παρισιού από τα συμμαχικά στρατεύματα, ο Μπρούνερ έστειλε στο Άουσβιτς, μαζί με την τελευταία αποστολή χιλίων τριακοσίων περίπου ενηλίκων, τριακόσια εβδομήντα πέντε παιδιά, που μέχρι τότε φιλοξενούνταν σε ορφανοτροφείο. Για τον Μπρούνερ, όπως και για το διευθυντή του, Άιχμαν, η διαφαινόμενη ολοκληρωτική ήττα δεν σήμαινε τίποτε μπροστά στο καθήκον που είχαν αναλάβει να εξοντώσουν τους Εβραίους, έστω και αν ο δικός τους εθνικοσοσιαλιστικός κόσμος κινδύνευε ανά πάσα στιγμή να συντριβεί.[55]

Παρά, λοιπόν, το γεγονός ότι ο πόλεμος έφτανε στο τέλος του, ο πόλεμος του Άιχμαν και των ανθρώπων του εναντίον των Εβραίων συνεχίστηκε με κάθε τρόπο και με κάθε διαθέσιμο μέσο. Μετά το Παρίσι, ο Μπρούνερ μετέβη στην Μπρατισλάβα για να συνεχίσει το έργο που είχε αφήσει στη μέση ο Βισλιτσένυ. Όπως και στο Παρίσι, ο Μπρούνερ συνέχισε μέχρι και την τελευταία στιγμή να στέλνει γεμάτα βαγόνια με Σλοβάκους Εβραίους στα στρατόπεδα εξόντωσης. Και όταν τον Ιανουάριο του 1945, ο Κόκκινος Στρατός κατέλαβε το Άουσβιτς, ο Μπρούνερ άλλαξε το μέχρι τότε συνηθισμένο δρομολόγιο των τρένων, οργανώνοντας αποστολές με προορισμό αυτή τη φορά το Μπέργκεν-Μπέλζεν και το στρατόπεδο της Τερεζίενσταντ.[56]

Τελικά, η κατάρρευση του Γ' Ράιχ επεφύλαξε για τους δύο παλαιούς συναδέλφους τελείως διαφορετική τύχη, αν και στην περίπτωση του Μπρούνερ η τύχη έπαιξε τον μικρότερο ρόλο σε σχέση με τις πρά-

Εικ. 9. Ο Αδόλφος Άιχμαν κρατούμενος στις φυλακές της Ιερουσαλήμ.
Πηγή: Georg M. Hafner-Esther Schapira, *Die Akte Alois Brunner. Warum einer der größten Naziverbrechen noch immer auf freiem Fuß ist*, Hamburg 2002.

ξεις ή καλύτερα την αδράνεια που επέδειξαν οι ίδιοι οι διώκτες του. Οι δύο άντρες συναντήθηκαν για τελευταία φορά στη Βιέννη τον Απρίλιο του 1945, ένα μήνα πριν την άνευ όρων γερμανική συνθηκολόγηση.[57] Από το χρονικό εκείνο σημείο οι δρόμοι των πρώην, πλέον, διωκτών των Εβραίων και νυν διωκόμενων χώρισαν οριστικά. Ο Βισλιτσένυ δεν κατάφερε να ξεφύγει από τους δικούς του διώκτες, σε αντίθεση με άλλους συντρόφους του, όπως ήταν ο Μπρούνερ. Λίγο αργότερα συνελήφθη από τα αμερικανικά στρατεύματα. Τον Ιανουάριο του 1946 ο Βισλιτσένυ κατέθεσε στη Νυρεμβέργη, κατά τη διάρκεια της δίκης των Γερμανών Ταγματαρχών εγκληματιών πολέμου και πριν από τη διεξαγωγή της κύριας δίκης, αποκαλύπτοντας λεπτομέρειες για την εξόντωση των Εβραίων, συμπεριλαμβανομένων και των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.[58] Περισσότερο, όμως, αποκαλυπτικός για τη συμμετοχή του στο σχέδιο της εξόντωσης των Θεσσαλονικέων Εβραίων ήταν όταν κατέθεσε τον Ιούνιο του 1947 ενώπιον του Εθνικού Δικαστηρίου της Μπρατισλάβας, μετά την έκδοσή του από τους Αμερικανούς στις Τσεχοσλοβακικές αρχές. Το δικαστήριο αυτό έκρινε τελικά ένοχο τον Βισλιτσένυ για εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και στις 4 Μαΐου 1948 τον καταδίκασε σε θάνατο. Απαγχονίστηκε τον Ιούλιο του ίδιου έτους στην ίδια πόλη, όπου λίγα χρόνια νωρίτερα είχε "εργαστεί" ως απεσταλμένος του Άιχμαν.[59]

Όπως αναφέρθηκε, ο Μπρούνερ κατάφερε να επιζήσει μέσα στα χαλάσματα του Γ' Ράιχ, αναζητώντας ένα ασφαλές καταφύγιο και μία νέα ζωή. Στο σημείο αυτό αποδείχθηκε ικανότερος και από τον πρώην διευθυντή του, τον Άιχμαν, με τον τελευταίο να συλλαμβάνεται με περιπετειώδη τρόπο χρόνια αργότερα στην Αργεντινή και να εκτελείται το 1962 στην Ιερουσαλήμ.[60] (Εικ. 9). Τον Απρίλιο του 1945, ο Μπρούνερ εμφανίστηκε για τελευταία φορά στη Βιέννη, φορώντας τη γνώριμη στολή των SS. Λίγες ημέρες αργότερα βρέθηκε στην Πράγα όπου, ως ανώνυμος πολίτης πλέον, αναμείχθηκε με μία ομάδα γυναικών και παιδιών, κατευθυνόμενοι προς τα δυτικά. Όταν μετά τη σύλληψή του από Τσέχους αντάρτες και την παράδοσή του στους Αμερικανούς αναγκάστηκε να βγει από την ανωνυμία, φρόντισε να αποκρύψει το παρελθόν του, δίνοντας ψευδές όνομα, και υιοθετώντας αντίστοιχα το ανώδυνο παρελθόν ενός απλού στρατιώτη της Βέρμαχτ.[61]

Κατά τη διάρκεια της κράτησής του σε αμερικανικό στρατόπεδο κοντά στο Μόναχο, εργάστηκε ως οδηγός, μεταφέροντας κρατουμένους από και προς την Αυστρία. Όταν απελευθερώθηκε, παρέμεινε στη Γερμανία, αρχικά στο Αμβούργο και αργότερα στο Έσσεν. Φυσικά στη

γερμανική αστυνομία είχε δηλωθεί με το όνομα Αλόις Σάλντινστ (Alois Schmaldienst), γεγονός που τον κράτησε μακριά από προβλήματα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Εκτός από το ψευδές όνομα, σε αυτό αναμφίβολα συνέβαλε η σύλληψη, η καταδίκη από δικαστήριο της Βιέννης και η εκτέλεση το 1946 ενός πρώην συνεργάτη του στο Κεντρικό Γραφείο για την Μετανάστευση των Εβραίων στη Βιέννη, του Άντον Μπρούνερ (Anton Brunner). Μόλις το 1967 η Εισαγγελία της Βιέννης άρχισε να αμφιβάλλει για το εάν το 1946 είχε καταδικάσει σε θάνατο, όπως μέχρι τότε πίστευε, τον Αλόις Μπρούνερ και όχι κάποιον άλλο με το ίδιο επίθετο όχι όμως και με τον ίδιο βαθμό συμμετοχής και ευθύνης στην εξόντωση των Εβραίων.[62]

Μόλις το 1954 οι αρχές ανακάλυψαν ότι πίσω από το όνομα Αλόις Σάλντινστ κρυβόταν ο Μπρούνερ. Αυτό συνέβη όταν προσπάθησε να βγάλει πλαστό διαβατήριο για να ταξιδέψει στην Αυστρία, όπου ζούσαν η γυναίκα και η κόρη του. Αν και οι εισαγγελικές αρχές τόσο της Αυστρίας όσο και της Γερμανίας βρέθηκαν τότε κοντά στη σύλληψή του, εντούτοις δεν συνέχισαν την έρευνα, ασκώντας απλώς δίωξη για χρησιμοποίηση ψευδούς ονόματος και παράβαση της νομοθεσίας περί διαμονής. Αντίθετα, την ίδια περίοδο οι γαλλικές αρχές ασχολήθηκαν με την ουσία της υπόθεσης Μπρούνερ, κάτι που ως τότε δεν είχαν κάνει οι αντίστοιχες αρμόδιες αρχές στην Αυστρία και τη Γερμανία. Μέσα στο 1954 το Στρατοδικείο της Μασσαλίας καταδίκασε σε θάνατο τον Μπρούνερ και λίγο αργότερο το ίδιο έκανε και το Στρατοδικείο του Παρισιού, αυτή τη φορά για τα εγκλήματα που είχε διαπράξει ως διοικητής του στρατοπέδου στο Ντρανσύ. Όταν αντιλήφθηκε ότι ο κλοιός είχε αρχίσει να σφίγγει γύρω του, ο Μπρούνερ αποφάσισε να αλλάξει όνομα και χώρα. Μέχρι τότε είχε διαφύγει τη σύλληψη όχι μόνο εξαιτίας της αδράνειας και της γραφειοκρατικής αντίληψης με την οποία είχαν αντιμετωπίσει την υπόθεσή του οι εισαγγελικές αρχές της Αυστρίας και της Γερμανίας, αλλά και χάρη στην απροθυμία που επέδειξαν οι πρώην εχθροί του, οι Αμερικανοί, να συμβάλουν, ώστε να προσαχθεί σε δίκη για τη διάπραξη εγκλημάτων πολέμου.[63]

Γενικότερα, από το 1947 άρχισε να διαφαίνεται μία σημαντική αλλαγή στην αμερικανική πολιτική αναφορικά με τη δίωξη πρώην ναζιστών. Στις αρχές του Ψυχρού Πολέμου, ο εξ Ανατολών κίνδυνος ήταν για τους Αμερικανούς πολύ σημαντικότερος από τον εντοπισμό και τη καταδίκη στελεχών του Γ' Ράιχ που εξακολουθούσαν να διαφεύγουν τη σύλληψη. Νεότερες έρευνες απέδειξαν με τρόπο πειστικό ότι οι όποιες προσπάθειες σύλληψης του Μπρούνερ υπήρξαν θύμα αυτών ακριβώς των αλλαγών στη διεθνή πολιτική σκηνή και του υπό διαμόρφωση διπολικού κόσμου. Το 1947 οι Αμερικανοί είχαν εντοπίσει τον Μπρούνερ, με την πρόθεση όχι να τον συλλάβουν και να τον προσάγουν σε δίκη, αλλά να χρησιμοποιήσουν τον ίδιο και την εμπειρία του στον ακήρυκτο πόλεμο που μόλις είχε ξεσπάσει εναντίον του κομμουνισμού και της Σοβιετικής Ένωσης. Στο πλαίσιο αυτό, οι αμερικανικές υπηρεσίες στρατολόγησαν τον Μπρούνερ στην «Οργάνωση Γκέλεν», αναθέτοντάς του τον τομέα της Μέσης Ανατολής. Επικεφαλής της οργάνωσης αυτής, η οποία χρηματοδοτείτο από τις αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες, ήταν ο πρώην Γερμανός Στρατηγός Ράινχαρτ Γκέλεν (Reinhard Gehlen),

Εικ. 10. Ο Μπρούνερ στη Δαμασκό της Συρίας.
Πηγή: Georg M. Hafner-Esther Schapira, *Die Akte Alois Brunner. Warum einer der größten Naziverbrechen noch immer auf freiem Fuß ist*, Hamburg 2002.

ο οποίος παρέμεινε στη θέση αυτή έως το 1968, ως διευθυντής πλέον της Υπηρεσίας Πληροφοριών της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας [BND], πρόδρομος της οποίας υπήρξε η «Οργάνωση Γκέλεν». Έτσι, πρώην μέλη της Βέρμαχτ και των SS και νυν καταζητούμενοι εγκληματίες πολέμου τέθηκαν στην υπηρεσία των Αμερικανών, εξέλιξη που σίγουρα ήταν τουλάχιστον δυσάρεστη για όσους κυρίως είχαν επιζήσει του Ολοκαυτώματος.[64]

Το 1954 ο Μπρούνερ εγκατέλειψε τη Γερμανία και μέσω Άμστερνταμ και Ρώμης έφτασε στο Κάιρο και λίγους μήνες αργότερα εγκαταστάθηκε στη Δαμασκό της Συρίας. Μεταξύ 1955-1960 εργάστηκε για λογαριασμό της «Οργάνωσης Γκέλεν», με το όνομα Γκέοργκ Φίσερ (Georg Fischer) και τον τίτλο του δόκτορος, μοιράζοντας το χρόνο του μεταξύ Δαμασκού, Βηρυτού και Καΐρου. Στη νέα του πατρίδα ο Μπρούνερ βρήκε την ευκαιρία να αναπτύξει και άλλες πτυχές της "πολυσχιδούς" προσωπικότητάς του, συνεργαζόμενος με πρώην συντρόφους του, οι οποίοι όπως και ο ίδιος είχαν βρει καταφύγιο στη Συρία. Εκεί ασχολήθηκε με το "εμπόριο", διακινώντας όπλα και ναρκωτικά. Εκτός από τις δραστηριότητες αυτές, οι εταιρίες του Μπρούνερ παρείχαν άσυλο σε ταξιδιώτες από τη Γερμανία και τη δυνατότητα για μία νέα ζωή. Το εμπόριο ναρκωτικών αποτέλεσε την αιτία για να διευρυνθεί εντυπωσιακά ο κύκλος γνωριμιών του Μπρούνερ. Όταν οι συριακές αρχές τον συνέλαβαν, γρήγορα ανακάλυψαν ότι πίσω από το όνομα Φίσερ κρυβόταν ο πρώην φοβερός διώκτης των Εβραίων. Από εκείνη τη στιγμή ο Μπρούνερ συνεργάστηκε στενά με τις συριακές μυστικές υπηρεσίες, καθώς για τις τελευταίες ο εχθρός των εχθρών τους ήταν φίλος τους.[65]

Έκτοτε και μέχρι σήμερα υποστηρίζεται από πολλές πλευρές ότι όλες οι προσπάθειες που αναλήφθηκαν από τις αυστριακές, γερμανικές και γαλλικές αρχές για την έκδοση του Μπρούνερ, προσέκρουσαν στην ίδια τη συριακή κυβέρνηση, η οποία αρνιόταν ότι ο καταζητούμενος ζούσε στη Συρία. Όσοι, όμως, ασχολήθηκαν εντατικά με την υπόθεση του Μπρούνερ δεν δυσκολεύτηκαν ιδιαίτερα να τον εντοπίσουν στη Δαμασκό, καταγράφοντας την ακριβή διεύθυνση, ακόμα και το τηλέφωνό του, και διαψεύδοντας με αυτόν τον τρόπο τους ισχυρισμούς της συριακής κυβέρνησης (Εικ. 10). Αντίστοιχα, στα ίχνη του Μπρούνερ εικάζεται ότι βρέθηκαν και οι μυστικές υπηρεσίες του Ισραήλ, μετά τις δύο απόπειρες δολοφονίας του, το 1961 και το 1980, με παγιδευμένες επιστολές. Την πρώτη φορά από την έκρηξη ο Μπρούνερ έχασε το ένα μάτι του και χρειάστηκε να νοσηλευτεί με σοβαρά τραύματα για δύο

εβδομάδες σε νοσοκομείο. Επιπλέον, δύο σύριοι ταχυδρομικοί έχασαν τη ζωή τους. Τη δεύτερη φορά ο Μπρούνερ έχασε όλα τα δάκτυλα του αριστερού του χεριού.[66]

Τα τελευταία χρόνια η υπόθεση Μπρούνερ επανήλθε στο προσκήνιο της διεθνούς επικαιρότητας με αφορμή μία συνέντευξη που φέρεται να έδωσε ο ίδιος το 1985 σε έναν δημοσιογράφο του γερμανικού περιοδικού *Bunte*. Λίγους μήνες αργότερα, ο τότε πρεσβευτής του Ισραήλ στα Ηνωμένα Έθνη, Benjamin Netanjahu, έφερε το θέμα ενώπιον των εκπροσώπων εκατόν πενήντα εννέα κρατών. Το 1990 η Ιντερπόλ εξέδωσε διεθνές ένταλμα σύλληψής του, ενώ οι εισαγγελικές αρχές της Κολωνίας προσέφεραν το ποσό των 500.000 μάρκων για κάθε πληροφορία που θα βοηθούσε στον εντοπισμό και τη σύλληψή του. Το 1991, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σε ψήφισμά του κατήγγειλε την κυβέρνηση της Συρίας ότι παρείχε άσυλο σε έναν από τους μεγαλύτερους εγκληματίες του Β' Παγκοσμίου πολέμου, υπεύθυνου για το θάνατο χιλιάδων ανθρώπων.[67]

Το ζήτημα του Μπρούνερ συζητήθηκε και σε επίπεδο διμερών σχέσεων στις κατά καιρούς συναντήσεις που είχε ο Πρόεδρος της Συρίας Hafis al-Assad με τον Πρόεδρο της Γαλλίας Jacques Chirak και με τον Υπουργό των Εξωτερικών της Γερμανίας Joschka Fischer. Στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι σε αντίθεση με τις άλλες ενδιαφερόμενες χώρες, η Ελλάδα δεν ζήτησε από τη Συρία την έκδοση του Μπρούνερ, αν και από το 1945 είχε ασκηθεί από τις αρμόδιες υπηρεσίες της χώρας εναντίον του δίωξη για εγκλήματα πολέμου. Το επιχείρημα που πρόσφατα η ελληνική κυβέρνηση προέβαλλε για τη στάση της αυτή ήταν ότι με απόφαση της κυβέρνησης Καραμανλή το 1959 η Ελλάδα είχε παραχωρήσει έκτοτε το δικαίωμα δίωξης των εγκληματιών πολέμου στην τότε Δυτική Γερμανία, κάτι που εξακολουθεί να ισχύει ακόμη και σήμερα.[68]

Τελικά, μέχρι σήμερα ο άνθρωπος που έστειλε στο θάνατο περίπου 128.000 Εβραίους εξακολουθεί να παραμένει ασύλληπτος. Πλέον, ελάχιστα ενδιαφέρει εάν ζει στη Συρία ή στη Λατινική Αμερική. Εκείνο που πραγματικά θεωρείται σημαντικότερο να υπογραμμιστεί εδώ είναι η εμφανής αδυναμία ή ίσως και η απροθυμία που επέδειξαν δικαστικοί λειτουργοί και κυβερνήσεις για τον εντοπισμό του Μπρούνερ, το όνομα του οποίου το 1945 ήταν δέκατο τρίτο κατά σειρά στη λίστα των εγκληματιών πολέμου. Και εάν κατά τη διάρκεια του πολέμου ήταν υπαίτιος για το θάνατο χιλιάδων ανθρώπων, το 1985 θεωρείται ότι διέπραξε ένα δεύτερο έγκλημα εις βάρος όσων είχαν σταλεί στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και είχαν επιζήσει, αλλά και εις βάρος της μνήμης των νεκρών, αποχαιρετώντας τον δημοσιογράφο του περιοδικού *Bunte* με τη φράση: «Δώστε τα χαιρετίσματά μου στην όμορφή μου Βιέννη, την οποία για εσάς εγώ μετέτρεψα σε μία πόλη καθαρή από τους Εβραίους».[69] Και στη Θεσσαλονίκη, θα μπορούσε να προσθέσει με τον ίδιο κυνισμό ο Μπρούνερ, απολαμβάνοντας χρόνια αργότερα τη ζωή στη Δαμασκό ή κάπου αλλού.

Σημειώσεις

1. Το παρόν άρθρο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της διάλεξης που έδωσε ο γράφων στο Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης στις 25 Ιουνίου 2003, στο πλαίσιο του κύκλου ομιλιών "Οι Τετάρτες του Κ.Ι.Θ.". Ο γράφων οφείλει πολλές ευχαριστίες στην Έρικα Περαχιά Ζεμούρ του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης για την πολύτιμη βοήθειά της.

2. Βλ. σχετικά Μίκαελ Μόλχο, *In Memoriam*, μετάφρ. Γεώργιος Κ. Ζωγραφάκης, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 62-63. Γενικά, το έργο του Μόλχο αποτελεί πολύτιμη και απαραίτητη πηγή για τη μελέτη της ιστορίας της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης.

3. Βλ. Staatsanwaltschaft Berlin (στο εξής StA): 3 P (K) Js 10/60 στο Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen (στο εξής Zst), Ludwigsburg, 508 AR-Z 139/59, τόμ. II, φύλλα 37-39.

4. Ενδεικτικά για τη Διάσκεψη αυτή, που πραγματοποιήθηκε στις 20 Ιανουαρίου 1942, σε προάστιο του Βερολίνου, σε μία βίλα επί της οδού Großen Wannsee 50/58, βλ. Raul Hilbert, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, τόμ. 2, Frankfurt am Main 1990, σ. 422 κ.ε.

5. Για τη συγκέντρωση και την καταγραφή των ικανών προς εργασία Εβραίων βλ. ενδεικτικά Bundesarchiv Berlin (στο εξής BA), 99 Js 1FC, 5437/65080 P (Eichmann Prozeß): Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, IV B4 b, 2427/42g (1148), "Behandlung der Judenfrage im Ausland, hier: Griechenland", Berlin 18 Αυγ. 1942. Επίσης, StA, 3 P (K) Js 10/60 στο Zst, 508 AR-Z 139/59, τόμ. II, φύλλο 216 κ.ε. Η γερμανική διαταγή για τη συγκέντρωση της 11ης Ιουλίου δημοσιεύτηκε από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας στις τοπικές εφημερίδες *Νέα Ευρώπη* (10 και 11 Ιουλ. 1942) και *Απογευματινή*.

6. Βλ. αναλυτικότερα για τα δύο αυτά ζητήματα, Γιομτώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1943*, Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (επιμ.), Θεσσαλονίκη 1993, σ. 70 κ.ε. Ο Γιακοέλ ήταν ένας από τους υπεύθυνους, που είχε ορίσει η κοινότητα, για τη συγκέντρωση του συμφωνηθέντος, με τους Γερμανούς, χρηματικού ποσού

7. Βλ. StA, 3 P (K) Js 10/60 στο Zst, 508 AR-Z 139/59, passim. Επίσης, Μόλχο, *ό.π.*, σσ. 77-79.

8. BA, 99 Js 1FC, 5437/65080 P: Reichssicherheitshauptamt, IV B4 b, 2427/42g (1148), "Behandlung der Judenfrage im Ausland", Berlin 11 Ιουλ. 1942.

9. BA, 99 Js 1FC, 5437/65080 P: Reichssicherheitshauptamt, IV B4 b, 2427/42g (1148), "Behandlung der Judenfrage im Ausland", Berlin 11 Ιουλ. 1942.

10. Βλ. Politisches Archiv Auswärtiges Amt, Bonn (στο εξής PAAA), Inland IIg, 190, Nr. 2233 (Mikrofiche): Der Bevollmächtigte des Reichs für Griechenland (Günther Altenburg) προς Auswärtiges Amt, "Behandlung der Judenfrage in Griechenland", 143/42g., Αθήνα 27 Ιουλ. 1942.

11. PAAA, Inland IIg, 190, Nr. 2233: Auswärtiges Amt (Luther) προς Dienststelle des Auswärtigen Amtes Brüssel, D III 688g., Βερολίνο 14 Αυγ. 1942 και Telegramm Altenburg προς Auswärtiges Amt, Nr. 118, Αθήνα 13 Ιαν. 1943.

12. Βλ. StA, 3 P (K) Js 10/60 στο Zst, 508 AR-Z 139/59, τόμ. II, φύλλο 43.

13. PAAA, Inland IIg, 190, Nr. 2233: Telegramm Deutscher Botschafter in Rom (Mackensen) προς Auswärtiges Amt, Nr. 4978, 10 Δεκ. 1942 // Altenburg προς Auswärtiges Amt, Nr. 2988, 18 Δεκ. 1942 // Luther προς Altenburg, "Behandlung der Judenfrage in Griechenland ", D III 1111g., Βερολίνο 15 Δεκ. 1942.

14. Βλ. Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Το ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος, 1941-1944*, β' έκδ., Αθήνα 1996, σ. 64. Επίσης, Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 1994, σ. 269.

15. BA, 99 Js 1FC, 5435/65078 P: Eidesstattliche Erklärung [Ενορκη Κατάθεση] Dieter Wisliceny, Μπρατισλάβα 27 Ιουν. 1947. Η άφιξη του Γκύντερ στην Ελλάδα επιβεβαιώνεται και μέσα από την επίσημη αλληλογραφία μεταξύ του Υπουργείου των Εξωτερικών και του Άλτενμπουργκ (PAAA, Inland IIg, 190, Nr. 2233: Altenburg προς Auswärtiges Amt, Nr. 118, Αθήνα 13 Ιαν. 1943 // Luther προς Altenburg, D III 37g., Βερολίνο 22 Ιαν. 1943 // Altenburg προς Auswärtiges Amt, Nr. 226, 23 Ιαν. 1943). Αντίθετα, θα πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση ο ίδιος ο Άιχμαν να ταξίδεψε στην Ελλάδα. Αν συνέβαινε αυτό, θα έπρεπε τουλάχιστον να είχε καταγραφεί στην επίσημη αλληλογραφία μεταξύ του Βερολίνου, του Άλτενμπουργκ και του Πρόξενου της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκη Φριτς Σένμπεργκ, όπως συνέβη και στην περίπτωση του Γκύντερ. Στις ανακρίσεις που διεξήχθησαν μετά το τέλος του πολέμου, ο Μαξ Μέρτεν χρησιμοποίησε το υποτιθέμενο ταξίδι του Άιχμαν για να κατασκευάσει το άλλοθί του. Στην απολογία του, στις 27 Φεβρουαρίου 1959, ενώπιον του Ειδικού Δικαστηρίου Αθηνών, υποστήριξε: « [...] Κατά τα μέσα του Ιανουαρίου 1943 ήταν στη Θεσσαλονίκη ο Άιχμαν, ο δημιουργός του μεγάλου σχεδίου της εξοντώσεως των Ισραηλιτών. Ο Άιχμαν ήλθε στη Θεσσαλονίκη με αποκλειστικό σκοπό την εφαρμογή και εκτέλεση του σχεδίου της εξοντώσεως των Ισραηλιτών που συνέλαβε ο Χίτλερ από το 1941», βλ. σχετικά BA, 99 Js 1FC, 5435/65078 P. Την ίδια τακτική ακολούθησε ο Μέρτεν και αργότερα, όταν κατέθεσε ενώπιον των γερμανικών εισαγγελικών αρχών. Κανένας από τους άλλους γερμανούς μάρτυρες —εκτός του Άλτενμπουργκ, που στη συνέχεια, ωστόσο, απέκλεισε κατηγορηματικά μία τέτοια πιθανότητα— δεν επιβεβαίωσε τους ισχυρισμούς του Μέρτεν. Ο ίδιος ο Άιχμαν, κατά τη διάρκεια της δίκης του στο Ισραήλ, αρνήθηκε ότι είχε επισκεφτεί την Ελλάδα. Τον ισχυρισμό του Μέρτεν αμφισβήτησε και ο Βισλιτσένυ στις καταθέσεις του στη Νυρεμβέργη και την Μπρατισλάβα, όπου μάλιστα προσπάθησε εμφανώς να αποδείξει την ευθύνη του Άιχμαν, με στόχο να ελαφρύνει τη δική του θέση (StA, 3 P (K) Js 10/60 στο Zst, 508 AR-Z 139/59, τόμ. II, φύλλο 47 κ.ε // BA, 99 Js 1FC, 5435/65078 P: Κατάθεση Dieter Wisliceny, Μπρατισλάβα 27 Ιουν. 1947).

16. PAAA, Inland IIg, 190, Nr. 2233: Altenburg προς Auswärtiges Amt, Nr. 118, Αθήνα 13 Ιαν. 1943.

17. *Ό.π.*

18. PAAA, Inland IIg, 190, Nr. 2233: Luther προς Altenburg, D III 37g., Βερολίνο 22 Ιαν. 1943.

19. BA, 99 Js 1FC, 5437/65080 P: Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, IV B4, 2427/42g. (1148), 25 Ιαν. 1943.

20. BA, 99 Js 1FC, 5435/65078 P: Κατάθεση Dieter Wisliceny, Μπρατισλάβα 27 Ιουν. 1947.

21. Βλ. Testimony of Dieter Wisliceny at Nuremberg on January 3, 1946 [Twenty-Sixth Day, Thursday, 1/3/1946, Part 30 in *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*. Volume IV. Proceedings: 12/17/1945-1/8/1946. Nuremberg: IMT, 1947. p. 355] στην ιστοσελίδα *www.fpp.co.uk/Auschwitz/Wisliceny/atIMT030146.html* Επίσης, Mazower, ό.π., σσ. 268-269.

22. *Ό.π.*

23. *Ό.π.*

24. BA, 99 Js 1FC, 5435/65078 P: Κατάθεση Dieter Wisliceny, Μπρατισλάβα 27 Ιουν. 1947.

25. Βλ. Georg M. Hafner-Esther Schapira, *Die Akte Alois Brunner. Warum einer der* ***größten*** *Naziverbrechen noch immer auf freiem* ***Fuß ist***, Hamburg 2002, σ. 26 κ.ε. Το βιβλίο αυτό των δύο συγγραφέων ασχολείται αποκλειστικά με την *Υπόθεση Αλόις Μπρούνερ*, με τον βασικό τίτλο να συνοδεύει ο διευκρινιστικός, για τον στόχο του βιβλίου, υπότιτλος *Γιατί ένας από τους μεγαλύτερους Ναζί εγκληματίες παραμένει ακόμα ελεύθερος*. Πρόκειται επομένως για ένα πολύτιμο και το μοναδικό, έως τώρα, βοήθημα, που προσφέρει άφθονα στοιχεία για την προσωπική ζωή και πορεία, αλλά και την μετέπειτα στρατιωτική σταδιοδρομία του Μπρούνερ, δίνοντας, όπως είναι φυσικό, μεγάλο βάρος στη δράση του ως στενού συνεργάτη του Άιχμαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Εξόχως ενδιαφέρουσα, και ταυτόχρονα μία από τις σημαντικότερες συνεισφορές του βιβλίου, είναι η εμπεριστατωμένη έρευνα των συγγραφέων, που οδήγησε στον εντοπισμό του τόπου διαμονής του Μπρούνερ, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, έρευνα η οποία ταυτόχρονα έδειξε, κατά τους συγγραφείς, την απροθυμία και την στενή γραφειοκρατική αντίληψη με την οποία αντιμετώπισαν το συγκεκριμένο ζήτημα οι εισαγγελικές αρχές της Γερμανίας και της Αυστρίας. Το παρόν άρθρο οφείλει πολλά στη συγγραφική αυτή προσπάθεια, αποδελτιώνοντας πολλές πληροφορίες από το συγκεκριμένο βιβλίο.

26. Hafner-Schapira, *ό.π.*, σ. 35 κ.ε.

27. Βλ. Jewish Virtual Library, "Alois Brunner" στην ιστοσελίδα *www.us-israel.org/jsource/Holocaust/Brunner.html*

28. Γιακοέλ, *ό.π.*, σσ. 100, 103-104.

29. Γιακοέλ, *ό.π.*, σ. 100.

30. Για τους ανθρώπους που συγκροτούσαν το επιτελείο του Μπρούνερ βλ. Hafner-Schapira, *ό.π.*, σ. 128. Επίσης, Μόλχο, *ό.π.*, σ. 83.

31. Zst, 505 AR 983/61, Hessisches Landeskriminalamt, Abtlg. V/SK-, "Vernehmung Walter P.", Hamburg 12 Ιουλ. 1961.

32. Ό.π.

33. Βλ. σχετικά BA, 99 Js 1FC, 5435/65078 P: Κατάθεση Dieter Wisliceny, Μπρατισλάβα 27 Ιουν. 1947.

34. BA, 99 Js 1FC, 5436/65079 P: Befehlshaber Saloniki-Ägäis, Abteilung Militärverwaltung, MV-1237-Dr. Me., "Kennzeichnung sowie Umsiedlung der in Saloniki Ausässigen Juden", 6 Φεβρ. 1943. Για τις λεπτομέρειες του «χαρακτηρισμού» αυτού, όπως ήταν οι ακριβείς οδηγίες για την κατασκευή του κίτρινου αστεριού και τα κριτήρια για να θεωρηθεί κάποιος Εβραίος βλ. στο ίδιο, "Erlass des Militärbefehlshabers Saloniki-Ägäis vom 6.2.43".

35. BA, 99 Js 1FC, 5435/65078 P: Aussenstelle der Sipo und des SD in Saloniki, IV B4, "Kennzeichnung der jüdischen Geschäfte und Wohnungen", Θεσσαλονίκη 17 Φεβρ. 1943.

36. Οι δύο παραπάνω διαταγές αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της αγαστής συνεργασίας μεταξύ της Στρατιωτικής Διοίκησης και της υπηρεσίας των αντρών του Άιχμαν, εκδίδοντας εναλλάξ διαταγές, προς την εβραϊκή κοινότητα, που έφεραν αντίστοιχα τις υπογραφές του Μέρτεν και του Βισλιτσένυ.

37. BA, 99 Js 1FC, 5438/65081 P: General Deutsches Konsulat, Nr. 78-J., "Massnahmen gegen die hiesigen Juden", Θεσσαλονίκη 26 Φεβρ. 1943.

38. Hafner-Schapira, ό.π., σ. 120.

39. Βλ. Γιακοέλ, ό.π., σσ. 103-104.

40. BA, 99 Js 1FC, 5435/65078 P: Κατάθεση Dieter Wisliceny, Μπρατισλάβα 27 Ιουν. 1947.

41. Ό.π.

42. BA, 99 Js 1FC, 5438/65081 P: General Deutsches Konsulat, Nr. 103-J., Θεσσαλονίκη 15 Μαρ. 1943.

43. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τόμ. 2, Αθήνα 1995, σσ. 315-316.

44. BA, 99 Js 1FC, 5438/65081 P: General Deutsches Konsulat, Nr. 103-J., Θεσσαλονίκη 15 Μαρ. 1943.

45. Περισσότερα για το σημαντικό αυτό ζήτημα βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, «Αντίποινα των γερμανικών αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 198-199. Επίσης, Mark Mazower, «Οι συνέπειες του Διωγμού των Εβραίων για την πόλη της Θεσσαλονίκης» στο Ρίκα Μπενβενίστε (επιμ.), *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 53-61. Βλ. ακόμη, Zst, 508 AR-Z 139/59, τόμ. 1: Dienstelle der Sicherheitspolizei und des SD in Athen, Tgb. Nr. 10/43g., "Zuteilung von judischen Geschäften an Mitglieder der E.E.E. in Thessaloniki", Αθήνα 17 Ιουν. 1943.

46. Μόλχο, ό.π., σσ. 103-106.

47. Μόλχο, ό.π., σσ. 105-106.

48. Μόλχο, ό.π., σσ. 92, 104-105, 118-119, 321-327. Περισσότερα για τη δίκη των εβραίων συνεργατών των Γερμανών που διεξήχθη από το Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων Θεσσαλονίκης βλ. Εφετείο Θεσσαλονίκης, Πρακτικά Συνεδριάσεως του Ειδικού Δικαστηρίου Θεσσαλονίκης της 2ας, 3ης, και 4ης Ιουλίου 1946, τόμ. 1, Αριθ. 199, 200, 201, 202, 203.

49. Βλ. Zst, 505 AR 983/61, Hessisches Landeskriminalamt, Abtlg. V/SK-, "Vernehmung Otto W.", Lavelsloh 14 Ιουν. 1961.

50. Μόλχο, ό.π., σ. 103.

51. BA, 99 Js 1FC, 5435/65078 P: Κατάθεση Dieter Wisliceny, Μπρατισλάβα 27 Ιουν. 1947.

52. Ό.π. Για τους Εβραίους ξένης υπηκοότητας και την τύχη τους και ειδικότερα για τους Εβραίους ισπανικής υπηκοότητας βλ. Φλάισερ, ό.π., σ. 317 κ.ε. Μόλχο, ό.π., σσ. 122-125. Ακόμη, Μ. Μορθίγιο-Ροσίγιο, «Η γερμανική Κατοχή και οι διώξεις του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης μέσα από την ισπανική διπλωματική αλληλογραφία, 1943-1946», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 3 (Σεπτέμβριος 2000), 183-204.

53. Για τις αποστολές από τη Θεσσαλονίκη, αλλά και την υπόλοιπη Ελλάδα, και την προσπάθεια προσδιορισμού του αριθμού των φονευθέντων στα κρεματόρια των στρατοπέδων συγκέντρωσης και των τελικώς διασωθέντων βλ. ενδεικτικά Φλάισερ, ό.π., σσ. 342-348. Επίσης, Martin Gilbert, *Endlösung. Die Vertreibung und Vernichtung der Juden*, Hamburg 1995, σσ. 152, 154, 157, 160-162. Για μία στατιστική ανάλυση του αριθμού των θυμάτων του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης με βάση τις απώλειες που υπέστη ένας συγκεκριμένος αριθμός οικογενειών και η κατανομή αυτών κατά συνοικίες βλ. Γιάννης Καρατζόγλου, «Η στατιστική των κεκοιμημένων: Στοιχεία για τον αφανισμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 8 (Ιούνιος 2002), 43-70.

54. Βλ. BA, 99 Js 1FC, 5435/65078 P: Κατάθεση Dieter Wisliceny, Μπρατισλάβα 27 Ιουν. 1947. Επίσης, Mazower, *Στην Ελλάδα*, σ. 278 κ.ε.

55. Βλ. Hafner-Schapira, ό.π., σσ. 123-139, 157-177.

56. Hafner-Schapira, ό.π., σσ. 178-207.

57. Hafner-Schapira, ό.π., σ. 211.

58. Βλ. Testimony of Dieter Wisliceny at Nuremberg on January 3, 1946 στην ιστοσελίδα *www.fpp.co.uk/Auschwitz/Wisliceny/atIMT030146.html*

59. Βλ. Zst, 505 AR 983/61: "Anklage beim Volksgericht in Bratislava", σσ. 56-66.

60. Γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Ανάμεσα στις εργασίες ξεχωρίζει αναμφίβολα το έργο της Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen*, München 1986.

61. Hafner-Schapira, ό.π., σσ. 211-212.

62. Hafner-Schapira, ό.π., σσ. 219-223.

63. Hafner-Schapira, ό.π., σ. 259 κ.ε.

64. Hafner-Schapira, ό.π., σ. 282. Βλ. επίσης, Jewish Virtual Library, "Alois Brunner" στην ιστοσελίδα *www.us-israel.org/jsource/Holocaust/Brunner.html* Ακόμη, Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, «Φάκελος Alois Brunner» στην ιστοσελίδα *philippos.mpa.gr/gr/other/brunner*

65. Hafner-Schapira, ό.π., σσ. 269-281.

66. Hafner-Schapira, ό.π., σσ. 251-258, 294-295.

67. Hafner-Schapira, ό.π., σ. 296 κ.ε. Επίσης, Jewish Virtual Library, "Alois Brunner" στην ιστοσελίδα *www.us-israel.org/jsource/Holocaust/Brunner.html* Ακόμη, Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, «Φάκελος Alois Brunner» στην ιστοσελίδα *philippos.mpa.gr/gr/other/brunner*

68. Hafner-Schapira, ό.π., σ. 334 κ.ε. Επίσης, Jewish Virtual Library, "Alois Brunner" στην ιστοσελίδα *www.us-israel.org/jsource/Holocaust/Brunner.html* Βλ. ακόμη, Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, «Φάκελος Alois Brunner» στην ιστοσελίδα *philippos.mpa.gr/gr/other/brunner*

69. Hafner-Schapira, ό.π., σ. 42.

η Θεσσαλονίκη και ο Κόσμος

Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη

Η Θεσσαλονίκη εστία κοινωνικών αναταραχών τον 14ο αιώνα*

Οι εμφύλιοι πόλεμοι του 14ου αιώνα και κυρίως ο πόλεμος της 5ης δεκαετίας του αιώνα μεταξύ Καντακουζηνών και Παλαιολόγων προκάλεσαν την κορύφωση των προβλημάτων και την όξυνση των αντιθέσεων, που υπέφωσκαν από πολλά χρόνια στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Οι αντιθέσεις αυτές εκφράστηκαν, σε εκκλησιαστικό επίπεδο, μέσα από τη διαμάχη μεταξύ ησυχαστών και αντιησυχαστών και, σε πολιτικό επίπεδο, μέσα από τις φιλοδοξίες γνωστών και επισήμων προσώπων της εποχής. Οι κοινωνικές ανησυχίες και ταραχές, όμως, επικεντρώθηκαν στις πόλεις, με κυριότερη εστία συγκρούσεων τη δεύτερη σε μέγεθος και σπουδαιότητα πόλη της αυτοκρατορίας, τη Θεσσαλονίκη.

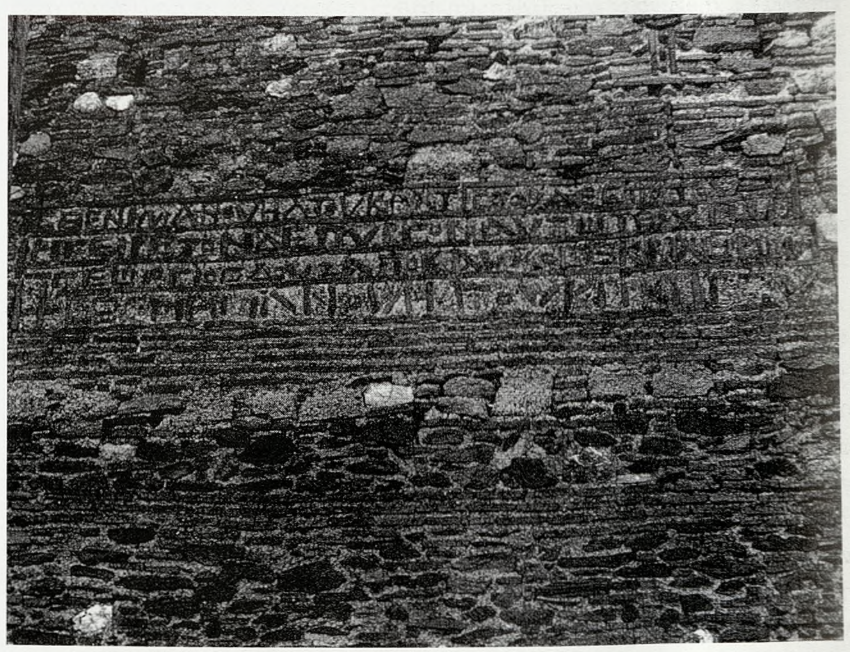
Τα σχετικά γεγονότα είναι σε γενικές γραμμές γνωστά: Από το Διδυμότειχο, όπου ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας, το 1341, ο Ιωάννης Καντακουζηνός απηύθυνε έκκληση προς τους παλαιούς γνωστούς και συνεργάτες του, διοικητές πόλεων και επαρχιών την περίοδο αυτή, να ταχθούν στο πλευρό του. Ο τότε διοικητής της Θεσσαλονίκης, πρωτοστράτορας Θεόδωρος Συναδηνός, ύστερα από κάποιες αμφιταλαντεύσεις, εκδήλωσε την πρόθεσή του να ενταχθεί στο στρατόπεδο του Καντακουζηνού και να στραφεί κατά της αντιβασιλείας του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου στην Κωνσταντινούπολη. Το καλοκαίρι του 1342, λοιπόν, όταν έγινε γνωστό ότι ο Καντακουζηνός με το στρατό του βάδιζε προς τη Θεσσαλονίκη, ένα τμήμα του πληθυσμού της πόλης στασίασε και ανέλαβε την εξουσία, υποχρεώνοντας το Θεόδωρο Συναδηνό μαζί με

την προσωπική του φρουρά και κάποιους από τους οπαδούς του να εγκαταλείψουν την πόλη. Προχώρησαν μάλιστα οι στασιαστές σε βιαιότητες εναντίον όλων αυτών, τους οποίους υποψιάζονταν ως φίλους του Καντακουζηνού· πολλοί απ' αυτούς πρόλαβαν να φύγουν ή αναγκάστηκαν να κρυφτούν.

Οι επαναστάτες ονόμαζαν τους εαυτούς τους Ζηλωτές και φάνηκε να δείχνουν υπακοή προς την αντιβασιλεία της Κωνσταντινούπολης. Ο πιο δραστήριος από τα μέλη της αντιβασιλείας, ο μέγας δούκας Αλέξιος Απόκαυκος, έσπευσε τότε να επωφεληθεί από τα γεγονότα και κατέπλευσε με πλοία στη Θεσσαλονίκη, για να προσφέρει την υποστήριξή του προς τους Ζηλωτές και να αποτρέψει τελικά την είσοδο του Καντακουζηνού στην πόλη.

Τα επόμενα χρόνια και όσο διαρκούσε ακόμη ο εμφύλιος πόλεμος, η Θεσσαλονίκη διοικήθηκε από τους Ζηλωτές και έναν αντιπρόσωπο της βυζαντινής κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης. Οι κάτοικοι της πόλης πέρασαν βέβαια εξαιρετικά δύσκολες ώρες, γιατί βρέθηκαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα αποκομμένοι από την εκτός των τειχών ύπαιθρο, την οποία λεηλατούσαν σερβικά ή τουρκικά στρατεύματα, συμμαχικά της μιας ή της άλλης παράταξης των διαμαχομένων.

Μια νέα κρίση γνώρισε το καθεστώς της Θεσσαλονίκης το 1345. Ο τότε αντιπρόσωπος της αυτοκρατορικής κυβέρνησης, Ιωάννης Απόκαυκος, γιος του μεγάλου δούκα Αλεξίου Απόκαυκου, φάνηκε δυσαρεστημένος από τη συμπεριφορά του αρχηγού των Ζηλωτών, Μιχαήλ Παλαιολόγου, ο οποίος, στην πραγματικότητα, συγκέντρωνε όλη την εξουσία στα χέρια του. Μετά τη δολοφονία, λοιπόν, του πατέρα του, Αλεξίου Απόκαυκου, στην Κωνσταντινούπολη, το καλοκαίρι του 1345, και την ισχυροποίηση της θέσης του Ιωάννη Καντακουζηνού στη Θράκη, ο διοικητής της Θεσσαλονίκης άρχισε διαπραγματεύσεις με τους Καντακουζηνικούς στη Βέροια, προχώρησε στη δολοφονία του αρχηγού των Ζηλωτών, Μιχαήλ Παλαιολόγου, και προσπάθησε να αναλάβει μόνος του την εξουσία. Η αντίδραση όμως ήρθε γρήγορα από τους Ζηλωτές,

Ο πύργος του Μανουήλ Παλαιολόγου στα ΒΔ τείχη της Θεσσαλονίκης

οι οποίοι με νέο αρχηγό τον μετριοπαθή έως τότε Ανδρέα Παλαιολόγο συνέλαβαν και σκότωσαν τον Απόκαυκο και τους οπαδούς του. Ένα νέο κύμα βιαιοτήτων, δημεύσεων και φόνων ξέσπασε μέσα στην πόλη· οι Ζηλωτές επέβαλαν την απόλυτη θέλησή τους και έμειναν κυρίαρχοι στη Θεσσαλονίκη, ακόμη και μετά την επικράτηση του Ιωάννη Καντακουζηνού στην Κωνσταντινούπολη, στις αρχές του 1347. Η κατάσταση όμως χειροτέρευε συνεχώς, γιατί η Θεσσαλονίκη, αποκομμένη από την ενδοχώρα της, ήταν σχεδόν αδύνατο να επιβιώσει για μακρό χρονικό διάστημα ως αυτόνομη πόλη.

Το 1350 οι Ζηλωτές, έχοντας χάσει τα λαϊκά τους ερείσματα, υστέρα από μια προσπάθεια να παραδώσουν την πόλη στον ηγεμόνα των Σέρβων Στέφανο Δουσάν, παραιτήθηκαν από την εξουσία. Ο αρχηγός τους, Ανδρέας Παλαιολόγος, αποσύρθηκε ως μοναχός στο Άγιον Όρος και ο Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, συνοδευόμενος από το νεαρό Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, έγιναν δεκτοί στην πόλη. Από τότε η απομόνωση της Θεσσαλονίκης έπαψε και η πόλη εντάχθηκε κανονικά μέσα στο διοικητικό πλαίσιο της υπόλοιπης αυτοκρατορίας[1].

Είναι φυσικά γνωστό ότι οι πηγές της εποχής βλέπουν με εντελώς εχθρικό τρόπο τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στη Θεσσαλονίκη από το 1342 ως το 1350. Για τους βυζαντινούς συγγραφείς τα γεγονότα αυτά αποτελούν *αταξίαν* και *σύγχυσιν* και βρίσκονται έξω από τα πλαίσια της *τάξης*, της *ευταξίας* και της *ευνομίας*, που αποτελούσαν για εκείνους τον "κανόνα" και τη "νόρμα" μιας σωστής και δίκαιης διαβίωσης[2]. Είναι λοιπόν πολύ δύσκολο για το σύγχρονο μελετητή να διευκρινίσει την κατάσταση, παρ' όλα όσα έχουν γραφεί για το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη στη σύγχρονη βιβλιογραφία[3]. Οπωσδήποτε, είναι αναμφισβήτητο σήμερα ότι τα πράγματα δεν ήταν καθόλου απλά και ότι ο διαχωρισμός σε πλούσιους και φτωχούς αντιπάλους αποτελεί μια υπεραπλούστευση, που δεν οδηγεί στη σωστή ερμηνεία των γεγονότων[4].

Αξίζει γι' αυτό να παρακολουθήσει κανείς την ορολογία με την οποία αναφέρονται οι κάτοικοι των πόλεων —και ιδιαίτερα της Θεσσαλονίκης— στις πηγές του 14ου αιώνα. Η έρευνα της σχετικής ονοματολογίας δεν έχει γίνει ακόμη διεξοδικά από τους σύγχρονους μελετητές, μπορεί ωστόσο να προκαλέσει κάποιες υποθέσεις και να οδηγήσει σε ορισμένα αποφασιστικά συμπεράσματα.

Ο γενικός όρος που χρησιμοποιούν οι πηγές για τους κατοίκους των πόλεων είναι *πολίτες* (πολλοί των πολιτών, μέρος των πολιτών κ.ο.κ.). Για τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης βέβαια χρησιμοποιούνται οι όροι *Θεσσαλονικείς, οι εν Θεσσαλονίκη, οι εκ Θεσσαλονίκης*. Μέσα σε αυτό το σύνολο των πολιτών διακρίνονται διάφορες ξεχωριστές κατηγορίες: Είναι *οι έκκριτοι, ο δήμος, ο κλήρος* και *η στρατιά*.

Οι έκκριτοι ήταν μία ευρύτερη ομάδα, που περιελάμβανε τους *δυνατούς* (ή δυνατωτέρους), τους *αρίστους*, τους *μάλιστα εν λόγω* των πολιτών, αυτούς που αποτελούσαν τη *βουλή* της πόλης. Στη βουλή συμμετείχαν βέβαια μόνο οι πιο πλούσιοι από τους πολίτες και αυτοί

Ο αυτοκράτωρ Ιωάννης Καντακουζηνός.

πρέπει, κατά κανόνα, να ήταν "οἱ τὰ Καντακουζηνοῦ φρονοῦντες" ή "οἱ τὰ Καντακουζηνοῦ ᾑρημένοι"[5].

Άρχοντες ονομάζονται από τις πηγές ειδικά αυτοί που είχαν κάποιο αξίωμα και συγκεκριμένη εξουσία, π.χ. ο Θεόδωρος Συναδηνός στα 1341-42, ο οποίος την εποχή εκείνη ήταν "ἐπίτροπος Θεσσαλονίκης καὶ τῶν πέριξ ἄχρι Στρυμόνος τοῦ ποταμοῦ πόλεων"[6] και ο Μιχαήλ Μονομάχος στα 1343, όταν ήταν διοικητής της πόλης[7], καθώς επίσης ο Ανδρέας Παλαιολόγος και ο Αλέξιος Μετοχίτης την εποχή που ασκούσαν την εξουσία στη Θεσσαλονίκη[8], ενώ ο Ιωάννης Απόκαυκος αναφέρεται ως "μέγας πριμμικήριος ὢν τὴν ἀξίαν, τὴν ἀρχὴν Θεσσαλονίκης ἐπιτετραμμένος"[9].

Όλοι αυτοί αποτελούσαν την ομάδα των πλούσιων πολιτών "οἷς ἦσαν κτήσεις ἀγρῶν ... καὶ ἀγέλαι ποιμνίων καὶ ζεύγη βοῶν", σύμφωνα με το Νικηφόρο Γρηγορά[10]. Στήριζαν, δηλαδή, τον πλούτο και τη δύναμή τους στην αγροτική οικονομία, στην οποία κατά παράδοση στηρίζονταν όλες οι πλούσιες οικογένειες στο Βυζάντιο.

Πολύ περισσότερες υποδιαιρέσεις βρίσκει κανείς στην άλλη ομάδα των πολιτών, στο δήμο. Πρώτα πρώτα, ένα ευδιάκριτο μέρος του δήμου ήταν *οι μέσοι*, αυτοί δηλαδή που αποτελούσαν "τη δεύτερη ή μέση μοίρα". Οι συγκεκριμένοι δε φαίνεται να παίζουν μεγάλο ρόλο στα γεγονότα της Θεσσαλονίκης, παρουσιάζονται μάλλον παθητικοί θεατές, αν και ξέρουμε το όνομα ενός τουλάχιστον από αυτούς: "Γαβαλᾶν δὲ τινα ἐκ τῶν μέσων πολιτῶν ... ἀπέκτειναν"[11]. Η περιουσία τους δε φαίνεται να ήταν μεγάλη και οι πηγές σπάνια τους διαχωρίζουν από τον υπόλοιπο δήμο.

Το μεγάλο πλήθος των κατοίκων των πόλεων, και φυσικά της Θεσσαλονίκης, αποτελούσε ο υπόλοιπος δήμος, η *τρίτη μοίρα*. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν φτωχοί και δύσκολα ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της ζωής. Ιδιαίτερα το 14ο αιώνα είχε συγκεντρωθεί μέσα στη Θεσσαλονίκη ένα πλήθος ανθρώπων, που κατέφυγε στην πόλη από κοντινές ή μακρινότερες περιοχές, αλλά ακόμη και από τα νησιά, για να γλιτώσει από τις σερβικές και τουρκικές επιδρομές, οι οποίες ήταν πολύ συχνές στην ύπαιθρο τα χρόνια αυτά, και από την πειρατεία, που λυμαινόταν τα νησιά του Αιγαίου. Όλοι αυτοί οι *επήλυδες* ήταν εύκολο να παρασυρθούν από κάποιους δεινούς δημαγωγούς και να αποτελέσουν μια άμορφη καθοδηγούμενη μάζα[12].

Κάποιες μικρότερες ευδιάκριτες ομάδες του δήμου της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν ο *δήμος της άκρας* και *παν το ναυτικόν*. Ο δήμος της άκρας ήταν οι κάτοικοι της περιοχής της Ακρόπολης της Θεσσαλονίκης, μερικοί από τους οποίους συμπεριφέρθηκαν ευνοϊκά κατά τη διάρκεια των γεγονότων του 1345 απέναντι σε ορισμένους από τους οπαδούς του Απόκαυκου και τους έσωσαν[13]. Το ναυτικόν ταυτίζεται με τους *παραθαλασσίους*. Αυτοί κατοικούσαν κοντά στο λιμάνι και αποτελούσαν "τὸ κράτιστον τοῦ δήμου". Έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στα γεγονότα του 1345 με αρχηγό τον Ανδρέα Παλαιολόγο, ο οποίος αναδείχτηκε στη συνέχεια και αρχηγός των Ζηλωτών[14].

Δεν είναι πολύ γνωστός ο ρόλος του *κλήρου* κατά τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης. Αν θεωρήσουμε βέβαιο ότι ο λόγος του Καβάσιλα "περί τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσι ἐπί τοῖς ἱεροῖς τολμωμένων" είναι μεταγενέστερος[15], πράγμα που σήμερα είναι γενικά παραδεκτό, έχουμε ελάχιστες πληροφορίες για τη θέση του κλήρου κατά τη διάρκεια του κινήματος των Ζηλωτών. Βέβαια, ξέρουμε ότι ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Μακάριος συμμετείχε σε μια αποστολή προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό λίγο μετά την εκδήλωση της στάσης μέσα στην πόλη[16], αλλά στη συνέχεια δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή η συμπεριφορά του κλήρου και πρέπει να πιστέψουμε ότι προσπάθησε να συμβιβαστεί με την εκάστοτε κατάσταση.

Σημαντικότερος φαίνεται ο ρόλος της *στρατιάς*. Αυτή την αποτελούσαν οι απλοί *στρατιώτες* και οι *ηγεμόνες των λόχων*[17]. Ένα τμήμα από αυτούς εγκατέλειψε την πόλη μαζί με το Θεόδωρο Συναδηνό, αμέσως μετά την εκδήλωση της στάσεως των Ζηλωτών. Η Θεσσαλονίκη, όμως, εξακολούθησε να έχει στρατό και μάλιστα στρατό αξιόμαχο, αφού παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες του ο Καντακουζηνός δεν μπόρεσε να καταλάβει την πόλη. Πολλοί από τους στρατιώτες μάλιστα είχαν στενές σχέσεις με τους κατοίκους της πόλης, γιατί κατά τα κρίσιμα γεγονότα του 1345 οι στρατιώτες "οὐκ ἔφασαν δεῖν πρὸς ὁμοφύλους μάχεσθαι, οὐδέ τοὺς οἰκείους ἀποκτείνειν" και το σύνολο της στρατιάς αρνήθηκε λίγο αργότερα "κτείνειν τοὺς οἰκείους ἢ κτείνεσθαι"[18]. Ήταν πολύ άμεση λοιπόν η σχέση του στρατού αυτού με τους πολίτες της θεσσαλονίκης.

Και οι *Ζηλωτές;* Ποιοι ήταν οι Ζηλωτές που πρωταγωνίστησαν στο στασιαστικό κίνημα της θεσσαλονίκης και κατόρθωσαν να κρατήσουν την εξουσία στην πόλη για οκτώ χρόνια; Το όνομα *Ζηλωτές* το παρα-

δίδουν μόνο οι ιστοριογράφοι συγγραφείς του 14ου αιώνα, ο Ιωάννης Καντακουζηνός και ο Νικηφόρος Γρηγοράς. Ούτε τα «Βραχέα» Χρονικά ούτε ο Δημήτριος Κυδώνης ούτε ο Φιλόθεος Κόκκινος αναφέρουν τους πρωταγωνιστές του κινήματος της Θεσσαλονίκης ως Ζηλωτές. Σύμφωνα με τις ιστοριογραφικές πηγές της εποχής λοιπόν, την ονομασία Ζηλωτές την έδωσαν οι ίδιοι στον εαυτό τους. Οικειοποιήθηκαν δηλαδή ένα όνομα που προκαλούσε ήδη μεγάλο σεβασμό στους θεολογικούς κύκλους της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Αρχικά, οι επαναστάτες αποτελούσαν ένα *άθροισμα* ανθρώπων ολιγομελές, με το πέρασμα του χρόνου όμως γίνονταν όλο και περισσότεροι, τους έβλεπε κανείς "αὐξανομένους κατά μικρόν"[19]. Οι αρχηγοί τους έφεραν το αριστοκρατικό και αυτοκρατορικό όνομα των Παλαιολόγων (Μιχαήλ Παλαιολόγος, Ανδρέας Παλαιολόγος), αν και δεν έχει διαπιστωθεί σίγουρα η γενεαλογική σχέση τους με την ομώνυμη βασιλική οικογένεια[20]. Βέβαιο είναι ότι οι Ζηλωτές κατόρθωναν να παίρνουν με το μέρος τους τα κατώτερα στρώματα των πολιτών, και οι τελευταίοι, σύμφωνα με τις πηγές, ήταν κυρίως εκείνοι που προχωρούσαν σε ακρότητες και διέπρατταν τις περισσότερες βιαιότητες. Σίγουρο είναι επίσης ότι στους Ζηλωτές ανήκαν οι άνθρωποι του λιμανιού και οι ναύτες[21], δηλαδή άνθρωποι που δε στήριζαν την επιβίωσή τους σε κτήματα και ζώα έξω από τα τείχη της πόλης, αλλά ζούσαν μόνο από την αστική οικονομία, με βάση τις δουλειές που δημιουργούνταν γύρω από ένα πολυάσχολο λιμάνι.

Ίσως ακριβώς σ' αυτό το σημείο βρίσκεται και η ουσιαστική διαφοροποίηση. Κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, πολλοί ήταν εκείνοι που απογοητευμένοι από την απόδοση της γης, η οποία συνεχώς καταστρεφόταν από εχθρικές επιδρομές και εμφυλίους πολέμους, στράφηκαν προς την αστική οικονομία και άρχισαν να δουλεύουν ως ναύτες στα καράβια ή ως φορτοεκφορτωτές ή ως μικροέμποροι και ακόμη να ασκούν ευρύτερο εμπόριο, με τη βοήθεια κεφαλαίων που προέρχονταν από τις ιταλικές ναυτικές πόλεις. Ακόμη και μερικοί από τους πιο εύπορους κατοίκους των πόλεων άρχισαν να τοποθετούν χρήματα σε ναυτιλιακές ή χρηματιστηριακές επιχειρήσεις, πάντα βέβαια εξαρτώμενοι από ανάλογες δραστηριότητες ιταλών εμπόρων[22]. Όλοι αυτοί αποτέλεσαν μια καινούργια τάξη ανθρώπων. Δεν ήταν όλοι πλούσιοι ή όλοι φτωχοί, αλλά αποτέλεσαν μια ομάδα με κοινές αφετηρίες και κοινά συμφέροντα και, όπως ήταν αναμενόμενο, ήρθαν σε αντίθεση με την παραδοσιακή βυζαντινή αριστοκρατία, που στήριζε τον πλούτο της στη γαιοκτησία και στην καλλιέργεια της γης.

Αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, τότε δεν είναι ανεξήγητη η επικράτηση των Ζηλωτών σε ένα μεγάλο λιμάνι της αυτοκρατορίας, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη, ούτε η διατήρηση τους στην εξουσία με την υποστήριξη του λαϊκού πληθυσμού της πόλης για ένα αρκετά μακρό χρονικό διάστημα. Η τελική πτώση τους πάλι ήταν αναπόφευκτη μέσα σε έναν κόσμο που κατά παράδοση είχε μάθει να ζει από την αγροτική οικονομία και μέσα σε μια πόλη που ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την ύπαιθρο και το εσωτερικό της Βαλκανικής, ώστε να στηρίξει το εμπόριό της και να επιβιώσει.

Ο αυτοκράτωρ Μανουήλ Παλαιολόγος.

Η Θεσσαλονίκη, βέβαια, δεν ήταν η μόνη βυζαντινή πόλη στην οποία εκδηλώθηκαν κοινωνικές αναταραχές λίγο πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα. Στις πόλεις της Θράκης (στην Αδριανούπολη, στη Βήρα, στο Περιθεώριον)[23] ξέσπασαν επίσης ταραχές, αμέσως μετά την ανακήρυξη του Ιωάννη Καντακουζηνού σε αυτοκράτορα, το 1341, αλλά καταστάλθηκαν σχετικά γρήγορα και ποτέ δεν έλαβαν τις διαστάσεις που τελικά πήρε το κίνημα της Θεσσαλονίκης. Ο Καντακουζηνός στο ιστορικό του έργο αποδίδει τις εσωτερικές αναστατώσεις στις πόλεις της Θράκης στην παρέμβαση της αντιβασιλείας από την Κωνσταντινούπολη. Είναι βέβαιο ότι η γειτνίαση της περιοχής με την Κωνσταντινούπολη στάθηκε αποφασιστικός παράγοντας για τον τοπικό και χρονικό περιορισμό των κινημάτων αυτών. Ο Δημήτριος Κυδώνης, ωστόσο, εκφράζει

τις υποψίες του "καὶ περὶ ταῖς ἄλλαις πόλεσιν οὕτω νοσούσαις"[24] και φοβάται μήπως η πατρίδα του, η Θεσσαλονίκη, αποτελέσει κακό παράδειγμα για όλες τις άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας παρατηρώντας: "τίς οὐκ οἶδε τῶν τοιούτων κακῶν τὴν ἡμετέραν πόλιν οὖσαν διδάσκαλον"[25].

Αξιοπρόσεκτο είναι, παρ' όλα αυτά, ότι μία άλλη, μικρότερη πόλη της αυτοκρατορίας, η Λάρισα, είχε προηγηθεί της Θεσσαλονίκης στη δημιουργία κοινωνικών ταραχών. Στη Λάρισα μια ομάδα των πολιτών είχε επαναστατήσει μετά το 1318 και κατόρθωσε να κρατήσει την εξουσία και την αυτονομία της πόλης για αρκετά χρόνια. Βέβαια, για τα γεγονότα αυτά είμαστε πολύ λιγότερο πληροφορημένοι από ό,τι για τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης. Σίγουρο είναι πάντως ότι οι επαναστάτες διοίκησαν την πόλη με μεγάλη σκληρότητα. Ο μητροπολίτης Λάρισας Αντώνιος, που αναγκάστηκε, όπως και ο προκάτοχός του Κυπριανός, να έχει την έδρα του στα Τρίκαλα, είναι η μόνη πηγή για τα σχετικά γεγονότα και αναφέρει τη Λάρισα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο ως "φωλεάν θηρίων και πετεινών" και το ναό του πολιούχου Αγίου Αχιλλίου ως "ορμητήριον ληστών"[26]. Η απομόνωση της Λάρισας από την υπόλοιπη Θεσσαλία πρέπει να έπαψε το 1342, όταν επικράτησαν τα στρατεύματα του Ιωάννη Καντακουζηνού στην περιοχή.

Έχουμε να κάνουμε συνεπώς με μια γενικότερη κινητοποίηση του αστικού πληθυσμού σε πολλές πόλεις της αυτοκρατορίας· οπωσδήποτε, όμως, οι ταραχές στη Θεσσαλονίκη ήταν οι πιο σημαντικές και είχαν βαθύτερες συνέπειες. Είναι άλλωστε βέβαιο ότι άφησαν βαθιά κατάλοιπα και βαριά κληρονομιά στη μελλοντική πορεία της πόλης.

Μετά το τέλος του κινήματος των Ζηλωτών, η Θεσσαλονίκη εντάχθηκε, όπως είπαμε, στο διοικητικό σύστημα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και διοικήθηκε ως την εποχή της πρώτης άλωσής της από τους Τούρκους, το 1387, από διοικητές που στέλνονταν από το κέντρο, την Κωνσταντινούπολη. Οι εσωτερικές αναστατώσεις δεν έλειψαν και κατά την περίοδο αυτή και σε κάθε κρίσιμη στιγμή υπήρχαν φόβοι μήπως οι Θεσσαλονικείς εκδηλώσουν και πάλι επαναστατικές διαθέσεις[27].

Η αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας αναφερόταν συχνά τα επόμενα χρόνια στην "ἑτοιμότητα τῶν Ἑσπερίων πρὸς νεωτερισμούς"[28] και ο Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος, που εγκαταστάθηκε στην πόλη μετά το 1350, δε δίσταζε να εκφράσει τους φόβους του μήπως προδοθεί "ὑπὸ δήμου οὕτως ἀτάκτου καὶ τολμῶντος πάντα εὐχερῶς"[29].

Στα χρόνια που ακολούθησαν οι επιδρομές των Σέρβων αρχικά και των Τούρκων στη συνέχεια, καθώς και τα ξεσπάσματα της επιδημίας της πανούκλας, που άρχισαν το 1348 και συνεχίστηκαν κατά διαστήματα ως το 1375, προκαλούσαν νέες αναστατώσεις και βίαιες αντιδράσεις ανάμεσα στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης. Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της πρώτης σοβαρής τουρκικής επιδρομής στα τείχη της πόλης, το 1372, ο λαός έδειξε έντονες επαναστατικές τάσεις και η πόλη κινδύνεψε "πρὶν καθαρῶς ἀνανεῦσαι μετὰ προσθήκης αὐτῇ τὴν προτέραν νόσον ἐπανελθεῖν", κατά την έκφραση του Δημητρίου Κυδώνη, ο

οποίος βέβαια δικαιολογεί τους συμπολίτες του στην κρίσιμη εκείνη περίσταση και προσθέτει ότι "πόλιν οὐδεμίαν ἂν ἴδοις σωφρονεῖν ἐπισταμένην ἐν τοιούτοις καιροῖς"[30].

Η κρίση αυτή τελικά ξεπεράστηκε, αλλά οι αντιθέσεις ανάμεσα στις διάφορες ομάδες του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης κορυφώθηκαν και πάλι κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης πολιορκίας της πόλης από τους Τούρκους από το 1383 ως το 1387. Οι αντιπαραθέσεις μέσα στην πόλη κατά την περίοδο αυτή οδήγησαν στην αποχώρηση του μητροπολίτη Ισιδώρου πρώτα, στην απομάκρυνση του διοικητή της πόλης Μανουήλ Παλαιολόγου στη συνέχεια και τέλος στην παράδοση της πόλης στους Τούρκους πολιορκητές με πρωτοβουλία των τοπικών παραγόντων τον Απρίλιο του 1387[31].

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία υπήρξε ένα κράτος συγκεντρωτικό και προσπάθησε να διατηρήσει την παράδοσή της αυτή ως την Ύστερη Περίοδο της ιστορίας της. Κάτω λοιπόν από μία αυστηρά συγκεντρωτική κεντρική εξουσία και μια παράδοση συνοχής και ενότητας του κράτους οι πόλεις δεν είχαν σχεδόν καμία πιθανότητα να αποκτήσουν μόνιμη αυτονομία και να μιμηθούν την αυτοδιοίκηση και αυτοτέλεια των ιταλικών πόλεων κατά την ίδια περίοδο[32]. Η παραχώρηση προνομίων σε ορισμένες πόλεις από το ίδιο το κράτος (με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την πόλη των Ιωαννίνων) δείχνουν φυσικά μια χαλαρότερη εξάρτηση από την Κωνσταντινούπολη, δε μαρτυρούν όμως την πλήρη αυτονομία των αστικών αυτών κέντρων. Το παράδειγμα των επαναστατημένων πόλεων κατά το 14^{ο} αιώνα και, ειδικότερα, το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης είναι ενδεικτικά των περιορισμένων δυνατοτήτων που είχαν οι βυζαντινές πόλεις για ανεξαρτησία και αυτονομία ακόμη και τα τελευταία βυζαντινά χρόνια, όταν η κεντρική αυτοκρατορική εξουσία είχε εξασθενήσει ουσιαστικά.

Σημειώσεις

* Αναδημοσιεύεται από το δεύτερο τεύχος της πρώτης περιόδου τηςς "Θεσσαλονικέων Πόλεως", το οποίο δεν κυκλοφόρησε κανονικά στο εμπόριο. [Θεσσαλονικέων Πόλις, Γραφές και Πηγές 6.000 χρόνων, τχ. 2 (1997), 74-81].

1. Καντακουζηνός, *Ιστορία II*. 233-39, 243, 253-55, 355-61, 385-93, 565-82, III. 104-118.
– Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία II*. 623, 632-34, 658-59, 672-77, 740-41, 793, 795-96, 876-77.
– Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος Αγ. Σάββα* (εκδ. Δ. Τσάμης, Φιλοθέου Κοκκίνου Αγιολογικά έργα, ΘΒΣ. 4, ΚΒΕ. θεσσαλονίκη 1985) κεφ. 3, σελ. 163-166.
– Δημήτριος Κυδώνης, "Μονωδία επί τοις έν Θεσσαλονίκη πεσούσι", PG. 109. 639-652 και Επιστολαί (εκδ. R.J. Loenertz) 7. 59-62, 77. 20-23, 87. 11-13.
– *Βραχέα Χρονικά* (έκδ. P. Schreiner) 8. 37, 8. 52, 49. 4, 49. 5.

2. Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος Αγ. Σάβα*. 164. 26-27, Helen Ahrweiler, L' *ideologie politique de l'Empire Byzantin*, Paris 1975 (Ελλην. μετάφραση, Αθήνα, 1977, σελ. 162 κε.)

3. O. Tafrali, *Thessalonique au XIVe siecle*, Paris 1913, 225-272. P.Charanis, "Internal strife in Byzantium during the fourteenth century ", *BYZANTION* 15 (1940-1) 208-30. I. Sevcenco, *The Zealot revolution and the supposed Genoese colony in Thessalonica*, Προσφορά εις Στ. Κυριακίδην, Θεσσαλονίκη 1953, 603-617. I. Sevcenco, "Nicolas Caba-silas "Anti-Zealot" Discourse: A reinterpret-ation", *DOP* 11 (1957) 79-171. E.Werner, "Volkstümlicher Häretiker sozial-politische Reformer? Probleme der revolutionaren Volksbewegung in Thessalonike 1341-1349", *Wissenschaftliche Zeitschrift* Universität Leipzig, 8 !958-9) 45-83. V. Hrochova, "La revoke des Zelotes à Salonique et les communes italiennes", *BS* 22 (1961)1 I 5. G.Weiss, *Joannes Kantakuzenos - Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mφnch*, Wiesbaden 1969, 88-101. G.Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, Αθήνα 1980, Γ'.211-12, 215-18. D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium* (1261-1453) London 1972, 199-208, 225, 234-236. Γ. Κορδάτος, *Ακμή και παρακμή του Βυζαντίου*, Αθήνα 1957 (επανέκδ. 1974), σ. 414-459.

4. O. Tafrali, *ό.π.* 225: La population de l'empire se divise en deux camps: Les nobles soutenants leur chef Cantacuzene, et le peuple tenant une attitude hostile à leur egard.

5. Καντακουζηνός II. 233, 249, 569, 573, 574, 576 κ.α. - Γρήγορας II. 633, 675 κ.α. - Δημ. Κυδώνης, Μονωδία PG. 109. 644, Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος Αγ. Σάββα* 164. 31-32.

6. Καντακουζηνός II. 19, Γρήγορος II. 623, *PLP*. 27120.

7. Καντακουζηνός II. 356, *PLP*. 19306.

8. Καντακουζηνός III. 104. *PLP*. 21425 και 17977.

9. Καντακουζηνός II. 568, *PLP*. 1187.

10. Γρηγοράς II. 673

11. Καντακουζηνός II. 393, *PLP*. 3929. Φιλόθεος Κόκκινος. *Βίος Αγ. Σάββα* 164. 33.

12. Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος Αγ. Σάββα* 3. 33-46, Γρηγοράς II. 674.

13. Καντακουζηνός II. 579-581

14. Καντακουζηνός II. 575-577 και III. 109

15. I. Sevcenco, "Nicolas Cabasilas 'Anti-Zealot' Discourse: A reinterpretation", *DOP*. 11 (1957) 79-171. Στο παραπάνω κείμενο είχε στηρίξει πολλές από τις απόψεις του ο O. Tafrali στις αρχές του αιώνα και τον ακολούθη – σαν και άλλοι μελετητές με χαραχτηριστικότερη περίπτωση τον Γ. Κορδάτο.

16. Καντακουζηνός II. 306-7, PLP. 16.276.

17. Καντακουζηνός II. 578, 579, 580 κ.α.

18. Καντακουζηνός II. 578.

19. Γρηγοράς II. 795-96, Κανιακουζηνός II. 233-34.

20. A. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453*. Mónchen 1938, No 47 και 114. *PLP*. 21527 και 21425.

21. Καντακουζηνός II. 575-577 και III. 108-109.

22. Πρβ. όσα γράφει για την Κωνσταντινούπολη κατά την (δια περίπου περίοδο ο Ñ. Οικονομίδης, *Hommes d'affaires Grecs et Latins a Constantinople (XIV et XV siecles)*, Montreal - Paris 1979, σ. 53 κε.

23. Καντακουζηνός II. 175-179, 161. 248, 197, 209, 225. - Γρηγοράς II. 620-22, *Charanis, Internal strife* 209-10. Weiss, Kantakuzenos 70-85

24. Δημ. Κυδώνης Επ. 7. 59-60

25. Δημ. Κυδώνης Επ. 77. 19-20

26. Αντωνίου Λαρίσσης, *Εγκώμιον εις τον Άγιον Κυπριανόν Λαρίσσης*, εκδ. Γ. Γουλούλη, Λάρισα 1991, στ. 252-58 και 482-91 πρβ. *PLP* 1098 και 13.926. Τα σχετικά γεγονότα αγνοεί ο I. Βογιατζίδης, "Το Χρονικόν των Μετεώρων", *ΕΕΒΣ* 1 (1924) 139-175, όταν εξιστορεί τα συμβάντα στη Θεσσαλία το 13ο και 14ο αιώνα και αυτόν ακολουθούν ο D. Nicol, *The Despo-tate of Epiros II (1267-1479)*, Cambridge 1984, και ο L. Maksimovic, *The Byzantine Provincial Administration*, Amsterdam 1988.

27. Δημ. Κυδώνης Επ. 77. 20-23.

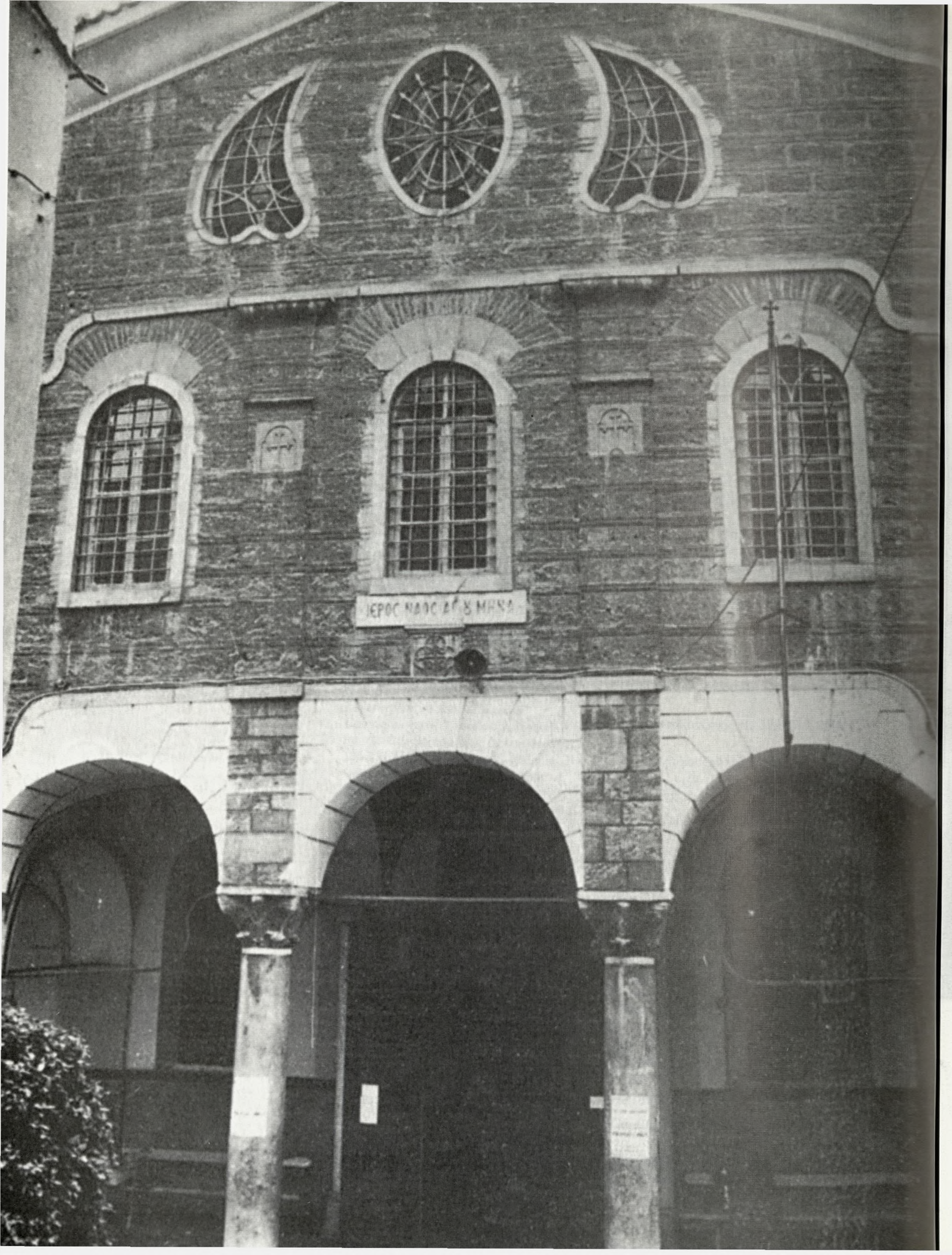
28. Καντακουζηνός III. 112-13.

29. Καντακουζηνός III. 201.

30. Δημ. Κυδώνης Επ. 77. 8-18.

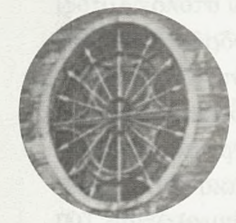
31. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, "Η Θεσσαλονίκη μετά το τέλος του κινήματος των Ζηλωτών", *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1* (1985) 219-229.

32. I. Sevcenco, *The Zealot revolution and supposed Genoese colony in Thessalonica*, Προσφορά εις Στ. Κυριακίδην (Θεσσαλονίκη 1953) 603-617. V. Hrochova, "La revoke des Zeiotes à Salonique et les communes italiennes", *BS* 22 (1961)1-15.

Ιωάννης Ψαρράς

Ο βομβαρδισμός της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης από βενετικά πλοία (αρχές Μαΐου 1688)*

Στά 1684 ξέσπασε ὁ ΣΤ' βενετοτουρκικός πόλεμος, ὁ μόνος νικηφόρος γιά τούς Βενετούς, πού ἔληξε στά 1699 μέ τή συνθήκη τοῦ Κάρλοβιτς. Στά τρία πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου οἱ Βενετοί κατέλαβαν τήν Πελοπόννησο, πού τήν κράτησαν ὥς τά 1715. Ἀρχηγός τῶν βενετικῶν δυνάμεων ἦταν ὁ Francesco Morosini (1618-1693), γιά τρίτη φορά (1684-1689) ἀρχιναύαρχος τοῦ βενετικοῦ στόλου.

Κατά τήν διάρκεια τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων οἱ Βενετοί εἶχαν ἐνεργοποιήσει τό κατασκοπευτικό τους δίκτυο, ὥστε νά πληροφοροῦνται ἐγκαίρως τά ὀθωμανικά σχέδια καί τίς συγκεντρώσεις στρατευμάτων. Δύο Ἕλληνες κατάσκοποι (confidenti) στήν ὑπηρεσία τῶν Βενετῶν διακρίθηκαν ἰδιαίτερα τότε στόν τομέα αὐτόν: ὁ Μιχαήλ Σκορδίλης καί ὁ Ἀνδρέας Μηλιώτης. Στίς 2 Μαΐου 1687 ὁ Μηλιώτης, πού βρισκόταν στόν τουρκοκρατούμενο Χάνδακα, ἐνημέρωσε μέ ἐπιστολή του τόν ἔκτακτο προβλεπτή τῆς βενετοκρατούμενης Σούδας Alvise Marcello γιά ὀθωμανικές ἐνέργειες. Συγκεκριμένα, ὅπως εἶχε πληροφορηθεῖ ὁ Μηλιώτης ἀπό τόν Σκορδίλη, ὁ σουλτάνος συγκέντρωνε ἐπειγόντως στρατεύματα στή Μικρά Ἀσία (Natolia) καί τά διαβίβαζε στή Χερσόνησο τοῦ Αἵμου (Rumelia). Ὁ Σκορδίλης εἶχε ἐνημερώσει ἀκόμη τόν Μηλιώτη ὅτι ὁ βενετικός στόλος θά κατευθυνόταν πρός τή Θεσσαλονίκη κατά τήν ἐαρινή ἐκστρατεία τοῦ 1687 συνοδευόμενος ἀπό ὅλα τά βοηθητικά σκάφη του. Θά δοῦμε βέβαια παρακάτω ὅτι ἡ ἐκστρατεία αὐτή καθυστέρησε ἐπί ἕνα ἔτος. Ὁ Σκορδίλης προσέθετε ὅτι λοιμός εἶχε προσβάλει τά

βενετικά πληρώματα καί ὅτι ἡ θνησιμότητα ἦταν ὑψηλή.[1]

Στίς 14 Νοεμβρίου 1687 ὁ Morosini, κατακτητής τοῦ Μοριᾶ καί τῆς Ἀττικῆς, βρισκόταν στόν Πειραιᾶ (Porto Leon). Εἶχε πληροφορηθεῖ ὅτι οἱ Τοῦρκοι συγκέντρωναν στρατεύματα στή Βουλγαρία, μέ σκοπό νά τά ὁδηγήσουν στή Θεσσαλονίκη καί ἐκεῖ νά τά ἐπιβιβάσουν σέ πλοῖα, πού θά κατευθύνονταν στήν Εὔβοια, στήν Ἀττική καί στήν Πελοπόννησο. Ὁ Morosini ἔστειλε τότε ὀκτώ νάβες τοῦ βενετικοῦ στόλου καί μία παλάντρα ἤ βομβάρδα (σκάφος εἰδικό γιά βομβαρδισμούς) πρός τόν Θερμαϊκό μέ διαταγή νά χτυπήσουν τά ἐχθρικά πλοῖα καί νά ἐμποδίσουν τήν ἔξοδό τους ἀπό τόν κόλπο.[2] Ἐπικεφαλῆς τῆς βενετικῆς αὐτῆς μοίρας ἦταν ὁ ἔκτακτος ναύαρχος (capitano estraordinario) Lorenzo Venier, πού μόλις πρίν ἀπό λίγους μῆνες εἶχε ἀναλάβει ὑπηρεσία στόν στόλο. Αὐτός χρησιμοποίησε τήν παλάντρα, πού εἶχε πλήρωμα 150 ἀνδρῶν, ὡς ναυαρχίδα (capitania). Τά ἄλλα πλοῖα ἔπαιζαν τόν ρόλο φορτηγῶν ἤ ὑδροφόρων (conserve) μέ ἐλάχιστο πλήρωμα, ἐνῶ σέ μερικά ἀπό αὐτά οἱ ναῦτες εἶχαν προσβληθεῖ ἀπό ἐπιδημία πανούκλας. Λίγο μετά τόν ἀπόπλου του ἀπό τόν Πειραιᾶ ὁ Venier συνάντησε ἕνα γαλλικό πλοῖο, πού εἶχε φορτώσει στή Μῆλο 300 βαρέλια κρασί καί τό αἰχμαλώτισε. Ὁ Venier δικαιολόγησε τήν ἐνέργειά του δηλώνοντας ὅτι τό κρασί ἀποτελοῦσε στήν πραγματικότητα φόρο σέ εἶδος τῶν Μηλίων πρός τούς Βενετούς. Ὑποστήριξε ὅτι δέν ἔτρεφε κανένα ἐχθρικό αἴσθημα πρός τή Γαλλία. Ἔστειλε πάντως τό κρασί στόν Morosini.[3] Τρικυμίες ἐμπόδισαν τόν Venier νά πλεύσει ὥς τόν Θερμαϊκό. Σταμάτησε γιά λίγο στόν πορθμό τοῦ Εὐρίπου. Τότε μερικοί χριστιανοί ἀρχηγοί (capi) ἀπό τήν ὕπαιθρο χώρα τῆς Θεσσαλονίκης, ἦρθαν σέ ἐπαφή μαζί του καί πρότειναν νά κινηθοῦν συντονισμένα κατά τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, ἄν ὁ Βενετός ναύαρχος χτυποῦσε τήν πόλη. Γιά περαιτέρω μάλιστα διαπραγματεύσεις κάποιοι Θεσσαλονικεῖς πρόκριτοι κατέβηκαν ὥς τόν Πειραιᾶ καί συνάντησαν τόν Morosini. Δύο ἀπό αὐτούς τούς Ἕλληνες ὑποσχέθηκαν ὅτι κατά τήν ἐπίθεση τῶν πλοίων τοῦ Venier θά συνέπρατταν ἀπό τή στεριά μέ 300, ἴσως καί περισσοτερους, ἱππεῖς. Θά ἐνεργοῦσαν ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐγγεγραμμένοι ὁπλίτες τῆς πολιτοφυλακῆς τῶν βενετικῶν κτήσεων.[4] Δέ ζητοῦσαν καμία ἀμοιβή, παρά μόνο τήν καθημερινή γαλέτα, πυρομαχικά ὅπλα γιά ὅσους δέν εἶχαν. Ὁ Morosini παρασημοφόρησε τούς δύο προκρίτους, πού τά ὀνόματά τους δέ διασώθηκαν δυστυχῶς, καί τούς ὑποσχέθηκε καί γιά ἀργότερα μεγαλύτερα ἀνταλλάγματα, ἐφόσον πραγματοποιοῦσαν τίς ὑποσχέσεις τους. Ὑπολόγιζε ὁ Morosini ὅτι ὑπῆρχε περίπτωση ἡ ἐπαναστατική ἐξέγερση, τήν ὁποία ὑπόσχονταν οἱ Θεσσαλονικεῖς πρόκριτοι, νά εἶχε γενικότερο ἀντίκτυπο στούς ἑλληνικούς πληθυσμούς τῆς Μακεδονίας καί ὅτι ὑπῆρχε πιθανότητα γενικότερης ἀκόμη ἐπαναστατικῆς ἐκδήλωσης τῶν χριστιανικῶν λαῶν πού διαβιοῦσαν τότε κάτω ἀπό τόν βαρύ τουρκικό ζυγό.[5] Ὁ Venier πέρασε τον χειμώνα τοῦ 1687-88 στόν Μαλιακό κόλπο καί στή βόρεια Εὔβοια. Στίς 18 Μαρτίου 1688 ἐπέστρεψε στόν Πειραιᾶ· ἀπό ἐκεῖ ἔπλευσε στό λιμάνι τοῦ Πόρου καί στίς 23 Ἀπριλίου σήκωσε πάλι πανιά γιά τό βόρειο Αἰγαῖο.[6]

Ὁ διοικητής τῆς Θεσσαλονίκης βαλῆς Ismail πασάς, πού ἔφερε τόν βαθμό τοῦ σερασκέρη (στρατάρχη) καί εἶχε ὑπηρετήσει προηγουμένως στήν Πελοπόνησο,[7] πληροφορήθηκε τίς συνεννοήσεις τῶν κατοίκων μέ τούς Βενετούς καί ἐπέβαλε τρομοκρατία, κατορθώνοντας ἔτσι νά ἐξουδετερώσει κάθε ἀπόπειρα ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης καί βοήθειας πρός τούς Βενετούς ἀπό τήν πλευρά τῶν χριστιανῶν τῆς περιοχῆς. Ὁ Venier, πού τίς μέρες ἐκεῖνες βρισκόταν μέ τά πλοῖα του στά νερά τῆς Σκιάθου, πλησίασε στίς ἀρχές Μαΐου τοῦ 1688 τή μακεδονική πρωτεύουσα καί ἕνα μεσημέρι τή βομβάρδισε σφοδρά. Στήν ἀρχή μερικές βόμβες ἀστόχησαν, ἄλλες ὅμως ἔπεσαν μέσα στόν εὐρύ περίβολο τῶν τειχῶν καί προκάλεσαν σημαντικές ζημιές ἀνάβοντας στά σπίτια πολλές πυρκαϊές, πού ἔκαιγαν ἀπό τό μεσημέρι ὥς τό πρωΐ τῆς ἑπόμενης μέρας. Μετά τήν πρώτη σαστιμάρα τους οἱ Τοῦρκοι ἄρχισαν καί αὐτοί νά βάλουν μέ τά κανόνια τους ἀπό τή στεριά κατά τῶν βενετικῶν πλοίων, γιά νά τά κρατήσουν μακριά. Φαίνεται ὅτι δέν ὑπῆρχαν στόν κόλπο ὀθωμανικά πολεμικά πλοῖα. Ὁ βομβαρδισμός καί οἱ πυρκαϊές προκάλεσαν πανικό στούς Θεσσαλονικεῖς καί πρόσκαιρο κλονισμό τοῦ ἠθικοῦ τῶν Τούρκων. Τρομακρατημένος ὁ πληθυσμός κατέφυγε στήν ὕπαιθρο. Φαίνεται πάντως ὅτι ἡ ναυτική αὐτή ἐπιχείρηση τῶν Βενετῶν κατά τῆς Θεσσαλονίκης ἀπέβλεπε κυρίως στόν κλονισμό τοῦ ἠθικοῦ τῶν Τούρκων. Ὁ Venier, ἔχοντας ἐξαντλήσει τά πυρομαχικά του καί ἀφοῦ ὁ παρατηρητής (guardiano) καί τέσσερες ναῦτες (marinari) τῆς παλάντρας λιποτάκτησαν μέ ἕνα καΐκι, φοβήθηκε μήπως οἱ Τοῦρκοι πληροφορηθοῦν τόν ἀσθενῆ πιά ἐξοπλισμό τῶν πλοίων του καί ἀναχώρησε μέ τή μοῖρα τους.[8]

Δέν ὑπάρχουν ἄλλες λεπτομέρειες γιά τήν ἐπιχείρηση αὐτή. Ὁ Venier, πρίν ἀποπλεύσει ἀπό τόν Σαρωνικό στίς 23 Ἀπριλίου, εἶχε γράψει τήν ἴδια μέρα ἀπό τό λιμάνι τοῦ Πόρου στόν δόγη στή Βενετία ὅτι, ἄν εἶχε περισσότερες παλάντρες, θά βομβάρδιζε σφοδρά τή Θεσσαλονίκη καταστρέφοντας πολλά σπίτια καί τρομοκρατώντας τούς κατοίκους.[9] Τελικά ὅμως ἀποδείχθηκε ὅτι καί μέ μία μόνο παλάντρα πέτυχε τόν στόχο του. Ὁ Morosini γράφοντας καί αὐτός στόν δόγη στίς 19 Μαΐου καί γνωστοποιώντας του τά γεγονότα ἀπέδωσε τόν βομβαρδισμό τῆς Θεσσαλονίκης καί σέ προσπάθεια τοῦ Venier νά φοβίσει τούς κατοίκους, ὥστε νά πληρώσουν αὐτοί φόρο στούς Βενετούς.[10] Στίς 6 Μαΐου ὁ Βενετός ἀρχιναύαρχος, πού εἶχε ἤδη ἀποσυρθεῖ μέ τόν κύριο ὄγκο τοῦ βενετικοῦ στόλου στό λιμάνι τοῦ Πόρου, συγκάλεσε πολεμικό συμβούλιο.[11] Ἐκεῖ οἱ Βενετοί ἀξιωματικοί ἀποφάσισαν ὁμόφωνα νά σταλεῖ πάλι ἡ μοῖρα τοῦ Venier πρός τό βόρειο Αἰγαῖο, αὐτή τή φορά πρός τή Σκόπελο καί τή Σκιάθο, νά συναντήσει τίς βενετικές ἐλαφρές γαλέρες (galere sottili) τοῦ Ἀρχιπελάγους καί νά πλεύσει ξανά πρός τή Θεσσαλονίκη. Στόχος παρέμενε νά ἐμποδιστοῦν τά τουρκικά πλοῖα νά βγοῦν ἀπό τόν Θερμαϊκό, ἀλλά καί νά γίνουν ἀποβάσεις τῶν Βενετῶν στίς ἀκτές τῆς Πιερίας καί τῆς Κασσάνδρας γιά ἁρπαγή ἀγαθῶν καί χρημάτων. Νέο ὅμως σχέδιο τοῦ Morosini, συγκεκριμένα ἐπίθεση κατά τῆς Ἀλεξάνδρειας τῆς Αἰγύπτου, ἀνάγκασε τόν Venier νά ἐπιστρέψει, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, στό λιμάνι τοῦ Πόρου, ὅπου βρισκόταν ἤδη στίς 19 Μαΐου 1688.[12]

Ἐπίσημα βενετικά ἔγγραφα ἀποδεικνύουν τόν βομβαρδισμό τῆς Θεσσαλονίκης. Δύο ἀποσπάσματα τῶν ἐγγράφων αὐτῶν ἀπό τό Κρατικό Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας (σειρά Capitan General da Mar, busta 1120) εἶχε ἀποστείλει ἀπό τή Βενετία ὁ Κ. Δ. Μέρτζιος στόν Ἰ. Κ. Βασδραβέλλη στή Θεσσαλονίκη. Ὁ τελευταῖος ἐξέδωσε αὐτά τά ἀποσπάσματα δημοσιεύοντας στά 1953 ἕνα μικρό ἄρθρο μέ τίτλο «Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν

τῆς Θεσσαλονίκης κατά τόν ΙΖ' αἰώνα».[13] Μέ τό ἀρχειακό ὑλικό πού εἶχε στά χέρια του καί πεπεισμένος ὅτι τά γεγονότα ἦταν τελείως ἄγνωστα στή βιβλιογραφία ὁ Βαρδραβέλλης προχώρησε στή σύνταξη τοῦ παραπάνω ἄρθρου. Ἡ ἀνεύρεση ὡστόσο ἀπό τόν γράφοντα τῶν πρωτότυπων ἐγγράφων στό Κρατικό Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας τό 1994 (τῶν πρωτότυπων ἐγγράφων ἀπό ὅπου τά ἀποσπάσματα τῶν Μέρτζιου-Βαρδραβέλλη, ἀλλά καί ἄλλων ἀκόμη σχετικῶν ἐγγράφων ἀπό τή σειρά Senato, Provveditori da Terra e da Mar, filze 889, 949, 1070 καί 1334), ἡ διαπίστωση ὅτι ὁρισμένες πληροφορίες τους δέν ἦταν τελείως ἄγνωστες στή βιβλιογραφία καί, κυρίως, ἡ σημασία γιά τήν ἱστορία τῆς μακεδονικῆς πρωτεύουσας, ὅλα αὐτά κρίθηκε ὅτι ἀποτελοῦσαν σοβαρούς λόγους γιά τήν σύνθεση τοῦ παρόντος σύντομου μελετήματος καί γιά τήν ἔκδοση τῶν νέων ἐγγράφων.

Συναφής πρός τόν βενετικό βομβαρδισμό τῆς Θεσσαλονίκης θά πρέπει νά θεωρηθεῖ καί μία ἑλληνική προφορική παράδοση. Ἡ παράδοση αὐτή εἶχε καταγραφεῖ τό 1885 σέ χειρόγραφο, τό ὁποῖο δημοσίευσε χωριστά ὁ Βαρδραβέλλης, πάλι στά 1953[14]:

Σημειώσεις Φρ. Πιατζή (;) 1885 ἐκ τοῦ Ἱερ. Ἀρχ. Ἀνθίμου, ἐφημερίουο τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ. Ἱστορικόν τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ... Πρό διακοσίων περίπου ἐτῶν ἀφίχθη εἰς τήν Θεσσαλονίκην διοικητής τις λίαν παχύσομος, ὅστις διά νά ἀναιπνέη (sic) τόν καθαρόν ἀέρα ἐσυνήθιζε νά κατεβαίνη εἰς ἕν καφφενεῖον ὀθωμανικόν, ὅπερ ἦτο ἐκτός τῆς πόλεως, ἐπάνω εἰς τήν θάλασσαν· καί τοῦτο ἔπραττε καθεκάστην μετά τό γεῦμα. Κατ' ἐκείνην τήν ἐποχήν ἔφθασεν εἰς Θεσσαλονίκην ἕν πολεμικόν πλοῖον τῆς Βενετίας. Μίαν ἡμέραν ἡ λέμβος τοῦ πλοίου ἐξῆλθε μετά δέκα ναυτῶν καί ἑνός ἀξιωματικοῦ διά λαβόν (sic) ὕδωρ ἐκ τῆς μεγάλης δεξαμενῆς (σετριβάν) τοῦ παραθαλασσίου. Μεταξύ τῶν ναυτῶν ἦσαν καί δύο νέοι πολύ ὡραῖοι. Ὁ διοικητής, ἅμα τούς εἶδεν, ἀμέσως ἔστειλε τούς γιανιτζάρους του καί τούς ἐπῆρε. Ὁ ἀξιωματικός ἐναντιώθη, ἀλλ' ἅμα εἶδεν ὅτι ἦτο ἀδύνατος πᾶσα ἀντίστασις, ἐμβῆκεν εἰς τήν λέμβον καί κλαίων μέ πικρά δάκρυα ἐπῆγεν εἰς τό πλοῖον. Ἐπί τοῦ ἐξώστου τοῦ πλοίου ἦτον ὁ ναύαρχος, ὅστις ἀμέσως ἀπό μακράν ἠρώτησε τί τρέχει καί πού εἶνε οἱ δύο ναῦτες, ἅμα δέ ὁ ἀξιωματικός τῷ ἐδιηγήθη τά γενόμενα, ἐφώναξε – σύρατε τήν ἄγκυρα (salpa l'ancora)· ἐπῆγε εἰς τό μέσον τοῦ λιμένος καί ἄρχισε νά ρίπτη βόμβας. Δυστυχῶς, ἐπειδή καί ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ εἶχεν πολλούς καί ὑψηλούς τρούλους, νομίζων ὁ ναύαρχος ὅτι ἦτον τουρχικόν τέμενος, ἔρριξε τήν πρώτην βόμβαν ἐπί τοῦ μεσαίου τρούλου καί ἐκάη ὅλη ἡ ἐκκλησία. Οἱ ἑβραῖοι εἶχον τάς κατοικίας των καί ἐργαστήριά των τότε περί τόν Ἅγιον Μηνᾶν μόνον, διότι ἦσαν ἀκόμη ὀλίγοι· ἄρχισαν νά τρέχωσι καί νά φωνάζωσι «βάρδα λα μπούμπα». Τότε οἱ μεγάλοι τῶν Ὀθωμανῶν καί οἱ γιανίτζαροι ἔτρεξαν ἀμέσως εἰς τό διοικητήριον, ἐπῆραν τούς δύο νέους Βενετούς καί ἐμβάντες εἰς λέμβον μέ πολλά δῶρα τούς ἔφερον εἰς τόν ναύαρχον σώους καί ἀβλαβεῖς. Ὁ ναύαρχος ἀνεχώρησε στιγμιαίως (;) διά Σμύρνην, ὅπου μαθών ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ βενετικοῦ προξένου Θεσσαλονίκης τά γενόμενα, ὅτι ἔκαυσε τήν ὡραιωτέραν τοῦ κόσμου ἐκκλησίαν, ἔκλαυσε πικρῶς καί ἐκ τῆς μερικῆς του περιουσίας ἔπεμψε ἀρκετάς χιλιάδας φλωρίων διά νά τήν ἀνακαινίση. Ἡ τουρχική κυβέρνησις ὅμως δέν ἔδιδε τήν ἄδειαν...

Ὁ βομβαρδισμός πού ἀνέφερε στα 1885 ὁ ἐφημέριος τοῦ Ἁγίου

Μηνᾶ ἀρχιμανδρίτης Ἄνθιμος στόν Φρ. Πιατζή πρέπει νά σχετίζεται μέ τά γεγονότα τοῦ 1688, δεδομένου ὅτι ὁ Ἄνθιμος τοποθετοῦσε τό γεγονός «πρό διακοσίων περίπου ἐτῶν». Ὁ Βασδραβέλλης βέβαια πίστευε ὅτι ἐπρόκειτο γιά δύο διαφορετικές βενετικές ἐπιχειρήσεις. Τά ἐπιχειρήματά του ἦταν: 1) ὅτι στόν βομβαρδισμό τοῦ 1688 δέν ἀναφέρεται καταστροφή ναοῦ, καί 2) ὅτι ἡ αἰτία πού προκάλεσε ἐκεῖνον τόν βομβαρδισμόν ἦταν τελείως διαφορετική ἀπό αὐτήν πού μνημόνευε ὁ Ἄνθιμος («τόν βομβαρδισμόν ἐπροκάλεσεν ἡ ἀνομολόγητος στάσις τοῦ βαλῆ τῆς Θεσσαλονίκης ἔναντι τῶν νεαρῶν Βενετῶν ναυτῶν»). Τοποθετοῦσε ἔτσι ὁ Βασδραβέλλης τόν ὑποτιθέμενο αὐτόν δεύτερο βομβαρδισμό γύρω στό 1700.[15] Στά βενετικά ὅμως ἀρχεῖα δέν βρέθηκαν ἄλλα ἔγγραφα πού νά τεκμηριώνουν μία τέτοιαν ἄποψη, παρά μόνο ὅσα ἀναφέρονται σέ ἕναν καί μόνο βομβαρδισμό, αὐτόν τοῦ 1688.

Ἡ γλαφυρή, συναρπαστική καί κάποτε σπαρταριστή διήγηση τοῦ κληρικοῦ διασώζει λοιπόν τόν πυρήνα τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας, ἔστω καί ἄν φαίνεται ὅτι ἡ φαντασία καί ἡ κρίση τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καί τοῦ τελευταίου ἀφηγητῆ, τοῦ Ἀνθίμου, σέ διάστημα ἕξι περίπου γενεῶν εἶχε ἐμπλουτίσει τήν παράδοση με μυθικά, ἤ τουλάχιστον ἀνεξακρίβωτα, στοιχεῖα: ὁ παχύς καί λάτρης τῶν ὡραίων παλληκαριῶν πασᾶς, ὁ εἰρηνικός ἐλλιμενισμός πολεμικοῦ βενετικοῦ πλοίου σέ τουρκοκρατούμενο τόπο κατά τή διάρκεια βενετοτουρκικοῦ πολέμου, ὁ χαρακτηρισμός τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ὡς «τῆς ὡραιότερης τοῦ κόσμου», χαρακτηρισμός πού ἀσφαλῶς ὀφείλεται στόν ἴδιο τόν Ἄνθιμο, ἐφημέριο τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς,[16] ὅπως καί κάποιος πιθανός κρυπτοαντισημιτισμός του («οἱ ἑβραῖοι ἦσαν ἀκόμη ὀλίγοι», δεδομένου ὅτι δέ φαίνεται νά ὑπῆρξε κάποια δυσανάλογα μεγαλύτερη ἀπό τίς ἄλλες ἐθνικοθρησκευτικές ὁμάδες αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης στό διάστημα 1685-1885[17]), οἱ φωνές τους «βάρδα λα μπούμπα» («κοίτα [πρόσεχε] τή βόμβα») στή διάλεκτο τῶν σεφαρδίμ, λέξεις πού ἐνδεχομένως δείχνουν καί μίαν εἰρωνική διάθεση, ἡ ἀναφορά σέ Βενετό πρόξενο τῆς Θεσσαλονίκης, ἐνῶ εἶναι γνωστό ὅτι βενετικό προξενεῖο δέν ὑφίστατο στή μακεδονική πρωτεύουσα ἀπό τό 1586 ὥς τό 1710.[18] ὅλα αὐτά μπορεῖ νά σημαίνουν ὅτι ὅσο ἀπομακρύνεται χρονικά ἀπό τά γεγονότα, τόσο λιγότερο ἀξιόπιστη πρέπει νά θεωρεῖται ἡ προφορική ἱστορία (oral history).

τῆς Θεσσαλονίκης κατά τόν ΙΖ' αἰώνα».[13] Μέ τό ἀρχειακό ὑλικό πού εἶχε στά χέρια του καί πεπεισμένος ὅτι τά γεγονότα ἦταν τελείως ἄγνωστα στή βιβλιογραφία ὁ Βαρδραβέλλης προχώρησε στή σύνταξη τοῦ παραπάνω ἄρθρου. Ἡ ἀνεύρεση ὡστόσο ἀπό τόν γράφοντα τῶν πρωτότυπων ἐγγράφων στό Κρατικό Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας τό 1994 (τῶν πρωτότυπων ἐγγράφων ἀπό ὅπου τά ἀποσπάσματα τῶν Μέρτζιου-Βαρδραβέλλη, ἀλλά καί ἄλλων ἀκόμη σχετικῶν ἐγγράφων ἀπό τή σειρά Senato, Provveditori da Terra e da Mar, filze 889, 949, 1070 καί 1334), ἡ διαπίστωση ὅτι ὁρισμένες πληροφορίες τους δέν ἦταν τελείως ἄγνωστες στή βιβλιογραφία καί, κυρίως, ἡ σημασία γιά τήν ἱστορία τῆς μακεδονικῆς πρωτεύουσας, ὅλα αὐτά κρίθηκε ὅτι ἀποτελοῦσαν σοβαρούς λόγους γιά τήν σύνθεση τοῦ παρόντος σύντομου μελετήματος καί γιά τήν ἔκδοση τῶν νέων ἐγγράφων.

Συναφής πρός τόν βενετικό βομβαρδισμό τῆς Θεσσαλονίκης θά πρέπει νά θεωρηθεῖ καί μία ἑλληνική προφορική παράδοση. Ἡ παράδοση αὐτή εἶχε καταγραφεῖ τό 1885 σέ χειρόγραφο, τό ὁποῖο δημοσίευσε χωριστά ὁ Βαρδραβέλλης, πάλι στά 1953[14]:

Σημειώσεις Φρ. Πιατζῆ (;) 1885 ἐκ τοῦ Ἱερ. Ἀρχ. Ἀνθίμου, ἐφημερίουο τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ. Ἱστορικόν τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ... Πρό διακοσίων περίπου ἐτῶν ἀφίχθη εἰς τήν Θεσσαλονίκην διοικητής τις λίαν παχύσομος, ὅστις διά νά ἀναιπνέῃ (sic) τόν καθαρόν ἀέρα ἐσυνήθιζε νά κατεβαίνῃ εἰς ἕν καφφενεῖον ὀθωμανικόν, ὅπερ ἦτο ἐκτός τῆς πόλεως, ἐπάνω εἰς τήν θάλασσαν· καί τοῦτο ἔπραττε καθεκάστην μετά τό γεῦμα. Κατ' ἐκείνην τήν ἐποχήν ἔφθασεν εἰς Θεσσαλονίκην ἕν πολεμικόν πλοῖον τῆς Βενετίας. Μίαν ἡμέραν ἡ λέμβος τοῦ πλοίου ἐξῆλθε μετά δέκα ναυτῶν καί ἑνός ἀξιωματικοῦ διά λαβόν (sic) ὕδωρ ἐκ τῆς μεγάλης δεξαμενῆς (σετριβάν) τοῦ παραθαλασσίου. Μεταξύ τῶν ναυτῶν ἦσαν καί δύο νέοι πολύ ὡραῖοι. Ὁ διοικητής, ἅμα τούς εἶδεν, ἀμέσως ἔστειλε τούς γιανιτζάρους του καί τούς ἐπῆρε. Ὁ ἀξιωματικός ἐναντιώθη, ἀλλ' ἅμα εἶδεν ὅτι ἦτο ἀδύνατος πᾶσα ἀντίστασις, ἐμβῆκεν εἰς τήν λέμβον καί κλαίων μέ πικρά δάκρυα ἐπῆγεν εἰς τό πλοῖον. Ἐπί τοῦ ἐξώστου τοῦ πλοίου ἦτον ὁ ναύαρχος, ὅστις ἀμέσως ἀπό μακράν ἠρώτησε τί τρέχει καί πού εἶνε οἱ δύο ναῦτες, ἅμα δέ ὁ ἀξιωματικός τῷ ἐδιηγήθη τά γενόμενα, ἐφώναξε – σύρατε τήν ἄγκυρα (salpa l'ancora)· ἐπῆγε εἰς τό μέσον τοῦ λιμένος καί ἄρχισε νά ρίπτῃ βόμβας. Δυστυχῶς, ἐπειδή καί ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ εἶχεν πολλούς καί ὑψηλούς τρούλους, νομίζων ὁ ναύαρχος ὅτι ἦτον τουρχικόν τέμενος, ἔρριξε τήν πρώτην βόμβαν ἐπί τοῦ μεσαίου τρούλου καί ἐκάη ὅλη ἡ ἐκκλησία. Οἱ ἑβραῖοι εἶχον τάς κατοικίας των καί ἐργαστήριά των τότε περί τόν Ἅγιον Μηνᾶν μόνον, διότι ἦσαν ἀκόμη ὀλίγοι· ἄρχισαν νά τρέχωσι καί νά φωνάζωσι «βάρδα λα μπούμπα». Τότε οἱ μεγάλοι τῶν Ὀθωμανῶν καί οἱ γιανίτζαροι ἔτρεξαν ἀμέσως εἰς τό διοικητήριον, ἐπῆραν τούς δύο νέους Βενετούς καί ἐμβάντες εἰς λέμβον μέ πολλά δῶρα τούς ἔφερον εἰς τόν ναύαρχον σώους καί ἀβλαβεῖς. Ὁ ναύαρχος ἀνεχώρησε στιγμιαίως (;) διά Σμύρνην, ὅπου μαθών ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ βενετικοῦ προξένου Θεσσαλονίκης τά γενόμενα, ὅτι ἔκαυσε τήν ὡραιωτέραν τοῦ κόσμου ἐκκλησίαν, ἔκλαυσε πικρῶς καί ἐκ τῆς μερικῆς του περιουσίας ἔπεμψε ἀρκετάς χιλιάδας φλωρίων διά νά τήν ἀνακαινίσῃ. Ἡ τουρχική κυβέρνησις ὅμως δέν ἔδιδε τήν ἄδειαν...

Ὁ βομβαρδισμός πού ἀνέφερε στα 1885 ὁ ἐφημέριος τοῦ Ἁγίου

Μηνᾶ ἀρχιμανδρίτης Ἄνθιμος στόν Φρ. Πιατζῆ πρέπει νά σχετίζεται μέ τά γεγονότα τοῦ 1688, δεδομένου ὅτι ὁ Ἄνθιμος τοποθετοῦσε τό γεγονός «πρό διακοσίων περίπου ἐτῶν». Ὁ Βασδραβέλλης βέβαια πίστευε ὅτι ἐπρόκειτο γιά δύο διαφορετικές βενετικές ἐπιχειρήσεις. Τά ἐπιχειρήματά του ἦταν: 1) ὅτι στόν βομβαρδισμό τοῦ 1688 δέν ἀναφέρεται καταστροφή ναοῦ, καί 2) ὅτι ἡ αἰτία πού προκάλεσε ἐκεῖνον τόν βομβαρδισμόν ἦταν τελείως διαφορετική ἀπό αὐτήν πού μνημόνευε ὁ Ἄνθιμος· («τόν βομβαρδισμόν ἐπροκάλεσεν ἡ ἀνομολόγητος στάσις τοῦ βαλῆ τῆς Θεσσαλονίκης ἔναντι τῶν νεαρῶν Βενετῶν ναυτῶν»). Τοποθετοῦσε ἔτσι ὁ Βασδραβέλλης τόν ὑποτιθέμενο αὐτόν δεύτερο βομβαρδισμό γύρω στό 1700.[15] Στά βενετικά ὅμως ἀρχεῖα δέν βρέθηκαν ἄλλα ἔγγραφα πού νά τεκμηριώνουν μία τέτοιαν ἄποψη, παρά μόνο ὅσα ἀναφέρονται σέ ἕναν καί μόνο βομβαρδισμό, αὐτόν τοῦ 1688.

Ἡ γλαφυρή, συναρπαστική καί κάποτε σπαρταριστή διήγηση τοῦ κληρικοῦ διασώζει λοιπόν τόν πυρήνα τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας, ἔστω καί ἄν φαίνεται ὅτι ἡ φαντασία καί ἡ κρίση τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καί τοῦ τελευταίου ἀφηγητῆ, τοῦ Ἀνθίμου, σέ διάστημα ἔξι περίπου γενεῶν εἶχε ἐμπλουτίσει τήν παράδοση με μυθικά, ἤ τουλάχιστον ἀνεξακρίβωτα, στοιχεῖα: ὁ παχύς καί λάτρης τῶν ὡραίων παλληκαριῶν πασᾶς, ὁ εἰρηνικός ἐλλιμενισμός πολεμικοῦ βενετικοῦ πλοίου σέ τουρκοκρατούμενο τόπο κατά τή διάρκεια βενετοτουρκικοῦ πολέμου, ὁ χαρακτηρισμός τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ὡς «τῆς ὡραιότερης τοῦ κόσμου», χαρακτηρισμός πού ἀσφαλῶς ὀφείλεται στόν ἴδιο τόν Ἄνθιμο, ἐφημέριο τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς,[16] ὅπως καί κάποιος πιθανός κρυπτοαντισημιτισμός του («οἱ ἑβραῖοι ἦσαν ἀκόμη ὀλίγοι», δεδομένου ὅτι δέ φαίνεται νά ὑπῆρξε κάποια δυσανάλογα μεγαλύτερη ἀπό τίς ἄλλες ἐθνικοθρησκευτικές ὁμάδες αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης στό διάστημα 1685-1885[17]), οἱ φωνές τους «βάρδα λα μπούμπα» («κοίτα [πρόσεχε] τή βόμβα») στή διάλεκτο τῶν σεφαρδίμ, λέξεις πού ἐνδεχομένως δείχνουν καί μίαν εἰρωνική διάθεση, ἡ ἀναφορά σέ Βενετό πρόξενο τῆς Θεσσαλονίκης, ἐνῶ εἶναι γνωστό ὅτι βενετικό προξενεῖο δέν ὑφίστατο στή μακεδονική πρωτεύουσα ἀπό τό 1586 ὥς τό 1710,[18] ὅλα αὐτά μπορεῖ νά σημαίνουν ὅτι ὅσο ἀπομακρύνεται χρονικά ἀπό τά γεγονότα, τόσο λιγότερο ἀξιόπιστη πρέπει νά θεωρεῖται ἡ προφορική ἱστορία (oral history).

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΕΚΤΕΤΑΜΕΝΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΤΟΥ ΒΕΝΕΤΟΥ ΑΡΧΙΝΑΥΑΡΧΟΥ FRANCESCO MOROSINI ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΔΟΓΗ

(Πειραιάς, 14 Νοεμβρίου 1687)

ASV, *Senato*, Provveditori da Terra e da Mar, filza 949, Lettere del General da Mar 1686-1688, ἀριθμ. 128, πρωτότυπο:

...Nell'occasione, che si fermò il signor capitano Venier sudetto nel canal di Negroponte, hebbe sorte di eccitare con impalso di zelo commendabile alcuni de capi del territorio di Salonichio... à moversi nelle presenti prosperità dell'armi christiane contro il commun nemico et havendomi condotti quì due de principali, si sono anco prontamente essibiti di venire nella prossima campagna, quando l'armata si portasse in quelle vicinanze con 300 et forse più huomini à cavallo e di servire ad imitatione di militia arrolata senz'altro publico aggravio, che del giornaliero biscoto e delle munitioni da combattere, come anco dell'armi à chi ne mancassero.

Per animarli maggiormente alla perseveranza di si degno proponemento et alla manutenzione dell'impegno, le diedi nell'atto di partire una medaglia per uno, che ricevano con indicibil contento, e li assicurai di farli conseguire à misura de loro benemeriti impieghi maggiori testimonii della publica predilettione.

Se l'effetto di tal appuntamento sarà per succedere, sperar si potrebbe, che valesse l'essempio di stimolo gagliardo anco ad altri del contorno à seguitarli, onde assai copioso si facesse l'amanamento e per questo m'è forza ripettere che la provisione de fanti vuol esser abbondandissima e cosi pure dell'armi se ne ricevano in copiosa quantità per supplire à queste et all'altre urgenti dispense di Morea, pacendomi che con minor dispendio non si possi far unione di gente, che tanto può contribuire all'increscimento delle publiche glorie.

Tal riguardo appunto servir dovrebbe à far solecitar et acrescere il sostimento delle collane e medaglie, come anco d'accompagnarvi qualche missione di bandiere sendosi distribuite quelle per l'adietro inviate e per tutto il nuovo paese, che si và sollevando sono tutte queste venerabili e trionfanti insegne richieste e sospirate...

Di galera, Porto Leon, 14 novembre 87 s.n.

2.

ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΕΚΤΑΚΤΟΥ ΝΑΥΑΡΧΟΥ LORENZO VENIER ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΔΟΓΗ

(Πόρος, 23 Ἀπριλίου 1688)

ASV, *Senato*, Provveditori da Terra e da Mar, filza 1334, dispaccio 22, πρωτότυπο:

Serenissimo Principe,

Nell'insorgenze moleste con quali è piacciuto al Signor Iddio di rinuovare in quest'armata di Vostra Serenità l'afflittioni del male pestilentiale provatosi l'anno passato, versando l'applicationi dell'eccellentissimo signor capitan generale di minorare più che sia possibile nel concetto de'nemici, l'infelice stato di quest'interessi e di farli credere di più vigorosa susistenza, hà stimato bene di appigliarsi ad operationi di pura apporenza, dando la mossa ad una squadra di otto navi, con quali resta la mia debolezza incaricata di passar verso le acque di Schiatto e di avicinarmi poscia anco à Salonichi. Spera la prudenza di Sua Eccellenza di conseguire con ciò molti buoni effetti; d'ingelosir cioè nuovamente i Turchi, obligandoli con tale apparente diversione à non iscostarsi da Negroponte e così rimoverli da qualunque attentato, che per avventura sù le notitie della misera costitutione di questi publici affari andassero medicando; d'apportar ugualmente gelosia anco alla parte di Salonichi, perche le genti, che colà s'uniscono non passino à rinforzo di Negroponte; e finalmente di poter còl getto di qualche bomba (assegnatami à tal fine una pallandra) costringere quella città à qualche contributione in sollievo dell'indigenze della publica cassa.

Oltre questa capitania, che resta guarnita con cento e cinquanta soldati, le altre conserve tutte s'incaminano meco totalmente disarmate di militia / φ. 1v / et alcune di esse sono anco con la marinaresca infetta dal corrente morbo (con tratto nel trasportar d'Atene à questa parte il campo) e voglia la divina clemenza che non si dilatti maggiormente, come io con tutti i mezi possibili all'humana diligenza, ne procurerò sempre il divertimento. Si è il mio riverendissimo animo con la solita pronta rassegnatione inchinato all'honore di questo nuovo comando, che mi stacca dall'otio noioso in che molte settimane, unito all'armata, hò vissuto e già con così languida squadra hò spiegate le vele ai venti, che mi auguro propitij per eseguire, se fosse possibile, volando le commissioni ingiontemi; ristrettomene l'adempimento nel giro di brevi giorni, dovendo sino alla metà del prossimo maggio solamente trattenermi in questo viaggio.

Non sò veramente sè l'angustia del tempo limitatomi, mi permetterà, come studierò con le più fisse applicationi, l'accesso à Salonichi, ove sè maggiore fosse il numero di pallandre per poter con risoluta frequenza del tormento di bombe rendere più strepitose le dessolationi delle case e maggiore il terrore negli habitanti, non sarebbe forse dificile spremere da loro qualche conveniente esborso, che non può promettersi uguale da più lento travaglio, incapace ad imprimere quella gagliarda apprensione, che valesse / φ. 2r / à far risolvere quei cittadini d'antepone all'interesse del danaro, la preservatione delle proprie habitationi e sostanze. Assicuro nondimeno humilmente Vostre Eccellenze che per quanto potrà estendersi l'uso della più isguisita industria e diligenza non resterà ne anco in questa occasione il publico servitio in veruna parte dalle mie divote attentioni negletto nè defraudato. Gratie.

Di nave à porto Porro alla vela, 23 aprile 1688 s.n.

Lorenzo Venier capitan estraordinario delle navi

Σημειώσεις

* Δημοσιεύθηκε στόν τόμο *Ἄνθη Χαρίτων* τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας, Βενετία, 1998.

1. ASV, *Senato*, Provveditori da Terra e da Mar, filza 889, ἀριθμ. 66: *Del signor Andrea Miliotti confidente di Candia de di 22 aprile 87 s.v.* (= stile vecchio, παλαιό ἡμερολόγιο· 2 Μαΐου κατά τό νέο) ... *il signor Michiel Scordilli, quale ne ha communicato ad alcuni che l'armata nostra si è destinata per Salonichio questa campagna con li ausiliarij tutti ingiorgendo che in essa vi isa mortalità eccedente; riporta che à tutta furia passa gente da Natolia à Rumelia in soccorso del rè...* Γιά τόν Μηλιώτη βλ. Νικόλαος Σταυρινίδης, «Ἀνδρέας Μηλιώτης, ὁ πρῶτος "γραμματικός τῆς Πόρτας" ἐν Κρήτῃ», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 2 (1948), σσ. 546-568.

2. ASV, *ὅ.π.*, filza 1070 (Rubriche del capitano da mar 1684-1688), rubrica χωρίς ἀρίθμηση. Γιά τόν τύπο τοῦ πολεμικοῦ πλοίου παλάντρα (palandra), τόν ἐξοπλισμό καί τίς εἰδικότητες τοῦ πληρώματός του βλ. Aleth. Wiel, *The Navy of Venice*, London 1910, σ. 347.

3. ASV, *ὅ.π.*, rubrica 129.

4. Γιά τούς πολιτοφύλακες αὐτούς, πού ἦταν ὅμως πεζοί, καθώς καί γιά τούς στρατιωτικούς καταλόγους στούς ὁποίους ἐγγράφονταν βλ. Ἰωάννης Δ. Ψαρᾶς, *Ὁ θεσμός τῆς πολιτοφυλακῆς στίς βενετικές κτήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (16ος-18ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 54, 118, 128.

5. ASV, *Senato*, Provveditori de Terra e da Mar, filza 1120 (Capitan general da mar 1687-1688), dispaccio 128. Βλ. ἔγγραφο 1.

6. ASV, *ὅ.π.*, filza 1070, rubrica 137· filza 1334, dispaccio 22.

7. *Ὅ.π.*, filza 1120, duspaccio 128: *à Salonichio Ismail passà seraschier*, dispaccio 144: *Ismail passà già seraschier in Morea*.

8. *Ὅ.π.*, filza 949, ἀριθμ. 184· filza 1070, rubr. 142, 144· filza 1120, dispaccio 144: *Si diedero con furia di cannonate à bersagliar, mà inutilmente... però dalle poche bombe gettate nel vasto recinto riportatosi il buon effetto d'haver veduto arder l'incendio nelle case per lo spacio di mezo giorno et una notte, non può che riputarsi considerabile il danno e l'afflittione, che havran gl'animi loro concepito.* Βλ. ἀκόμη Alessandro Locatelli, *Racconto historico della Veneta Guerra in Levante*, τ. 1-2, Colonia 1691, βλ. τ. 2, σσ. 55, 59-60. R.C. Anderson, *Naval Wars in the Levant (1559-1853)* Liverpool 1952, σ. 206· ὁ Anderson τοποθετεῖ τόν βομβαρδισμό μεταξύ 23ης Ἀπριλίου καί 16ης Μαΐου 1688. Ἰωάννης Χασιώτης, «Ἡ κάμψη τῆς ὀθωμανικῆς δυνάμεως», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ' (1975), σσ. 8-51, βλ. σ. 34. Τοῦ ἴδιου, «Ἀντιτουρκικές κινήσεις στήν προεπαναστατική Μακεδονία», *Ἡ Νεότερη καί Σύγχρονη Μακεδονία*, ἐκδ. Παπαζήση-Παρατηρητή, Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη χ.χ., τ. 1, σσ. 436-457, βλ. σσ. 446-447, 457. Kenneth M. Setton, *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia 1991, σ. 348, 352· πρβ. βιβλιοκρισίες Ἰωάννης Δ. Ψαρᾶς: *Balkan Studies*, τ. 33, (1992), σσ. 177-182 καί *Ἑλληνικά*, τ. 43 (1993), σσ. 441-448.

9. ASV, *ὅ.π.*, filza 1334, dispaccio 22. Ἡ ἀναφορά τοῦ Venier πρός τόν δόγη ἐκδίδεται ὁλόκληρη στό τέλος τοῦ παρόντος ἄρθρου (ἔγγραφο 2).

10. ASV, *ὅ.π.*, filza 1120, dispaccio 142: *Colle bombe sopra Salonichio, ogni volta che sperasse col temor dell'incendiario tormento ritraher qualche proffittevole contributione in sorvegno della pubblica cassa.*

11. ASV, *ὅ.π.*: *Di galera, porto Poro 6 maggio 1688 s.n.* (= stile nuovo, νέο ἡμερολόγιο), *Francesco Moresini capitan general*. Γιά τή μορφή *Moresini*, μέ τήν ὁποία ὑπέγραφε ὁ Βενετός ἀρχιναύαρχος, ἀντί Morosini, ὅπως ἔχει ἐπικρατήσει στήν ἱστοριογραφία, βλ. Ψαρᾶς, *Ὁ θεσμός τῆς πολιτοφυλακῆς*, σ. 63.

12. ASV, *ὅ.π.*, filza 1070, rubrica 144 καί filza 1120, dispaccio 142.

13. Ἰωάννης Κ. Βασδραβέλλης, «Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης κατά τόν ΙΖ' αἰῶνα», *Προσφορά εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδην ἐπί τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τῆς καθηγεσίας αὐτοῦ (1926-1951)*, Θεσσαλονίκη 1953, σσ. 89-94.

14. Βαρδραβέλλης, «Ὁ βομβαρδισμός τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ παρά τῶν Ἐνετῶν», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθῆναι 1953, σσ. 420-425. Πρβ. Ἀλέξανδρος Ν. Λέτσας, *Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης*, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1961-1963, βλ. τ. 1, σ. 345.

15. Βαρδραβέλλης, «Ὁ βομβαρδισμός», σσ. 422-423.

16. Γιά τήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ βλ. Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου, «Ἀρχιτεκτονικά γλυπτά ἀπό τόν Ἅγιο Μηνᾶ Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά τοῦ 10ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας*, ἐκδ. Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 225-240. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική ἀρχιτεκτονική στή Θεσσαλονίκη κατά τήν τελευταία φάση τῆς τουρκοκρατίας (1839-1912)*, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 87-143 (ἰδίως 95), 441, 443-444, 446-447, 449-452, 454-456, 458-461, 471-475, 477-485, 493.

17. Πρβ. A.E. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, translation by T.F. Carney, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 81-92 κ.ἑξ. Ἀπόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης 316 π.Χ.-1983*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 232-262 κεξ. Ἰωάννης Κ. Χασιώτης, «Τουρκοκρατία (δημογραφική, οἰκονομική καί κοινωνική ἐξέλιξη)», *Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 91-110, ἰδίως 92-96, 100-104.

18. Οἱ μαρτυρίες γιά τήν ὕπαρξη βενετικοῦ προξενείου στή Θεσσαλονίκη καλύπτουν τά ἔτη 1277-1430, 1482, 1586, 1710, 1718-1720, 1725, 1729, 1740-1797. Βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Τό ἐν Θεσσαλονίκη βενετικόν προξενεῖον καί τό μετά τῆς Μακεδονίας ἐμπόριον τῶν Βενετῶν», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τ. 8 (1911), σσ. 206-228· ἀναδημοσίευση: *Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον* 1912, σσ. 227-241. Πρβ. Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 146 κεξ., 209 κεξ. Βασδραβέλλης, «Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης», *ὅ.π.*, σ. 90.

Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου

Ρόλος, λειτουργία και αντιστάσεις της Εφορείας των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Θεσσαλονίκης*

Από την κοινοτική αυτοδιοίκηση και αυτοδιαχείριση στην κρατική μέριμνα και το συγκεντρωτισμό (1912-1931)

Ο ρόλος, η λειτουργία και η πολυδιάστατη συμβολή της Εφορείας των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική διάσταση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, που δεν έχει ακόμα μελετηθεί και αποτιμηθεί ικανοποιητικά. Η σύνθεση των Εφορειών και το εύρος των αρμοδιοτήτων τους, η κοινωνική προέλευση των μελών, οι αγώνες που κατέβαλαν οι περισσότερες ελληνικές κοινότητες για την εξασφάλιση των οικονομικών πόρων που απαιτούσαν η εύρυθμη λειτουργία και η πρόοδος των σχολείων, οι σχέσεις με την Εκκλησία και την οθωμανική διοίκηση αποτελούν θέματα που πρέπει να μελετηθούν συστηματικά, για να φωτιστούν όλες οι πτυχές της αξιόλογης εκπαιδευτικής δραστηριότητας του ελληνισμού στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας[1].

Μετά το 1912, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μεταβατικό στάδιο της ένταξης των σχολείων των "Νέων Χωρών" στο εκπαιδευτικό πλαίσιο του κράτους, θέμα που, επίσης, δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά. Δεν είναι γνωστές οι διαδικασίες ένταξης και ενσωμάτωσης του κοινοτικού πλαισίου οργάνωσης και διοίκησης των σχολείων στο ελλαδικό κρατικό συγκεντρωτικό σύστημα, η φιλοσοφία και οι προτάσεις των εμπλεκόμενων φορέων, ούτε οι αντιστάσεις και οι συγκρούσεις που τυχόν προκλήθηκαν κατά τη μεταβατική αυτή περίοδο.

Μαθήτριες του ανωτέρου Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης, 1911 (ιδιωτική συλλογή).

Για τη διερεύνηση των θεμάτων που έχουν σχέση με το ρόλο, την παρουσία και τις αντιστάσεις της Εφορείας των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο 1912-1931 χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω πηγές και το πλούσιο αρχειακό υλικό που, ευτυχώς, έχει διασωθεί.

α) Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.
β) Αρχείο της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας.
γ) Αρχεία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Θεσσαλονίκης.
δ) Εφημερίς της Κυβερνήσεως των ετών 1912-1937.

Για να κατανοηθούν όμως με πληρότητα οι διεργασίες που συντελούνται στο επίπεδο της εκπαίδευσης μετά το 1912, είναι, πιστεύουμε, απαραίτητο να διαγραφεί, πολύ συνοπτικά, το πλαίσιο λειτουργίας της Εφορείας των σχολείων κατά την προηγούμενη περίοδο. Στον Κανονισμό της Ελληνικής Κοινότητος Θεσσαλονίκης του 1904 προσδιορίζονται οι βασικές αρμοδιότητες της Εφορείας των Σχολείων[2]. Η Εφορεία αποτελούσε, κατά την ύστερη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, τον υπεύθυνο φορέα για την οργάνωση, τη συντήρηση και τη λειτουργία των σχολείων, αφού στα μέλη της ανατίθεται η οικονομική διαχείριση, η διοικητική εποπτεία, αλλά και σημαντικός ρόλος σε θέματα εσωτερικής λειτουργίας των σχολικών ιδρυμάτων όλων των βαθμίδων. Προσλαμβάνει τους εκπαιδευτικούς και αξιολογεί το διδακτικό τους έργο, συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση των προγραμμάτων, επιθεωρεί τα σχολεία, εγκρίνει τα διδακτικά βιβλία, συμμετέχει ενεργά στις δημόσιες προφορικές εξετάσεις των μαθητών και μαθητριών, υπογράφει, μαζί με το διδακτικό προσωπικό του σχολείου, τους τίτλους σπουδών και, τέλος, επιβάλλει πειθαρχικές ποινές στους εκπαιδευτικούς και τους εκπαιδευόμενους. Οι αρμοδιότητες της Εφορείας των Σχολείων των Ελληνικών Κοινοτήτων όμως πρέπει να ιδωθούν, ιδιαίτερα από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής, σε σχέση με το ευρύτερο διοικητικό πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας και, οπωσδήποτε, σε συνάρτηση με το

ρόλο τον οποίο διαδραμάτισε και το εκπαιδευτικό πλαίσιο που διαμόρφωσε κατά την περίοδο αυτή το Πατριαρχείο και —εμμέσως— το ελληνικό κράτος. Το θέμα αυτό χρήζει, οπωσδήποτε, βαθύτερης διερεύνησης· ωστόσο, μια πρώτη αναδίφηση στις πηγές που ακολούθησαν τη δημοσίευση των Εθνικών Κανονισμών φανερώνει ότι στον ελληνισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας λειτουργεί ένα εκπαιδευτικό δίκτυο αποκεντρωτικού και αυτοδιαχειριστικού χαρακτήρα, το οποίο όμως εποπτεύεται σταθερά και παίρνει τις βασικές κατευθυντήριες αρχές από το Πατριαρχείο, μέσω των κατά τόπους Μητροπόλεων. Το πλαίσιο των σχέσεων των κοινοτήτων με το θρησκευτικό κέντρο διευρύνεται ή περιορίζεται —σε μεγαλύτερο η μικρότερο βαθμό— ανάλογα με τη χρονική στιγμή και τις σχέσεις Πατριαρχείου-οθωμανικού κράτους[3]. "Η συνεργασία θρησκευτικών και πολιτικών συσσωματώσεων", κατά τον Ν. Πανταζόπουλο", συμβάλλει δημιουργικά στην πραγμάτωση κοινής πολιτικής, της οποίας χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι το προηγμένο ανθρωπιστικό-κοινωνικό περιεχόμενο... Η συντήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας, η ίδρυση σχολείων, η εισαγωγή στην εκπαίδευση του κριτηρίου της άμιλλας, η περίθαλψη των αδυνάτων, η καταξίωση των ανθρώπινων ελευθεριών, με άλλα λόγια η βελτίωση των συνθηκών και της ποιότητας της ζωής, αποτελούν πρωτεύοντες στόχους της κοινοτικής πολιτικής"[4]. Παρόμοια εκτίμηση για την πολυδιάστατη συμβολή των κοινοτήτων καταγράφεται και σε Λογοδοσία της Εφορείας των Σχολείων της Θεσσαλονίκης, όπου τονίζεται με έμφαση ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι Έφοροι στην περίοδο της τουρκοκρατίας[5]:

"...αμείβοντες επαξίως και αξιοπρεπώς τους αξίους λειτουργούς, απορρίπτοντες δε τους αναξίους, με την ευγενή άμιλλαν ην ανέπτυσσον μεταξύ διδασκόντων, μεταξύ των διδασκομένων και μεταξύ αυτών των Κοινοτήτων, ποία δηλ. να έχη τα καλλίτερα σχολεία και τους καλλιτέρους διδασκάλους, κατώρθωσαν ώστε και διδακτήρια κατάλληλα να ανεγερθώσιν εν εκάστη Κοινότητι και οι πόροι αυτών πλουσιοπαρόχως να αυξηθώσι και ευεργέται αυτών άπειροι να δημιουργηθώσι".

Μέσα στο ευρύτερο αυτό διοικητικό, θρησκευτικό και εθνικό πλαίσιο ανάπτυξης και πολυδιάστατης παρουσίας του κοινοτισμού, η Ορθόδοξη Ελληνική Κοινότητα Θεσσαλονίκης αναπτύσσει, κατά τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας, μια ιδιαίτερα αξιόλογη εκπαιδευτική δραστηριότητα και κατορθώνει να δημιουργήσει, με τη συμβολή της Εκκλησίας και των μελών της, σημαντική σχολική περιουσία. Από τον προϋπολογισμό των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Θεσσαλονίκης 1912-1913 παραθέτουμε τις σελίδες των εσόδων, για να φανούν οι πόροι των σχολείων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και να αναδειχθεί η συστράτευση όλων των φορέων και των μελών της κοινότητας για την υπόθεση της εκπαίδευσης (Πίν. 1). Η κινητοποίηση αυτή της Εκκλησίας και των μελών της Ελληνικής Κοινότητας στη Θεσσαλονίκη οδήγησε —μέσα από συχνές εσωτερικές συγκρούσεις και αμφισβητήσεις όσον αφορά σε θέματα συμμετοχής στα κοινά, αξιοκρατίας και διαφάνειας στη διαχείριση της κοινοτικής περιουσίας— στη διαμόρφωση ενός πυκνού εκπαιδευτικού δικτύου, που περιελάμβανε σχολεία όλων των βαθμίδων και σημαντικό αριθμό μαθητών και μαθητριών, όπως φαίνεται από τα αναλυτικά στοιχεία του σχολικού έτους 1912-13 (Πίν. 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι. Προϋπολογισμός των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Θεσσαλονίκης 1912-13

Έσοδα	
Από τόκους Κληροδοτημάτων	**Γρόσια**
Εκ Παρισίων Ιωάννου Ν. Παππάφη	32.500
Εξ Αθηνών Ι. Τοσίτσα, Δ. Ρογκότη, Ι. Σιμώττα, Β. Παπάζογλου	17.000
Εκ Μόσχας Διαφόρων ευεργετών	5.500
Εκ Βιέννης Θ. Δούμπα	2.500
	57.500
Από ενοίκια κτημάτων	
Οικίας Ιταλικής Σχολής	21.437,20
Οικίας Ελληνικού Προξενείου	18.000
Οικιών Φραγκίνη	
οικία Βουλεβάρ εις Π. Νέδον	4.000
οικία Παναγούδας εις Ι. Κοίδην	2.600
οικία Παναγούδας εις Ηλ. Φιλιππίδην	1.400
	8.000
Εκκλησίας Αγ. Αντωνίου	3.600
Μαγαζείων Αγ. Μηνά (οδός Γιαλάδικα)	
εις Moise Aelion	15.000
εις Βεμβενίλα και Ασσέο	10.000
εις Κ.Θ. Νίτην	3.700
εις Λ. Αβραβανέλ	3.700
εις Μ. Αμαράζη	3.700
εις Σουστιέλ Ασσέρ	3.700
εις Γιακώ Σαλτιέλ	3.700
εις Σίμον Μπέζια	3.700
εις Σαμουέλ Εσπατή	3.700
εις Δαβίδ Αβραβανέλ	3.700
εις Μεναχέμ Αελιών	3.700
εις Σιντό Σαλτιέλ	3.700
εις Γιακώ Γατένιου	3.700
εις Σαμουέλ Αντσελ	3.700
εις Ραφαέλ Βεμβενίλα	8.000
εις Α.Γ. Βεμβενίλα, Σία	9.000
	56.400
Καφενείου Αγ. Μηνά εις Β. Γιώκαν	4.000
Μαγαζείων Καμπάνι	
εις Χασάν Οσμάν	3.700
εις Ιωσήφ Ακουνές	2.000
Ισχάκ Φρανσέζ	2.000
Γιακώ Εσφόρμες	2.000
Χρ. Σωτηροπούλου	1.700
Αλ. Γρακού	3.000
	14.400
Μαγαζείου Γυμνασίου εις Ν. Ξενοφωντίδην	1.600
Οικοπέδου Παλαιάς Αστικής Σχολής	
εις Αβρ. Γαβρ. Σαδικάρη	2.000
Οικίας πρώην Νηπιαγωγείου Βαρδαρίου	
εις Γ. Α. Μοδίτσην	2.400
	16.837,20
Από Δικαιώματα Μαθητών	
Εκ δικαιωμάτων εγγραφών	120.000
Εκ δικαιωμάτων απολυτηρίων	11.000
Ενδεικτικών - απολυτηρίων	6.500
Ελέγχων	2.000
	139.000
Από Γενικάς Προσόδους	
Από Επίδομα Ελληνικής Κυβερνήσεως	80.000
Παγκάριον Εκκλησίας Αγ. Μηνά	20.000
Περισσεύματα Ι. Ναών	5.000
Δίσκον των Τριών Ιεραρχών	1.000
Ενοίκιον Κίσλα	20.000
Κέρδος Κηροποιείου	25.000
Λαχείου 1912/13	50.000
	201.000
Γενικό Σύνολο	**559.837,20**

Από τα ενδεικτικά αυτά στοιχεία διαγράφεται, με σχετική ευκρίνεια, το διοικητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούσε η Σχολική Εφορεία της Ορθοδόξου Ελληνικής Κοινότητος Θεσσαλονίκης και αποτυπώνεται ο εκπαιδευτικός χάρτης της πόλης κατά το 1912-13, έτος έναρξης της διαδικασίας ενσωμάτωσης των "Νέων Χωρών" στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Η μεταβατική περίοδος που μεσολάβησε έως την οριστική ένταξη και ενσωμάτωση των κοινοτήτων στον κρατικό διοικητικό μηχανισμό είναι ιδιαίτερα μακρά, αφού οι σχετικές διαδικασίες διαρκούν μέχρι τις αρχές της τρίτης δεκαετίας του αιώνα μας. Το γεγονός αυτό φανερώνει, σε μια πρώτη εκτίμηση, ότι οι θεσμοί που λειτούργησαν σε ιδιαίτερα δύσκολες και κρίσιμες περιόδους και οι δεσμοί που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στο επίπεδο των κοινοτήτων ήταν ιδιαίτερα ισχυροί. Στην περίπτωση μάλιστα των μεγάλων ελληνικών κοινοτήτων είχαν δημιουργηθεί αξιόλογες σχολικές και κοινοτικές περιουσίες (κινητές και ακίνητες), των οποίων η διαχείριση και, συχνά, τα συμφέροντα που συνδέονταν με τη διαχεί-

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι. Πίναξ αριθμητικός των κατά το σχολικόν έτος 1912-13 εγγραφέντων εν τοις Κοινοτικοίς. Ιδιωτικοίς και Ξένοις σχολείοις ομογενών εν Θεσσαλονίκη μαθητευομένων

	Α΄ Κοινοτικά Σχολεία	**Αριθμός**	
1.	Γυμνάσιον	370	
2.	Παρθεναγωγείον (Γυμνασίου, Αστ. Σχολής, Νηπ.)	750	
3.	Κεντρική Αστική Σχολή	360	
4.	Ιωαννίδειος Αστική Σχολή	280	
5.	Σχολή Αγ.Τριάδος (μετά νήπιων)	370	
6.	Ορφανοτροφείον	104	
7.	Σχολή Βαρδαρίου (μετά των νηπίων)	319	
8.	Σχολή Αναλήψεως (μετά των νήπιων)	475	
9.	Νηπιαγωγείον Αγ. Θεοδώρας	26	
10.	Νηπιαγωγείον Ιπποδρομίου	170	
11.	Νηπιαγωγειον Βλατέων	51	3.275
	Β΄Διδασκαλείον		
	Διδασκαλείον	65	65
	Γ΄ Ομονενή ιδιωτικά σχολεία		
	Λύκειον Στεφάνου Νούκα	165	
	Πρότυπον Παρθ. Στεφάνου Νούκα	150	
	Λύκειον Αθ. Κωνσταντινίδου	160	475
	Δ΄ Ξέναι Σχολαί		
	Γερμανική Σχολή	45	
	Σχολή των Freres	50	
	Σχολή Καλογραιών (Sœurs) Φραγκομαχαλά	50	
	Mission Laïque	55	
	Γερμανικόν Λύκειον	15	
	Σχολή Καλογραιών (Sœurs) Πύργος	45	260
	Το όλον	4.075	

Εκ της Ι. Μητροπόλεως

ριση αυτή, υπαγόρευσαν τη μεγαλύτερη διάρκεια του μεταβατικού σταδίου υπαγωγής της εκπαίδευσης στον κρατικό έλεγχο. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όμως, η μακρόχρονη αυτή διαδικασία ενσωμάτωσης των σχολείων καταδεικνύει και μια σχετική ευαισθησία του κράτους απέναντι στη μακραίωνη κοινοτική εμπειρία των "Νέων Χωρών" και φανερώνει την προσπάθεια που καταβάλλεται για μια σταδιακή μετάβαση από τον κοινοτισμό προς τον κρατικό έλεγχο και το συγκεντρωτισμό. Το αρχειακό υλικό και οι νομοθετικές ρυθμίσεις επιτρέπουν να καταγραφεί: α) η σταδιακή αφομοίωση της εκπαίδευσης των "Νέων Χωρών" μέσα από μια μακρόχρονη πορεία ενσωμάτωσης του κοινοτικού εκπαιδευτικού δικτύου στον κρατικό έλεγχο και β) οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν κατά τη διαδικασία αυτή στην Εφορεία των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων Θεσσαλονίκης.

Διαδικασία σταδιακής ενσωμάτωσης και τελικής αφομοίωσης των σχολείων των "Νέων Χωρών" (1912-1931)

Αντιδράσεις και αντιστάσεις της Εφορείας των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων Θεσσαλονίκης

Με βάση τις νομοθετικές ρυθμίσεις της περιόδου και το αρχειακό υλι-

κό που διασώθηκε, διακρίνονται, εντελώς σχηματικά, τρεις επιμέρους φάσεις στη μακρόχρονη διαδικασία υπαγωγής των σχολείων των ελληνικών κοινοτήτων στο κεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα. Κατά την *πρώτη φάση (1912-1914)* διατηρείται η κοινοτική εκπαιδευτική πρακτική, κατά τη *δεύτερη φάση (1914-1920)* καταγράφονται οι πρώτες προσπάθειες ενσωμάτωσης των σχολείων με τη συνύπαρξη αρμοδιοτήτων κοινότητας-κράτους σε θέματα διοίκησης της εκπαίδευσης, προσωπικού των σχολείων και διαχείρισης των σχολικών πόρων, ενώ η *τρίτη φάση (1920-1931)* αποτελεί τον επίλογο της διαδικασίας ενσωμάτωσης με την καθιέρωση ομοιόμορφου εκπαιδευτικού συστήματος και την οριστική διευθέτηση των θεμάτων που έχουν σχέση με τις κοινοτικές και σχολικές περιουσίες. Ως καταληκτική χρονολογία τίθεται το 1931, επειδή τη χρονιά αυτή δημοσιεύεται το Διάταγμα με το οποίο καθιερώνεται ο νέος θεσμός των Σχολικών Εφορειών. Πιο αναλυτικά:

Α΄ φάση, 1912-1914: Διατήρηση της κοινοτικής εκπαιδευτικής πρακτικής

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του τότε υπουργού Παιδείας Ι. Τσιριμώκου, διατηρήθηκε, επί δύο συνεχόμενα σχολικά έτη (το 1912-13 και το 1913-14), "σιωπηρώς", το εκπαιδευτικό σύστημα των "Νέων Χωρών", όπως αυτό είχε διαμορφωθεί κατά την προγενέστερη περίοδο[6]. Στο σχετικό κείμενο διαγράφεται καθαρά ο προβληματισμός της Πολιτείας αναφορικά με τις διαδικασίες ενσωμάτωσης της κοινοτικής εκπαίδευσης στην κρατική διοίκηση και επισημαίνεται ότι κατά τη διαδικασία της ενσωμάτωσης αυτής τη σημαντικότερη δυσκολία αποτελούσαν οι ουσιαστικές διαφορές στη δομή των δύο εκπαιδευτικών συστημάτων. Το θέμα απαιτεί οπωσδήποτε ενδελεχή συγκριτική μελέτη· όμως, ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η διαφοροποίηση στη διάρθρωση των σχολείων. Συγκεκριμένα, στον υπόδουλο ελληνισμό είχε καθιερωθεί (κυρίως στα αστικά κέντρα) το βασικό σχήμα **εξαετής πρωτοβάθμια εκπαίδευση** (Αστικές Σχολές) και **εξαετής δευτεροβάθμια εκπαίδευση** (Γυμνάσια), ενώ στο ελεύθερο κράτος επικρατούσε η διαίρεση τετραετές Δημοτικό Σχολείο, τριετές Ελληνικό και τετραετές Γυμνάσιο. Λαμβάνοντας υπόψη την εμφανή αυτή διαφοροποίηση στη δομή της εκπαίδευσης και έχοντας ως βασικό στόχο τη νομοθετική κάλυψη των σχολείων των "Νέων Χωρών", ο Υπουργός Παιδείας Ι. Τσιριμώκος ρυθμίζει με το Διάταγμα της 1ης Σεπτεμβρίου 1913 τα προγράμματα μαθημάτων όλων των τύπων των Δημοτικών Σχολείων (εξατάξια, πεντατάξια, τετρατάξια κτλ.), χωρίς να χρησιμοποιεί όμως τον όρο "Αστικές Σχολές".

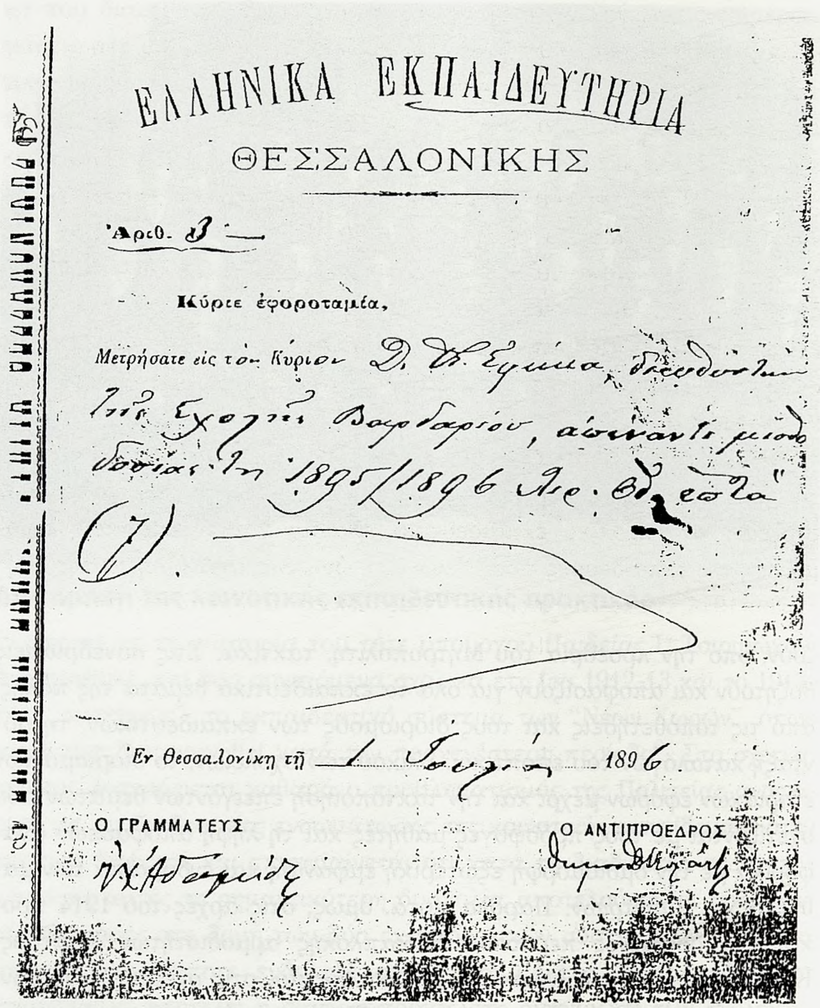
Από το 1912 ως το 1914 συνεχίζεται και στη Θεσσαλονίκη η εκπαιδευτική πρακτική της προηγούμενης περιόδου, με αποτέλεσμα η δομή του εκπαιδευτικού συστήματος να παραμένει αμετάβλητη. Τα σχολεία συνεχίζουν τη λειτουργία τους χωρίς καμιά διαφοροποίηση, και ο Μητροπολίτης με την Εφορεία διατηρούν την ευθύνη για τη συντήρηση, τη λειτουργία και την εποπτεία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της πόλης, όπως διαφαίνεται στα πρακτικά των συνεδριάσεων (1912-1914)7. Την Εφορεία των Σχολείων αποτελούν κατά το σχολικό έτος 1913-14 οι Π. Συνδίκας, Κατακάλου (ιατρός), Α. Παπάζογλου και Ι. Αδαμίδης, οι οποίοι διαχειρίζονται τη σχολική περιουσία και συνεδριά-

Τελειόφοιτοι Γυμνασίου Θεσσαλονίκης με τους καθηγητές τους, Ιούνιος 1911 (ιδιωτική συλλογή).

ζουν, υπό την προεδρία του Μητροπολίτη, τακτικά. Στις συνεδριάσεις συζητούν και αποφασίζουν για όλα τα εκπαιδευτικά θέματα της πόλης, από τις τοποθετήσεις και τους διορισμούς των εκπαιδευτικών, τη σύνταξη καταλόγων του εποπτικού υλικού των σχολείων, το διορισμό των ενοριακών εφόρων μέχρι και την τακτοποίηση επειγόντων θεμάτων που σχετίζονται με τους πρόσφυγες μαθητές και τη λήψη αποφάσεων αναφορικά με την ομοιόμορφη εξωτερική εμφάνιση και ενδυμασία των μαθητών και μαθητριών. Παρόλα αυτά, όμως, στις αρχές του 1914 προκύπτουν ορισμένες περιπτώσεις διαπλοκής αρμοδιοτήτων Κράτους-Κοινότητας και διακρίνονται οι πρώτοι τριγμοί στις σχέσεις κρατικών-κοινοτικών φορέων. Πριν ακόμα να δημοσιευτούν οι βασικές νομοθετικές ρυθμίσεις του 1914 για τα εκπαιδευτικά θέματα των "Νέων Χωρών", οι πρώτες αντιδράσεις αρχίζουν να γίνονται αισθητές στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Για παράδειγμα, σύμφωνα με απόσπασμα πρακτικού της 4ης Φεβρουαρίου 1914, η Εφορεία διαμαρτύρεται στο Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Εμμ. Ρέπουλη για παρεμβάσεις του Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης, του γνωστού φιλολόγου Παντελή Κοντογιάννη, στις εκπαιδευτικές της αρμοδιότητες, γιατί έκρινε ότι παρακάμφθηκε κατά το διορισμό δασκάλας στο Παρθεναγωγείο της πόλης, αφού η τοποθέτηση της παραπάνω δασκάλας έγινε, μέσω του Επιθεωρητή, από το Τμήμα Παιδείας της Γενικής Διοίκησης. Η ενέργεια αυτή θεωρήθηκε ότι θίγει "και αυτήν την υπόστασιν της Εφορείας", απειλήθηκε παραίτηση "σύσσωμος" των μελών και ο Μητροπολίτης προέβη σε αρκετά καυστικές δηλώσεις: "Ατυχώς ευρισκόμεθα **προ νέου διαβήματος** του Τμήματος της Παιδείας μαρτυρούντος ότι ου μόνον αι υποδείξεις της Α. Εξοχότητος, **εάν εγένοντο**, δεν ελήφθησαν υπ΄ όψιν αλλά και τούτ' αυτό κατάφωρον επέμβασιν και μη αναγνώρισιν Μητροπόλεως και Εφορείας". Στις δηλώσεις του Μητροπολίτη γίνεται σαφής αναφορά σε προηγούμενα "διαβήματα" παρέμβασης και παράκαμψης των αρμοδιοτήτων της Σχολικής Εφορείας και διαφαίνεται πως ήδη από την πρώτη περίοδο άρχισε να αμφισβητείται από τις κοινοτικές αρχές της πόλης η ειλικρίνεια του κρατικού φορέα.

Ένταλμα πληρωμής εκπαιδευτικού από τη σχολική εφορεία (1896).

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Άριθ. 3

Κύριε έφοροταμία,

Μετρήσατε είς τόν Κύριον ... 1895/1896 ...

Έν Θεσσαλονίκη τῇ 1 ... 1896

Ο ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

Ο ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

Β΄ φάση, 1914-1920: Συνύπαρξη αρμοδιοτήτων Κοινότητας - Κράτους

Κρατική παρέμβαση στη διοίκηση της εκπαίδευσης, μέριμνα για το προσωπικό των σχολείων, διαχείριση των σχολικών πόρων. Αντιδράσεις της Εφορείας των Σχολείων Θεσσαλονίκης.

Η μη ψήφιση από τη Βουλή των Νομοσχεδίων που είχε υποβάλει το Νοέμβριο του 1913 ο υπουργός Παιδείας Ι. Τσιριμώκος αποτελεί γεγονός με καθοριστική επίδραση στο υπό διερεύνηση θέμα. Τούτο γιατί η προβλεπόμενη από τα εν λόγω νομοσχέδια δομή του εκπαιδευτικού συστήματος παρουσίαζε πολλά κοινά σημεία με την οργάνωση των κοινοτικών σχολείων των "Νέων Χωρών" (εξαετής πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, Αστικά Σχολεία, Εμπορικές και Πρακτικές Σχολές) και, όπως φαίνεται από τα κείμενα των εισηγητικών εκθέσεων, είχαν ληφθεί σοβαρά υπόψη τα θετικά και αρνητικά στοιχεία των δύο συστημάτων και οι δυνατότητες σύζευξής αυτών[8]. Όλα αυτά, βέβαια, μέσα στο πλαίσιο της φιλοσοφίας που είχε ως κεντρικό στόχο τη βαθμιαία αφομοίωση της εκπαίδευσης των "Νέων Χωρών".

Μετά το 1914 είναι εμφανής η απόπειρα σύζευξης και συνύπαρξης διοικητικών αρμοδιοτήτων Κράτους και Κοινότητας. Μπορεί να χαρακτηρισθεί ως η περίοδος εμφανούς παρεμβατικής πολιτικής από την πλευρά του Κράτους, αλλά και ως η περίοδος της αναμονής, των συμβιβασμών και, ταυτόχρονα, των αντιστάσεων και των συγκρούσεων από την πλευρά της Εφορείας των Σχολείων. Μέλη της Εφορείας στη Θεσσαλονίκη είναι κατά τα σχολικά έτη 1915-'16 έως 1919-'20 οι εξής γνωστοί εκπρόσωποι του εμπορικού, επιχειρηματικού, επιστημονικού και πνευματικού κόσμου της πόλης: Θ. Μουδόπουλος, Γ. Πεντζίκης, Ν. Μάνος, Α. Μαργαρόπουλος, Αλ. Ανθίδης, Ξεν. Παιονίδης. Ι. Ιεροδιακόνου, Λάζ. Θεοδωρίδης και Ι. Διακάκης. Η πληρότητα των Πρακτικών της Εφορείας επιτρέπει να σχηματιστεί μια σαφής εικόνα όσων διαδραματίστηκαν κατά τη μεταβατική αυτή περίοδο στις σχέσεις κοινότητας-κράτους.

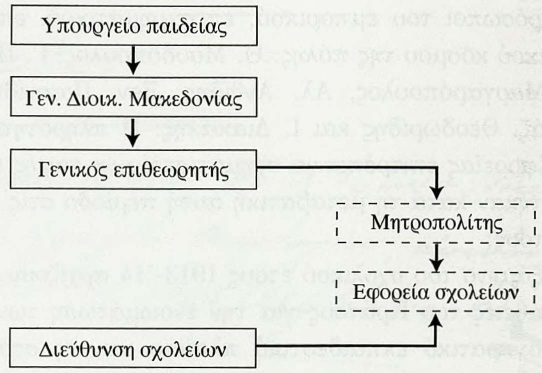
Στο β΄ εξάμηνο του σχολικού έτους 1913-'14 αρχίζουν οι συστηματικές προσπάθειες του Κράτους για την ενσωμάτωση των κοινοτικών σχολείων στο κρατικό εκπαιδευτικό πλαίσιο και τη σταδιακή αφομοίωση της εκπαίδευσης των "Νέων Χωρών". Με το Διάταγμα της 28ης Μαΐου 1914 επεκτείνονται στις "Νέες Χώρες" οι διατάξεις του Ν. 240 "Περί διοικήσεως της δημοτικής και μέσης εκπαιδεύσεως".[9] Στο άρθρο 1 του Ν. 240 καθορίζεται η διοικητική δομή του εκπαιδευτικού συστήματος ως ακολούθως:

"Την εποπτείαν και διοίκησιν της δημοτικής και μέσης εκπαιδεύσεως έχει ο επί των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως υπουργός διενεργών αυτήν δια του εκπαιδευτικού συμβουλίου, των εποπτικών συμβουλίων και των επιθεωρητών και διευθυντών των σχολείων".

Καθίσταται σαφές ότι στη διοικητική ιεραρχία που καθιερώνεται με το νόμο 240 **(Υπουργός Παιδείας, Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, Εποπτικά Συμβούλια, Επιθεωρητές, Διευθυντές σχολείων)** δε γίνεται καμιά αναφορά στο ρόλο των εκκλησιαστικών και των κοινοτικών διοικητικών οργάνων των "Νέων Χωρών". Κατά τον Ι. Τσιριμώκο, όμως, δε *"συμφέρει"* να εφαρμοσθεί *"απαρεγκλίτως"* και χωρίς ορισμένες τροποποιήσεις ο Ν. 240 στις Νέες Χώρες. Με βάση το πνεύμα του νόμου αυτού κατανέμονται στη συνέχεια όλα τα σχολεία —παλαιών και "Νέων Χωρών" του βασιλείου— σε εκπαιδευτικές περιφέρειες. Τα σχολεία της Θεσσαλονίκης υπάγονται στη Γ΄ Εκπαιδευτική Περιφέρεια, πρώτος δε Γενικός Επιθεωρητής της περιφέρειας αυτής τοποθετήθηκε ο Ι. Χαντέλης.

Τον Ιούλιο του 1914 ρυθμίζονται θέματα σχετικά με τα διδακτικά βιβλία: Διάταγμα "Περί επεκτάσεως των ισχυόντων νόμων και Β. Διαταγμάτων περί διδακτικών βιβλίων εις τας γενικάς διοικήσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Κρήτης, των νήσων του Αιγαίου και την διοίκησιν Σάμου"[10]. Αξιοπρόσεχτο είναι ότι το Διάταγμα αυτό κοινοποιείται με ειδική εγκύκλιο του υπουργού Παιδείας Ι. Τσιριμώκου προς τους Γενικούς Διοικητάς Μακεδονίας, Ηπείρου, Κρήτης και Νήσων Αιγαίου. Ο Γενικός Επιθεωρητής Θεσσαλονίκης, στη συνέχεια, παραπέμπει τα σχετικά έγγραφα στους Μητροπολίτες —Θεσσαλονίκης, Βεροίας, Βοδενών, Σερρών, Φλωρίνης, Κασσανδρείας— και στους επισκόπους —Αρδαμερίου, Ιερισσού, Καμπανιάς, Κίτρους και Πολυανής— με την παράκληση να ενημερώσουν τις Σχολικές Εφορείες και τις Διευθύνσεις των σχολείων. Από τις παραπάνω ενέργειες γίνεται εμφανής η προσπάθεια λει-

τουργίας ενός διοικητικού μηχανισμού του οποίου η διάρθρωση περιλαμβάνει κρατικά και κοινοτικά στοιχεία: **Υπουργός Παιδείας, Γενικός Διοικητής Μακεδονίας, Γενικός Επιθεωρητής, Μητροπολίτης, Σχολική Εφορεία, Διεύθυνση σχολείων.**

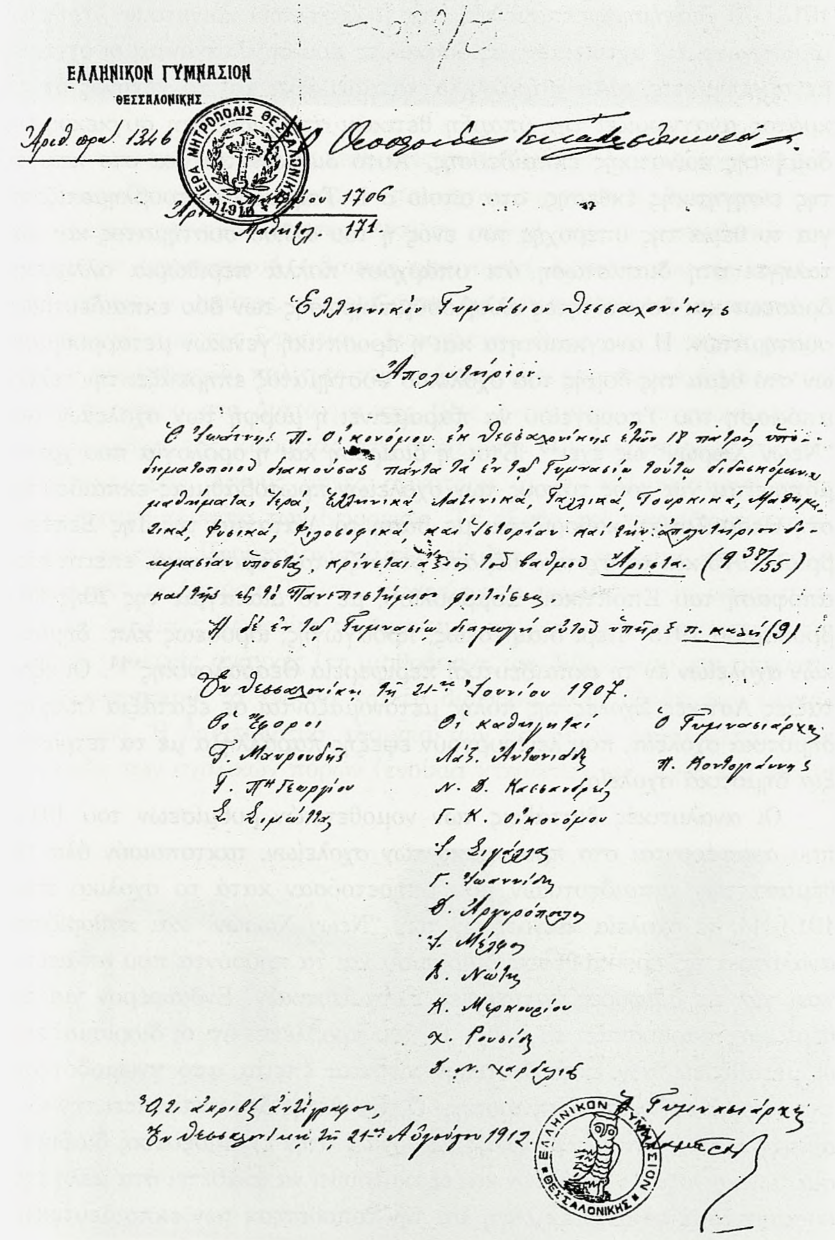
Σχήμα 1. Διοίκηση Σχολείων «Νέων Χωρών» (1914).

Μετά την καθιέρωση ομοιόμορφου συστήματος στη διοίκηση της εκπαίδευσης ρυθμίζονται από το κράτος τα θέματα διορισμού και μισθοδοσίας των εκπαιδευτικών και, κατ' επέκταση, της διαχείρισης των σχολικών πόρων. Σχετικές ρυθμίσεις περιλαμβάνονται στο Διάταγμα της 19ης Αυγούστου 1914 "Περί του προσωπικού των σχολείων της δημοτικής και μέσης εκπαιδεύσεως των Νέων Χωρών", το οποίο επικυρώνεται με το Νόμο 402 της 17ης Νοεμβρίου 1914[11]. Οι σημαντικές αυτές νομοθετικές παρεμβάσεις προκάλεσαν πολλές και έντονες αντιδράσεις από την πλευρά της Σχολικής Εφορείας, καθώς αναφέρονται σε θέματα που αποτελούσαν στο κοινοτικό πλαίσιο βασικές αρμοδιότητές της, στο διορισμό δηλαδή και τον τρόπο μισθοδοσίας των εκπαιδευτικών. Σύμφωνα με τον υπουργό Παιδείας, κρίνεται απολύτως απαραίτητο να δοθεί από την πολιτεία προτεραιότητα στη ρύθμιση θεμάτων που έχουν σχέση με τους εκπαιδευτικούς, επειδή "το διδακτικόν προσωπικόν των σχολείων των νέων χωρών υπηρετεί υπό όρους όντως λίαν δυσμενείς ώστε και το συμφέρον της εκπαιδεύσεως και η φιλανθρωπία και η αξιοπρέπεια του κράτους να μη επιτρέπη την επί πλέον παράτασιν του καθεστώτος τούτου"[12]. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα ιδιαίτερα ανταγωνιστικό, οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των εκπαιδευτικών στις κοινότητες του ελληνισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν, συχνά, ιδιαίτερα δύσκολες· πολύπλευρη ταλαιπωρία και ανασφάλεια (επαγγελματική, προσωπική και οικογενειακή), πολύμηνες μετακινήσεις και οδοιπορικά στον ευρύτερο χώρο της βαλκανικής, συνεχείς προσπάθειες για την κατ' έτος ανανέωση των συμβολαίων, μη έγκαιρη κατάβολή των μισθών, αναίτιες —συχνά και ακατανόητες— απολύσεις και μη ανανεώσεις συμβολαίων, μη αξιοκρατικά κριτήρια πρόσληψης, έλλειψη οποιασδήποτε ασφάλισης αποτελούν τα κυριότερα αρνητικά, για τους εκπαιδευτικούς, στοιχεία του κοινοτικού συστήματος. Τις ελλείψεις αυτές στοχεύει να καλύψει το κράτος με τις ρυθμίσεις του Διατ. της 19ης Αυγούστου 1914, που περιλαμβάνουν τα εξής:

Άρθρον 1. Τα σχολεία της δημοτικής και μέσης εκπαιδεύσεως των "Νέων Χωρών" του Κράτους διατηρούνται υπό την σημερινήν αυτών μορφήν, δυνάμενα δια Β. Διατάγματος, προτάσει του εκπαιδευτικού συμβουλίου, να μεταρρυθμισθώσι κατά τους κειμένους νόμους ή να καταργηθώσι.

Άρθρον 2. Το εν υπηρεσία μέχρι της λήξεως των μαθημάτων κατά το σχολικόν έτος 1913-14 διδακτικόν προσωπικόν των σχολείων των "Νέων Χωρών" διορίζεται άνευ άλλης διατυπώσεως εις τας αυτάς θέσεις, εφ' όσον έχει τα εν τω επομένω άρθρω αναγραφόμενα προσόντα.

Άρθρον 6. Οι κατά τας ανωτέρω διατάξεις αναγνωριζόμενοι δύνανται εφεξής να διορίζωνται και μετατίθενται απανταχού του Κράτους. Οι διορισμοί και αι μεταθέσεις γίνοντι και εν ταις νέαις χώραις κατά τας ισχυούσας διατάξεις, αλλά μετά γνωμοδότησιν της οικείας εφορείας ή

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΓΥΜΝΑΣΙΟΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ελληνικόν Γυμνάσιον Θεσσαλονίκης

Απολυτήριον.

Εν Θεσσαλονίκη τη 21η Ιουνίου 1907.

Οι έφοροι — Οι καθηγηταί — Ο Γυμνασιάρχης

Απολυτήριο του ελληνικού γυμνασίου, με τις υπογραφές των εφόρων (1912).

επιτροπής, όπου υφίσταται τοιαύτη, τασσομένης προς τούτο υπό του επιθεωρητού προθεσμίας ουχί βραχυτέρας των 8 ημερών.

Με το Νόμο 402 της 17ης Νοεμβρίου 1914 επέρχονται οι εξής, ιδιαίτερα σημαντικές, τροποποιήσεις στις ρυθμίσεις του άρθρου 8:

Άρθρον 5. Το άρθρον 8 αντικαθίσταται διά του εξής: τα έξοδα εν γένει της δημοτικής και μέσης εκπαιδεύσεως των "Νέων Χωρών" του Κράτους αναγράφονται έν τω προϋπολογισμώ των εξόδων του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, πληρώνονται δε εκ του δημοσίου ταμείου, δυνάμει χρηματικών ενταλμάτων εκδιδομένων υπό του Υπουργού ή των επιτρόπων αυτού.

Σύμφωνα με τις παραπάνω νομοθετικές ρυθμίσεις (άρθρο 1) παραμένει αμετάβλητη η δομή και η μορφή των σχολείων των "Νέων Χωρών" γιατί, όπως υποστηρίζει ο υπουργός Παιδείας Ι. Τσιριμώκος, η κυβέρνηση επεδίωκε, την εποχή αυτή, τη μεταρρύθμιση και "του εν τη παλαιά Ελλάδι κρατούντος συστήματος των σχολείων" (Νομοσχέδια 1913). Η διατήρηση, επομένως, της μορφής των κοινοτικών σχολείων υποδηλώνει τις αντικειμενικές δυσκολίες που συνεπάγονται οι σχετικές μεταρρυθμίσεις, αλλά παράλληλα καταδεικνύει και το γεγονός ότι το κράτος αναγνωρίζει την ύπαρξη θετικών στοιχείων στη συγκεκριμένη δομή της κοινοτικής εκπαίδευσης. Αυτό διαφαίνεται και στο κείμενο της εισηγητικής έκθεσης, στο οποίο ο Ι. Τσιριμώκος προβληματίζεται για το θέμα της υπεροχής του ενός ή του άλλου συστήματος και καταλήγει στη διαπίστωση ότι υπάρχουν πολλά περιθώρια αλληλεπιδράσεων και δυνατότητες αλληλοσυμπλήρωσης των δύο εκπαιδευτικών συστημάτων. Η αναγκαιότητα και η προοπτική γενικών μεταρρυθμίσεων στο θέμα της δομής του σχολικού συστήματος επηρεάζει την τελική απόφαση του Υπουργείου να παραμείνει η μορφή των σχολείων των "Νέων Χωρών" ως έχει[13]. Έτσι, η διαίρεση και η ορολογία που χρησιμοποιείται για τους τύπους των σχολείων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη καθορίζεται με βάση το Διάταγμα της 1ης Σεπτεμβρίου 1913 και τα σχετικά θέματα ρυθμίζονται νομοθετικά, έπειτα από απόφαση του Εποπτικού Συμβουλίου, με το Διάταγμα της 20ής Φεβρουαρίου 1915 "Περί διαιρέσεως, προαγωγής, ιδρύσεως κλπ. δημοτικών σχολείων εν τη εκπαιδευτική περιφερεία Θεσσαλονίκης"[14]. Οι εξατάξιες Αστικές Σχολές της πόλης μετονομάζονται σε εξατάξια (πλήρη) δημοτικά σχολεία, που λειτουργούν εφεξής παράλληλα με τα τετρατάξια δημοτικά σχολεία.

Οι αναλυτικές διατάξεις των νομοθετικών ρυθμίσεων του 1914, που αναφέρονται στο προσωπικό των σχολείων, τακτοποιούν όλα τα θέματα των εκπαιδευτικών που υπηρετούσαν κατά το σχολικό έτος 1913-'14 σε σχολεία κοινοτήτων των "Νέων Χωρών" και καθορίζουν αναλυτικά τις προϋποθέσεις διορισμού και τα προσόντα που απαιτούνται για τις διάφορες κατηγορίες εκπαιδευτικών. Ενδιαφέρον για το θέμα μας παρουσιάζει το άρθρο 6, που προβλέπει ότι οι διορισμοί και οι μεταθέσεις των εκπαιδευτικών γίνονται έπειτα από γνωμοδότηση της οικείας εφορείας ή επιτροπής. Ο νομοθέτης δεν ανακόπτει την ιδιαίτερη λειτουργία της Σχολικής Εφορείας στην εκπαιδευτική διαδικασία των κοινοτικών σχολείων και εξακολουθεί να αναθέτει στα μέλη της ουσιαστικό ρόλο στην επιλογή και την τοποθέτηση των εκπαιδευτικών

Ανώτερο Παρθεναγωγείο, 1924: καθηγητές και καθηγήτριες (Αρχείο Ν. Βουγιούκα).

όλων των βαθμίδων. Με τις επόμενες ρυθμίσεις, όμως, αναιρούνται βασικές αρμοδιότητες των Εφόρων, που έχουν σχέση με τη διαχείριση των οικονομικών της εκπαίδευσης. Από τη στιγμή που τη μισθοδοσία του διδακτικού προσωπικού —βασική οικονομική δαπάνη των σχολείων— αναλαμβάνει το κράτος, περιορίζονται εκ των πραγμάτων οι οικονομικές δικαιοδοσίες της Εφορείας. Διακρίνεται, όμως, μια συνεχώς αυξανόμενη παρεμβατική πολιτική του κράτους στα οικονομικά θέματα των σχολείων, αφού στο Διάταγμα της 19ης Αυγούστου αναγνωρίζεται ο ενεργός ρόλος της Εφορείας στη διαχείριση των οικονομικών της εκπαίδευσης, ενώ, λίγους μήνες αργότερα, ο Ν. 402 καταργεί κάθε διαχειριστική εξουσία των Εφορειών. Τα έξοδα της εκπαίδευσης αναγράφονται στον Προϋπολογισμό των εξόδων του κράτους και πληρώνονται από το Δημόσιο Ταμείο, γεγονός που φανερώνει ότι αφαιρείται από τις Σχολικές Εφορείες το δικαίωμα να καλύπτουν οικονομικά τις βασικές σχολικές ανάγκες (τη μισθοδοσία του διδακτικού και υπηρετικού προσωπικού, τα ενοίκια και τα διάφορα άλλα έξοδα των εκπαιδευτηρίων). Η διαχειριστική εξουσία των Εφορειών περιορίζεται στην είσπραξη των σχολικών πόρων (ενοίκια κτημάτων κτλ.) και την κατα-

Κεντρική Αστική Σχολή. Βρισκόταν στη γωνία των σημερινών οδών Ιασωνίδου και Παλαιολόγου (Αρχείο 34ου δημοτικού σχολείου.

βολή τους στο δημόσιο ταμείο. "Ο Νόμος 402", σχολιάζεται σε Λογοδοσία της Εφορείας των σχολείων Θεσσαλονίκης, "αίρων από των Εφόρων πάσαν ανάμιξιν εις την εκπαίδευσιν, μεταβάλλει αυτούς εις εισπράκτορας των οπωσδήποτε προσόδων των Σχολών, υποχρεουμένους να καταθέτωσι ταύτας τω Δημοσίω Ταμείω"[15]. Οι συνέπειες του περιορισμού ουσιαστικών αρμοδιοτήτων της Εφορείας θεωρούνται καθοριστικές για το μέλλον και την ποιότητα των σχολείων, αφού με τον τρόπο αυτό απομονώνεται και αποκόπτεται η εκπαίδευση από το ευρύτερο πλαίσιο της κοινότητας (γονείς, προκρίτους και Δημογέροντες).

"Και ποίον μεν είναι το διαφέρον των εισπρακτόρων και πόση η μέριμνα αυτών υπέρ της προαγωγής της υπηρεσίας των και μάλιστα η των αμίσθων τοιούτων δεν είναι ανάγκη να λεχθή. Το μόνον πρακτικόν αποτέλεσμα είναι, ότι, αιρομένης της ευθύνης και του διαφέροντος των Εφόρων, συναίρεται η ευθύνη και το διαφέρον των τε Δημογερόντων, Προκρίτων και γονέων, ους ούτοι αντιπροσωπεύουσιν, ήτοι απομακρύνονται της εκπαιδεύσεως τρία ενδιαφέροντα, οι τρεις δηλ. συντελεστικοί αυτής παράγοντες οι σκοπίμως ενεργούντες και απομένει μόνον εις, δηλαδή ο διδάσκαλος"[16].

Η Εφορεία παραπονείται εγγράφως και προφορικώς με παραστάσεις αντιπροσώπων της στους αρμοδίους για τον "ακρωτηριασμό της δικαιοδοσίας της" και επισημαίνει τη "μη σκοπιμότητα του Ν. 402". Ωστόσο, οι ενέργειές της παρέμειναν "ατελεσφόρητοι". Η εφαρμογή του Ν. 402 είχε άμεσες επιπτώσεις στην οικονομική κατάσταση των σχολείων της Θεσσαλονίκης, όπως μαρτυρούν τα στοιχεία των Απολογισμών και Γενικών Ισολογισμών της Εφορείας των ετών 1915-1920. Η εξομοίωση των λειτουργών της εκπαίδευσης "παλαιάς Ελλάδος και Νέων Χωρών" και η καταβολή της μισθοδοσίας τους από το κράτος είχε ως συνέπεια να καταργηθούν, από το σχολικό έτος 1916-17 και εξής, τα δικαιώματα εγγραφής, ενδεικτικών, απολυτηρίων και ελέγχων που αποτελούσαν ένα σημαντικό κομμάτι των εσόδων των κοινοτικών σχολείων, ενώ από την 1η Ιουλίου 1915 κατασχέθηκαν οι τόκοι των διαφόρων κληροδοτημάτων που ήταν κατατεθειμένα στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος[17]. Το ενδιαφέρον όμως των Εφόρων για τα εκπαιδευτικά θέματα της πόλης συνεχίστηκε και μετά τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων τους, οπότε, με απόφαση της Κοινοτικής Αντιπροσωπείας, τις διάφορες οικονομικές υποχρεώσεις της Εφορείας προς τα σχολεία (συντάξεις παλαιών εκπαιδευτικών, μηνιαία επιδόματα και άλλες δαπάνες) ανέλαβε να καλύπτει στο εξής το Κοινοτικό Ταμείο δια της Εφορείας. Η παρεμβατική πολιτική του κράτους στις οικονομικές δραστηριότητες της Εφορείας των Σχολείων είχε άμεσες επιπτώσεις και στη σχολική περιουσία. Μετά την εφαρμογή του Ν. 402 αποφασίζεται από την Κοινοτική Αντιπροσωπεία να επιστραφούν στους πραγματικούς δικαιούχους τα κτήματα που είχαν παραχωρηθεί προσωρινά στην Κοινότητα για τις ανάγκες των σχολείων. Πρόκειται για τα κτήρια του πρώην Νοσοκομείου (πίσω από τη Μητρόπολη), του πρώην Ελληνικού Προξενείου, για τα οικόπεδα Μαρμαράδικα επί της οδού Αγίας Σοφίας και για την Εκκλησία του Αγίου Αντωνίου. Με τον τρόπο αυτό η κοινοτική κτηματική περιουσία περιορίσθηκε στα κτήματα του Αγίου Μηνά, επί των οδών Βασιλέως Ηρακλείου και Τσιμισκή[18].

Στο τέλος του 1914, το κράτος παρεμβαίνει στο οργανωτικό πλαίσιο των επιμέρους εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και ρυθμίζει θέματα λειτουργίας των σχολικών μονάδων. Συγκεκριμένα, βάσει του Ν. 452 της 7ης Δεκεμβρίου 1914, το κράτος παρεμβαίνει σε θέματα σύστασης Σχολικών Επιτροπών και Σχολικών Ταμείων στα ιδρύματα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ, τέσσερα χρόνια αργότερα, με το Ν. 1286 της 10ης Απριλίου 1918, ρυθμίζονται τα αντίστοιχα θέματα των σχολείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης[19]. Οι συγκεκριμένες επιτροπές, τριμελείς για τα πρωτοβάθμια σχολεία και πενταμελείς για τα δευτεροβάθμια, αποτελούνται από γονείς μαθητών και μαθητριών και διορίζονται από το Νομάρχη, έπειτα από πρόταση του Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων, στην πρώτη περίπτωση, και του Γενικού Επιθεωρητή, στη δεύτερη. Βασική αρμοδιότητα των σχολικών επιτροπών αποτελεί η διαχείριση των πόρων του σχολικού ταμείου για την αντιμετώπιση των οικονομικών αναγκών των σχολείων. Στην περίπτωση των Δημοτικών Σχολείων οι ανάγκες αυτές προσδιορίζονται αναλυτικά ως εξής: "Η επισκευή, η συντήρησις και η επίπλωσις του διδακτηρίου εκάστου σχολείου της δημοτικής εκπαιδεύσεως ως και των παραρτημάτων αυτού, άτινα είναι ο σχολικός κήπος, το γυμναστήριον και η βιβλιοθήκη, η προμήθεια οργάνων διδακτικών και η λήψις εν γένει παντός μέτρου προστατεύοντος την υγείαν των μαθητών και διευκολύνοντος την πρόοδον αυτών". Σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση του Ι. Τσιριμώκου "ως προς τας σχολικάς επιτροπάς, παρατηρούμεν, ότι υφ' ον τύπον ημείς προτείνομεν ουδέποτε μέχρι τούδε ελειτούργησαν εν Ελλάδι. Η σπουδαιοτάτη διαφορά είναι, ότι πάντοτε αι σχολικαί επιτροπαί είχον και διοικητικά και εξελεγκτικά διά το έργον του διδασκάλου καθήκοντα, ενώ εν τοις έργοις των υφ' ημών συνισταμένων επιτροπειών ουδέ ίχνος τοιαύτης επεμβάσεως εις το διδασκαλικόν έργον υφίσταται"[20].

Ο Ν. 1286 κάνει ειδική μνεία στα σχολεία και στην Εφορεία των "Νέων Χωρών" και, αποδεχόμενος την προσφορά των Εφορειών στο κοινοτικό πλαίσιο λειτουργίας των σχολείων, νομιμοποιεί την παρουσία αυτού του θεσμού και ρυθμίζει τη συνέχιση του ρόλου του. Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο 6 του Ν. 1286, ορίζεται ότι οι διατάξεις για τη σύσταση σχολικών επιτροπών και ταμείων δεν έχουν άμεση εφαρμογή στη Μακεδονία, στην Ήπειρο και στα νησιά του Αιγαίου, όπου:

1. "Εις τας περιφερείας ταύτας τα κατά τον παρόντα νόμον καθήκοντα και δικαιώματα των σχολικών επιτροπών εκτελούσιν αι κατά τόπους κατά τα τέως ισχύοντα υφιστάμεναι εφορείαι των σχολείων υπό την προεδρίαν των Μητροπολιτών ή Επισκόπων ή των νομίμων αντιπροσώπων αυτών. Όπου δε δεν υφίστανται τοιαύται εφορείαι, τα ανωτέρω καθήκοντα και δικαιώματα αυτών εκτελούσιν αι κατά τα τέως ισχύοντα διοικούσαι τα σχολεία κοινοτικαί αντιπροσωπείαι ή επιτροπαί.

2. Εν αις πόλεσι των ανωτέρω περιφερειών λειτουργούσι πλείστα του ενός σχολεία της μέσης εκπαιδεύσεως εκλέγονται ισάριθμοι πενταμελείς σχολικαί επιτροπαί, εκ του διευθυντού του σχολείου ή του νομίμου αναπληρωτού αυτού και τεσσάρων γονέων ή κηδεμόνων των μαθητών, εκλεγομένων και διοριζομένων υπό των εν λόγω κοινοτικών εφορειών ή επιτροπών. Εκάστη δε των ούτω καταρτιζομένων σχολικών επιτροπών, οργανουμένη και λειτουργούσα κατά τας διατάξεις του πα-

ρόντος νόμου, διατελεί υπό την εποπτείαν της κεντρικής κοινοτικής εφορείας η επιτροπής".

Οι διατάξεις του Ν. 1286 αποτελούν σαφή νομοθετική επικύρωση του ρόλου που θα πρέπει να διαδραματίζει η Εφορεία, υπό την προεδρία του Μητροπολίτη, στα εκπαιδευτικά δρώμενα της κοινότητας, με σαφώς καθορισμένες, όμως, και πολύ περιορισμένες, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, αρμοδιότητες και εξουσίες. Στην περίπτωση των πόλεων, στις οποίες λειτουργούν περισσότερα του ενός σχολεία, η Εφορεία εκλέγει και διορίζει τα μέλη των σχολικών επιτροπών και αναλαμβάνει την εποπτεία τους, σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου. Για να δοθεί η δυνατότητα να αξιολογηθεί η βαθμιαία μεταβολή του ρόλου της Εφορείας, παρατίθενται οι κυριότερες αρμοδιότητες των σχολικών επιτροπών, όπως αυτές καθορίζονται στο άρθρο 5 του Ν. 1286: διενέργεια εράνων, μίσθωση σχολικών κτιρίων, προμήθεια διδακτικών οργάνων και επίπλων, ενίσχυση απόρων μαθητών.

Η οικονομική αυτοτέλεια και ο ουσιαστικός ρόλος που διαδραμάτιζε η Εφορεία στο κοινοτικό πλαίσιο λειτουργίας των σχολείων περιορίζεται αισθητά με τις νέες νομοθετικές ρυθμίσεις και, σύμφωνα με την εκτίμηση των ίδιων των Εφόρων, "ακρωτηριάστηκαν" οι διευρυμένες δικαιοδοσίες παρέμβασης στην εκπαιδευτική διαδικασία. Και πράγματι, ο ρόλος της Εφορείας, η οποία στο παρελθόν είχε αρμοδιότητες που κάλυπταν ουσιαστικές πλευρές της εκπαιδευτικής διαδικασίας (επιλογή και αξιολόγηση διδακτικού προσωπικού, προγράμματα μαθημάτων, διδακτικά βιβλία κ.ά.), τώρα περιορίζεται στα αποκλειστικώς διαδικαστικά θέματα και έχει την ευθύνη της κάλυψης, μόνο, των τρεχουσών αναγκών των σχολείων. Αν συνδυαστούν δε τα προηγούμενα με την αφαίρεση του δικαιώματος διαχείρισης της σχολικής περιουσίας, καθίσταται σαφές ότι οι δικαιοδοσίες της Εφορείας περιορίστηκαν δραστικά και ο ρόλος της υποβαθμίστηκε αισθητά.

Στο νέο πλαίσιο που διαμορφώνεται μετά την πληθώρα των νομοθετικών ρυθμίσεων, κυρίως κατά το β' εξάμηνο του 1914, η Εφορεία των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Θεσσαλονίκης συνεχίζει την πορεία της και την ουσιαστική προσφορά της, άλλοτε με συναινέσεις, συνεργασίες και συμβιβασμούς και άλλοτε με δυναμικές αντιδράσεις στις νέες ρυθμίσεις και συγκρούσεις με τους επάλληλους κρατικούς φορείς. Η σαφής προσπάθεια υποκατάστασης και ενσωμάτωσης κοινοτικών φορέων και μηχανισμών στο κρατικό —συγκεντρωτικό— εκπαιδευτικό σύστημα οδήγησε, συχνά, σε συγκρούσεις, οι οποίες οφείλονταν στην επικάλυψη των αρμοδιοτήτων και στις προκαλούμενες από την επικάλυψη αυτή αντιστάσεις των εμπλεκόμενων φορέων. Όλα αυτά, βέβαια, πρέπει να ενταχθούν στο ευρύτερο πλαίσιο διοικητικών ανακατατάξεων που επήλθαν μετά τη δημοσίευση του Νόμου 293 της 30ής Σεπτεμβρίου 1914 "Περί επεκτάσεως της ισχύος των ΔΝΖ και ΛΠΙΖ του 1912 νόμων περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων εις τας νέας χώρας"[21]. Με τις ρυθμίσεις αυτές, το ελληνικό κράτος "επέμενε πεισματικά να θεωρεί τις κοινότητες ως διοικητικές περιφέρειες, εξαρτημένες από το ετερόνομο Κέντρο και όχι ως αυτοδιοικούμενες περιοχές που τρέφονταν από τον αυτόνομο θεσμό της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως, ο οποίος εξέφραζε λειτουργικά τον κοινοτισμό"[22]. Στη Θεσσαλονίκη, τον Αύγουστο

του 1915, δημιουργείται οξύτητα στις σχέσεις μεταξύ της Εφορείας και του Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων, του Δημοσθένη Ανδρεάδη, αναφορικά με το θέμα του διορισμού των εκπαιδευτικών. Το γεγονός, δηλαδή, ότι το Εποπτικό Συμβούλιο αποδέχτηκε και προώθησε εισήγηση του Επιθεωρητή, η οποία ήταν διαφορετική από την αντίστοιχη πρόταση της Εφορείας, θεωρήθηκε ως πράξη προσβλητική και υποτιμητική για τα μέλη της Εφορείας και για το λόγο αυτό προχώρησαν στη διακοπή των σχέσεών τους με την Επιθεώρηση. Στην κατάσταση που δημιουργήθηκε παρεμβαίνει ο Γενικός Επιθεωρητής Ι. Χαντέλης, ο οποίος απευθύνει ειδική αναφορά στον Μητροπολίτη Γεννάδιο με την παράκληση να *"εξεύρη τρόπον διαλλαγής των διεστώτων"*[23]. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό ότι η παρουσία του Μητροπολίτη Γενναδίου στη Θεσσαλονίκη κατά τη συγκεκριμένη περίοδο αποτελεί θετικό στοιχείο για την προώθηση των εκπαιδευτικών θεμάτων, αλλά και την παράκαμψη δυσχερειών που προέκυψαν κατά το μεταβατικό αυτό στάδιο. Στο Μητροπολίτη, ως πρόεδρο της Σχολικής Εφορείας, απευθύνονται οι Γενικοί Επιθεωρητές της Εκπαίδευσης Ι. Χαντέλης και Γ. Στεφανάκης, επικαλούμενοι γνωμοδοτήσεις που αφορούν στο διορισμό και τις μεταθέσεις των εκπαιδευτικών, εισηγήσεις για το διορισμό των μελών των σχολικών επιτροπών και παρεμβάσεις προκειμένου να παρακαμφθούν διοικητικής φύσης δυσλειτουργίες. Στο Μητροπολίτη απευθύνουν, επίσης, τις ετήσιες εκθέσεις τους οι Γυμνασιάρχες και οι Διευθυντές και οι Διευθύντριες όλων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Θεσσαλονίκης, στις οποίες επισημαίνουν την ιδιαίτερα σημαντική προσφορά της Εκκλησίας και των κοινοτικών φορέων στην εκπαιδευτική κίνηση της πόλης[24]. Οι σχέσεις, τέλος, της Εφορείας με τις νέες σχολικές Επιτροπές παρουσιάζονται, σε γενικές γραμμές, αρμονικές· "η Εφορεία θεωρεί καθήκον της", σημειώνεται στα Πρακτικά του 1919, "να διατρανώση και απονείμη τας ευχαριστίας της προς τα αξιότιμα μέλη των Σχολικών Επιτροπών, τόσον της Δημοτικής, όσον και της Μέσης Παιδείας, δια τον ζήλον και το ενδιαφέρον μεθ' ου εκπληρούσι το καθήκον των προς προαγωγήν της καθ[5] ημάς εκπαιδεύσεως[5,25].

Προς το τέλος, όμως, της β' φάσης, την πόλη της Θεσσαλονίκης απασχολούν οι έντονες συγκρούσεις ανάμεσα στην Εφορεία των σχολείων και τους εκπροσώπους της πολιτείας, λόγω της μεταξύ τους επικάλυψης αρμοδιοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, μετά τη δημοσίευση και, κυρίως, την εφαρμογή του Ν. 293 της 29ης Σεπτεμβρίου 1914 για τους Δήμους και τις Κοινότητες των "Νέων Χωρών", αρχίζουν να δημιουργούνται σταδιακά και στη Θεσσαλονίκη —παράλληλα με τα παλαιά κοινοτικά- και νέα διοικητικά όργανα με σαφώς αλληλοεμπλεκόμενες αρμοδιότητες. Στη Λογοδοσία της Εφορείας του σχολικού έτους 1918-1919 γίνεται εκτεταμένη αναφορά σε "δυσχέρειες", "ανωμαλίες" και συντονισμένες απόπειρες "προς εξασθένησιν και μείωσιν του γοήτρου του κοινοτικού καθεστώτος δια παρεμβάσεων επιζημίων". Πιο συγκεκριμένα, η Εφορεία καταγγέλλει ότι σε οικονομική διαφορά της με κάποια μέλη της κοινότητας για την ενοικίαση κοινοτικών χώρων ζητήθηκε η παρέμβαση και η προστασία του Γενικού Διοικητή , αλλά, "... η Διοίκησις, αντί να μεσολαβήση, σκοπίμως ενεργούσα, προς ικανοποίησιν του ηθικού και υλικού συμφέροντος της Κοινότητος, συνετέλεσεν

αρνητικώς εις την ικανοποίησιν της αδικίας και της αυθαιρεσίας του εναγομένου"[26]. Στη διένεξη εμπλέκονται και πολιτικοί φορείς (γίνεται αναφορά σε μέλη του Συλλόγου Φιλελευθέρων), ενώ η παρέμβαση της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης παραπέμπει σε λειτουργία παράλληλων διοικητικών μηχανισμών και σε σαφή εμπλοκή αρμοδιοτήτων. "Εν ω δε τοιαύται αντιλήψεις περί του κοινοτικού ημών καθεστώτος ήρχισαν να αναφαίνονται", σημειώνεται στη Λογοδοσία της Εφορείας, "περί τα μέσα Απριλίου ελήφθη έγγραφον της ενταύθα Νομαρχίας αξιούσης δι[5] ερωτημάτων να τη απαντηθή **ποία Κοινοτική Αντιπροσωπεία και πώς αύτη διαχειρίζεται την Κοινοτικήν περιουσίαν.** Το έγγραφον δε τούτο μετά σχολίων γλυκοπίκρων εδημοσιεύθη εις τας εφημερίδας *Ελλάδα* και *Φωνή της Μακεδονίας*"[27]. Η διένεξη συνεχίζεται με ένταση και την επόμενη σχολική χρονιά. Το Νοέμβριο του 1919, ανακινείται στις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης θέμα που έχει σχέση με τη διαχείριση της κοινοτικής περιουσίας και οδηγεί σε παρέμβαση του Γενικού Διοικητή Α. Αδοσίδη και έλεγχο του Υπουργείου Οικονομικών μέσω του Οικονομικού Επιτρόπου Κεντρικής Μακεδονίας. Η Εφορεία στη Λογοδοσία του σχολικού έτους 1919-1920 διαμαρτύρεται έντονα, αποκρούει όλες τις κατηγορίες και απαιτεί ηθική αποκατάσταση και αναγνώριση των πολυετών υπηρεσιών που προσέφερε στα σχολεία και την κοινότητα της πόλης μέσα σε ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες[28].

γ' φάση, 1920-1931: Τελικό στάδιο ενσωμάτωσης και αφομοίωσης της εκπαίδευσης των "Νέων Χωρών"

Κατάργηση Κοινοτήτων, Σχολική - Κοινοτική περιουσία

Κατά τη φάση αυτή, οι σημαντικότερες νομοθετικές ρυθμίσεις είναι ο Ν. 2.442 "Περί ιδρύσεως Ταμείων εκπαιδευτικής προνοίας προς κατασκευήν διδακτηρίων καθ' άπαν το κράτος και προμήθειαν σχολικών επίπλων και διδακτικών οργάνων", ο Ν. 2.508 της 21ης Σεπτεμβρίου 1920 "Περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας Χριστιανικών κοινοτήτων" και το Διάταγμα της 25ης Φεβρουαρίου 1926 "Περί τροποποιήσεως του νόμου 2.508"[29].

Το άρθρο 1 του Ν. 2.442 καθορίζει την ίδρυση Ταμείου εκπαιδευτικής πρόνοιας σε κάθε δήμο ή κοινότητα της χώρας "σκοπόν έχον την απόκτησιν εν τη περιφερεία του δήμου ή της κοινότητος διδακτηρίων ευπρεπών, πληρούντων τους όρους της υγιεινής και παιδαγωγικής και την προμήθειαν εν αυτοίς των αναγκαιούντων σχολικών επίπλων και διδακτικών οργάνων". Στα κατά τόπους Ταμεία εκπαιδευτικής πρόνοιας μεταβιβάζονται, σύμφωνα με το άρθρο 3, όλα τα "εις τας από Τουρκοκρατίας ορθοδόξους κοινότητας ανήκοντα παντός είδους διδακτήρια".

Ο Ν. 2.508 του 1920 προβλέπει την οριστική κατάργηση των Κοινοτήτων και των Εφορειών που λειτουργούσαν κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Σύμφωνα με τις γενικές διατάξεις του εν λόγω νόμου (άρθρο 1) "Από 1 Απριλίου 1921 πάσαι αι από Τουρκοκρατίας εν ταις Νέαις Χώραις, πλην της Κρήτης και Σάμου, υφιστάμεναι

Ορθόδοξοι Χριστιανικαί Κοινότητες **καταργούνται αυτοδικαίως και αι διοικούσαι αυτάς αντιπροσωπείαι, εφορείαι ή άλλαι επιτροπείαι θεωρούνται αυτοδικαίως διαλελυμέναι".** Με την κατάργηση των κοινοτήτων, η εν γένει σχολική περιουσία υπάγεται, σύμφωνα με το άρθρο 4, στο Ταμείο Εκπαιδευτικής Πρόνοιας, στο οποίο ανατίθεται και η διαχείριση των περιουσιών αυτών.

Ο Ν. 2.508 τροποποιείται με το Διάταγμα της 25ης Φεβρουαρίου 1926, του οποίου οι ρυθμίσεις αναφέρονται σε όσες κοινότητες δεν είχε εφαρμοσθεί ο Ν. 2.508, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβανόταν και η κοινότητα της Θεσσαλονίκης Ενώ, όμως, ο Ν. 2.508 αναγνωρίζει την ύπαρξη κοινοτικών αναγκών και προσδιορίζει κατηγορία Κοινοτικής περιουσίας, το τροποποιητικό Διάταγμα του 1926 καταργεί την κοινοτική περιουσία και αναγνωρίζει τρεις μόνον σχετικές κατηγορίες: "εκκλησιαστική, σχολική και ευαγών ιδρυμάτων". Η διαίρεση αυτή της περιουσίας γίνεται, σύμφωνα με το παραπάνω διάταγμα, "κατά ελευθέραν εκτίμησιν" των ειδικών επιτροπών και "εν αναφορά προς τας νυν συνθήκας και ανάγκας, ιδίως δε το πρόβλημα της ανεγέρσεως διδακτηρίων".

Στη Θεσσαλονίκη, το 1926 αποτελεί καταληκτική ημερομηνία της μακρόχρονης και ιδιαίτερα σημαντικής πορείας της Εφορείας των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων. Σύμφωνα με τη Λογοδοσία του έτους 1925-26, η Επιτροπή που ορίστηκε, σύμφωνα με το Διάταγμα του 1926, "...συμπληρώσασα ήδη το έργον της επεδίκασε και εξεχώρησε, συνωδά τω ως άνω Διατάγματι, άπασαν την Κοινοτικήν ημών περιουσίαν, πλην του Μητροπολιτικού μεγάρου, εις την Σχολικήν περιουσίαν, υπαγομέ-νην του λοιπού εις το Ταμείον Εκπαιδευτικής Προνοίας"[30]. Η Λογοδοσία του έτους 1925-26 είναι **η τελευταία** Λογοδοσία της Εφορείας των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Θεσσαλονίκης **"το τέρμα της δράσεως και των αγώνων της"**, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο κείμενο, που υπογράφεται από τους εφόρους Ν. Μάνο, Ξ. Παιονίδη, Δ. Μαργαρόπουλο, Ι. Διακάκη, Λ. Θεοδωρίδη και Α. Ανθίδη.

Η εκκαθάριση και διανομή των κοινοτικών περιουσιών φαίνεται πως συνεχίστηκε για αρκετά χρόνια και μετά το Διάταγμα του 1926, αφού το 1929 δημοσιεύεται ο Ν. 4.446 της 6ης Σεπτεμβρίου 1929 "Περί κυρώσεως του Νομοθετικού Διατάγματος της 25ης Φεβρουαρίου 1926" και η οριστική και υποχρεωτική διευθέτηση των σχετικών θεμάτων γίνεται με τον Αν. Ν. 951 της 12ης-19ης Νοεμβρίου 1937 "Περί τροποποιήσεως των νόμων 2.508/1920 και 4.446/1929 και εξακριβώσεως, εκκαθαρίσεως και διανομής των περιουσιών και πόρων των τέως χριστιανικών Κοινοτήτων των νέων χωρών" και του Ν. 2.442/1920 "Περί ιδρύσεως ταμείου εκπαιδευτικής προνοίας κ.λπ."[31].

Τελευταία νομοθετική ρύθμιση που σχετίζεται άμεσα με τη θεματική του άρθρου αυτού είναι ο Ν. 5.019 της 8ης Ιουνίου 1931 "Περί ιδρύσεως Σχολικών Ταμείων και Σχολικών Εφορειών",[32] αφού με τη ρύθμιση αυτή υποκαθίσταται ουσιαστικά ο θεσμός της Εφορείας με έναν νέο θεσμό, που λεκτικά μόνον ταυτίζεται με τον προηγούμενο. Με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου (1929-31) καθιερώνεται, όπως είναι γνωστό, ομοιόμορφο εκπαιδευτικό σύστημα, του οποίου η βασική δομή (εξαετής πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση)

ταυτίζεται με τη διάρθρωση που είχε επικρατήσει στα σχολεία των περισσοτέρων κοινοτήτων των "Νέων Χωρών". Μετά το 1931, λοιπόν, το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας παρουσιάζει ενιαίο, ομοιόμορφο σχήμα και έντονα συγκεντρωτικό χαρακτήρα, καθώς εξαλείφονται πλέον όλες οι προηγούμενες διαφοροποιήσεις. Προς την ίδια κατεύθυνση αποβλέπει και ο Ν. 5.019, με τον οποίο ρυθμίζονται τα θέματα των Σχολικών Εφορειών, ενός τομέα, στον οποίο, όπως φάνηκε από την προηγούμενη ανάπτυξη, υπήρχαν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στη σχολική πρακτική των "Νέων Χωρών". Οι Σχολικές Εφορείες του Ν. 5.019 είναι πενταμελείς και η σύνθεσή τους περιλαμβάνει το Διευθυντή του σχολείου, ένα μέλος του Δημοτικού ή Κοινοτικού Συμβουλίου, ένα λαϊκό μέλος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της ενορίας στην οποία υπάγεται το σχολείο, και δύο γονείς ή κηδεμόνες, που εκλέγονται από τη συνέλευση των γονέων. Όπως επισημαίνεται στην εισηγητική έκθεση, η διευρυμένη αυτή σύνθεση θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική.

"Η τοιαύτη συμμετοχή των πολιτών και ιδία των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών εις την διοίκησιν των σχολικών περιουσιών είνε προφανές ότι και τον αριθμόν των ενδιαφερομένων δια την προκοπήν του σχολείου προσώπων θα αυξήση και εις την διαπαιδαγώγησιν του λαού θα συντελέση. Διότι ούτως ανάγκαι κατ' εξοχήν τοπικού ενδιαφέροντος, ως είνε αι ανάγκαι των κατά τόπους σχολείων, θα κατορθωθή βαθμηδόν να παύσωσι θεωρούμενοι ως αντικείμενον αποκλειστικής μερίμνησης του Κράτους και των κρατικών οργάνων και θα αντικρύζωνται κατά πρώτιστον λόγον ως ίδια τοπικά προβλήματα, ων η λύσις θα εναπόκειται εις την ιδίαν αυτών πρωτοβουλίαν και μέριμναν"[33].

Σε σύγκριση με τις ρυθμίσεις του Ν. 452/1914 και του Ν. 1.286/1918 για τη σύνθεση των Σχολικών Επιτροπών παρατηρούμε ότι ο νομοθέτης προτείνει το 1931 μια πιο διευρυμένη μορφή εκπροσώπησης, αφού, εκτός από τη διεύθυνση του σχολείου και τους γονείς, που δεν διορίζονται πλέον αλλά εκλέγονται, περιλαμβάνονται εκπρόσωποι της Εκκλησίας και της κοινότητας. Διακρίνεται, λοιπόν, στη διάταξη αυτή σαφής επίδραση του κοινοτικού πλαισίου διοίκησης της εκπαίδευσης, του οποίου προτείνεται η συνέχιση — μέσα, όμως, σε ένα νέο και εντελώς διαφορετικό σύστημα και στο πλαίσιο μιας πολιτικής με έντονα συγκεντρωτικό χαρακτήρα. Όπως φαίνεται από το άρθρο 18, τα "έργα" και οι αρμοδιότητες των Σχολικών Εφορειών παραμένουν, σε γενικές γραμμές, αντίστοιχες με εκείνες που ο νομοθέτης είχε προσδιορίσει το 1914 και 1918 για τις Σχολικές Επιτροπές' διαφοροποιημένες, δικαιοδοσίες εμφανίζονται σε ορισμένους μόνον τομείς (π.χ. επιτήρηση των μαθητών/τριών), σύμφωνα με τα νέα κοινωνικά δεδομένα. Με τις νέες ρυθμίσεις, όμως, οι πόροι των Σχολικών Ταμείων αυξάνονται, οι αρμοδιότητές τους διευρύνονται αισθητά σε σχέση με αυτές που προέβλεπαν οι ρυθμίσεις του 1914, ενώ, παράλληλα, παραχωρείται μεγαλύτερη ελευθερία στη διάθεση και διαχείριση της σχολικής περιουσίας. Είναι φανερό ότι μέσα στο νέο αυτό νομοθετικό πλαίσιο διαμορφώνονται για τη Σχολική Εφορεία συνθήκες ευνοϊκότερες μεν σε σχέση με τις αντίστοιχες ρυθμίσεις του 1914, πολύ πιο περιορισμένης εμβέλειας, όμως, σε σύγκριση με τις αρμοδιότητες που η κοινότητα κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ανέθετε στους Εφόρους των σχολείων.

Με τη νομοθετική ρύθμιση του 1931 "Περί ιδρύσεως Σχολικών Ταμείων και Σχολικών Εφορειών" ανακόπτεται, (οριστικά;) η μακρόχρονη πορεία της εκπαιδευτικής διάστασης του Κοινοτισμού στη Μακεδονία, και ο θεσμός των Σχολικών Εφορειών, που καρποφόρησε κατά τον θαυμαστότερο τρόπο στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, εγκλωβίζεται πλέον στο κρατικό συγκεντρωτικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Σημειώσεις

* Αναδημοσιεύεται από το δεύτερο τεύχος της πρώτης περιόδου της "Θεσσαλονικέων Πόλεως" το οποίο δεν κυκλοφόρησε κανονικά στο εμπόριο [Θεσσαλονικέων Πόλις, Γραφές και Πηγές 6.000 χρόνων, τχ. 2 (1997) 94-111].

1. Στο θέμα αυτό αναφέρεται η μεταπτυχιακή εργασία του Ι. Μπέτσα, που βρίσκεται ήδη στο τελευταίο στάδιο επεξεργασίας.

2. Χ. Παπαστάθη, *Οι κανονισμοί των ορθοδόξων ελληνικών κοινοτήτων τον Οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 170-173.

3. Πηγές που αναφέρονται στα δέματα αυτά πρόκειται να δημοσιευτούν σύντομα.

4. Ν. Πανταζόπουλου, "Η κοινοτική δικαιοταξία στη Μακεδονία. Κρατικές παρεμβάσεις και νοθεύσεις", *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία-Πρακτικά συμποσίου*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 444-445.

5. *Λογοδοσία της Εφορείας των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων των ετών 1915-16, 1916-17, 1917-18*. Θεσσαλονίκη 1920, σ. 6.

6. *Δελτίον τον Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα, 1915. σ.169.

7. Βλ. χειρόγραφα πρακτικά της Εφορείας των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων των ετών 1912-1914, τα οποία σώζονται στο Ιστορικό Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.

8. Βλ. σχετικά: Δ. Γληνού, *Ένας άταφος νεκρός-Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*, Αθήνα 1925 και Σ. Μπουζάκη (επιμ.). *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, τ. Α'*. Αθήνα 1994.

9. ΦΕΚ, αρ. 97/16 Απριλίου 1914.

10. ΦΕΚ, αρ. 208/26 Ιουλίου 1914.

11. ΦΕΚ, αρ. 234/21 Αυγούστου 1914 και αρ. 348/25 Νοεμβρίου 1914.

12. Δελτίον του Υπουργείου..., *ό.π.*, σ. 169.

13. *Ό.π.*

14. ΦΕΚ, αρ. 80/24 Φεβρουαρίου 1915 και αρ. 108/26 Μαρτίου 1915.

15. Λογοδοσία της Εφορείας..., *ό.π.*, σ. 6.

16. *Ό.π.*

17. *Ό.π.*, σ. 7.

18. *Ό.π.*, "Λογοδοσία *της διαχειρίσεως της σχολικής περιουσίας*", σ. 4.

19. ΦΕΚ, αρ. 367/9 Δεκεμβρίου 1914 και αρ. 82/16 Απριλίου 1918.

20. Μπουζάκης, Σ., *ό.π.*, σ. 134.

21. ΦΕΚ, αρ. 278/30 Σεπτεμβρίου 1914.

22. Ν. Ι. Πανταζόπουλου, *ό.π.*, σ. 469.

23. "Αναφορά Γενικής Επιθεωρήσεως τω Παναγιωτάτω Αγίω Θεσσαλονίκης κκ. Γενναδίω", με ημερομηνία 4 Αυγούστου 1915. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.

24. Στο Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως σώζεται πλούσιο σχετικό αρχειακό υλικό (Φάκ. ΙΒ'. 4-31).

25. "Λογοδοσία σχολικής διαχειρίσεως 1918-1919", [σ. 4], Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.

21. "Λογοδοσία κοινοτικής διαχειρίσεως 1918-1919", [σ. 4], Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.

27. *Ο.π.*, [σ. 6].

28. "Λογοδοσία Εφορείας Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Θεσσαλονίκης, 1919-1920", [σ. 14], Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.

29. ΦΕΚ, αρ. 181/11 Αυγούσιου 1920, αρ. 221/28 Σεπτεμβρίου 1920, αρ. 79/4 Μαρτίου 1926.

30. Λογοδοσία της Εφορείας των ελληνικών εκπαιδευτηρίων Θεσσαλονίκης χρήσεως 1925-26, Θεσσαλονίκη, 1926, σ. 3-4. Σχετικά με την έκθεση της Επιτροπής του 1926, βλ. Θ. Μαντοπούλου - Παναγιωτοπούλου - Ευ. Χεκίμογλου, Τα κτηματολόγια της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης ως πηγές Ιστορίας και τοπογραφίας της πόλης. Το παράδειγμα των σχολείων". *ΙΕ'. Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο-Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 1995, σ. 385.

31. ΦΕΚ. αρ. 350/19 Σεπτεμβρίου 1929 και αρ. 469/12-19 Νοεμβρίου 1937.

32. ΦΕΚ. αρ. 160/15 Ιουνίου 1931.

33. Χρ. Λέφα, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*. Αθήνα 1942, σ. 475.

Πολιτική ιστορία της Θεσσαλονίκης

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Συμπληρωματικά στοιχεία για τη χρονολόγηση του «κανουναμέ» της Θεσσαλονίκης

Στον προηγούμενο τόμο[1] αποπειραθήκαμε να χρονολογήσουμε βάσει του περιεχομένου του το διασωθέν τμήμα του οθωμανικού φορολογικού κατάστιχου που είναι γνωστό ως «κανουναμές των αρχών του $16^{ου}$ αιώνα» και είχε καταρχάς χρονολογηθεί περί το 1520-1525[2]. Η χρονολόγηση του κατάστιχου έχει προφανή σημασία για την κατανόηση της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης της Θεσσαλονίκης στη συγκεκριμένη εποχή. Στην προαναφερθείσα μελέτη μας, αντιπαραβάλαμε τον κατάλογο των χριστιανών κατοίκων της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου των αναφερομένων στο εν λόγω κατάστιχο προς τον αντίστοιχο κατάλογο προγενέστερου κατάστιχου χρονολογημένου στα 1478. Με βάση τις ομοιότητες ανάμεσα στους δύο καταλόγους καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι η χρονολόγηση του «κανουναμέ» θα πρέπει να μετατοπιστεί προς τα τελευταία χρόνια του $15^{ου}$ αιώνα.

Με το παρόν σημείωμα συμπληρώνουμε την επιχειρηματολογία μας ανατρέχοντας σε από πεντηκονταετίας δημοσιευθέν πρακτικό, το οποίο αφορά μία αγοραπωλησία ακινήτου. Συγκεκριμένα, η Ι. Μ. Θεσσαλονίκης μεταβίβασε στη μονή Διονυσίου ένα μονύδριο δίπλα στο ναό της Αγίας Σοφίας κατά το μήνα Φεβρουάριο του έτους 1502[3]. Τα περισσότερα από τα πρόσωπα που αναφέρονται στο πρακτικό περιλαμβάνονται και στον «κανουναμέ».

Το πρακτικό υπογράφτηκε από κληρικούς αλλά και "εκ της πολιτείας αρχόντων"[4]. Οι άρχοντες αυτοί ήταν πέντε: Ο *Ιωάννης Μάζαρης*, ο *Δημήτριος Κονταρής*, ο *Εμμανουήλ Λάσκαρης*, ο *Στίβλος Μαλάκης* και κάποιος *Ανδρόνικος*. Οι δύο τελευταίοι δεν μπορούν να εντοπιστούν με ασφάλεια στον «κανουναμέ» [5]. Όμως οι άλλοι τρεις είναι, κα-

τά πάσα πιθανότητα, παρόντες στις σελίδες του:

Ο Ιωάννης Μάζαρης είναι προφανώς το ίδιο πρόσωπο με τον Γιάννη Μότσαρ (υποκατάσταση του ζήτα με "τς" και απάλειψη του τελικού -η), ο οποίος καταγράφτηκε στη συνοικία της Αχειροποιήτου[6].

Ο Δημήτριος Κονταρής αναφέρεται στον «κανουναμέ» ως κάτοικος της περιοχής του Αγίου Μηνά[7].

Τέλος, ο Εμμανουήλ Λάσκαρης αναφέρεται στον «κανουναμέ» ως κάτοικος της συνοικίας της Καταφυγής[8].

Αλλά το πλέον υποβοηθητικό στοιχείο για τη χρονολόγηση του «κανουναμέ» είναι ένα άλλο πρόσωπο που αναφέρεται στο πρακτικό και το οποίο είχε πεθάνει κατά τον χρόνο της σύνταξής του. Πρόκειται για τον πρώην ιδιοκτήτη του μονυδρίου, τον *Μανουήλ Δοκιανού*, πρωτοψάλτη της Αγίας Σοφίας. Αυτός είχε κληρονομήσει το μονύδριο από τους γονείς του. Μετά το θάνατό του, οι γιοι του, «αναγκαζόμενοι υπό ενδείας και χρέους εβούλοντο πωλήσαι» το μονύδριο. Τότε ο μητροπολίτης Μάξιμος και άλλοι κληρικοί γνωρίζοντας ότι «ουκ επ' αγαθώ αποβήσεται τω μεγάλω ναώ ει τύχοι εις χείρας ανθρώπων των ουκ εξ ημών», από το φόβο δηλαδή να μην περιπέσει το μονύδριο σε αλλόθρησκους, προέβησαν στην αγορά του από τους κληρονόμους του «διαληφθέντος πρωτοψάλτου» από εισοδήματα της εκκλησίας. Αλλά επειδή τα κτίσματα του μονυδρίου ήταν παλαιά και ετοιμόρροπα και οι κληρικοί δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να τα επισκευάσουν, αποφάσισαν σε συνεννόηση με τους «εκ της πολιτείας αρχόντων» να πουλήσουν το μονύδριο στη μονή Διονυσίου[9].

Μεταξύ των κατοίκων της συνοικίας Καταφυγής που καταγράφονται στον «κανουναμέ» είναι και ο Μανώλης Δουκιάνου[10]. Αμέσως μετά από αυτόν καταγράφεται και ο Γιάννης Δουκιάνου, που ίσως ήταν γιος του ή αδελφός του.

Αν ο Μανώλης Δουκιάνου του «κανουναμέ» είναι το ίδιο πρόσωπο με τον «Μανουήλ Δοκιανού» του πρακτικού του 1502, τότε η χρονολόγηση του «κανουναμέ» θα πρέπει να τοποθετηθεί προ του έτους αυτού. Το Φεβρουάριο του 1502 ο πρωτοψάλτης είχε ήδη πεθάνει και είχε μεσολαβήσει η μεταβίβαση του μονυδρίου από τους κληρονόμους του στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας. Αντίθετα, όταν συντάχθηκε ο «κανουναμές» ο πρωτοψάλτης ήταν ακόμη εν ζωή. Πρόσθετο στοιχείο για τη χρονολόγηση του «κανουναμέ» είναι ότι, σύμφωνα με τη διατύπωση του πρακτικού, ο Μάξιμος ήταν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης όταν πέθανε ο ψάλτης Μανουήλ, αφού με δική του απόφαση αγοράσθηκε το μονύδριο από τους κληρονόμους του. Δεν γνωρίζουμε όμως με ακρίβεια πότε ανέλαβε ο Μάξιμος τα αρχιερατικά καθήκοντά του, οπωσδήποτε όμως αυτό έγινε προ του 1488[11].

Θεωρητικώς υπάρχει η περίπτωση της συνωνυμίας, η οποία όμως μειώνεται αν ληφθούν υπόψη τα εξής: (α) Δεν υπάρχει άλλος Μανώλης Δουκανού στον «κανουναμέ». (β) Οι δύο εκ των τριών αρχόντων που αναφέρονται στο πρακτικό με όνομα και επίθετο αναγνωρίζονται και αυτοί με βεβαιότητα στον «κανουναμέ», ενώ ο τρίτος με κάποια επιφύλαξη. Θα ήταν πραγματικά μεγάλη σύμπτωση να υπήρχαν τόσες συνωνυμίες. Το πιθανότερο είναι ότι ο «κανουναμέ» συντάχθηκε στα τέλη του 15ου αιώνα, συμπέρασμα που προέκυψε άλλωστε και κατά την εξέταση της τύχης των κατοίκων της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου στην προμνησθείσα μελέτη μας.

Σημειώσεις

1. Ε. Χεκίμογλου, «Η τύχη των κατοίκων της συνοικίας Αγίου Δημητρίου μετά το 1478. Απόπειρα χρονολόγησης του 'Κανουναμέ των αρχών του 16ου αιώνα' βάσει του περιεχομένου του», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 11 (Σεπτέμβριος 2003), 99-107.
2. Β. Δημητριάδης, "Ο Κανουναμέ και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525", *Μακεδονικά* 1979, 328-395. *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae*, XVI-III, (editit et comentarium fecit Bistra A. Cvetkova), "Fragment de registre détaille des habitants de Salonique, datant du début du XVIe s.". Izvori za Bulgarskata Istorija, 16: Turski Izvoru za Bulgarskata Istorija, III (=Faksimileta), Sofijia (Bulgarska Akademija na Naukite), 1972, 383-405.
3. Ευθυμίου Διονυσιάτου – Στ.Π. Κυριακίδου, "Έγγραφα της Ιεράς Μονής του Αγίου Διονυσίου αφορώντα εις αγνώστους ναούς της Θεσσαλονίκης", *Μακεδονικά* 3 (1955) 365 κ.ε., 372 κ.ε.
4. *Αυτόθι*, 366.
5. Το προσωνύμιο Μαλάκης ήταν συνηθισμένο στη Θεσσαλονίκη της εποχής, όχι όμως ως βαπτιστικό όνομα (δεν απαντά), αλλά ως προσωνύμιο. Κατά πάσα πιθανότητα, προέρχεται από το βαπτιστικό Εμμανουήλ (Μανόλης – Μανολάκης – Μαλάκης). Στο κατάστιχο του 1500 συναντούμε αρκετές φορές το προσωνύμιο Μαλάκης: Στην ομάδα των "διαφόρων" καταγράφτηκαν ο Μανόλης, ο Δήμος και ο Παύλος Μαλάκης (Β. Δημητριάδης, "Κανουναμέ", 374). Στο Ιπποδρόμιο ζούσαν τρεις χήρες, οι σύζυγοι των οποίων έφεραν το όνομα Μαλάκης. Είναι πράγματι περίεργο που απαντούν και οι τρεις στη συνοικία του Ιπποδρομίου και μάλιστα καταγράφτηκαν η μία μετά την άλλη (!). Βλ. Β. Δημητριάδης, *αυτόθι*, 354. Τέλος, ένας Γιάννης Μαλάκης κατοικούσε στην Αγία Πελαγία (*Αυτόθι*, 360). Σε ό,τι αφορά τον Ανδρόνικο, στον «κανουναμέ» καταγράφονται πέντε Ανδρόνικοι, μεταξύ των οποίων και ο Ανδρόνικος Αργυρόπουλος, στη συνοικία του Ιπποδρομίου.
6. Β. Δημητριάδης, "Κανουναμέ", 369.
7. *Αυτόθι*, 356.
8. *Αυτόθι*, 367.
9. Ευθυμίου Διονυσιάτου – Στ.Π. Κυριακίδου, *ό.π.*, 365-366.
10. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 367.
11. Στογιόγλου Γ., Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων [εφεξής *Μονή Βλατάδων*], Θεσσαλονίκη 1971, 182-184.

Δημήτριος Χρ. Γόλης

Τα «Διδασκαλειακά» ή «Σκάνδαλα» της Θεσσαλονίκης (Απρίλιος 1928): τα «Μαρασλειακά» της Θεσσαλονίκης

Κατηγορίες που δίχασαν έντονα την κοινωνία της πόλης περί ανηθικότητας, αθεΐας, κομουνισμού, μαλλιαρισμού και αντεθνικής διδασκαλίας του παιδαγωγού Μίλτου Κουντουρά — Η στάση του τοπικού τύπου στο θέμα

«Εζήτησα να ξυπνήσω ψυχές ικανές να καθορίσουν μονάχες τους αύριο την τύχη τους κι όχι νευρόσπαστα που να κινούνται σήμερα με τη θέληση του πρώτου τυχαίου δασκάλου τους κι αύριο με του άλλου οποιουδήποτε κυρίου τους.

Δεν έδωκα καλούπια σε καμιά περιοχή της ζωής και της σκέψης τους, καλούπια που αλλάζουν επιφανειακά μονάχα κ' εξωτερικά τη ζωή, μα που αφήνουν αποκοιμισμένη και στείρα την ψυχή τους.

Όπου έβλεπα την ελεύθερη σκέψη τη σεβάστηκα και την αγάπησα, οσοδήποτε τολμηρή κι αν ήταν, και περιφρόνησα με αγανάχτηση το μυαλό το σκλαβωμένο μέσα στα δεσμά της πρόληψης και της υποκρισίας.

Οι ταπεινοί γύρω μας μάς έριξαν λόγια βδελυρά και μας εμίσησαν – αλίμονο αν δε μας μισούσαν, αυτό θα σήμαινε πως συγγενεύαμε με την ταπεινή και πρόστυχη ψυχή και ζωή τους.

Γιατί μαθητής μου εμένα δεν είναι 'κείνος που αγαπά την ήρεμη κι ακίνδυνη ζωή, τη στρωμένη με λουλούδια, αλλά εκείνος που μέσα του έχει ξυπνήσει η ανησυχία. Μαθητής μου δεν είναι 'κείνος που θα μ' αγαπήσει με μια θηλυκιά και μαλακή άγονη αγάπη, αλλά εκείνος που ακολουθώντας τις αρχές της επικίνδυνης πάλης θα με φτάσει και θα με ξεπεράσει, αρνιούμενος ίσως στο τέλος εμένα»

Πρόχειρο χειρόγραφο του Μίλτου Κουντουρά, με σημειώσεις για το λόγο στο τέλος του σχολικού έτους 1929-30 στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης[1].

Βιογραφικά στοιχεία Μίλτου Κουντουρά

Ο παιδαγωγός Μίλτος Κουντουράς γεννήθηκε το 1889 στο Σκόπελο της Λέσβου. Υπήρξε ένας από τους βασικούς εκπροσώπους του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και εισηγητής σημαντικών μέτρων για την εφαρμογή του πνεύματος της «Μεταρρύθμισης» του 1929-'32 (κυβέρνηση Βενιζέλου). Πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, εργάστηκε αρχικά για λίγο (στα διαλείμματα αλλεπάλληλων στρατεύσεων) ως καθηγητής στη Χίο και στη Μυτιλήνη[2]. Από το 1923 ως το 1926, σπούδασε με κρατική υποτροφία παιδαγωγικά στη Γερμανία, στα πανεπιστήμια Μονάχου και Βερολίνου. Τον Ιούνιο του 1927, έπειτα από μια σύντομη υπηρεσία στη διεύθυνση Διδασκαλείου Σερρών[3], μια σοβαρή ασθένεια και μια μακρά αναρρωτική άδεια, ανέλαβε διευθυντής στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης, όπου παρέμεινε ως το διορισμό του, τον Μάιο του 1930, στο νεοϊδρυμένο πενταμελές Εκπαιδευτικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο του Υπουργείου Παιδείας. Στις αρχές 1933, κατά την «εκκαθάριση» του Υπουργείου, απολύθηκε από το Συμβούλιο και παρέμεινε από τότε εκτός υπηρεσίας. Από τον Ιανουάριο ως τον Ιούνιο του 1936 διηύθυνε το περιοδικό *«Παιδεία»* (το οποίο έφερε τον υπότιτλο: *«Όργανο αναμορφωτικής παιδαγωγικής προσπάθειας»*). Γρήγορα, ωστόσο, απαγορεύτηκε η κυκλοφορία του από τη λογοκρισία (δικτατορία Μεταξά)[4].

Από νωρίς ο Κουντουράς εντάχθηκε στις τάξεις του «μαχόμενου» δημοτικισμού[5]: ιδρυτικό μέλος (μαζί με τους Β. Ρώτα, Φ. Δραγούμη κ.ά.) της πρώτης «Φοιτητικής Συντροφιάς» (1910-11), συνυπογράφει τα κείμενά της, όπου προβάλλονται και οι στενές σχέσεις του γλωσσικού με το εκπαιδευτικό ζήτημα[6]. Αργότερα, και καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, ο Κουντουράς θα είναι αδιάκοπα στην πρωτοπορία των γλωσσικών και εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και θα υποστηρίξει την ορθογραφική και τονική απλοποίηση (θα προτείνει ακόμη και την τροποποίηση του αλφαβήτου). Το 1923, δημοσίευσε, με ψευδώνυμο, στην εφημερίδα του Στρατή Μυριβήλη *«Καμπάνα»* (Μυτιλήνης) το πρώτο του κείμενο για τα εκπαιδευτικά πράγματα με τίτλο *«Κλείστε τα σχολεία»*: είναι ένα ιδιαίτερα μαχητικό και οξύ σχόλιο για την κακή κατάσταση των ελληνικών σχολείων, για την κοινωνική υποβάθμιση των δασκάλων, για την ανεπάρκεια της διοικητικής μηχανής, για τα χάλια των προγραμμάτων και των βιβλίων. Παράλληλα, όμως, προβάλλει και το όραμα ενός νέου σχολείου, όπου *«τα λόγια του χωριάτη, η ασυγκράτητη ζωηράδα του παιδιού, ο έρωτας, το τραγούδι, η χαρά που κάνει τρέλες»* δεν θα είναι πια *«θανάσιμα αμαρτήματα»*[7].

Όλες αυτές οι τάσεις του Κουντουρά, καλλιτεχνικές, γλωσσικές, εκπαιδευτικές ενισχύθηκαν και συγκεκριμενοποιήθηκαν από τις γνώσεις και τις εμπειρίες που απεκόμισε στη Γερμανία, όπου γνώρισε και θαύμασε, όσο κι αν δε συμφωνούσε μαζί τους σε όλα, πρωτοπόρους της *«Νέας Αγωγής»*[8] και του *«Σχολείου Εργασίας»*, όπως οι Wilhelm Rein, Gustav Wyneken, Eduard Spranger, Aloys Fischer και Georg Kerschensteiner[9]. Αποκρυστάλλωση αυτών των εντυπώσεων, παρορμήσεων και επιδράσεων αποτελούν όσα προσπάθησε ο Κουντουράς να εφαρμόσει κατά την υπηρεσία του στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης (ομαδική εργασία, σχολική κοινότητα, σχολικό θέατρο, κοινωνικοποίη-

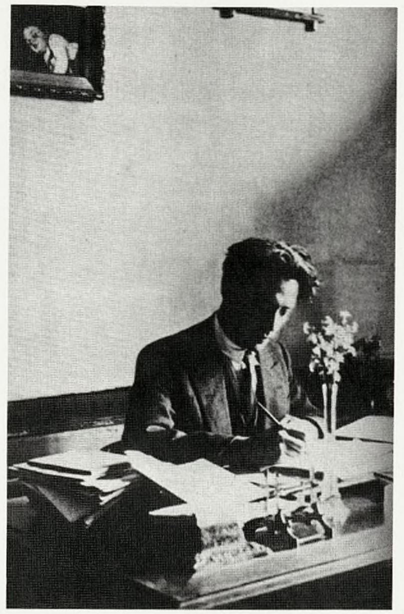
Ο Μίλτος Κουντουράς πριν την αποφοίτηση από το Γυμνάσιο Μυτιλήνης (Ιούνιος 1907). Χαρακτηριστικό στιγμιότυπο από πείραμα φυσικής (Από το βιβλίο Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία (Εκπαιδευτικά Άπαντα), τόμος Α', Επιμέλεια – Σχόλια: Αλέξης Δημαράς, Αθήνα 1985).

ση του παιδιού, μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ερευνητική εργασία, αυτενέργεια των μαθητριών, διδασκαλία της δημοτικής, υποβάθμιση της βαθμολογίας, καταπολέμηση της απομνημόνευσης, δημιουργική σκέψη, καλλιτεχνική και κοινωνική εκπαίδευση, μάθηση με το πείραμα, δραματοποίηση των διδασκόμενων κειμένων, έμπνευση στη φυσική αγωγή, τις εκδρομές και τις επισκέψεις κ.λπ.).

Όπως, όμως, με τον Α. Δελμούζο (είκοσι χρόνια μετά το Σχολείο του Βόλου και δύο χρόνια μετά τα *«Μαρασλειακά»*), έτσι και με τον Κουντουρά, το 1928, διώχθηκε ύστερα από καταγγελία μιας ομάδας γονέων η οποία υποστηρίχτηκε από τον επίσκοπο Απαμείας Βασίλειο (Μαγκριώτη)[10] και φαίνεται ότι υποκινήθηκε από μέλη του διδακτικού προσωπικού του σχολείου. Έτσι, ξέσπασαν τα *«Σκάνδαλα»* της Θεσσαλονίκης, που έμειναν στην εκπαιδευτική ιστορία ως *«Διδασκαλειακά»*. Οι κατηγορίες ήταν ίδιες με εκείνες που διατυπώθηκαν εναντίον του Δελμούζου: η διδασκαλία και γενικά η ζωή του Διδασκαλείου χαρακτηρίζεται αντεθνική, αθεϊστική, ανήθικη, «μαλλιαρή». Η διοικητική ανάκριση που εκτέλεσε για λογαριασμό του Υπουργείου Παιδείας ο εκπαιδευτικός σύμβουλος Γεώργιος Παλαιολόγος[11] και οι πειθαρχικές διαδικασίες που ακολούθησαν, κατέληξαν σε ουσιαστική απαλλαγή του Κουντουρά, του οποίου, όμως, κατ' αυτόν τον τρόπο είχε ανακοπεί και κλονιστεί ο αρχικός ενθουσιασμός και η διάθεσή του για προσφορά.

Τα γεγονότα των «Διδασκαλειακών» – Η στάση του τοπικού τύπου

Τυπικά το Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε το 1915[12], αλλά στην πραγματικότητα αποτελούσε συνέχεια του Παρθεναγωγείου που λειτουργούσε και πριν την απελευθέρωση. Το Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης συμπλήρωνε τον δέκατο τρίτο χρόνο της λειτουργίας του, τον Μάιο του 1927, όταν παρουσιάστηκε ο Κουντουράς για να

Στο γραφείο του στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης (Από το βιβλίο Μίλτος Κουντουράς – *Κλείστε τα Σχολεία* (Εκπαιδευτικά Άπαντα), τόμος Β', Επιμέλεια – Σχόλια: Αλέξης Δημαράς, Αθήνα 1986).

αναλάβει τη διεύθυνση του[13]. Οι απόφοιτες του Διδασκαλείου διορίζονταν ως δασκάλες στα σχολεία της χώρας.

Σε ένα από τα πολλά μικρά πρόχειρα σημειώματα του Αρχείου του, ο Κουντουράς περιγράφει με τον ακόλουθο τρόπο το υπόβαθρο στο οποίο στηρίχτηκε η δουλειά του στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης:

Το Διδασκαλείο περιείχε ενωμένα σε μια μορφή τα ακόλουθα:

1. Το λογοτεχνικό δημοτικισμό («Νουμάς», «Φοιτητική Συντροφιά»).
2. Τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό (Σχολείο Βόλου, Εκπαιδευτικός Όμιλος).
3. Τη μεταπολεμική άρνηση (δημοκρατικά-σοσιαλιστικά ιδανικά – κοινωνική επανάσταση).
4. Τις νέες επιστημονικές τάσεις στη φιλοσοφία (Lebensphilosophie) και στην ψυχολογία (Gestaltpsychologie).
5. Το Σχολειό Εργασίας.
6. Τα Landerziehungsheime.

Και πραγματικά, η παιδαγωγική πράξη του Κουντουρά, έτσι όπως εκδηλώθηκε στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης κατά την τριετία 1927-1930, μπορεί να θεωρηθεί κορύφωση μιας πορείας που άρχισε πολλά χρόνια νωρίτερα. Περισσότερο, ίσως, και από το έργο που επιτελέστηκε, κυρίως με δική του πρωτοβουλία, στο Εκπαιδευτικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο (1930-1932), το Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης του έδωσε την ευκαιρία να ολοκληρώσει την παιδαγωγική του σκέψη και να συστηματοποιήσει την εκπαιδευτική του πράξη[14].

Από την ίδρυση του Διδασκαλείου Θηλέων Θεσσαλονίκης (το 1915) ως την άφιξη του Κουντουρά (τον Μάιο του 1927), μια περίοδο που σημαδεύτηκε και από μεγάλες πολεμικές-εθνικές περιπέτειες, έξι διαφορετικά πρόσωπα εναλλάχτηκαν στην ηγεσία του (διευθυντές ή «διευθύνοντες»). Αν, όμως, τέτοιες μεταβολές δεν επέτρεψαν να αποκτήσει το Σχολείο τη δική του προσωπικότητα, η περιοδική αλλά μακρά παρουσία του Νικολάου Καραχρίστου[15] (στο διδακτικό προσωπικό ή και στη διεύθυνση του), τον κατέστησε και κύριο ρυθμιστή του πνεύματος του. Ο Καραχρίστος ήταν συστηματικός και ευσυνείδητος: Η λειτουργία του Διδασκαλείου ήταν σύμφωνη με τους νόμους, ομαλή και παραδοσιακή. Δεν ενοχλούσε και δεν προκαλούσε κανένα. Ο Κουντουράς, ωστόσο, από τις πρώτες μέρες στο Διδασκαλείο φάνηκε αποφασισμένος να μην υποχωρήσει από τις αρχές του: Ούτε ρουσφέτια, ούτε συμβιβασμούς, ούτε παραχωρήσεις ήταν διατεθειμένος να κάνει. Πολύ γρήγορα, όμως, τα προβλήματα, επιφανειακά (εμφάνιση του κτηρίου κατά την παραλαβή του, καθαριότητα και έλλειψη καλαισθησίας σε αυτό) και βαθύτερα (η σύγκρουση με τον «άλλο κόσμο» του παλαιού σχολείου) δεν άργησαν να φανούν[16]. Καθώς περνούσε ο καιρός, όλο και περισσότερο καταδεικνυόταν *«η σχέση που είχαν τα μικρά με τα μεγάλα»*. Ένα μήνα πριν να ξεσπάσουν τα «Διδασκαλειακά» γράφει ο Κουντουράς σε ένα προσωπικό ιδιόχειρο του σημείωμα: *«Μου εμπόδιζαν κάθε επιστημονική εργασία. Ήθελα ν' αφήσω ελεύθερη π.χ. τη βιβλιοθήκη στα παιδιά, να δω ποια βιβλία διαβάζουν ευχάριστα ώστε επί τη βάσει αυτών να βγάλω συμπεράσματα για τις απαιτήσεις τις λογοτεχνικές κάθε ηλικίας του κοριτσιού, από την οποία μελέτη θα μπορούσε να βοηθηθή ο εκδότης των αναγνωστικών βιβλίων —όμως δεν τόλμησα να το κάμω γιατί με παραφύλαγαν δασκάλοι (και γονείς !) να με κατηγορήσουν ότι έδινα ανήθικα βιβλία στα παιδιά. Κι όχι μόνο για τα βιβλία. Αλλά και για χίλια άλλα παρόμοια πράγματα»*[17]. Το βαθύτερο, όμως, πρόβλημα και η πραγματική διάσταση απόψεων βρισκόταν αλλού: **στη διαφορά μεταξύ του παλαιού και του Νέου Σχολείου, του παλαιού και του νέου πνεύματος στην εκπαίδευση.**

Η σύγκρουση των «δύο κόσμων» στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης, στην πιο βίαιη μορφή της, ξέσπασε τον Απρίλιο του 1928. Η έναρξή της ορίζεται από τη «διαρροή» και δημοσίευση της έκθεσης της Σχολικής Επιτροπής στον τοπικό Τύπο της Θεσσαλονίκης[18], στις 20 Απριλίου του 1928, πριν κλείσει ο πρώτος χρόνος της θητείας του Κουντουρά στη διεύθυνση του Διδασκαλείου Θηλέων Θεσσαλονίκης. Αμέσως, το σχολείο μπήκε στο στόχαστρο των εφημερίδων και των συντηρητικών κύκλων της πόλης. Είναι χαρακτηριστικός ο τίτλος της εφημερίδας *«Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος»*[19] *«Πρωτάκουστα σκάνδαλα εις το Διδασκαλείον Θηλέων»*, ο οποίος συνόδευσε την αποκάλυψη της έκθεσης και τα κύρια σημεία του περιεχομένου της[20]. Την επόμενη μέρα η εφημερίδα *«Νέα Αλήθεια»*[21] έχει ως κύριο άρθρο της *«Το Διδασκαλείον Θηλέων»*[22]. Παραθέτουμε το τέλος του άρθρου ως χαρακτηριστικό δείγμα του πνεύματος του: *«Το κακόν έφθασε πλέον μέχρι μυελού οστέων. Καιρός είνε να παταχθούν κατά κεφαλής οι πρωτεργάται της καταχθονίου ταύτης αντεθνικής προπαγάνδας. Οι Κουντουράδες και οι τούτοις όμοιοι πρέπει να πεταχθούν αμέσως έξω του περιβόλου της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, διότι αποδεδειγμένως αποτελούν δημόσιον κίνδυνον»*. Η εφημερίδα επιτίθεται όχι μόνο εναντίον του Κου-

Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης (1928). Ο Κουντουράς (στο μέσον) μαζί με το διδακτικό προσωπικό του Διδασκαλείου (και ορισμένους εκ των κατηγόρων του) και τις μαθήτριες του (Από το βιβλίο Μίλτος Κουντουράς – *Κλείστε τα Σχολεία* (Εκπαιδευτικά Άπαντα), τόμος Β', Επιμέλεια – Σχόλια: Αλέξης Δημαράς, Αθήνα 1986).

ντουρά, αλλά και εναντίον του Επιθεωρητή της Μέσης Εκπαίδευσης Λάγιου (ή Λαΐου) Ηλία[23], ο οποίος με δηλώσεις του καλύπτει το παιδαγωγικό έργο του Κουντουρά: *«Η γνώμη μου είνε, είπε προς τοις άλλοις, ότι η συντελούμενη εν τω Διδασκαλείω Θηλέων εργασία είνε αυτόχρημα παιδαγωγική και μορφωτική, είμαι δε κατενθουσιασμένος από το εφαρμοζόμενον παιδαγωγικόν σύστημα»*[24].

Αντιθέτως, διαφορετική ήταν η στάση και η αντιμετώπιση του θέματος από την απογευματινή εφημερίδα *«Εφημερίς των Βαλκανίων»*[25]. Έτσι, στις 20 Απριλίου 1928 κυκλοφορεί με τον τίτλο: *«Τα δήθεν σκάνδαλα του Διδασκαλείου Θηλέων»*[26]. Γράφει πιο συγκεκριμένα: *«Εις πρωινάς συναδέλφους* [αναφέρεται στο φύλλο της 20ης Απριλίου της πρωινής εφημερίδας *«Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος»* (βλ. παραπάνω)] *εδημοσιεύθησαν σήμερον μυθιστορηματικαί περιγραφαί περί δήθεν σκανδάλων εις το Διδασκαλείον Θηλέων. Κατά τας πληροφορίας μας πρόκειται περί απόπειρας νέων Μαρασλειακών από ορισμένους καθηγητάς έχοντας ειδικούς λόγους να είνε δυσαρεστημένοι από τον διευθυντήν του Διδασκαλείου κ. Κουντουράν...».* Η *«Εφημερίς των Βαλκανίων»* φιλοξενεί (όπως και οι υπόλοιπες εφημερίδες που είδαμε παραπάνω) δηλώσεις του Επιθεωρητή της Μέσης Εκπαίδευσης Λάγιου (ή Λαΐου) Ηλία, με τις οποίες διαψεύδει κατηγορηματικά τα δήθεν σκάνδαλα, τονίζοντας μάλιστα ότι το Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης είναι ένα από τα καλύτερα ιδρύματα του κράτους. Σύμφωνα με την εφημερίδα, ο Επίσκοπος Απαμείας Βασίλειος, κινούμενος από προσωπικά κίνητρα, προέτρεψε σε ομιλία του σε εκκλησία να μη στέλνει ο κόσμος τα παιδιά του στο Διδασκαλείο, καθώς *«ο Επίσκοπος δυσαρεστήθη από τον κ. Κουντουράν διότι ηρνήθη να δεχθή εις το οικοτροφείον μιαν προστατευομένην του μαθήτριαν»*[27].

Το θέμα φιλοξενήθηκε και από τις στήλες των εφημερίδων *«Μακεδονία»*[28] και *«Φως»*[29], τις ημέρες ακριβώς που ξέσπασε το «σκάνδαλο»[30]. Η στάση και αντιμετώπιση των δυο εφημερίδων πάνω στο θέμα, όπως και των υπολοίπων που είδαμε παραπάνω, ήταν ανάλογη των πολιτικών τοποθετήσεων και προτιμήσεων των εφημερίδων. Είναι εμφανής, λοιπόν, από την πρώτη στιγμή που ξέσπασε το «σκάνδαλο» ο κομματικός χαρακτήρας τον οποίο πήρε κι αυτή τη φορά η διαμάχη, όπως είχε συμβεί δηλαδή και στα «Μαρασλειακά»[31].

Ακόμη και οι εφημερίδες της Αθήνας ασχολήθηκαν με το θέμα. Είναι χαρακτηριστικός ο τίτλος της εφημερίδας *«Ελληνικής»*[32] *«Οπαδοί του Γληνού διδάσκοντες την αναρχίαν».* Σύμφωνα με το άρθρο: *«Εις το ενταύθα διδασκαλείον θηλέων απεκαλύφθησαν σκάνδαλα. Ο μαλλιαρός διευθυντής αυτού Κουντουράς διδάσκει αναρχικάς ιδέας. Ο επίσκοπος Απαμείας προχθές εις το κήρυγμα αυτού εις την εκκλησίαν είπε: Μητέρες παύσατε να αποστέλλετε τα κορίτσια σας εις το διδασκαλείον. Όσαι έχετε κορίτσια αποσύρετε αυτά, διδάσκεται εντός αυτού ασέβεια προς τα θεία. Η σχολική επιτροπή έκαμε υπόμνημα καταγγέλουσα τον μαλλιαροκομμουνιστήν διευθυντήν του Διδασκαλείου Θηλέων, ως εφαρμόζοντα τον αναρχισμόν του Γληνού».* Παραθέτουμε ενδεικτικούς τίτλους αθηναϊκών εφημερίδων της επόμενης μέρας: *«Ευοδούται το έργον μαλλιαροκομμουνιστών – Απεκαλύφθησαν όργια εις το διδασκαλείον Θεσσαλονίκης»*[33], *«Τα κατορθώματα ενός μοντέρνου διευθυντού του διδασκαλείου Θεσσαλονίκης»*[34] και *«Διευθυντής διδασκαλείου διδάσκων εις τους μαθητάς ανήθικα διδάγματα»*[35].

Μέσα σε αυτό το κλίμα οι μαθήτριες του Διδασκαλείου Θηλέων Θεσσαλονίκης παίρνουν την πρωτοβουλία να συντάξουν μια επιστολή διαμαρτυρίας που δημοσιεύθηκε, στις 21 Απριλίου 1928, στο σύνολο σχεδόν του τοπικού Τύπου, και πιο συγκεκριμένα στις εφημερίδες *«Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος»*[36], *«Εφημερίς των Βαλκανίων»*[37] και *«Μακεδονικά Νέα»*[38]. Γράφουν οι μαθήτριες:

«Οι μόνες κατάλληλες για να σας δώσουν πληροφορίες για τη δουλειά που γίνεται μέσα στο Διδασκαλείο είμαστε εμείς, οι μαθήτριες.

Στην Ελλάδα είναι παρατηρημμένο πως κάθε εργατικός και δραστήριος καταπολεμείται και άμα πεθάνη του ανυψώνεται Ανδριάντας. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει σήμερα με το κ. Διευθυντή μας.

Γεμάτος ενθουσιασμό για τη δουλειά ήρθε στο Διδασκαλείο μας, μας έβγαλε τις σκουργιασμένες ιδέες, μας έμαθε να μελετούμε διάφορα φιλολογικά και Παιδαγωγικά βιβλία, που δεν ξέραμε ούτε ανάγνωση. Μας έμαθε να συζητούμε επιστημονικά. Μας άνοιξε τις σκουργιασμένες πόρτες της βιβλιοθήκης μας και εις αντάλλαγμα βρήκε βρισιά. Τον λέτε μαλλιαρό, ενώ αυτός είνε πιστός ακόλουθος των βιβλίων που ενέκρινε το Υπουργείον της Παιδείας. Τον λέτε αντιπατριωτιστή φέροντας για απόδειξη την έκθεση που έκανε μια μαθήτρια. Η έκθεση έγινε στο μάθημα του Ελληνιστού που διδάσκει το μάθημα αυτό από τότε που ιδρήθηκε το Διδασκαλείο, επομένως ο κ. Διευθυντής δεν έχει καμμιά ιδέα.

Για το ζήτημα της γυμνότητας. *Ο κ. Διευθυντής βλέποντας μας σε διάφορες ασκήσεις της γυμναστικής να αγωνιζόμαστε στο κατέβασμα της ποδιάς μας συνέστησε στη καθηγήτρια της Γυμναστικής να μας επιβάλλη*

Στο Πρότυπο Σχολείο του Διδασκαλείου Θηλέων Θεσσαλονίκης. Στο πίσω μέρος υπάρχει ιδιόγραφη σημείωση του Κουντουρά: «Πως ανοίγουν τα τραπεζάκια. Τα παιδάκια ασχολούνται σε διάφορες εργασίες» [Από το βιβλίο Μίλτος Κουντουράς, *Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης, 1927 – 1930*, Αθήνα 1976, (έκδ. Συντακτικής Επιτροπής από παλιές του μαθήτριες)].

κοιλότες και απ' αυτό ορμώμενος μας είπε πως οι μεγάλοι Παιδαγωγοί της Ευρώπης συνιστούν η Γυμναστική στη παιδική ηλικία να γίνεται με γυμνά τα σώματα, γιατί τότε ή Γυμναστική εκπληρεί το σκοπό της.

Για τον Έρωτα. *Δε σκεφθήκατε πως η σημερινή σάπια και διεφθαρμένη κοινωνία μας παρουσιάζει καθημερινώς σε κάθε βήμα μας διαφθορά! Επιθεωρήσατε τα έργα που παίζονται στους κινηματογράφους και θέατρα; Σε μια τέτοια λοιπόν κοινωνία πού γνωρίζει τον έρωτα και ένα νήπιο ακόμα και θεωρεί ως σεμνότυφο και οπισθοδρομική εκείνη που δε συμμορφώνεται με το σημερινό περιβάλλον, είναι δυνατό να το αγνοή ένα κορίτσι της μέσης Εκπαιδεύσεως; Γράψατε πως γίνεται ένα είδος έρωτα πού λέτε ότι γίνεται στο Οικοτροφείο. Σας ευχαριστούμαι που μας διδάξατε νέα πράγματα για την καλή μας αγωγή.*

Ο Άγιος Απαμείας ως αντιπρόσωπος του Ιησού Χρίστου πρέπει να κρίνη αμερόληπτα και όχι να λαμβάνη υπ' όψη του προσωπικά πάθη. Και γιατί η διδασκαλία του «Περί γάμου, καλλονής, εμφανίσεως των γυναικών» παρεξηγήθηκε από τον κ. Γυμνασιάρχη και τις μαθήτριες του Γυμνασίου και τον διέκοψαν[39]*, αποκλείεται να συνέβη και ένα τέτοιο με το δικό μας κ. Διευθυντή; Ό Άγιος Απαμείας καθώς και όλοι που κατηγορούνε το κ. Διευθυντή μας πρέπει να ξέρουνε ότι ο Κριτής για να καταδικάση έναν, πρέπει να ακούση και το κατήγορο και το κατηγορούμενο.*

Πώς είνε δυνατόν η αυτού σεβασμιότης, οι κηδεμόνες, η σχολική Επιτροπή (που γι' αυτή ούτε ξέραμε ως σήμερα αν υπάρχη) να εκφέρουνε γνώμη χωρίς να ξέρουνε τι λογιώ είναι το σκαλοπάτι του σχολείου μας ! Ο μόνος που παρακολουθεί το σχολειό μας ο Επιθεωρητής της μέσης Εκπαιδεύσεως κ. Λάιος σας επληροφόρησε καλά. Τον παρακαλούμε λοιπόν να σας δώση και για δεύτερη φορά ευρύτερες εξηγήσεις.

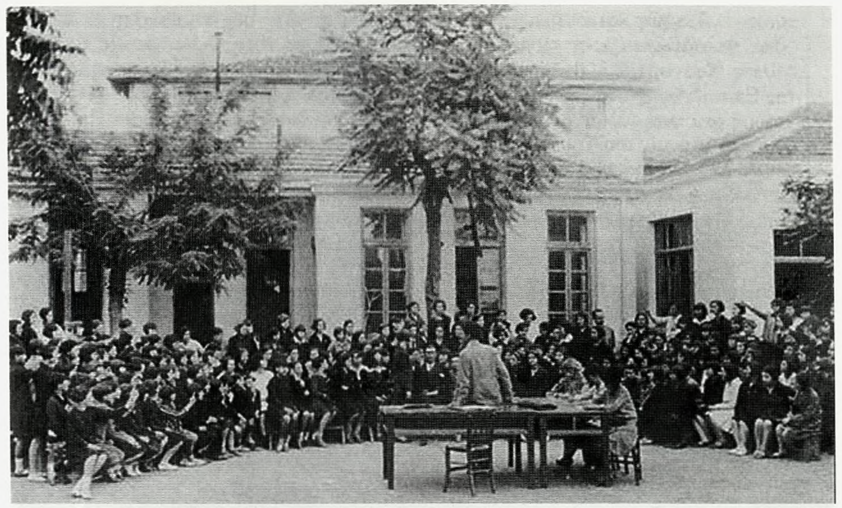
Για το σύστημα της διδασκαλίας μας. *Δε φτάνει ολόκληρη εφημερίδα για να σας το αναπτύξουμε. Μόνο σας παρακαλούμε να αραιώσετε τις διασκεδάσεις σας και να ρθήτε σε συγκεντρώσεις και φροντιστήρια που γίνονται τρεις φορές την εβδομάδα και να σχηματίσετε τη γνώμη πού θα σας επέτρεπε να κρίνετε.*

Μα τέτοια είνε η σημερινή μας κοινωνία. Φροντίζει περισσότερο για τα κτήνη της παρά για τα παιδιά της!

Θεωρούμε τον εαυτό μας πολύ πολύ ευτυχισμένο που έχουμε ένα τέτοιο μεγάλο παιδαγωγό και μεις οι τελειόφοιτες που έχουμε το ευτύχημα να τελειώσουμε επί των ημερών του[40]*».*

Στις 22 Απριλίου 1928, η εφημερίδα «*Μακεδονία*» δημοσιεύει ψήφισμα[41] υπέρ του Κουντουρά του Συλλόγου Δημοδιδασκάλων «*Η Αναγέννησις*»[42]. Την ακριβώς επόμενη μέρα, στον «*Ταχυδρόμο της Βορείου Ελλάδος*»[43], δημοσιεύεται ανακοινωθέν[44], ενός άλλου συλλόγου, του *Συνδέσμου Δημοδιδασκάλων Θεσσαλονίκης*, που ουσιαστικά απαντά στο ψήφισμα του Συλλόγου Δημοδιδασκάλων «Η Αναγέννησις». Όπως γίνεται αντιληπτό, η πάλη των δύο κόσμων διαπερνούσε όλη την κοινωνία της Θεσσαλονίκης, σε κάθε έκφανσή της.

Στις 23 Απριλίου 1928, δημοσιεύεται στις περισσότερες τοπικές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης[45] μια επιστολή διαμαρτυρίας των γονέων των μαθητριών του Διδασκαλείου[46]. Οι γονείς, με την επιστολή τους, τάσσονται ανοιχτά στο πλευρό του Κουντουρά, ζητώντας παράλληλα

Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης: Μια από τις πραγματοποιούμενες κάθε Πέμπτη «Συγκεντρώσεις» [Από το βιβλίο *Μίλτος Κουντουράς, Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης, 1927 – 1930*, Αθήνα 1976, (έκδ. Συντακτικής Επιτροπής από παλιές του μαθήτριες)].

«Έβαλα τη Συγκέντρωση την Πέμπτη, στο μέσο της εβδομάδας, γιατί την ήθελα ως κέντρο και κορύφωμα της όλης εργασίας του Σχολειού. Καθετί, μάθημα ή ζωή του Σχολειού, ήθελα σ' αυτή να τείνει και να εκδηλώνει τους καρπούς του, και απ' αυτή να προέρχεται η παρόρμηση για νέες έρευνες και λύσεις, κατιδίαν, προβλημάτων. Ήθελα οι Συγκεντρώσεις αυτές να γίνουν η δόξα και η αποθέωση της όλης μας εργασίας. Σ' αυτή θα προσωποποιόταν το πνεύμα του Σχολείου και η θέληση μιας ενιαίας κατεύθυνσης» [Από το βιβλίο *Μίλτος Κουντουράς - Κλείστε τα Σχολεία* (Εκπαιδευτικά Άπαντα), τόμος Α', Επιμέλεια – Σχόλια: Αλέξης Δημαράς, Αθήνα 1985, σελ. 150)].

να τον αφήσουν ήσυχο να συνεχίσει το εκπαιδευτικό του έργο.

Στις 25 Απριλίου 1928, υπό τον τίτλο «*Ο Γεν. Διοικητής εις το Διδασκαλείον Θηλέων. Ερωτήματα στας μαθήτριας*» δημοσιεύεται το εξής άρθρο[47], που αποδεικνύει ότι το ζήτημα είχε ξεφύγει των στενά εκπαιδευτικών ορίων:

«Ο Γενικός Διοικητής κ. Καλεύρας[48] *μετέβη σήμερον την πρωίαν εις το Διδασκαλείον και έθεσεν εις τάς τελειοφοίτους μαθήτριας ωρισμένα ερωτήματα, παρακαλέσας όπως επί των ερωτημάτων τούτων συντάξουν έκθεσιν, χορηγήσας χρονικόν διάστημα μιας και ημισείας ώρας.*

Τα δοθέντα ερωτήματα έχουν ως έξης:

1. Ποίαι σελίδες της ελληνικής Ιστορίας σας εγέννησαν τάς καλλιτέρας σκέψεις;

2. Ποίος ποιητής της νεωτέρας ελληνικής λογοτεχνίας σας ενεψύχωσε περισσότερον;

3. Ποίον το ιδανικόν σας ως ελληνίδες διδασκάλισσαι που σας ενέπνευσεν η σχολή κατά το τελευταίον αυτό έτος των σπουδών σας και γενικώτερον τάς σκέψεις σας περί του σχολείου.

Περί την μεσημβρίαν αι εκθέσεις των μαθητριών υπεβλήθησαν εις τον κ. Γεν. Διοικητήν προς μελέτην.

Ο κ. Καλεύρας ερωτηθείς σχετικώς με την ως άνω ενέργειάν του απήντησεν ότι θέλει να μόρφωση γνώμην περί του βαθμού της διανοητικότητας και του εθνικού φρονήματος και εν γένει του τρόπου του σκέπτεσθαι των μαθητριών του υπό του κ. Κουντουρά διευθυνομένου Δι-

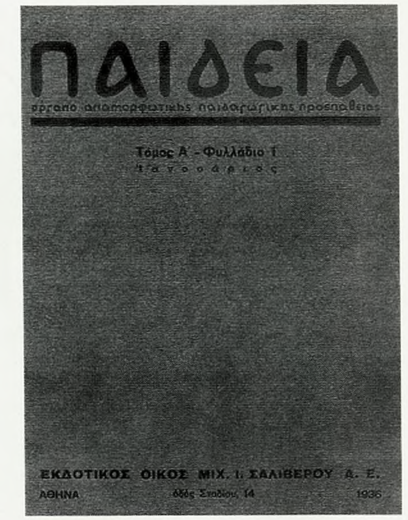
Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης (1930): Αναμνηστική φωτογραφία του Μίλτου Κουντουρά με τις τελειόφοιτες [Από το βιβλίο *Μίλτος Κουντουράς Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης, 1927 – 1930*, Αθήνα 1976, (έκδ. Συντακτικής Επιτροπής από παλιές του μαθήτριες)].

δασκαλείου Θηλέων».

Χαρακτηριστικά της αντιπαλότητας δημοσιεύματα που είχε αναπτυχθεί στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης είναι τα άρθρα των «αντιπάλων» εφημερίδων, των *«Μακεδονικών Νέων»* και της *«Εφημερίδος των Βαλκανίων»*. Η εφημερίδα *«Μακεδονικά Νέα»* ασχολήθηκε με το θέμα πρωτοσέλιδα στις 23 και 24 Απριλίου 1928, υιοθετώντας εν πολλοίς μια εντελώς αρνητική και εχθρική στάση έναντι του Κουντουρά. Είναι χαρακτηριστικό το πρωτοσέλιδο άρθρο-σχόλιο της εφημερίδας, στις 23 Απριλίου 1928, σύμφωνα με το οποίο ο Κουντουράς παρανόησε τα όσα έμαθε στη Γερμανία, καθώς δεν γνώριζε γερμανικά.... Όσο για τις μαθήτριές του *«...έμαθαν μεν όλα όσα γίνονται στο Βίνκετροφ* [Wickersdorf το σωστό][49]*, αλλά μόνον γράμματα δεν έμαθαν τα πουλάκια μου»*. Όσο για τις νέες ιδέες στην εκπαίδευση αναφέρει: *«Και καλά μεν όσοι από αυτούς ευρεθούν εκεί εις κάποιον ευθύν και νοικοκυρίσιον δρόμο. Αν δεν προσθέτουν τίποτε επανερχόμενοι, δεν ανατρέπουν όμως και δεν ανακατεύουν τα ευ καλώς κείμενα. Αλλ' όσοι πέσουν επάνω εις λόξας, εις ανταρσίας, εις αιρέσεις παιδαγωγικάς και τας παρεξηγήσουν τεραστίως με την άγνοιαν της γλώσσης και τας μεγαλοποιήσουν και τας τερατοποιήσουν, επανέρχονται εντελώς εξωφρενικοί και μας δημιουργούν ιστορίες»*. Και το άρθρο τελειώνει με θριαμβευτικό τόνο: *«Είναι απολύτως βέβαιο ότι ο δασκαλάκος αυτός, ο καλός και άξιος, δεν εγνώριζε τα γερμανικά περισσότερον από έναν κουριέρην ξενοδοχείου. Διότι αυτό συμβαίνει με όλους σχεδόν τους Έλληνας διδασκάλους που πηγαίνουν εις την Γερμανίαν δια να τελειοποιηθούν»*[50].

Αντίθετη ακριβώς στάση, υπέρ δηλαδή του Κουντουρά και εναντίον των κατηγόρων του, υιοθετεί η *«Εφημερίς των Βαλκανίων»*. Η εφημερίδα με σειρά άρθρων της επιτίθεται με σφοδρότητα εναντίον του Επισκόπου Απαμείας Βασίλειου[51]. Σύμφωνα με άρθρο της εφημερίδας που είχε ως τίτλο *«Πόθεν ο θόρυβος δια το Διδασκαλείον»*[52], η αφορμή που ξέσπασε το «σκάνδαλο» ήταν το ζήτημα της εκκαθάρισης του διδακτικού προσωπικού του Διδασκαλείου, την οποία με έκθεσή του ζητούσε Κουντουράς από τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας. Στην εφημερίδα δημοσιεύονται, επίσης, επιστολές συμπαράστασης υπέρ του Κουντουρά[53]. Οι κατηγορίες εναντίον της άλλης πλευράς πληθαίνουν. Στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας, στις 26 Απριλίου 1928, υπάρχει άρθρο με τον γλαφυρό τίτλο: *«Είνε και κάπηλοι»*. Σύμφωνα με πληροφορίες της εφημερίδας της Αθήνας *«Πατρίς»*, τις οποίες επικαλείται η *«Εφημερίς των Βαλκανίων»*, *«ένας εκ των συνωμοτών-καθηγητών διατηρεί συγχρόνως και ουζοπωλείο. Την απομάκρυνσιν του είχε ζητήσει ο Κουντουράς»*[54].

Η στάση, βεβαίως, των εφημερίδων δικαιολογείται, εκτός των άλλων, και από το γεγονός ότι ήθελαν να δημιουργήσουν το ανάλογο θετικό κλίμα υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς, κατά τη διάρκεια των διενεργούμενων ανακρίσεων[55]. Το πόρισμα[56] των ανακρίσεων που διεξήγαγε ο εκπαιδευτικός σύμβουλος Γ. Παλαιολόγος δημοσιεύθηκε στον τοπικό Τύπο[57].

Εξώφυλλο του πρώτου τεύχους του περιοδικού Παιδεία που εξέδωσε ο Κουντουράς το 1936. Το περιοδικό είχε σύντομη ζωή, καθώς το πρώτο τεύχος του εκδόθηκε τον Ιανουάριο του 1936 και το τελευταίο τον Ιούνιο του ιδίου έτους.

Τα γεγονότα μετά τα «Διδασκαλειακά»

Η επανάληψη φαινομένων και γεγονότων, ανάλογων με τα *«Μαρασλειακά»*, δεν χρειάζονται ιδιαίτερη επισήμανση. Γίνεται φανερό —προκύπτει, έστω και με υπονοούμενα, από τα επίσημα κείμενα— ότι οι πρωτεργάτες του διωγμού πρέπει να αναζητηθούν και εδώ ανάμεσα στα μέλη του διδακτικού προσωπικού του Διδασκαλείου. Τα κύρια σημεία των κατηγοριών είναι ίδια και απαράλλακτα με τα αντίστοιχα των *«Μαρασλειακών»*: *ανηθικότητα, αντεθνικότητα, αθεΐα,* και *«μαλλιαρισμός»*. Στην περίπτωση, ωστόσο, των *«Διδασκαλειακών»* υπάρχει μια διαφορά που δεν οδηγεί, όμως, και σε διαφορετικές εξελίξεις. Όπως κατά τη διάρκεια των *«Μαρασλειακών»*, έτσι και κατά τα *«Διδασκαλειακά»* σημειώθηκε πολιτική μεταβολή —μόνο που αυτή τη φορά ήταν στην αντίθετη κατεύθυνση: τον Ιούλιο του 1928 η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων διαδέχτηκε την Οικουμενική του Ζαΐμη. Η κυβερνητική εκπαιδευτική πολιτική είναι τώρα, στις διακηρύξεις τουλάχιστο, πολύ συγγενική με τις παιδαγωγικές θέσεις του Κουντουρα, οι οποίες και κατευθύνουν το έργο του στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης.

Ο Κουντουράς συνεθλίβη κάτω από τις εμπειρίες της δοκιμασίας την οποία έζησε, αλλά κυρίως γιατί είναι προφανές ότι από την ανακριτική διαδικασία, την οποία και αυτός επιδίωξε, περίμενε την αποκάλυψη των ενόχων της σκευωρίας που εξυφαινόταν εναντίον του και την τιμωρία τους. Δεν ανέμενε τη δική του απαλλαγή, αφού δεν αισθανόταν ένοχος. Έτσι, ενώ σήμερα, για τον αμέτοχο παρατηρητή, το πέρασμα από τις βαρύτατες κατηγορίες της έκθεσης στην ασημαντότητα της *«σύστασης»*[58] προσδιορίζει το μέγεθος της συκοφαντίας και την έκταση της συνωμοσίας, για εκείνον, τότε, ολόκληρη η υπόθεση, ιδίως στην εξέλιξη της, υπήρξε απλώς αιτία βαθιάς απογοήτευσης και έντονης αηδίας. Έγραψε στον φίλο του τον Μυριβήλη, τον Ιούνιο του 1928:

«[...] Με είπαν αντεθνικό κτλ. εμένα πού ξόδεψα τη μισή ζωή μου στο στρατό. Και τόπαν άνθρωποι που εχόντραιναν τότε εις βάρος μας που πολεμούσαμε. Παπάδες ανήθικοι, λαθρέμποροι, δασκάλοι-σκουλή-

κια κατάστρεψαν μια εκπαιδευτική προσπάθεια πρωτοφανέρωτη σε πολλά στην Ελλάδα. Φτού τους άτιμους, φτού και στην κοινωνία που τους ανέχεται ακόμα»[59].

Κι όμως παρά την αγανάκτηση, την αηδία, και την απογοήτευση, ο Κουντουράς συνέχισε το έργο του στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης, αν και αναγκαστικά ακόμη περισσότερο συμμορφωμένο[60]. Τα εμπόδια και πάλι δεν έλειψαν. Ας σημειωθεί, ωστόσο, πως η συνέχιση των εμποδίων στο έργο του χάρισε στον Κουντουρά την τιμή μιας εγκωμιαστικής φράσης του ίδιου του Βενιζέλου[61]. Από τα πράγματα, πάντως, οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι η αντίδραση ήταν αρκετά ισχυρή και επίμονη για να αναγκάσει τη Διοίκηση, που σίγουρα ένιωθε συγγενική προς το επιτελούμενο έργο στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης και είχε μάλιστα τώρα επικεφαλής της τον Γεώργιο Παπανδρέου, παλαιό γνώριμο του Κουντουρά και βουλευτή Λέσβου, να τον απομακρύνει τελικά, το 1930, από την παιδαγωγική πράξη και το Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης.

Διότι είναι δύσκολο να δώσει κανείς διαφορετική ερμηνεία στον διορισμό του Κουντουρά στο νεοϊδρυμένο Εκπαιδευτικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο. Η «προαγωγή» του, ενώ έδινε την εντύπωση πως αποτελεί αναγνώριση του έργου του και πως εκφράζει την πρόθεση της πολιτείας να υιοθετήσει δικές του παιδαγωγικές αρχές, στην πραγματικότητα εξουδετέρωνε την προσπάθειά του να λειτουργήσει το μοναδικό «*Νέο Σχολείο*» στην Ελλάδα και εξασφάλιζε την «ειρήνη» στη Θεσσαλονίκη, ουσιαστικά δηλαδή την ικανοποίηση των πολεμίων του. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τις επόμενες ενέργειες του Υπουργείου Παιδείας σχετικά με το Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης. Κατ' αρχήν, τοποθέτησε αντικαταστάτη του Κουντουρά έναν δηλωμένο εκπρόσωπο της «παλαιάς» παιδαγωγικής, τον Παναγιώτη Αντωνόπουλο[62], ο οποίος, ακώλυτα, καταπιάστηκε να επαναφέρει τις παραδοσιακές μεθόδους στο σχολείο. Η επανατοποθέτηση διδακτικού προσωπικού που είχε απομακρυνθεί επί Κουντουρά στηρίζει ακόμη περισσότερο την άποψή μας. Το τελειωτικό χτύπημα έρχεται περίπου ένα χρόνο αργότερα, οπότε το Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης, διαλύεται, καθώς συγχωνεύεται με το Διδασκαλείο Αρρένων Θεσσαλονίκης (με την πρόφαση ή τη δικαιολογία της «μεικτοποίησης» των διδασκαλείων του κράτους). Για μια ακόμη φορά η δικαίωση ενός προοδευτικού παιδαγωγού συνδέεται άρρηκτα με το κλείσιμο του σχολείου του.

Όλα αυτά ταιριάζουν, βέβαια, απόλυτα με τη γενικότερη, αδιάκοπα συμβιβαστική ή εξισορροπητική, στάση των κυβερνήσεων των Φιλελευθέρων στα εκπαιδευτικά ζητήματα. Λιγότερο, όμως, ευεξήγητη είναι η αποδοχή της εξουδετερωτικής προαγωγής από τον Κουντουρά, ιδίως όταν ο ίδιος εκφράζει σε προσωπικά του κείμενα την ανησυχία πως το έργο του θα γκρεμιστεί, αν ο ίδιος αποχωρήσει πριν να το θεμελιώσει γερά με πολύχρονη εντατική και συστηματική δουλειά. Προφανώς, αποδέχτηκε τον διορισμό του πιστεύοντας ότι θα μπορούσε να περάσει κάποιες από τις αρχές του στην επίσημη κυβερνητική πολιτική[63].

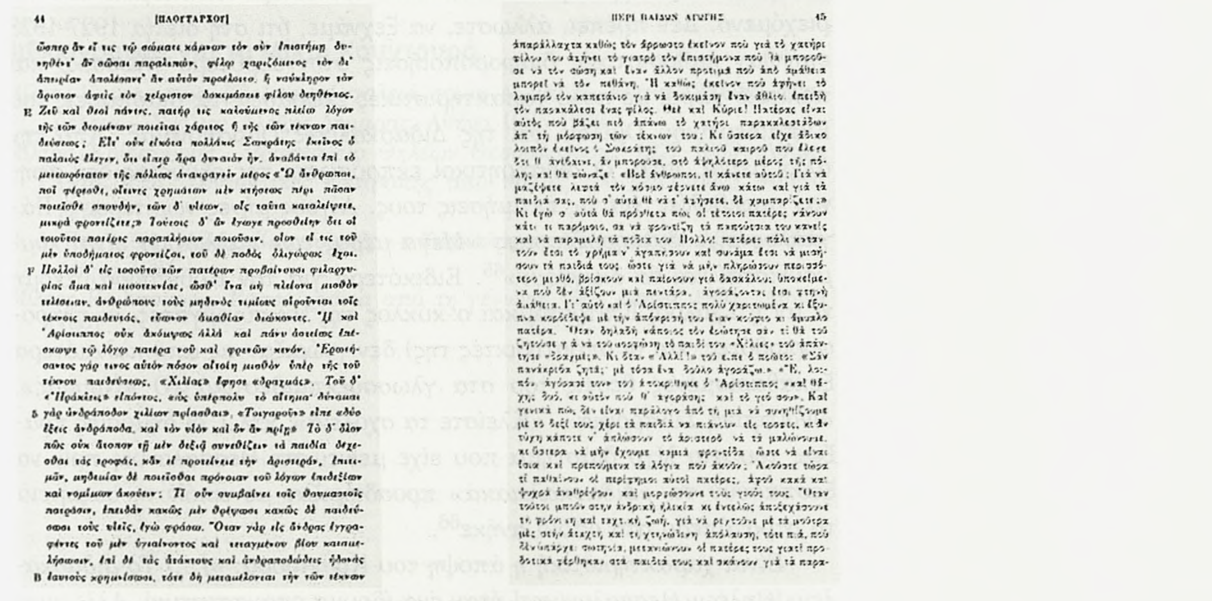
Οι τραυματικές, πάντως, εμπειρίες του Κουντουρά από τις διαδικασίες και τις τεχνικές του διωγμού του, δεν μπορεί να είναι άσχετες με την απόφαση του να εγκαταλείψει το Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης για το Εκπαιδευτικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο. Σε δύο σημεία κυρίως θα πρέπει να σταθεί κανείς σχετικά: Πρώτα, στη μεγάλη απογοήτευση από την πορεία που πήραν οι ανακρίσεις. Κι όμως, ένα από τα πράγματα που ενόχλησαν περισσότερο τον Κουντουρά, η παραπομπή του στο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο για τυπικές παραλείψεις, όταν το θέμα ήταν βαθιά ηθικό, μπορεί άνετα να θεωρηθεί ότι εκφράζει τη διάθεση του ανακριτή, του εκπαιδευτικού συμβούλου Γεωργίου Παλαιολόγου, να δικαιώσει το παιδαγωγικό έργο που γινόταν στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης ή τουλάχιστο να μην το καταδικάσει. Μια τέτοια ερμηνεία θα σημαίνει μια ακόμη μεγάλη αναγνώριση του Κουντουρά. Ο Παλαιολόγος, αν και δεν κατατάσσεται στους πιο φανατικούς και μαχητικούς συντηρητικούς παιδαγωγούς μας, ανήκε, χωρίς αμφιβολία, στην «παλαιά σχολή».

Ο Μίλτος Κουντουράς στην αυλή του Διδασκαλείου Θηλέων Θεσσαλονίκης [Από το βιβλίο Μίλτος Κουντουράς – *Κλείστε τα Σχολεία* (Εκπαιδευτικά Άπαντα), τόμος Β', Επιμέλεια – Σχόλια: Αλέξης Δημαράς, Αθήνα 1986].

Είναι, συνεπώς, πιθανό ο Παλαιολόγος να έκρινε ότι η πλήρης πειθαρχική απαλλαγή του Κουντουρά θα προκαλούσε άμεσες και έντονες αντιδράσεις, ενώ η μετάθεση του βάρους στα «τυπικά» θα υποβάθμιζε την υπόθεση, αφήνοντας την όμως ανοιχτή, για να ικανοποιηθούν οι πολέμιοι του Κουντουρά. Αυτά, βέβαια, δεν ήταν δυνατό να τα εκτιμήσει τότε ο Κουντουράς, για τον οποίο ο Παλαιολόγος ήταν η προσωποποίηση του «άλλου κόσμου», ο σύντροφος των χρόνων της Γερμανίας που εντάχτηκε στο αντίπαλο στρατόπεδο.

Μια δεύτερη αιτία για την αγανάκτηση του Κουντουρά πρέπει να ήταν και η ανάμειξη σε θέματα καθαρά σχολικά-παιδαγωγικά παραγόντων άσχετων με αυτά, όπως η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και ο Τύπος. Γιατί, από τη μια μεριά, η Διοίκηση προχώρησε στην ουσιαστική διερεύνηση παιδαγωγικών ζητημάτων και, από την άλλη, οι εφημερίδες, πέρα από την προβολή, την υπερβολή και την όξυνση των διαφόρων ζητημάτων, συνέβαλαν (εκούσια ή ακούσια) και στη δημιουργία

Απόσπασμα από την μεταθανάτια έκδοση του έργου του Κουντουρά Πλουτάρχου, Περί Παίδων Αγωγής, Αρχαίον Κείμενον – Μετάφρασις – Σχόλια Μίλτου Κουντουρά, Αθήνα 1940, σελ. 44-45.

Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης: Μια από τις πραγματοποιούμενες κάθε Πέμπτη «Συγκεντρώσεις» (Μάιος 1929). Στο πίσω μέρος της φωτογραφίας υπάρχει ιδιόγραφη σημείωση του Κουντουρά: «Η 'Συγκέντρωση' του Διδασκαλείου στο ύπαιθρο. Μάιος 1929» [Από το βιβλίο *Μίλτος Κουντουράς Κλείστε τα Σχολεία* (Εκπαιδευτικά Άπαντα), τόμος Β', Επιμέλεια – Σχόλια: Αλέξης Δημαράς, Αθήνα 1986].

παραπλανητικών εντυπώσεων. Η ανάμειξη, μάλιστα, του Γενικού Διοικητή —αυτή καθεαυτή αλλά και ο τρόπος με τον οποίο έγινε— δεν μπορούσε παρά να εξοργίσει, ανεξάρτητα από προθέσεις, οποιονδήποτε συνειδητό εκπαιδευτικό[64].

Αλλού πρέπει να αναζητηθεί τόσο η δικαιολόγηση της πολεμικής, όσο και ο χαρακτήρας της προοδευτικότητας. Πριν απ' όλα, βέβαια, και ίσως πάνω απ' όλα, βρίσκεται ο δημοτικισμός, όχι μόνο στην απλή του γλωσσική έκφραση, αλλά στο πολύ πλατύτερο πολιτισμικό του περιεχόμενο. Δεν πρέπει, άλλωστε, να ξεχνάμε, ότι στη διετία 1927-1928 επήλθαν καθοριστικές διαφοροποιήσεις στον ευρύτερο γλωσσικό και πολιτικό χώρο, με πολύ χαρακτηριστικές εκφράσεις τις διασπάσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου και της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας. Από την άλλη μεριά, πάλι, οι συντηρητικοί εκπρόσωποι της εξουσίας δεν άφηναν αμφιβολίες για τις εκτιμήσεις τους. Λίγους μήνες νωρίτερα, ο Πάγκαλος είχε διακηρύξει πως *«Μέγα μέρος των μαλλιαρών είναι κομμουνισταί καί θα διωχθούν»*[65]. Ειδικότερα για τον Κουντουρά, ακόμη κι αν η Σχολική Επιτροπή και ο κύκλος της (οι συνεργάτες, οι πληροφοριοδότες, και οι υποστηρικτές της) δεν γνώριζαν τις από παλαιότερα ξεκαθαρισμένες θέσεις του στα γλωσσοεκπαιδευτικά (Ο «Νουμάς», «Φοιτητική Συντροφιά», «Κλείστε τα σχολειά», κτλ.), οι δημόσιες πράξεις του στο λίγο διάστημα που είχε μείνει στη Θεσσαλονίκη πριν να ξεσπάσουν τα «*Διδασκαλειακά*» προσδιόριζαν με απόλυτη σαφήνεια το στρατόπεδο στο οποίο ανήκε[66].

Είναι χαρακτηριστική η άποψη του Κουντουρά: *«[...] Το Διδασκαλείο [Θηλέων Θεσσαλονίκης] ήταν ένα ίδρυμα επαναστατικό. Αλλ' αυτό δεν το έπαιρναν είδηση, και δεν μπορούσαν να το δουν οι περίφημοι αντίπαλοι μου. Με νόμιζαν απλώς... μαλλιαροκομμουνιστή !»*[67]. Ο Κουντουράς δεν ήταν κομμουνιστής, αυτό όμως δεν είχε καμιά σημασία για τους αντιπάλους του, αφού ήταν —και χωρίς, μάλιστα, να το κρύβει— «μαλλιαρός». Οι πράξεις του και τα γραπτά του δείχνουν ότι κινήθηκε πάντα μέσα σε ένα κλίμα φιλελεύθερο και ανεξάρτητο, που την πλησιέστερη έκφραση του στο χώρο των κομματικών διαφοροποιήσεων τη βρήκε στους κύκλους της προοδευτικής πτέρυγας του βενιζελισμού. Αυτήν ακριβώς την προοδευτική του τοποθέτηση πλήρωσε με την υπόθεση των «*Σκανδάλων*» της Θεσσαλονίκης, των γνωστών μας δηλαδή «*Διδασκαλειακών*». Αφήσαμε για το τέλος ένα ακόμη από τα σκόρπια σημειώματα του Κουντουρά, το οποίο ίσως είναι το πιο προωθημένα κοινωνικο-πολιτικά από τα παιδαγωγικά, και ταυτοχρόνως ιδιαίτερα χαρακτηριστικό της ευρύτητας με την οποία αντιμετώπιζε την παιδαγωγική του ευθύνη. Γράφει, λοιπόν, απευθυνόμενος στους μαθητές του: *«Από μένα, παιδιά μου, να μην περιμένετε συμβουλές σαν εκείνες που σας έδινε η στοχαστική αστική κοινωνία. Αυτές τις ξέρετε και χωρίς να σας τις πω. Ο αγέρας γύρω σας είναι γεμάτος από τέτοια ηθική, δεν έχετε παρά να αναπνεύσετε για να γεμίσει η ψυχή σας από τις συμβουλές της αστικής κοινωνίας. Αλλ' από μένα θ' ακούσετε τα λόγια εκείνα που θ' αναταράξουν και θα δυναμώσουν το αίμα σας, μα που θα γίνουν αιτία, αν ακολουθήστε το νόημά τους, να σας περιφρονήσει και να σας καταραστεί αυτή η κοινωνία. Όμως είθε να γίνετε ο φόβος και ο τρόμος μιας τέτοιας κοινωνίας»*[68].

Δημοσιευμένα έργα του Μίλτου Κουντουρά

«Ο άρρωστος» (δράμα), 1911
«Το μπαλσαμωμένο αγόρι» (δράμα), 1912
«Ο ποιητής Γρυπάρης» (ομιλία), 1920
«Ο Κωστής Παλαμάς και τα Ελληνικά Νιάτα», 1930
Περιοδικό *«Παιδεία»*, 1936
Μεταθανάτια έκδοση: *«Πλουτάρχου, Περί Παίδων Αγωγής, Αρχαίον Κείμενον - Μετάφρασις – Σχόλια Μίλτου Κουντουρά»*, 1940

Βιβλιογραφία για το Μίλτο Κουντουρά

Μίλτος Κουντουράς, *Κλείστε τα σχολειά*, τόμοι Α' και Β', Αθήνα 1985-86, Επιμέλεια – Σχόλια: Αλέξης Δημαράς, Αθήνα 1985-1986
Μίλτος Κουντουράς, *Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης, 1927-1930*, Αθήνα 1976, [έκδ. Συντακτικής Επιτροπής από παλιές του μαθήτριες], Αθήνα 1976
Π. Δ. Πανταζής, *Μίλτος Κουντουράς – ο δάσκαλος της Ρωμιοσύνης*, Αθήνα 1984. Αθήνα 1984
Μίλτος Κουντουράς, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του, Αθήνα 1991. Αθήνα 1991

Σημειώσεις

1. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία (Εκπαιδευτικά Άπαντα)*, τόμος Α', Επιμέλεια – Σχόλια: Αλέξης Δημαράς, Αθήνα 1985, σελ. ζ'.

2. Για τις πρώτες εμπειρίες και εντυπώσεις του Μίλτου Κουντουρά από την παιδαγωγική πράξη, βλ. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. λδ'-λζ'.

3. Ο Κουντουράς έφτασε στις Σέρρες ως διευθυντής του Διδασκαλείου στις 31 Οκτωβρίου 1926. Στο προσωπικό του αρχείο σώζονται στοιχεία αναρρωτικών αδειών από την 1η Ιανουαρίου ως τις 15 Μαΐου 1927 (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 541). Για το σύντομο πέρασμα και τις εντυπώσεις του Μίλτου Κουντουρά από το Διδασκαλείο Σερρών, βλ. επίσης *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. πη'-σα'.

4. Αλέξης Δημαράς, «Μίλτος Κουντουράς», *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 5, Αθήνα 1986 (Εκδοτική Αθηνών), σελ. 66-67.

5. Η σοβαρή πολιτική κρίση που σημειώθηκε εξαιτίας της μετάφρασης της Καινής Διαθήκης (Ευαγγελικά, 1901) και λίγο αργότερα της Ορέστειας (Ορεστειακά, 1903) ήταν η απαρχή μιας μακράς πορείας φαινομένων συνυφασμένων με τις δημοτικιστικές πιέσεις και τα μέτρα που λαμβάνονταν για να τις ανακόψουν: ανάμεσα στα άλλα, επανειλημμένες διοικητικές ποινές στον Κωστή Παλαμά ως γενικό γραμματέα του Πανεπιστημίου Αθηνών (1908, 1911), παραπομπή στη δικαιοσύνη του διευθυντή του Παρθεναγωγείου του Βόλου Αλέξανδρου Δελμούζου και των συνεργατών του με τις κατηγορίες της *«αθεΐας, βλάβης των ηθών, πρόσκλησης εις απεργίαν, παρακώλυσης προσευχής»* (Δίκη του Ναυπλίου, 1914). Το 1911 ψηφίστηκε η συνταγματική διάταξη που όριζε ότι *«Επίσημος γλώσσα του κράτους είναι εκείνη εις την οποίαν συντάσσεται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα»*. Το 1917 η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης επιχείρησε την πρώτη καθιέρωση της διδασκαλίας της δημοτικής στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού. Η απόπειρα αυτή ματαιώθηκε βίαια μετά την κυβερνητική αλλαγή του 1920. Η Επιτροπή που έλεγξε τα διδακτικά βιβλία της βενιζελικής μεταρρύθμισης αποφάνθηκε ότι έπρεπε να *«καώσι»*. Το 1925 και το 1928 διώχθηκαν δικαστικά και πάλι ο Δελμούζος ως διευθυντής του Μαρασλείου και ο Μίλτος Κουντουράς ως διευθυντής του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης για *«αντιθρησκευτική, αντιπατριωτική και ανήθικη διδασκαλία»*. Για την εκπαιδευτική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα των αρχών του 20ου αιώνα, βλ. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. πβ'-πη'.

6. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την «Φοιτητική Συντροφιά», βλ. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. λ'-λδ'.

7. Ολόκληρο το κείμενο βρίσκεται στο *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. 19-43. Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από την αρχή του άρθρου (*Μίλτος Κουντουράς - Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. 21), που έχει ως υπότιτλο *«Εκπαιδευτικό Ξεχαρβάλωμα»*: *«Η μαύρη αλήθεια λοιπόν είναι τούτη: Στην Ελλάδα σήμερα δεν υπάρχει Εκπαίδευση. Το φωνάζουν απελπισμένα όσοι αγαπούν ακόμη το Σχολείο, το επανάλαβαν χίλιες φορές ερασιτεχνικά στις εφημερίδες οι δημοσιογράφοι, το μουρμουρίζουν κουνώντας θλιβερά το κεφάλι οι άνθρωποι της περασμένης γενεάς, το αισθάνεται αόριστα ο αγράμματος λαός όταν συχνά μέσα στη βιοπάλη του αναστενάζει: 'Κοντά σ' όλα πάνε και τα καημένα τα γράμματα! ...'.*

Και η αλήθεια είναι αυτή. Σχολειό πια δεν υπάρχει. Κινείται μονάχα ακόμη ένας ανήθικος κι αρρωστημένος οργανισμός γεμάτος από δηλητήριο και παραφροσύνη, που πολύ σύντομα θα επιδράσει θανατηφόρα σ' όλη την κατοπινή ζωή του τόπου μας. Μια σάπια και ξεχαρβαλωμένη μηχανή, όπου από ανάγκη ρίχνουμε μέσα μια καθαρή κι αγνή ζωική παραγωγή —τα ευκολόπλαστα παιδιά μας— για να μας τα μεταβάλει ύστερ' από λίγα χρόνια σε μούμιες κατάξερες και φασκιωμένες ή σε κινούμενα μιάσματα ανασυρμένα σαν από τάφους...

Δεν είμαι καθόλου υπερβολικός. Αγάπησα και ονειρεύτηκα ένα περίλαμπρο Σχολειό, κι αποφάσισα να θυσιάσω κάθε μου υλική ευζωία σε μια ψυχική μου ικανοποίηση. Κι είδα, όσο έζησα εκεί μέσα, τη ρίζα του κακού τόσο βαθιά του εισχωρημένη, ώστε απελπισμένος να καταλήξω πολλές φορές στην εξωφρενιτική ανακραυγή των σημερινών γραφομένων μου: ***Κλείστε τα Σχολειά!*** *Γιατί ο οργανισμός αυτός, που τον εθέσπισε βέβαια σε παλαιότερα χρόνια ένας αγνός ενθουσιασμός και μια ομαδική αγάπη, κατάντησε στην εξέλιξη του, από ορισμένες αιτίες και αφορμές, μια αθλιότητα κι ένα ψέμα που πρέπει να χτυπηθεί και να εκλείψει, αν δε θέλουμε οι αμέσως ερχόμενες γενεές να πληρώσουν πολύ ακριβότερα από εμάς τις αμαρτίες των γονιών τους».*

8. *«Ο μοναδικός κανόνας: Ο κανόνας της Νέας Αγωγής είναι ότι δεν υπάρχουν κανόνες, ούτε γενικές μέθοδοι. Κάθε δάσκαλος πρέπει να βρίσκει τη δική του μοναδική μέθοδο αγωγής, και όταν τη βρει πρέπει να είναι έτοιμος να τη μεταβάλλει και να τη προσαρμόζει σε κάθε παιδί. Κάθε παιδί είναι ένα ξεχωριστό πρόβλημα, διαφορετικό από όλα τα άλλα παιδιά»* (περιοδικό *New Era*, τ. Στ', τχ. 24 (Οκτώβριος 1925), σελ.95). Σύντομη και περιεκτική παρουσίαση των σκοπών, των στόχων και των μέσων της *«Νέας Αγωγής»* γίνεται στο: *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. λι'-ξζ'.

9. Για τις εμπειρίες που απεκόμισε ο Κουντουράς στη Γερμανία, βλ. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. ξι'-πα'.

10. Μαγκριώτης Βασίλειος (1874-1968): Γεννήθηκε στο Ευκάριο της Θράκης. Σπούδασε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης (από όπου αποφοίτησε το 1903) φιλοσοφία και ψυχολογία στη Γενεύη και παιδαγωγικά στο Ινστιτούτο Jean-Jacques Rousseau της Γενεύης. Διάκονος το 1903, εργάστηκε και ως διευθυντής του Ορφανοτροφείου Πριγκίπου στην Κωνσταντινούπολη. Στη Θεσσαλονίκη ήρθε το 1922. Από το 1926-1930 ήταν Επίσκοπος Απαμείας, βοηθός του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Ήταν από τους βασικότερους και φανατικότερους πολέμιους του Κουντουρά, κατά την επίμαχη περίοδο των «Διδασκαλειακών». Συνταξιοδοτήθηκε το 1967 ως Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία (Εκπαιδευτικά Άπαντα)*, Επιμέλεια – Σχόλια: Αλέξης Δημαράς, τόμος Β', Αθήνα 1986, σελ. 599-600).

11. Παλαιολόγος Γεώργιος (1892-1965): Γεννήθηκε σε χωριό των Καλαβρύτων, πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, υπηρέτησε ως ελληνοδιδάσκαλος και καθηγητής. Μετά από διαδοχικές στρατεύσεις πήγε ως υπότροφος του κράτους για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία (Λειψία, Αμβούργο και Βερολίνο), όπου μαζί με τον Κουντουρά παρακολούθησε τον Spranger. Το 1926-27, τοποθετήθηκε διευθυντής του Διδασκαλείου Ιωαννίνων και από τον Φεβρουάριο του 1928 στο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο. Τον Σεπτέμβριο του 1929 παραιτήθηκε και ανέλαβε διευθυντής του νεοϊδρυμένου Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Αθηνών (με Επόπτη τον Εξαρχόπουλο, του οποίου ακολουθούσε τις παιδαγωγικές αρχές). Ήταν υποψήφιος για την έδρα της παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, εκλογή κατά την οποία εκλέχτηκε ο Δελμούζος (1928). Το 1930 διορίστηκε γυμνασιάρχης του Βαρβακείου και το 1933 γενικός γραμματέας στο υπουργείο Παιδείας (με υπουργό τον Τουρκοβασίλη), όταν και οριστικοποιήθηκε η απόλυση του Κουντουρα και των άλλων Εκπαιδευτικών Συμβούλων (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 600-601).

12. Με βάση τον νόμο 381 του 1914.

13. Ο Μίλτος Κουντουράς διορίστηκε στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης με διάταγμα της 13.12.1926. Ανέλαβε, όμως, υπηρεσία στις 30 Μαΐου 1927, λόγω ασθενείας (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 541).

14. *Μίλτος Κουντουράς - Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. κζ'-κη'.

15. Ο Νικόλαος Καραχρίστος διορίστηκε στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης ως καθηγητής το 1915. Διευθυντής του, σε τελευταία φάση, ήταν από τον Σεπτέμβριο του 1924 ως τον Οκτώβριο του 1926, οπότε διορίστηκε μέλος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου από την κυβέρνηση Κονδύλη, μετά την ανατροπή του Πάγκαλου. Στο διάστημα ως την άφιξη του Κουντουρά χρέη διευθυντή εκτελούσε η υποδιευθύντρια Στυλιανή Πετυχάκη (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 541).

16. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. ϟδ'.

17. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. ϟε'-ϟϛ'.

18. Ολόκληρη η έκθεση της Σχολικής Επιτροπής, με ημερομηνία 14 Απριλίου 1928, προς το Υπουργείο Παιδείας, στο *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 315-327.

19. Πρωινή αντιβενιζελική εφημερίδα, που εκδόθηκε το 1920 και κυκλοφόρησε μέχρι το 1937. Εκδότης ο Ν. Δαρβέρης, διευθυντής ο Π. Ωρολογάς και συνεργάτες της οι Θ. Ρηγινός, Στ. Χριστοδούλου, Α. Κονιτόπουλος κ.ά. (Γ. Αναστασιάδης, «Οι εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (1912-1974)», *Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Πολιτισμός* (επιμέλεια Ι. Κ. Χασιώτη), Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 411).

20. Εφημερίδα *Ταχυδρόμος της Βο-*

ρείου Ελλάδος, 20 Απριλίου 1928.

21. Ήταν απογευματινή εφημερίδα (Η «*Εστία της Θεσσαλονίκης*» όπως την αποκαλούσε ο Εμμανουήλ Ρεπούλης). Διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην πολιτική και πνευματική ζωή της πόλης. Ιδρυτής και ιδιοκτήτης ο Αθ. Κούσκουρας. Συνεργάστηκαν και διέπρεψαν από τις στήλες της: Ι. Μπήτος, Κ. Σνωκ, Αντ. Θεοδωρίδης, Π. Παπαγεωργίου, Γ. Χατζηκυριακού, Κ. Κουρτίδης, Α. Λέτσας κ.ά. (Γ. Αναστασιάδης, *Οι εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (1912-1974)*, σελ. 410).

22. Εφημερίδα *Νέα Αλήθεια*, 21 Απριλίου 1928.

23. Λάγιος (ή Λάιος) Ηλίας (1884-1972): Γεννήθηκε στη Σπερχειάδα. Πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στο Μόναχο. Άρχισε τη σταδιοδρομία του ως σχολάρχης, το 1911. Το 1915 φοίτησε στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαιδεύσεως και ήταν μέλος του Εκπαιδευτικού Συνδέσμου των Λειτουργών της Μέσης Εκπαιδεύσεως. Μέχρι το 1925, οπότε και διορίστηκε Γενικός Επιθεωρητής, εργάστηκε ως καθηγητής στη μέση εκπαίδευση. Ήταν Γενικός Επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη σε όλη τη διάρκεια της υπηρεσίας του Κουντουρά στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης (1927-1930) και τον υποστήριξε θερμά στην προσπάθειά του. Το 1942 διορίστηκε μέλος του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου (αντιπρόεδρός του, την περίοδο 1946-1949). Το 1943-1944, διορίστηκε γενικός γραμματέας στο υπουργείο Παιδείας (με υπουργό τον Λούβαρι). Ιδρυτικό μέλος (1948), και ύστερα αντιπρόεδρος, της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων. Έκανε σχολιασμένες εκδόσεις μερικών έργων του Πλάτωνα (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 598).

24. Εφημερίδα *Νέα Αλήθεια*, 21 Απριλίου 1928. Ανάλογες δηλώσεις ο Λάιος είχε κάνει και στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, στις 20 Απριλίου 1928.

25. Απογευματινή εφημερίδα που εκδόθηκε τον Ιούλιο του 1918 και κυκλοφόρησε μέχρι το 1941. Επανεκδόθηκε για ένα μήνα το 1946 και για 5 μήνες το 1950. Ο αρχισυντάκτης της Ν. Καστρινός υπήρξε μια από τις πιο αξιόλογες φυσιογνωμίες του δημοσιογραφικού κόσμου της πόλης. Η εφημερίδα υποστήριζε τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και την αβασίλευτη δημοκρατία και επέδειξε αυξημένη ευαισθησία απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα και ιδιαίτερα τα προσφυγικά. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Ανιχνεύοντας στην "Εφημερίδα των Βαλκανίων" τις συνθήκες επιβίωσης και εγκατάστασης των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του 1922-'24», Πολιτιστικό κέντρο Βορείου Ελλάδας της Εθνικής Τράπεζας, «*Πρόσωπα προσφύγων 1992*» (= Γ. Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη και οι εφημερίδες της στις συμπληγάδες της Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1994).

26. Εφημερίδα *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 20 Απριλίου 1928.

27. Ο Κουντουράς σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Φως*, στις 24 Απριλίου 1928, με τίτλο «*Ομιλεί ο Διευθυντής του Διδασκαλείου κ. Κουντουράς*» δίνει τη δική του εκδοχή στο θέμα (πιο σύντομη συνέντευξη, με το ίδιο σχεδόν περιεχόμενο, έδωσε ο Κουντουράς και στην εφημερίδα *Εφημερίς των Βαλκανίων*, στις 24 Απριλίου 1928): «*Δεν γνωρίζω ποίοι λόγοι τον [Επίσκοπο Απαμείας] ώθησαν να με πολεμήση κατά τρόπον απάδοντα προς την ιερωσύνην. Το μόνον που γνωρίζω είνε ότι ο Άγιος Απαμείας μου έφερεν μικράν προστατευομένην του, και με παρεκάλεσε να την εγγράψω. Εγώ τον ηρώτησα εαν πρόκειται περί απόρου, αλλά εκείνος μου ετόνισεν ότι ευπορεί μεν αλλά δέον να γίνη δεκτή. Ηρνήθην, προτιμήσας τα άλλα τα φτωχά παρά ένα εύπορο έστω και με ισχυρόν προστάτη. Που να φαντασθώ ότι τούτο σημαίνει πόλεμον εξοντώσεως!*». Την προηγούμενη μέρα, στις 23 Απριλίου 1928, η ίδια εφημερίδα, το *Φως* είχε δημοσιεύσει συνέντευξη με τον Επίσκοπο Απαμείας Βασίλειο. Το ακόλουθο χωρίο αναφέρεται στο επίμαχο ζήτημα: «*Δεν γνωρίζω περί ποίας δήθεν προστατευομένης μου ομιλούν. Εάν πρόκειται δια την μαθήτριαν την οποία συνέστησα όπως δώση εξετάσεις, αυτή είνε ανήλικος, μόλις 14 ετών, ήδη οικότροφος του Ασύλου Θηλέων. Εάν πρόκειται περί άλλης, την απάντησιν θα δώση ο κ. Εισαγγελεύς προς τον οποίο κατέφυγα*». Η άποψη, πάντως, ότι ο Επίσκοπος Απαμείας δυσαρεστήθηκε με τον Κουντουρά, επειδή δεν έγινε δεκτή στο Διδασκαλείο μια μαθήτρια, την οποία σύστησε, είχε διατυπωθεί και σε παλαιότερη σχετική συνέντευξη του Ηλία Λάγιου, Επιθεωρητή της Μέσης Εκπαίδευσης, στην εφημερίδα «*Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*». Η συνέντευξη, όπως σημειώνει η εφημερίδα, είχε δοθεί «*από πολλών ημερών*», αλλά δημοσιεύθηκε με αφορμή την υποβολή της Έκθεσης της Σχολικής Επιτροπής, στις 20 Απριλίου 1928. Την επόμενη μέρα, 21 Απριλίου 1928, στην εφημερίδα *Νέα Αλήθεια*, ο Επίσκοπος εκφράζει την απορία του για την πληροφορία, αφού «*άνευ καμμιάς αντιρρήσεως ο κ. Κουντουράς εξήτασε την μαθήτριαν και την ενέγραψε*». Εύκολα μπορούμε να επισημάνουμε την διαφορά ανάμεσα στις δυο διαψεύσεις του Επισκόπου.

28. Η γνωστότερη και μακροβιότερη εφημερίδα της πόλης. Εκδότης-διευθυντής ο Κ. Βελλίδης. Συνεργάτες της εφημερίδας διετέλεσαν ο Θ. Χατζηγώγος, Π. Λεβαντής, Β. Μεσολογγίτης, Γ. Ωρολογάς, Α. Κονιτόπουλος, Χ. Τσώχος, Ι. Σαμαράς, Ν. Φαρδής, Ι. Ιωαννίδης, Κ. Δημάδης, Α. Χαμουδόπουλος, Γ. Ταχογιάννης, Αρ. Χασηρτζόγλου, Τ. Οικονομίδης κ.ά. Την χαρακτηρίζει υποδειγματική ειδησεογραφική πληρότητα και μετριοπαθείς θέσεις στο χώρο της ευρύτερης φιλελεύθερης παράταξης. (Γ. Αναστασιάδης, *Οι εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (1912-1974)*, σελ. 410).

29. Εκδότης ο Δημοσθένης Ρίζος και συνεργάτες της οι Β. Μεσολογγίτης, Θ. Χατζηγώγος, Θ. Ρηγινός, Ν. Σήφακας. Η πολιτική γραμμή του Φωτός γνώρισε πολλές διακυμάνσεις. Μετά το 1945, ακολούθησε μια εξαιρετικά συντηρητική πολιτική. Διέκοψε την έκδοσή της το 1959. (Γ. Αναστασιάδης, *Οι εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (1912-1974)*, σελ. 411).

30. Εφημερίδες *Μακεδονία* και *Φως*, 20 και 21 Απριλίου 1928.

31. Παρέβαλε την υποστήριξη του Κουντουρά από τις φιλοβενιζελικές εφημερίδες και ιδίως από τη σημαντικότερη τους, τη *Μακεδονία*.

32. Εφημερίδα *Ελληνική*, 20 Απριλίου 1928.

33. Εφημερίδα *Ελληνική*, 21 Απριλίου 1928.

34. Εφημερίδα *Καθημερινή*, 21 Απριλίου 1928.

35. Εφημερίδα *Σκριπ*, 21 Απριλίου 1928.

36. Το εισαγωγικό σημείωμα της εφημερίδας που συνοδεύει την επιστολή διαμαρτυρίας των μαθητριών καταλήγει έτσι: «*Εκ σεβασμού προς τας οικογενείας των δεν δημοσιεύομεν τα ονόματα των τελειοφύτων αι οποίαι αποτελούν την περίεργον αυτήν ομάδα. Η περίφημος διαμαρτυρία μετά των ανορθογραφιών της έχει ως εξής: ...*». Πρέπει ακόμη να παρατηρηθεί ότι υποψίες γεννά και το είδος ορισμένων «τυπογραφικών» λαθών, που παρουσιάζονται στα αναδημοσιευμένα κείμενα ορισμένων εφημερίδων. Ειδικότερα σε «λάθη» που δεν είναι προφανή, και που παραποιούν καθοριστικά το νόημα ή τα πράγματα, όπως λόγου χάρη στην Έκθεση της Σχολικής Επιτροπής (όπου οι ώρες που δίδασκε ο Κουντουράς από 8 γίνονται 3) ή ακραία γραμματικά-συντακτικά λάθη [=προβολή της «αγραμματοσύνης» ή του «μαλλιαρισμού» των μαθητριών] που διαστρέφουν τελείως το νόημα των φράσεων και τη γραμμή της σκέψης (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. ρβ').

37. Η επιστολή δημοσιεύεται στην εφημερίδα με τον τίτλο: «*Το Διδασκαλείον Θηλέων Θεσσαλονίκης. Απάντησις των μαθητριών*».

38. Κυκλοφόρησε από τις 14 Μαρτίου 1924 μέχρι τον Φεβρουάριο του 1934. Διευθυντής οι Π. Λούβαρις και Β. Μεσολογγίτης, αρχισυντάκτης ο Μιχ. Καλογερόπουλος. Η εφημερίδα υποστήριζε βασικά τη «δημοκρατική παράταξη (Γ. Αναστασιάδης, *Οι εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (1912-1974)*, σελ. 411).

39. Πρόκειται για το ακόλουθο περιστατικό: Ο Επίσκοπος Απαμείας φαίνεται ότι έκανε ομιλίες στα σχολεία της πόλης. Στο Γυμνάσιο Θηλέων, ο Γυμνασιάρχης «*τον ηνάγκασε να διακόψη μίαν ομιλίαν του πρός τας μαθήτριας*» όταν άρχισε να μιλάει «*Περί γάμου, καλλονής, και επιδεικτικής εμφανίσεως των γυναικών*». Μετά από αυτό το γεγονός ο Επίσκοπος ανέστειλε τις ομιλίες του.

Η άποψη του Επισκόπου: Ανέπτυξε στην ομιλία εκείνη τη θεωρία του φιλοσόφου και παιδαγωγού Σπένσερ, «*καθ' ην αι πολύ μορφωμέναι γυναίκες καθίστανται στείραι ή, και αν τεκνοποιήσωσι, τα τέκνα των είνε καχεκτικά και δεν δυνάμεθα να στηρίξωμεν την πρόοδον και ανάπτυξιν της μελλούσης γενεάς επί τοιούτων ανθρώπων, ενώ αντιθέτως ο Σπένσερ παραδέχεται ότι τα τέκνα των μη ασχολουμένων πολύ με τα γράμματα γυναικών είνε κατά πολύ πλέον εύρωστα*». Δηλώνει επίσης ότι διακόπτει τις ομιλίες του διότι «*ενίων καθηγητών εθίγη, ως φαίνεται, το επαγγελματικόν των γόητρον*», διότι νομίζουν ότι εκείνοι μόνο μπορούν να κάνουν τέτοιες διδασκαλίες (εφημερίδα *Ταχυδρόμος*, 20 και 21 Απριλίου 1928. Βλ. επίσης *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ.553).

40. Στο πόρισμα του εκπαιδευτικού συμβούλου Γ. Παλαιολόγου αναφέρονται τα ονόματα των μαθητριών που συνέταξαν τη διαμαρτυρία. Ολόκληρο το πόρισμα, στο *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 363-400.

41. Ολόκληρο το ψήφισμα, στο *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 331.

42. Εφημερίδα *Μακεδονία*, 22 Απριλίου 1928. Για την «ταυτότητα» του Συλλόγου, βλ. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 532-533.

43. Εφημερίδα *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 23 Απριλίου 1928.

44. Ολόκληρο το ανακοινωθέν, στο *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 332.

45. Βλ. ενδεικτικά εφημερίδες *Μακεδονία*, *Εφημερίς των Βαλκανίων* και *Μακεδονικά Νέα*, 23 Απριλίου 1928. Στο τέλος της διαμαρτυρίας δημοσιεύονται 42 ονόματα και *«έπονται και άλλαι υπογραφαί»* (εφ. *Μακεδονία*, 23 Απριλίου 1928).

46. Ολόκληρη η επιστολή διαμαρτυρίας, στο *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 332-333.

47. Εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα*, 25 Απριλίου 1928. Για το ίδιο θέμα, βλ. επίσης *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 24 Απριλίου 1928.

48. Καλεύρας Αχιλλέας (1878-1972): Γεννήθηκε στην Ξάνθη. Μετά τις εγκύκλιες σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη, φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης (νομικές και πολιτικές επιστήμες). Δούλεψε ως δημοσιογράφος στην Κωνσταντινούπολη μέχρι το 1913, οπότε οι αρχές τον συνέλαβαν για την εθνική του δράση και τον απέλασαν. Ήρθε στην Ελλάδα και υπηρέτησε ως υποδιοικητής σε διάφορες περιοχές μέχρι το 1920. Μετά τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου παραιτήθηκε και εργάστηκε ως ανώτερος υπάλληλος στην Τράπεζα Αθηνών. Ήταν Γενικός Διοικητής Μακεδονίας από τον Σεπτέμβριο του 1926 ως τον Ιούλιο του 1928, την κρίσιμη δηλαδή περίοδο των «Διδασκαλειακών». Πολιτεύτηκε με το κόμμα των Φιλελευθέρων και εκλέχτηκε Γερουσιαστής Ροδόπης (1929-1935). Από το 1935 ως το 1952 ήταν γενικός διευθυντής στην Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 595).

49. Ονομασία ενός από τα πρότυπα σχολεία, τα οποία είχε επισκεφθεί ο Κουντουράς κατά τη μετεκπαίδευσή του στη Γερμανία. Το 1906, με πρωτοβουλία των Wyneken και Geheeb, και με τη συνεργασία του Luserke, ιδρύθηκε στο Wickersdorf το *«Εξοχικό Παιδαγωγείο»* ή *«Ελεύθερη Σχολική Κοινότητα»*. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. μζ'-μη'.

50. Εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα*, 23 Απριλίου 1928.

51. Βλ. ενδεικτικά εφημερίδα *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 22 και 23 Απριλίου 1928, όπου αναδημοσιεύεται, σε συνέχειες, άρθρο του επισκόπου Απαμείας από το *«Μακεδονικό Ημερολογίο»*, με τίτλο *«Έρως και Γάμος»*. Είναι εμφανής η προσπάθεια της εφημερίδας να πλήξει τον επίσκοπο ηθικά. Στις 24 Απριλίου, δημοσιεύεται πρωτοσέλιδο άρθρο για το θέμα, με υπότιτλους: *«Αντιχριστιανικαί γνώμαι»* και *«Ο υβριστής επίσκοπος»*. Η εφημερίδα συνεχίζει την επίθεση εναντίον του επισκόπου, με δημοσιεύματά της, στις 28 και 30 Απριλίου 1928.

52. Εφημερίδα *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 22 Απριλίου 1928.

53. Εφημερίδα *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 22, 24, 25 και 26 Απριλίου 1928.

54. Εφημερίδα *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26 Απριλίου 1928.

55. Εφημερίδα *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 3 και 4 Μαΐου 1928. Χαρακτηριστικοί είναι οι τίτλοι: *«Αι ανακρίσεις εις το Διδασκαλείον. Αι παρασκηνιακαί ενέργειαι»* και *«Αι ανακρίσεις εις το Διδασκαλείον. Προσπάθειαι των συνωμοτών. Ο λαθρέμπορος καθηγητής»*.

56. Ολόκληρο το πόρισμα, στο *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ.363-400.

57. Το δημοσίευσε σε συνέχειες η εφημερίδα *Αγγελιοφόρος*, 9-16 Ιουνίου 1928. Το τελευταίο μέρος του Πορίσματος (*«Ανακεφαλαιώσις-Προτεινόμενα μέτρα*) δημοσιεύθηκε στις εφημερίδες *«Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος»* και *«Νέα Αλήθεια»*, στις 6 Ιουνίου 1928.

58. Η υπόθεση των *«Διδασκαλειακών»* τελειώνει υπηρεσιακά, στις 29 Νοεμβρίου 1928, με την εξής σύσταση του Υπουργού Παιδείας Κ. Γόντικα προς τον Κουντουρά: *«...συνιστώμεν υμίν , ίνα εν τοις εξής ευλαβήσθε απάσας τας διατάξεις των εν ισχύι εκπαιδευτικών νόμων»* (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 426). Το ηθικό βάρος αυτής ακριβώς της φράσης δικαιώνει πλήρως τον παιδαγωγό Μίλτο Κουντουρά.

59. Το γράμμα το δημοσίευσε *«χωρίς την άδεια του»*, ο Μυριβήλης στην εφημερίδα της Μυτιλήνης *Ταχυδρόμος*, την 1η Ιουλίου 1928 (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. ϡη').

60. *«Ο,τιδήποτε κι αν μου είπαν κι οσοδήποτε κι αν με διατάξουν να μην παραβαίνω το πρόγραμμα, η πραγματικότητα είναι τούτη: Ό,τι σήμερα εγώ αυτόβουλα έπραξα και θεωρήθηκα παραβάτης, αύριο θα εφαρμοσθή γενικά σ' όλα τα Σχολειά. Κι ό,τι σήμερα με κατηγόρησαν ότι έκαμα, αύριο θ' αναγκασθούν οι ίδιοι κατήγοροι να το εφαρμόσουν στα Σχολειά τους. Τώρα είναι ανίκανοι να το ευνοήσουν γιατί τους εμποδίζει ένας τύπος, αύριο στενοκέφαλα πάλι θα το εφαρμόσουν γιατί δεσποτικά θα τους το επιβάλλει ένας νόμος. Εννοώ την ελεύθερη οργάνωση ενός προγράμματος. Μα πάντα σε τέτοιους ανθρώπους και τώρα που φοβούνται και αύριο που θα σπρωχτούν στην εφαρμογή, θα τους λείπει η δροσιά της δράσης και η δημιουργική πνοή»* (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 427).

61. *[Ο κ. Κουντουράς] περιποιεί μεγίστην τιμήν εις την Θεσσαλονίκην»*. Αυτήν την απάντηση έδωσε ο Βενιζέλος σε *«τριμελή επιτροπή κυριών»* που παρουσιάστηκε στον πρωθυπουργό, κατά την επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη, ως εκπρόσωπος μητέρων και κηδεμόνων της Θεσσαλονίκης και *«ηξίωσε την απομάκρυνσιν [...] του κ. Κουντουρά»* (εφημερίδα *Μακεδονία*, 25 Ιουλίου 1928). Δύο μέρες αργότερα δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Νέα Αλήθεια* διάψευση για την απάντηση του Βενιζέλου από τη μια από τις τρεις κυρίες της επιτροπής (εφημερίδα *Νέα Αλήθεια*, 27 Ιουλίου 1928). Βλ. επίσης *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. ϡη'.

62. Αντωνόπουλος Παναγιώτης: σπούδασε παιδαγωγικά στη Δυτική Ευρώπη, με υποτροφία του ιδρύματος Σταθάτου (1915-19). Με την επιστροφή του, διορίστηκε πρώτος διευθυντής του Διδασκαλείου Σμύρνης (ως το 1922). Υπηρέτησε, επίσης, ως διευθυντής σε διάφορα Διδασκαλεία (Λάρισας, Μυτιλήνης, Χανίων). Διαδέχτηκε τον Κουντουρά στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης (1930), όπου ήρθε από το Αρσάκειο Αθηνών. Μετά την συγχώνευση των διδασκαλείων της Θεσσαλονίκης τοποθετήθηκε στο Διδασκαλείο Δράμας (*Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Β', σελ. 588).

63. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. ϡθ'.

64. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. ρ-ρα'.

65. Βλ. *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, τόμος Β', στην εισαγωγή του Εμμ. Ι. Μοσχονά στο: Αλ. Πάλλης, *Μπρουσός*, Αθήνα 1975, σελ. νθ'.

66. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. ρδ', 47 κ.ε.

67. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. ρε'.

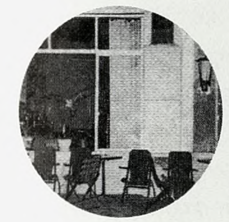
68. *Μίλτος Κουντουράς – Κλείστε τα Σχολεία*, τ. Α', σελ. ρι'.

ΠΟΥ ΘΑ ΠΑΤΕ
ΤΙ ΘΑ ΔΕΙΤΕ
ΤΙ ΘΑ ΑΚΟΥΣΕΤΕ
ΤΙ ΘΑ ΦΑΤΕ

Γιώργος Αναστασιάδης

Σε αδιάκοπο προεκλογικό παροξυσμό...

Νοέμβριος 1963 — Φεβρουάριος 1964

Η Θεσσαλονίκη και οι δυο κρίσιμες εκλογικές αναμετρήσεις που έφεραν την Ένωση Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου στην διακυβέρνηση — όχι όμως και στην εξουσία

Τον Σεπτέμβριο του 1963 η Θεσσαλονίκη ζει κατά τα καθιερωμένα στον παλμό της Διεθνούς της Εκθέσεως και των παράπλευρων "εκδηλώσεων"...

Τα εγκαίνια της έκθεσης έγιναν λόγω βροχής στο κτίριο διοικήσεως της ΔΕΘ, παρουσία του πρωθυπουργού Π. Πιπινέλη. Υπήρχε περίπτερο και "ημέρα" της ΕΟΚ αλλά παράλληλα η πόλη απολαμβάνει στο "Παλλάς" το "Ισταμπούλ Φεστιβάλ" με τουρκικό μουσικοχορευτικό θίασο, αμανέδες, χορούς της κοιλιάς κ.λπ., και στα "Αστέρια" κάθε βράδυ τον Καζαντζίδη και την Μαρινέλα.

"Αναστενάζει" στα γήπεδα όχι μόνο στους ποδοσφαιρικούς αγώνες (στο Καυτατζόγλειο στις 9.9. ενώπιον 25.000 φιλάθλων η Σαραγκόσα νικάει τον Ηρακλή 3–0...) αλλά και σε αγώνες πάλης "κατς" (Καμπαφλής, Τζιμ Άτλας κ.λπ.).

Διαβάζει τέλος (στον "Ελληνικό Βορρά" 20.9.63) την δήλωση του μεγαλοεπιχειρηματία Τζο Πάπας: "Η Θεσσαλονίκη θα καταστεί το Μιλάνον της Ελλάδος... "....

Το πολιτικό κλίμα είναι όμως εξαιρετικά φορτισμένο. Η χώρα έχει εισέλθει προ πολλού σε προεκλογική ουσιαστικά περίοδο.

Η Θεσσαλονίκη δεν φαίνεται να έχει συνέλθει ακόμη από το σοκ που προκάλεσε η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη στις 22.5.63. Έχουν αρχίσει, άλλωστε, οι ποικίλες ποινικές και πολιτικές επιπτώσεις εκείνης της ζοφερής νύκτας: Στις 14 Σεπτεμβρίου με ομοφωνία του εισαγγελέα Μπούτη και του ανακριτή Χ. Σαρτζετάκη θα προφυλακι-

στούν ο στρατηγός της χωροφυλακής Μήτσου, ο διευθυντής της αστυνομίας Καμουτσής και οι αξιωματικοί Διαμαντόπουλος και Παπατριανταφύλλου. Πριν περάσει ένας μήνας οι 4 αξιωματικοί θα αποφυλακιστούν με απόφαση του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών. Στο μεταξύ όμως η προφυλάκισή τους όχι μόνο θα ξύσει πληγές του παρελθόντος αλλά θα δώσει στην Ε.Κ. και την ΕΔΑ την ευκαιρία να κατηγορήσουν τον ιδρυτή και βασικά στελέχη της ΕΡΕ για τα "εγκλήματα της Θεσσαλονίκης".

Βραχυπρόθεσμα, τα δυο κόμματα της αντιπολίτευσης κερδίζουν "πόντους" στον πολιτικό ανταγωνισμό. Όμως μακροπρόθεσμα διευκολύνουν εξ αντικειμένου τα σχέδια όλων των εγχωρίων και μη, των εμφανών και αφανών δυνάμεων που προετοιμάζουν την κατάλυση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Παράλληλα, η ένταση δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για να ανθίσει η άκρα Δεξιά και να ξεσπαθώσουν οι αδιάλλακτες συντηρητικές εφημερίδες.

Πρωθυπουργός μιας "πολιτικοϋπηρεσιακής" κυβέρνησης είναι ο εξωκοινοβουλευτικός Παναγιώτης Πιπινέλης σημαντικό στέλεχος της ΕΡΕ και κρίσιμος κρίκος που συνδέει το κόμμα του με το Παλάτι. (Είναι ο άνθρωπος που η χούντα θα αξιοποιήσει ως "Υπουργό" των "Εξωτερικών" από το '67 ως το '70).

Ο Πιπινέλης ανέλαβε καθήκοντα στις 19 Ιουνίου 1963 μετά τον εξαναγκασμό του Κ. Καραμανλή σε παραίτηση από τον βασιλιά Παύλο. Ο Καραμανλής αναχώρησε στις 18 Ιουνίου στη Ζυρίχη και ανέθεσε την διοίκηση της ΕΡΕ σε τριμελή επιτροπή που την απαρτίζουν οι Π. Κανελλόπουλος, Κ. Ροδόπουλος και Π. Παπαληγούρας...

Στις 5 Σεπτεμβρίου η Ε.Κ. κορυφώνοντας τον "ανένδοτο αγώνα" μετά τις εκλογές "βίας και νοθείας" του 1961, πραγματοποιεί εντυπωσιακή πολιτική συγκέντρωση στην πλατεία Κλαυθμώνος. Μιλώντας στο παλλόμενο πλήθος που είχε κατακλύσει το κέντρο της Αθήνας —ενώ δονούσαν την ατμόσφαιρα συνθήματα όπως: "Παραιτήσου Πιπινέλη", "Εκλογές ελεύθερες", "Δημοκρατία", "όχι στα τρίκυκλα" κτλ.—, ο Γ. Παπανδρέου δεν θα διστάσει να καταγγείλει ότι "κάτω από ένα κοινοβουλευτικό μανδύα λειτουργεί ένα μονοκομματικό κράτος (...). Εκδίδονται οι εφημερίδες εις τας Αθήνας αλλά δεν κυκλοφορούν εις την ύπαιθρον. Αναγιγνώσκονται όπως συνέβαινε εις το "κρυφό σχολειό" της δουλείας, κατ' οίκον (...) Ύστερα από 130 έτη ελευθερίας η φοβία της υπαίθρου ενθυμίζει τον στίχο του εθνικού ποιητού: "όλα τάσκιαζε η φοβέρα...".

Προειδοποιώντας δημόσια πλέον τον Ανώτατο Άρχοντα ότι η Ε.Κ. δεν θα πάρει μέρος στις εκλογές με κυβέρνηση Πιπινέλη, ο Γ. Παπανδρέου αξίωσε από το στέμμα να διορίσει υπηρεσιακή κυβέρνηση για να διενεργήσει "τίμιες εκλογές".

"Τίμιες εκλογές με υπηρεσιακή κυβέρνηση κοινής εμπιστοσύνης" ζήτησαν και ο Ι. Πασαλίδης και ο Ηλ. Ηλιού, μιλώντας σε μεγάλη συγκέντρωση της ΕΔΑ στη Θεσσαλονίκη (8 Σεπτ.).

Η Βουλή που είχε αναδειχθεί από τις διαβόητες εκλογές του 1961 διαλύθηκε τελικά στις 26 Σεπτεμβρίου, αφού την προηγούμενη απέβη

Τὸ καλλιτεχνικὸ ἐπιτελεῖο τοῦ κέντρου «Καλαμάκι» ποζάρει στὸν φωτορεπόρτερ τοῦ «Ἑλληνικοῦ Βορρᾶ»

άκαρπη η σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών που συγκάλεσε ο βασιλιάς (και στην οποία δεν κλήθηκε ο αρχηγός της ΕΔΑ).

Ο βασιλιάς απέλυσε την κυβέρνηση Πιπινέλη και διόρισε υπηρεσιακή με πρωθυπουργό τον Πρόεδρο του Αρείου Πάγου Στυλιανό Μαυρομιχάλη. (Ήταν τότε 65 χρόνων, γόνος της ιστορικής οικογένειας της Μάνης. Το 1968 τον απέλυσε το στρατιωτικό καθεστώς. Πέθανε το 1981).

Αρκετοί, βέβαια, από τους υπουργούς της υπηρεσιακής κυβέρνησης είναι και πάλι ευνοούμενοι των ανακτόρων. Σύμφωνα με την "παράδοση", Υπουργός Β. Ελλάδος διορίζεται ο καθηγητής της Νομικής του Α.Π.Θ. Χαράλ. Φραγκίστας.

Η πτώση του Πιπινέλη και η ανάθεση διεξαγωγής των εκλογών στον γνωστό για την ακεραιότητά του δικαστικό Στ. Μαυρομιχάλη, δικαίωνε τον αγώνα της Ε.Κ. και ιδίως του Γ. Παπανδρέου και του έδινε έναν "αέρα νίκης" στις εκλογές. Ταυτόχρονα, ενίσχυε σημαντικά την θέση του "γέρου της δημοκρατίας" απέναντι στους εσωκομματικούς του αντιπάλους.

Φαίνεται ότι όχι μόνο το παλάτι αλλά και οι Αμερικανοί προτίμησαν ν' αποφύγουν νέες αμφισβητήσεις, προσδοκώντας βέβαια ότι το ελαφρό έστω προβάδισμα θα το έχει πάλι η ΕΡΕ, έτσι ώστε ο βασιλιάς

Ἡ Μάγια Μελάγια, στὴν πίστα τῆς «Καλαμίτσας», τραγουδᾶ καὶ χορεύει μὲ κέφι καὶ μπρίο

να αναλάβει ουσιαστικό ρυθμιστικό ρόλο — γράφει ο Παπαχελάς—. Η αμερικανική πρεσβεία εξακολουθούσε να πιστεύει ότι η καλύτερη δυνατή εκδοχή για τα αμερικανικά συμφέροντα ήταν η επανεκλογή του Κ. Καραμανλή που "έχει αποδείξει, παρά την αγενή και πιεστική συμπεριφορά του, ότι είναι πιστός και θαρραλέος φίλος των ΗΠΑ".

Ο Κ. Καραμανλής όταν απορρίφθηκε από τα ανάκτορα το αίτημά του για εκλογές με πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, προκειμένου να αναδειχθεί "Αναθεωρητική Βουλή" για να αναθεωρήσει το Σύνταγμα, εφέρετο αποφασισμένος να αποχωρήσει από την πολιτική, θεωρώντας ότι οι εκλογές δεν θα οδηγήσουν σε ομαλή λύση. Πρότεινε, μάλιστα, σχηματισμό κυβέρνησης από την ΕΡΕ και τμήμα της Ε.Κ. με πρωθυπουργό τον Π. Πιπινέλη και αντιπροέδρους τους Π. Κανελλόπουλο και Σοφ. Βενιζέλο. Θα επιστρέψει, ωστόσο, λίγες ώρες προτού ορκιστεί η νέα κυβέρνηση και θα αναλάβει, χωρίς να έχει μεγάλα κέφια τον προεκλογικό αγώνα της ΕΡΕ.

Στη Θεσσαλονίκη μιλώντας σε μεγάλη συγκέντρωση στην πλατεία Αριστοτέλους ο κ. Καραμανλής ζητώντας να του δοθεί άνετη πλειοψηφία για να συνεχίσει τον "εξευρωπαϊσμό" της χώρας, κατηγόρησε τους ηγέτες της Ε.Κ. ότι είναι "κάπηλοι" της Δημοκρατίας και έκαναν πάλι "επικίνδυνη" την Αριστερά, εξέφρασε την λύπη του για το "απρόβλεπτο συμβάν" της Θεσσαλονίκης και υποσχέθηκε να αγωνιστεί για να αποτραπούν οι κίνδυνοι που αποτελεί το πολίτευμα.

Για να δημιουργήσει ένα πλαίσιο για ισότιμη αναμέτρηση των κομμάτων, η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη έλαβε μια σειρά από ουσιαστικά μέτρα που θά' πρεπε νά' ναι αυτονόητα σ' ένα σύγχρονο κοινοβουλευτικό σύστημα: Τμηματικός αφοπλισμός των Ταγμάτων Εθνικής Ασφάλειας (ΤΕΑ), αντικατάσταση των νομαρχών από εισαγγελείς και προσωρινή αντικατάσταση των αρχηγών της Χωροφυλακής και της Αστυνομίας κ.λπ.

Ο κόσμος βρέθηκε έτσι μπροστά στις πιο κρίσιμες και τις πιο αβέβαιες σε έκβαση εκλογές της μετεμφυλιοπολεμικής περιόδου.

Ωστόσο, η διοικούσα επιτροπή της ΕΡΕ δεν δίστασε να προβλέψει ότι η ΕΡΕ θα συγκεντρώσει το 49% έως 52%, ενώ η αμερικανική πρεσβεία (στις 31.10.63) εκτιμούσε ότι η ΕΡΕ θα πάρει από 44% έως 48%, αφήνοντας πάντως ανοικτό το ζήτημα αν θα είχε αυτοδύναμη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ακόμη και ο Ανδρέας Παπανδρέου έδινε στην

ΕΡΕ ποσοστό 41%-42% και 38% στην Ε.Κ.

"Μόνο την τελευταία εβδομάδα" —παρατηρεί ο Η. Νικολακόπουλος— "τα στελέχη και οι εφημερίδες της Ε.Κ. διαισθάνθηκαν ότι το αποτέλεσμα των εκλογών μπορούσε να οδηγήσει σε μια απρόσμενη νίκη".

Ο προεκλογικός πυρετός είναι ανεβασμένος και στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, οι Θεσσαλονικείς "και τούτο ποιείν κακείνο μη αφιέναι": Παρακολουθούν θέατρο ("Ματωμένος γάμος" με την Κυβέλη στο ΚΘΒΕ, "Πατούχας" με τον Μάνο Κατράκη και το ελληνικό λαϊκό θέατρο στο "Παλλάς"), κινηματογράφο ("8,5" του Φελλίνι, "Τα κόκκινα φανάρια", κ.λπ.), γλεντούν στην "Καλαμίτσα" (με τουρκάλες χορεύτριες κτλ.), συμμετέχουν στο "τηλεφωνικό παιχνίδι" που παρουσιάζει ο Άλκης Στέας από τον ραδιοσταθμό της πόλης, πληροφορούνται από την "Μακεδονία" (9.10.63) ότι ο Ντασέν, ο Ουστίνωφ και η Μελίνα Μερκούρη διασκέδασαν σε ταβέρνα της Θεσσαλονίκης (τους "ξετρύπωσε" και τους πήρε συνέντευξη ο Ν. Βουργουντζής) και πανηγυρίζουν μ' όλους τους Έλληνες την απονομή του Νόμπελ στον ποιητή μας Γιώργο Σεφέρη ("που μετέφερε το μυστήριο των άψυχων αντικειμένων, των νεαρών συντριμμάτων και των σιωπηλών αγαλμάτων στον ποιητικό κόσμο..").

Η πόλη, τέλος, παθιάζεται με το μεγάλο ντέρμπυ των αιώνιων αντιπάλων: Στις 6 Οκτωβρίου ο Άρης νίκησε μ' ένα γκολ το Φιλίππου μέσα στην Τούμπα τον ΠΑΟΚ 1–0, διατηρώντας τα επόμενα 10 χρόνια το αήττητο στις μεταξύ τους συναντήσεις.

Ο εορτασμός τέλος των εθνικών επετείων $26^{ης}$-$28^{ης}$ Οκτωβρίου θα γίνει με την καθιερωμένη λαμπρότητα, για πρώτη φορά μετά από 7 χρόνια χωρίς τον Κ. Καραμανλή και με τον βασιλιά Παύλο να μην γνωρίζει ότι επισκέπτεται για τελευταία φορά την συμπρωτεύουσα (πέθανε στις 6 Μαρτίου 1964).

Όσο για την εντυπωσιακή πράγματι συγκέντρωση της Ε.Κ. και την ομιλία του Γ. Παπανδρέου στην πλατεία Αριστοτέλους είναι χαρακτηριστικοί δύο πρωτοσέλιδοι τίτλοι της "Μακεδονίας":

"Η σημερινή συγκέντρωση ας γίνει το σύνθημα της αναγεννητικής εξόρμησης, η Θεσσαλονίκη πρωτοπορεί και πάλι" (13.10.63).

"Εκερδήθη η μάχη της Δημοκρατίας" (15-10-63).

Το αποτέλεσμα των εκλογών της $3^{ης}$ Νοεμβρίου 1963:

Εγγεγραμμένοι 5.662.965

Ψηφίσαντες 4.708.851

Έγκυρα	4.667.154		
Ε.Ρ.Ε.	1.837.377	39,37%	132 έδρες
Ε.Κ.	1.962.079	42,40%	138 έδρες
Κόμμα Προοδευτικών	173.981	3,73%	2 έδρες
Ε.Δ.Α.	669.267	14,34%	28 έδρες

[Οι στρατιωτικοί και οι δημόσιοι υπάλληλοι που ψήφισαν με καταστάσεις έδωσαν στην ΕΡΕ 60,55%, στην Ε.Κ. 34,43%, στο Κ.Πρ. 2,93% και στην Ε.Δ.Α. 1.97%...]

Τὸ «Ντορέ» ὅλη τὴν νύκτα ἀνοικτό. Οἱ θαμῶνες του, ὁποιαδήποτε ὥρα τοῦ 24ώρου, μποροῦν νὰ πάρουν τὸν καφέ τους καὶ νὰ ἀποδυθοῦν σὲ πολύωρες... συζητήσεις

Αναμφισβήτητος νικητής των εκλογών (όπου για πρώτη φορά μετά τον εμφύλιο οι ψηφοφόροι, κυρίως στην επαρχία, εκφράσθηκαν σε μεγάλο βαθμό απαλλαγμένοι από τις φοβίες και τα σύνδρομα που τους διακατείχαν πριν —δεν έλειψαν βέβαια και επεισόδια που δημιούργησαν ακροδεξιά στοιχεία π.χ. στις 17 Οκτωβρίου στην Αθήνα...) ήταν η Ε.Κ. που κατόρθωσε να ανατρέψει ένα συσχετισμό δυνάμεων διαμορφωμένο και παγιωμένο από το 1952, καθώς διέθετε ένα σημαντικό προβάδισμα από την κυριαρχία της στην Κρήτη (ξεπέρασε και στους 4 νομούς το 60%). Υπέρ της Ε.Κ. εκδηλώθηκε ένα από τα πιο εντυπωσιακά εκλογικά ρεύματα στη σύγχρονη πολιτική ιστορία.

Όπως γράφει ο Σ. Λιναρδάτος:

"...Όπως το '51-'52 με τον Ν. Πλαστήρα, έτσι και τώρα πολλοί οπαδοί της Αριστεράς και βέβαια οι κυμαινόμενοι κεντροαριστεροί αποφάσισαν να ψηφίσουν Ε.Κ. για να απαλλαγεί η χώρα από το "μονοκομματικό κράτος της Δεξιάς", βάζοντας σε δεύτερη μοίρα τις ιδεολογικές τους προτιμήσεις)".

Στην ήττα της ΕΡΕ (που είναι και η μοναδική ήττα σε εκλογική αναμέτρηση του Κ. Καραμανλή ως αρχηγού κόμματος) συνετέλεσαν:

— Η αίσθηση της κοινής γνώμης ότι έγινε βιασμός της λαϊκής θέλησης το 1961.
— Η μεγάλη φθορά της ΕΡΕ ύστερα από οκτώ χρόνια συνεχούς διακυβέρνησης.
— Ο αντίκτυπος των τραγικών γεγονότων της Θεσσαλονίκης.
— Οι δελεαστικές υποσχέσεις που έδωσε ο Γ. Παπανδρέου, αξιοποιώντας το ευρύτερο αίτημα για ανανέωση.
— Η εκτίμηση ορισμένων ψηφοφόρων ότι το παλάτι και οι ΗΠΑ εγκατέλειψαν τον Κ. Καραμανλή.

Ο νέος συσχετισμός των κοινοβουλευτικών δυνάμεων που ανησύχησε δεόντως τους αδιακόπως ανησυχούντες με την "συνωμοτική ομάδα" του Γ. Παπαδόπουλου (που υπηρετούσε τότε στην ΚΥΠ και είχε την ευθύνη για τις σχέσεις με την CIA) έτοιμη ανά πάσα στιγμή να προχωρήσει σε πραξικόπημα πριν ανοίξουν οι κάλπες αλλά με την ηγεσία του στρατού να διστάζει να δώσει τέτοια εντολή πριν τις εκλογές, πιστεύοντας ότι ο βασιλιάς και οι Αμερικανοί θα αποτρέψουν ριζικές αλλαγές και εκκαθαρίσεις στο στράτευμα..., δεν άφηνε περιθώρια παρά για δυο μόνο ενδεχόμενα: Τον σχηματισμό συμμαχικής κυβέρνησης ή την εκ νέου προσφυγή στις κάλπες.

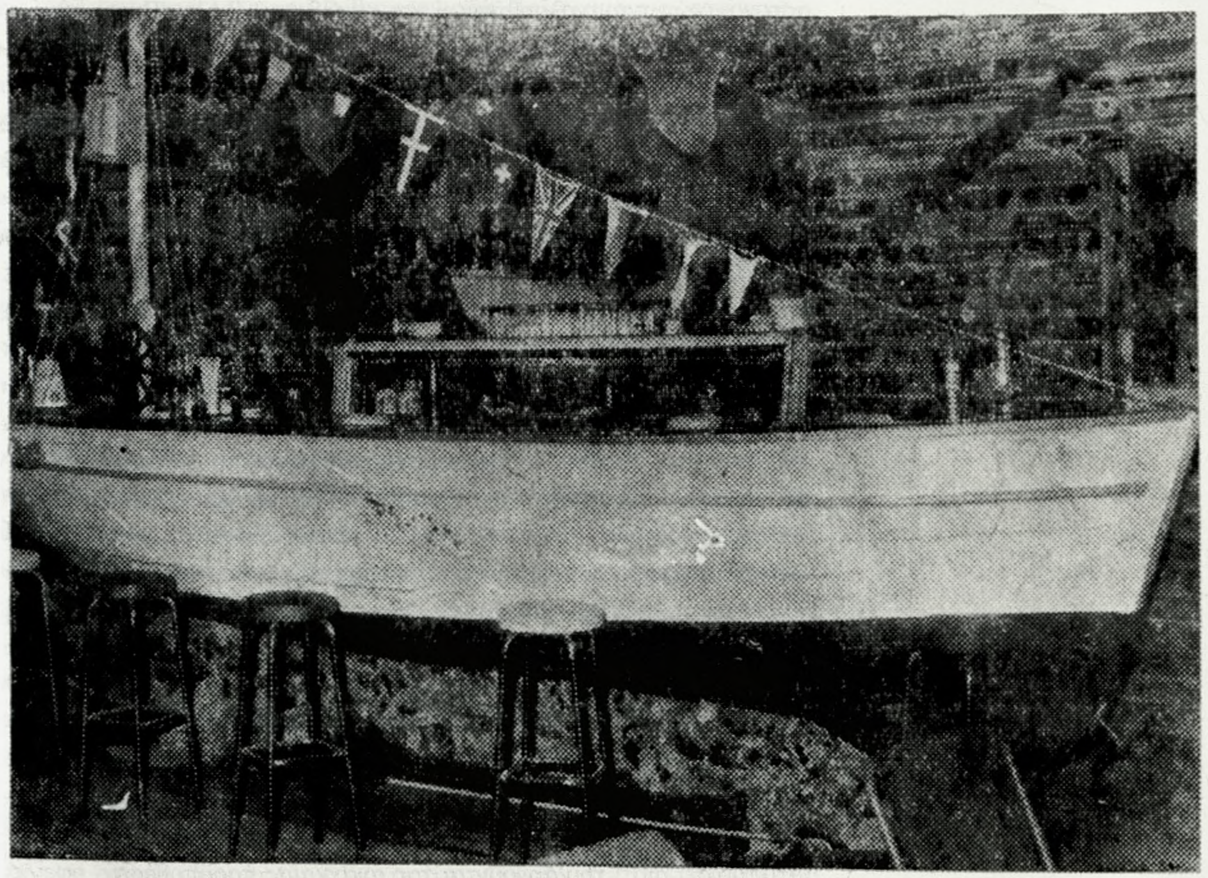
Η εκδοχή κυβερνητικής συνεργασίας Ε.Κ. – ΕΡΕ ερχόταν σ' αντίθεση με την δυναμική της λαϊκής ετυμηγορίας, αλλά και το ενδεχόμενο μιας συμμαχικής κυβέρνησης Ε.Κ. – ΕΔΑ προσέκρουε στις κυρίαρχες αντιλήψεις για "εθνικόφρονα πλειοψηφία". Απέμενε, λοιπόν, η οδός των νέων εκλογών και μ' αυτή την προοπτική ο βασιλιάς ανέθεσε στις 6.11.63 στον Γ. Παπανδρέου να σχηματίσει κυβέρνηση. Στην πρώτη — μετά από 11 χρόνια— κεντρώα κυβέρνηση συμμετείχαν όλα σχεδόν τα βασικά και έμπειρα στελέχη της Ε.Κ.

Ο πρωθυπουργός διατήρησε και το Υπουργείο Παιδείας (που είχε διευθύνει πριν από 34 χρόνια ως υπουργός του Ελ. Βενιζέλου), ο Σοφ. Βενιζέλος ορκίστηκε αντιπρόεδρος και Υπουργός Εξωτερικών. Ο Στ. Στεφανόπουλος β' αντιπρόεδρος με ευθύνη για τον οικονομικό τομέα. Ο Γ. Αθανασιάδης-Νόβας ανέλαβε Υπουργός Προεδρίας, ο Στ. Κωστόπουλος Εσωτερικών, ο Γ. Μαύρος Συντονισμού, ο Κ. Μητσοτάκης Οικονομικών, ο Δ. Παπασπύρου Δικαιοσύνης, ο Ι. Ζίγδης Βιομηχανίας κ.λπ.

(Ο Ηλ. Τσιριμώκος προτάθηκε και εκλέχθηκε στις 17-12-63 με τις ψήφους των βουλευτών της Ε.Κ. και της ΕΔΑ Πρόεδρος της Βουλής).

Είναι χαρακτηριστικό ότι την σύνθεση της κυβερνήσεως δεν την καθόρισε μόνο ο Γ. Παπανδρέου, αφού στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας διατηρήθηκε ο υπηρεσιακός υπουργός Δ. Παπανικολόπουλος, στρατηγός ε.α. και στο Υπουργείο Εσωτερικών ως υπεύθυνος για την Δημόσια Τάξη ο στρατηγός ε.α. Γ. Παναγιωτόπουλος.

Η σύνθεση της κυβέρνησης προκάλεσε δυσαρέσκειες και όχι μόνο σ' όσους "έμειναν εκτός νυμφώνος": Χαρακτηριστικό είναι πρωτοσέλιδο άρθρο της "Μακεδονίας" που κάνει λόγο για "σοβαρό ατύχημα",

Πρωτότυπο! Εἶναι τὸ μοντέρνο μπάρ τῆς «Κουΐντα» στὴν κλειστὴ αἴθουσά της

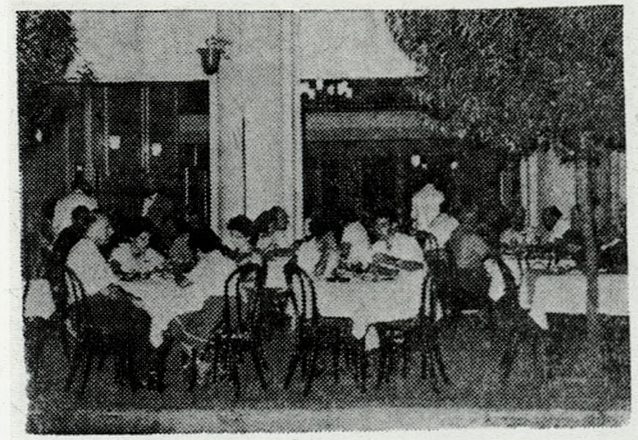

Ρέμβη. Πολλὰ ταξὶ παρκαρισμένα. Καὶ οἱ θαμῶνες τοῦ ἐξοχικοῦ ἀπολαμβάνουν στὸ δροσερὸ περιβάλλον τὰ ἐδέσματα καὶ τὴν ἁπαλὴ μουσική

υποστηρίζοντας ότι ενώ η Μακεδονία έδωσε 28 βουλευτές στην Ε.Κ. αντιπροσωπεύεται στην κυβέρνηση με ένα μόνο υπουργό (Γ. Μπακατσέλος). Το Υπουργείο Β. Ελλάδος ανέλαβε ένας μη βορειοελλαδίτης, ο Ν. Έξαρχος (66 ετών, από τα Τρίκαλα). Είχε εκτεθεί στις εκλογές του '35 ως υποψήφιος του Λαϊκού Κόμματος και υπήρξε πληρεξούσιος της Ε' Εθνικής Συνέλευσης. Το '46 και το '50 εξελέγη βουλευτής με το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γ. Παπανδρέου το '52 ήταν βουλευτής του... Ελληνικού Συναγερμού, το '56 και το '58 βουλευτής με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και το '61, '63 και '64 εξελέγη με την Ε.Κ. Έφυγε από τη ζωή το 1976...

Η νέα κυβέρνηση στις 50 μέρες του βίου της πήρε αποφάσεις που άλλαξαν το πολιτικό κλίμα: Ρύθμισε τα αγροτικά χρέη, καθιέρωσε την δωρεάν παιδεία, διπλασίασε τις βασικές αποδοχές των δικαστικών, απελευθέρωσε 400 από τους 979 πολιτικούς κρατουμένους. Κυρίως όμως, συνέβαλε στο να "φυσήξει" ένας καινούργιος αέρας πολιτικής ελευθερίας και να "αναθαρρήσουν" πολλοί πολίτες που ζούσαν επί χρόνια υπό την σκιά αστυνομικών παρακολουθήσεων και εκφοβισμών" (Αν. Πεπονής).

Ο Κ. Καραμανλής εκτιμώντας ότι η "εύνοια" των Ανακτόρων προς την Ε.Κ. δεν ήταν συγκυριακή και έχοντας υπ' όψιν του ότι τα περισσότερα στελέχη της ΕΡΕ "εφοβούντο την ρήξιν με το στέμμα", κατέληξε στην απόφαση να αποχωρήσει στις 9 Δεκεμβρίου '63 από την Ελλάδα, ορίζοντας αρχηγό της ΕΡΕ τον Π. Κανελλόπουλο. "Την απόφασιν αυτήν" —γράφει ο Κ. Καραμανλής στην επιστολή που παρέδωσε πριν φύγει στον Π. Κανελλόπουλο— "την είχον λάβει και την κατέστησα όπου έδει γνωστήν αφ' ης, μετά την παραίτησιν μου κατά τον παρελθόντα Ιούνιον, απεκρούσθη εισήγησίς μου περί αμέσου διαλύσεως της Βουλής και προσφυγής εις εκλογάς με τον ισχύοντα τότε εκλογικόν νόμον. Επανήλθον, εν τούτοις και μετέσχον του εκλογικού αγώνος, διότι παρεκλήθην να μην πραγματοποιήσω την απόφασιν εκείνην προ των εκλογών, κριθέντος ότι τούτο θα ήτο επιζήμιον διά την χώραν. Η αποχώρησίς μου συνεπώς εκ της πολιτικής δεν είναι συνέπεια προσωπικής πικρίας. Απλώς το αποτέλεσμα της τελευταίας εκλογής ενίσχυσε την πεποίθησίν μου ότι δεν υφίστανται εις την χώραν αι συνθήκαι εκείναι τας οποίας εθεώρησα πάντοτε απαραιτήτους διά να εκπληρώσω την αποστολήν μου όπως εγώ τουλάχιστον την αντιλαμβάνομαι. Τα προηγηθέντα εξ άλλου αλλά και τα ακολουθήσαντα των εκλογών γεγονότα, απέδειξαν ότι το πολίτευμα της χώρας πλημμελώς λειτουργεί υπό το κράτος των εκβιάσεων (...). Όταν ένας πολιτικός γνωρίζει τι πρέπει να γίνει εις την χώραν του και δεν δύναται να το πραγματοποιήσει διότι του αρνούνται τας αναγκαίας προϋποθέσεις, οφείλει, αντί να συμβιβάζεται με την συνείδησίν του, να αποχωρεί.

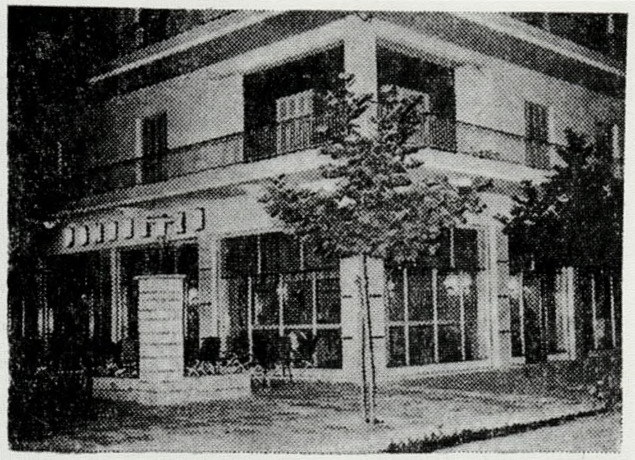
Σωστὸ κέντρο ἀλλοδαπῶν τὸ ἐστιατόριο «Ὄλυμπος — Νάουσα». Στὴν πελατεία του προσφέρει τερψιλαρύγγια ἐδέσματα

Άλλως η παραμονή του εις την ενεργόν πολιτικήν, όχι μόνο καθίσταται αμφιβόλου χρησιμότητας αλλά είναι δυνατόν εις ωρισμένας περιπτώσεις να αποβαίνει και επιβλαβής (...) Υπηρετήσας την χώραν επί μακρόν χρόνον, προήγαγα με την πολύτιμον συμπαράστασίν σας την ζωήν του Έθνους εις όλους τους τομείς. Αλλά προπάντος προσεπάθησα καθ' όλον αυτό το διάστημα να ικανοποιήσω μια βασικήν και μόνιμον φιλοδοξίαν μου: Να συμβάλω εις την περιστολήν της αθλιότητος από την οποίαν μαστίζεται η δημόσιά μας ζωή. Πέραν της παραδόσεως την οποία προσεπάθησα να δημιουργήσω δια του τρόπου με τον οποίον ήσκησα την πολιτικήν, επεδίωξα και την οργανικήν βελτίωσιν του πολιτεύματος, με την έγκαιρον καθιέρωσιν του πλειοψηφικού συστήματος και την πρότασίν μου προς αναθεώρησιν του Συντάγματος (...) Ήδη αι εξελίξεις της τελευταίας διετίας και ιδίως το αποτέλεσμα της προσφάτου εκλογής, απέδειξαν ότι ο δημόσιος βίος της χώρας, αντί της αναμενόμενης προόδου εσημείωσεν επικίνδυνον οπισθοδρόμησιν. Αποχωρών εξ άλλου της πολιτικής, κατά την παρούσαν στιγμήν, διευκολύνω ίσως τον ρόλο του Ρυθμιστού του Πολιτεύματος, τον οποίον κατέστησεν, διαζόντως δυσχερή η συνεχιζόμενη υπό των αντιπάλων μου τακτική των εκβιάσεων (...) Εν τω μεταξύ αφήνω διάδοχόν μου τον αγαπητόν σε όλους μας κ. Παναγιώτην Κανελλόπουλον με την βεβαιότητα ότι θα εγκρίνετε την εκλογήν μου και με την προοπτικήν ότι θα ρυθμίσετε οριστικώς το θέμα της αναδείξεως της εκάστοτε ηγεσίας του κόμματος δια του καταστατικού το οποίο θα εκπονήσετε".

"Δεν ήταν φυγή αυτή του Καραμανλή" —γράφει ο Π. Κανελλόπουλος— "Ηταν αποφυγή δραματικών εκδηλώσεων των φίλων του, οι οποίοι θα καθιστούσαν σχεδόν αδύνατη την αναχώρησή του, αν γινόταν το πράγμα γνωστό. (...) Το ίδιο απόγευμα συνήλθε η Κοινοβουλευτική Ομάδα γιατί ναι μεν στην επιστολή του υπεδείκνυε εμένα ως διάδοχό του αλλά δεν μπορούσα να αρκεστώ στην υπόδειξη αυτή και ζήτησα από την Κοινοβουλευτική Ομάδα την εκλογή μου ως αρχηγού της ΕΡΕ (...) Υπήρξε κάποιος που είπε ότι θα πρέπει το κόμμα να διοικηθεί από τριμελή επιτροπή. Στο τέλος όμως όλοι ψήφισαν υπέρ εμού ως αρχηγού της ΕΡΕ...".

Στις 16 Δεκεμβρίου 1963 ο "λόγος του θρόνου" που διάβασε, κατά τα καθιερωμένα, ο βασιλιάς στη Βουλή και είχε συντάξει ο πρωθυπουργός έχει διαφορετικό ύφος και περιεχόμενο:

"Δημοκρατικόν είναι το Πολίτευμα της χώρας μας και έχετε την υψηλήν αποστολήν να πραγματοποιήσετε το πολιτικόν και κοινωνικόν περιεχόμενον του δημοκρατικού μας πολιτεύματος. Εκφράζω την ζωηράν μου ικανοποίησιν διότι διά των τελευταίων εκλογών παγιούται ο ομαλός πο-

Σὲ ἥσυχο πολιτισμένο περιβάλλον, τὸ ζαχαροπλαστεῖο «Ρομάντικα» εἶναι ἀληθινὸ στολίδι τῆς Θεσσαλονίκης

λιτικός βίος της χώρας. Πολιτικόν περιεχόμενον του δημοκρατικού μας πολιτεύματος είναι η ελευθερία και η ισότης των πολιτών ενώπιον των αρχών και ενώπιον των νόμων. Είναι η εδραίωσις Κράτους Δικαίου (...) Οφείλετε επίσης να πραγματοποιήσετε και το κοινωνικόν περιεχόμενον του δημοκρατικού μας πολιτεύματος: Η εργασία, η υγεία, η στέγη, η Παιδεία αποτελούν κοινωνικά δικαιώματα του ανθρώπου". Η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου είχε εξασφαλισμένη ψήφο εμπιστοσύνης από τους 137 βουλευτές της Ε.Κ. και τους 28 της Ε.Δ.Α. (και 2 βουλευτές της Ε.Ρ.Ε. που προσχώρησαν στην Ε.Κ.), υπέβαλε όμως την παραίτησή της και ζήτησε διάλυση της Βουλής και διεξαγωγή νέων εκλογών. Η στάση αυτή του Γ. Παπανδρέου δυσαρέστησε τα Ανάκτορα. ("Το παλάτι" —θα πει ο κ. Χοϊδας, πολιτικός σύμβουλος του βασιλιά, στους υπεύθυνους της αμερικανικής πρεσβείας "προσπαθεί να αποφασίσει αν πρέπει να συγκρουσθεί μαζί του τώρα ή αργότερα".) Για την συντηρητική παράταξη ήταν αδιανόητο έως άκρως επικίνδυνο να υπάρξει μια στήριξη της κυβέρνησης Παπανδρέου σε ψήφους... "ερυθρές". Ούτε ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου μπορούσε να υπερβεί την λογική του "διμέτωπου". Αξιοποίησε όμως δεόντως το "κώλυμμα" αυτό που δεν το δικαιολογεί κανένα φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα για να ζητήσει πρόωρη διάλυση της Βουλής και προσφυγή σ' εκλογές, αποφεύγοντας έτσι το "στίγμα" του "λαϊκού μετώπου" και της συνεργασίας με δυνάμεις που δεν ανήκαν στον κόσμο των "εθνικοφρόνων"...

Ο βασιλιάς Παύλος, μετά την ατελέσφορη διερευνητική εντολή που ανέθεσε στον Π. Κανελλόπουλο ως αρχηγό του δεύτερου σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμματος, διόρισε στις 31.12.1963 υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ι. Παρασκευόπουλο (υπουργός Β. Ελλάδος ανέλαβε ο πρύτανης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ν. Καβαζαράκης σπάζοντας έτσι την παράδοση που ήθελε "μόνιμο" υπηρεσιακό υπουργό σ' αυτή τη θέση τον Χ. Φραγκίστα), διέλυσε τη Βουλή και προκήρυξε εκλογές για τις 16.2.1964.

Ο προεκλογικός αγώνας σηματοδοτήθηκε από την αμετροεπή κινδυνολογία της Ε.Ρ.Ε. γύρω από το εθνικό νόμισμα της δραχμής, μια τακτική που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και τελικά έπεσε ουσιαστικά στο κενό. Όμως, δύο γεγονότα σ' αυτή τη φάση θα αλλάξουν το πολιτικό σκηνικό. Το πρώτο είναι η βαριά ασθένεια του βασιλιά Παύλου και το δεύτερο ο αιφνίδιος θάνατος του Σ. Βενιζέλου στις 6 Φεβρουαρίου 1964. Τις πρώτες μέρες μετά τον θάνατο του Σ. Βενιζέλου που ήταν ο πιο κατάλληλος πολιτικός για να ηγηθεί μιας "κεντροδεξιάς" κυβέρνησης μεταβατικού χαρακτήρα, άμεσα συνδεδεμένης με τα ανάκτορα και τον αμερικανικό παράγοντα, κυκλοφόρησαν φήμες για "κινήσεις" του στρατού.

"...Αμέσως μετά την κηδεία" (έγινε στα Χανιά στις 9.2.69), "επέστρεψα στην Αθήνα". —γράφει ο Α. Παπανδρέου— "Ο Χ. Λαμπουίς (Αμερικανός πρέσβυς) είχε αφήσει παραγγελία πως ήθελε να με δει. Τον επισκέφθηκα αγνοώντας την σπουδαιότητα του λόγου για τον οποίο ήθελε να με συναντήσει. Με παρακάλεσε να διαβιβάσω ένα μήνυμα στον πατέρα μου. Μετά τον θάνατο του Βενιζέλου —μου είπε— τον επισκέφθησαν ορισμένοι ανώτατοι αξιωματικοί του Ελληνικού Στρατού —μερικοί εν αποστρατεία και μερικοί σε ενεργό υπηρεσία— και του ζήτησαν να εγκρίνει στρατιωτικό πραξικόπημα. Ο θάνατος του Βενιζέλου σήμαινε γι' αυτούς πως δεν υπήρχε πια τρόπος να παρεμποδιστεί η μεταρρυθμιστική πολιτική του Γ. Παπανδρέου και η μόνη προφανής λύση γι' αυτούς ήταν η δικτατορία (...) Η Ουάσιγκτον δεν ήταν πρόθυμη να υποστηρίξει ένα τέτοιο πραξικόπημα..."

Ἡ ἑρμηνεύτρια τῆς μεγάλης ἐπιτυχίας «Ἀγαπῶ ἕνα τύπο» Νάντια Κωνσταντοπούλου, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμα ἀττραξιὸν τοῦ «Λουξεμβούργου»

Οι εκλογές του 1964 σφραγίστηκαν από την επιδίωξη της Ε.Κ. να εξασφαλίσει αυτοδύναμη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Αυτό λειτούργησε αποτρεπτικά για την συμμετοχή άλλων εκλογικών σχηματισμών και οδήγησε την Ε.Δ.Α. να παρουσιάσει υποψήφιους σε 32 μόνο εκλογικές περιφέρειες, καλώντας τους ψηφοφόρους της στις υπόλοιπες 24 να υπερψηφίσουν τους συνδυασμούς της Ε.Κ. Μ' αυτόν τον "εκλογικό ελιγμό" που ενίσχυσε την Ε.Κ. αλλά μάλλον σε περιορισμένο βαθμό, η Ε.Δ.Α. ουσιαστικά παρέκαμψε το κομβικό πρόβλημα της εκλογικής τακτικής της (υπέρ ή κατά της αντιδεξιάς παράταξης;).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Γ. Παπανδρέου, κρίνοντας ότι η υπηρεσιακή κυβέρνηση μεροληπτεί υπέρ της Ε.Ρ.Ε., δεν δίστασε ένα μήνα πριν τις εκλογές (17 Ιανουαρίου) να "προειδοποιήσει" τον πρωθυπουργό ότι η Ε.Κ. δεν πρόκειται να δεχθεί "υποτροπήν του 1961", υποστηρίζοντας ότι "Με άγιον πείσμα όλος ο δημοκρατικός λαός θα υπερασπισθεί όρθιος τις ελευθερίες του".

Το εκλογικό αποτέλεσμα της 16ης Φεβρουαρίου 1964 που διαμορφώθηκε από την μαζικότερη εκλογική μεταστροφή στην μεταπολεμική περίοδο ήταν το ακόλουθο:

Έγκυρα ψηφοδέλτια	4.598.839		
Ε.Κ.	2.424.477	52,72%	171 έδρες
Ε.Ρ.Ε. – Κ.Π.	1.621.546	35,26%	107 έδρες
Ε.Δ.Α.	542.865	11,80%	22 έδρες

[Εύγλωττα είναι τα αποτελέσματα στα στρατιωτικά τμήματα: Ε.Κ. 50,17%, Ε.Ρ.Ε. Προοδ. 48,27% και Ε.Δ.Α. 1,5%]

Η εντυπωσιακή επικράτηση της Ε.Κ. είχε ως αποτέλεσμα και την ανανέωση του πολιτικού προσωπικού της: 74 βουλευτές της —ανάμεσά

τους και ο Α. Παπανδρέου που εκλέχτηκε πρώτος με 26.833 σταυρούς στην Αχαΐα— εκλέχτηκαν για πρώτη φορά στις εκλογές του '63 και '64.

Από τους 171 βουλευτές που ανέδειξε η Ε.Κ. οι 92 που είχαν διατελέσει βουλευτές και είχαν —οι πιο πολλοί— πρωτοεκλεγεί πριν από το 1952 συνέθεταν μια ομάδα που ήταν κυρίαρχη μέσα στο κόμμα και διατηρούσε μια σχετική αυτονομία απέναντι στην ηγεσία. Τα νέα στελέχη από τον "ανένδοτο" αγώνα και το εκλογικό ρεύμα του '63-'64 σχημάτιζαν μια δεύτερη ομάδα που συγκροτήθηκε μετά την βασιλική εκτροπή του 1965 με τον Α. Παπανδρέου να προσδιορίζει την πολιτικοϊδεολογική φυσιογνωμία της (:κεντροαριστερό ρεύμα...) Ο εκλογικός θρίαμβος της Ε.Κ. υπερέβαινε ως κοινωνική δυναμική και ως ιδεολογική "ανατροπή" το πλαίσιο μιας τυπικής κυβερνητικής εναλλαγής. Η προσωπική ακτινοβολία του πρωθυπουργού απηχούσε ένα ευρύτατο αίτημα για ριζικές αλλαγές σε θέματα πολιτικής ελευθερίας, παιδείας, κοινωνικής δικαιοσύνης κ.λπ.

Η Ε.Ρ.Ε. κατέβηκε στις εκλογές σε συνασπισμό με το κόμμα των Προοδευτικών του Σπ. Μαρκεζίνη. Ο Π. Κανελλόπουλος με συνθήματα κάθε άλλο παρά εμπνευσμένα ("Αυτή η δραχμή είναι δική σου, πρόσεξε να μη στην πάρει ο Παπανδρέου") δεν μπόρεσε να αντισταθμίσει στην συνείδηση του ψηφοφόρου την σημαντική απουσία του Κ. Καραμανλή.

Όπως μας πληροφορεί ο Α. Παπαχελάς, στην Αθήνα είχαν κυκλοφορήσει φήμες για το ενδεχόμενο πραξικοπήματος πριν από τις εκλογές της 16ης Φεβρουαρίου. Η Φρειδερίκη συζήτησε το θέμα με τον αμερικανό πρέσβη και του είπε "πως δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας προς το παρόν. Ο στρατός δεν θα δοκιμάσει να κάνει πραξικόπημα χωρίς την σύμφωνη γνώμη του βασιλέα. Θα πρέπει να ανησυχούμε μόνον αν ο Γ. Παπανδρέου κερδίσει τις εκλογές και συμπεριλάβει τους κομμουνιστές στην κυβέρνηση"...

Και ενώ στην Ελλάδα οι δεύτερες μέσα σε λίγους μήνες εκλογές απορροφούσαν —και εύλογα— όλο το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης, ο κόσμος συγκλονίζεται στις 21 Νοεμβρίου του 1963 από την δολοφονία του αμερικανού προέδρου Τζων Κέννεντυ, ενώ οι συγκρούσεις και η απειλή πολεμικής σύρραξης στην Κύπρο θα ρίξουν βαριά την σκιά τους στον προεκλογικό αγώνα που έγινε κάτω από αντίξοες καιρικές συνθήκες.

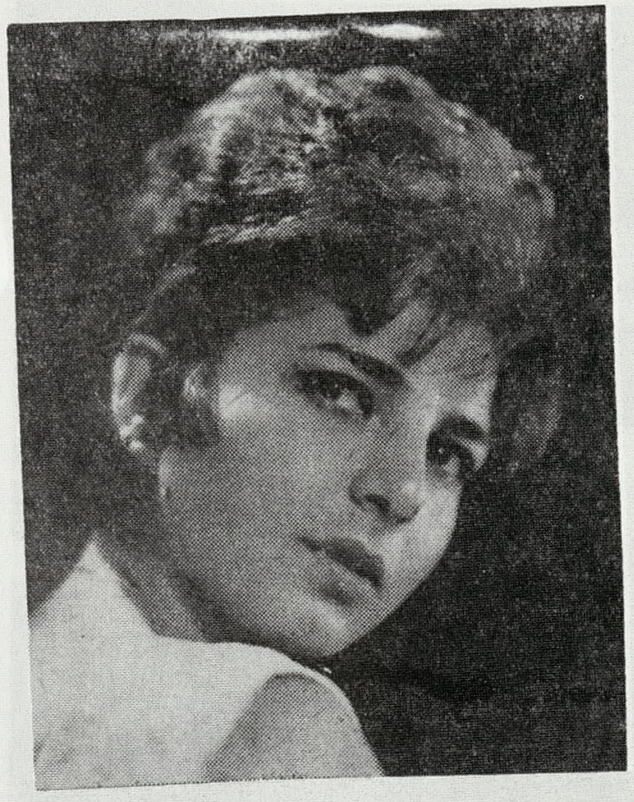
Η Θεσσαλονίκη σ' αυτές τις προεκλογικές εβδομάδες, που βρίσκονται στο μεταίχμιο των ετών 1963 και 1964, ζει βέβαια όλη την πολιτική διαμάχη αλλά παράλληλα δεν παύει να αναπνέει και στην ατμόσφαιρα του δικού της καθημερινού πολιτισμού:

Οι Θεσσαλονικείς παρακολουθούν την ενδιαφέρουσα διάλεξη του Ευ. Παπανούτσου στο Επιμελητήριο, βλέπουν συγκλονισμένοι στα "Τιτάνια" και στο "Ολύμπιον" το 20λεπτο ντοκιμαντέρ από την δολοφονία του Κέννεντυ, ακούνε στην "Καλαμίτσα" (Αρετσού) την Μαριάννα Χατζοπούλου και στο Βασιλικό Θέατρο το ρεσιτάλ πιάνου της Τζίνα Μπα-

Ἡ «Πάπρικα» μὲ τὴν «Θεσσαλικὴ σούβλα», συγκεντρώνει κάθε βράδυ τοὺς καλοφαγάδες τῆς Θεσσαλονίκης

χάουερ (18 Δεκ.), πηγαίνουν στον νέο κινηματογράφο "Ναυαρίνον" που ξεκινάει τις προβολές του στις 5 Ιανουαρίου 1964, σχολιάζουνε την σύλληψη του "βδελυρού δράκου" Αριστ. Παγκρατίδη (8 Δεκ.), γεμίζουν τις ταβέρνες και τραγουδούν Μίκη Θεοδωράκη και Γιώργο Σεφέρη ("Επιφάνεια"), "μερακλώνουνε" με την Λιλύ και τις πενιές του Καμπουρέλου και του Σωκράτη στην "μπουάτ" του Τσαούση, Βασ. Όλγας 252 (παλιό εξοχικό "Φλόκα"), συμμετέχουν σε ποιητικά απογευματινά όπου απαγγέλλουν στίχους του Ελύτη και του Εγγονόπουλου οι ηθοποιοί Αλ. Κατσέλη, Κατερ. Βασιλάκου (14 Ιαν.) ή όπου η Ζωή Καρέλλη μιλάει για την ποίηση στο Επιμελητήριο (1 Φεβ.), παρακολουθούν στο κινηματογράφο "Ρεξ" την θαυμάσια ταινία του Αλφρ. Χίτσκοκ "Δεσμώτης του ιλίγγου", προσπαθώντας να εντοπίσουν σε ποια σκηνή εμφανίζεται ο σκηνοθέτης για να κερδίσουν έτσι στον διαγωνισμό του σινεμά δελτία ελεύθερης εισόδου, παθιάζονται με τα πρωτοφανή επεισόδια του αγώνα Ηρακλή – Παναιγιάλειου (2–0) με "ήρωα" τον διαβόητο τερματοφύλακα των φιλοξενούμενων Βόμβα (21 Ιαν.), χειροκροτούν την "ογκώδη πορεία διαμαρτυρίας" και την "μεγαλειώδη συγκέντρωση των καθηγητών και των φοιτητών του Πανεπιστημίου της πόλης" για την "αυτοδιάθεση" της Κύπρου (5 Φεβρ.). Τιμούν, τέλος, στις 11 Φεβρουαρίου με επιμνημόσυνη δέηση στην Αγιά Σοφιά τον αιφνι-

'Η Τζένη Βάνου, ἕνα ἀπ' τὰ ἀστέρια τοῦ ἐλαφροῦ τραγουδιοῦ, ποὺ θὰ παρουσιάσῃ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς 'Εκθέσεως τὸ «Λουξεμβοῦργο»

δίως εκλιπόντα Σοφοκλή Βενιζέλο. (Στον επικήδειο λόγο του ο καθηγητής Εμ. Κριαράς επισημαίνει ότι ο θανών "υπηρέτησε την Ελλάδα και τα ιδανικά της με υψηλό φρόνημα και ήθος ως άξιος πολιτικός ηγέτης που φωτίζει τον δρόμο προς την πρόοδο...").

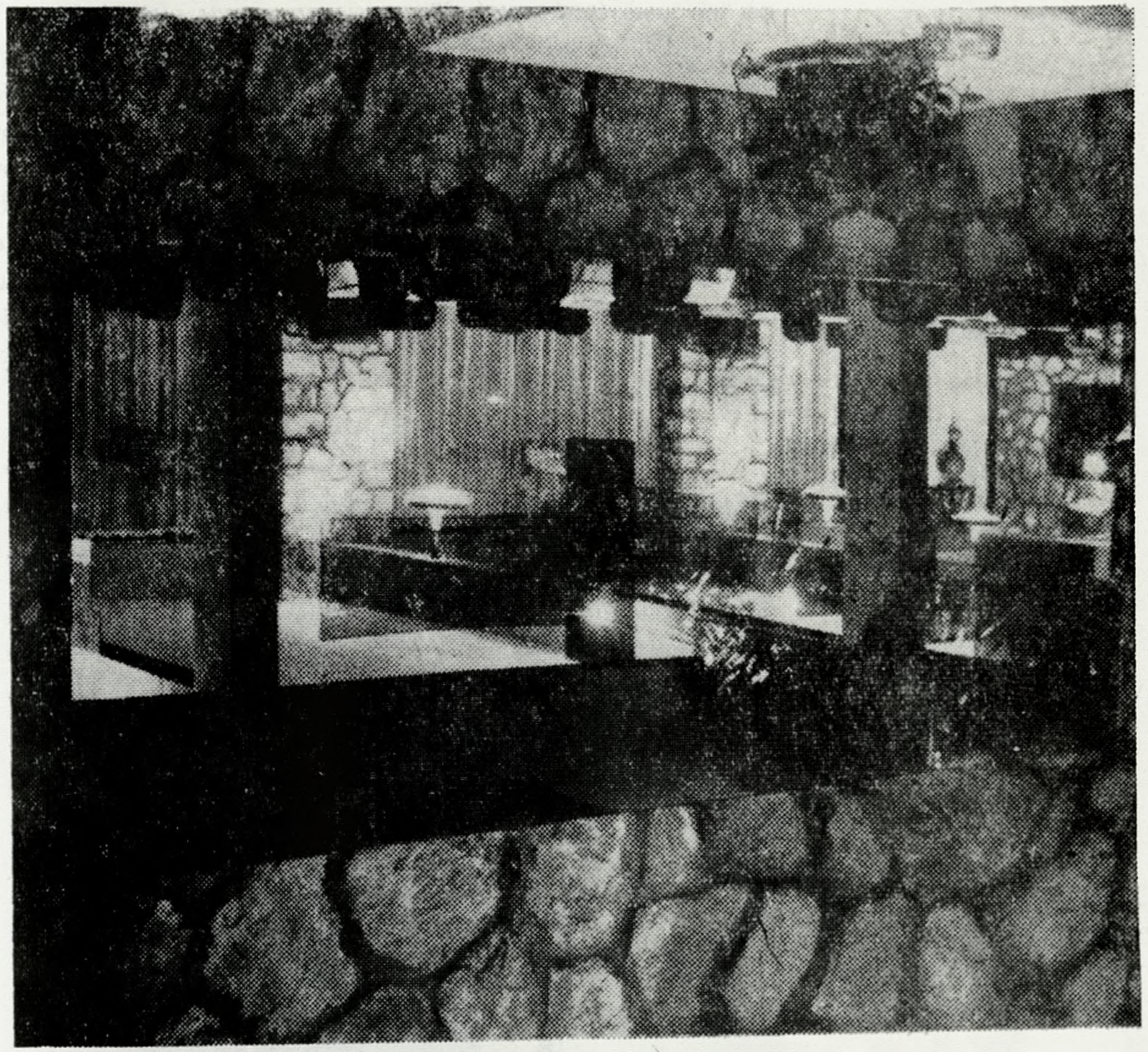
Η δεύτερη —μέσα σε 4 μήνες— κυβέρνηση της Ε.Κ. δεν διέφερε σημαντικά από την πρώτη, έφερε πάντως την "σφραγίδα" των προσωπικών επιλογών του Γ. Παπανδρέου και υποδήλωνε μια προσπάθεια ίσως όχι τόσο επιτυχή, να τηρηθούν κάποιες ενδοκομματικές ισορροπίες.

Το Υπουργείο Προεδρίας ανέλαβε ο Α. Παπανδρέου. Αποκλείστηκαν από την κυβέρνηση ο Ηλ. Τσιριμώκος και ο Σ. Παπαπολίτης ενώ στο κρίσιμο Υπουργείο Εθνικής Αμύνης τοποθετήθηκε —παρά τις αντιρρήσεις των πιο πολλών στελεχών της Ε.Κ.— ο Π. Γαρουφαλιάς, φίλος προσωπικός του Γ. Παπανδρέου αλλά κυρίως πολιτικός που είχε στενές σχέσεις με το παλάτι.

Ο Σ. Στεφανόπουλος ορίστηκε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης. Ο Γ. Μαύρος Υπουργός Συντονισμού. Ο Κ. Μητσοτάκης Υπουργός Οικονομικών, Βιομηχανίας ο Ι. Ζίγδης, Γεωργίας ο Αλ. Μπαλτατζής, Εξωτερικών ο Σ. Κωστόπουλος, Εσωτερικών ο Ι. Τούμπας, Δικαιοσύνης ο Ι. Πολυχρονιάδης, Κοινωνικής Πρόνοιας ο Π. Κατσώτας, Συγκοινωνιών ο Σ. Αλαμάνης, Δημοσίων Έργων ο Σ. Χούτας και Εργασίας ο Γ. Μπακατσέλος. "Όπως πολύ αργότερα μου είπε ο πρωθυπουργός" —γράφει ο Μιχ. Παπακωνσταντίνου—" τα ανάκτορα είχαν εγκρίνει τον κατάλογο των υπουργών και υφυπουργών - αλλά είχαν για τον Γαρουφαλιά ρωτήσει "ποιος είναι αυτός". Την ίδια ακριβώς ερώτηση είχαν κάνει και για μένα που είχα οριστεί υφυπουργός Εθνικής Αμύνης. Γιατί ο Πρόεδρος μ' έβαλε σ' αυτό το υπουργείο; Ο μοναδικός λόγος που μου ερχόταν στο μυαλό ήταν η δραστηριότητά μου στην περίοδο μεταξύ των δύο τελευταίων εκλογών με τις επαφές που είχα αποκτήσει, με την αποκάλυψη της Ημερήσιας Διαταγής του Στρατηγού Βέλιου (που αποκαλούσε τον Γ. Παπανδρέου... "Κερένσκυ της Ελλάδος"...) και τις τακτικές μου αναφορές στον ίδιο τον Πρόεδρό μας για την κατάσταση στο στράτευμα..."

Υπουργός Β. Ελλάδος ορκίστηκε στις 19 Φεβρουαρίου ο Κωνσταντίνος Ταλιαδούρης. (Άσκησε τα καθήκοντά του μέχρι την 6η Ιανουαρίου του 1965, είχε γεννηθεί στον Σκοπό της αν. Θράκης στις 10 Ιανουαρίου 1898. Το 1919 κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη. Εκλέχθηκε βου-

ΡΕΠΟΡΤΑΖ ΤΩΝ κ. κ. Λ. ΚΟΓΚΑΛΙΔΗ ΚΑΙ ΤΑΚΗ Χ''ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ

Μιὰ αἴθουσα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κέντρου «Κούνιες», ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἕνα καθρέπτη

λευτής Γρεβενών το 1923. Διετέλεσε Γενικός Διοικητής Θράκης).

Η έντονη δυσαρέσκεια διακεκριμένων στελεχών της Ενώσεως Κέντρου για την σύνθεση της κυβέρνησης εκφράσθηκε δημόσια τόσο στον Τύπο όσο και μέσω της διαδικασίας εκλογής του Προέδρου της Βουλής. Γράφει στις 21 Φεβρουαρίου 1964 η εφ. "Αθηναϊκή": "...Η τοποθέτησις του κ. Π. Γαρουφαλιά εις το Υπουργείον Ενόπλων Δυνάμεων απετέλεσεν επιβράβευσιν του πολιτικού καιροσκοπισμού... . Ιδού γιατί είμεθα αναγκασμένοι να επανέλθωμεν επί του κολοσσιαίου αυτού ζητήματος ηθικής τάξεως και πολιτικής ευπρεπείας. Η τοποθέτησις αυτή αποκτά τραγικωτέραν σημασίαν όταν ληφθεί υπ' όψιν ότι δια να "ανταμειφθεί" ο κ. Γαρουφαλιάς παρηγκωνίσθησαν ... επιφανή στελέχη της Ενώσεως Κέντρου (...)

Αλλ' εκτός τούτου και μόνη η παρουσία του κ. Γαρουφαλιά εις την κυβέρνησιν αλλοιώνει τον δημοκρατικόν χαρακτήρα της και καταστρέφει την ομοιογένειάν της (...)"

Ωστόσο, αν και η νέα κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου ξεκινούσε την θητεία της με τις πιο ευνοϊκές προϋποθέσεις, καθώς διέθετε όχι μόνο την υποστήριξη των ψηφοφόρων της αλλά την ευμενή ανοχή και άλλων πολιτικών χώρων, θα βραχυκυκλωθεί σύντομα στις συμπληγάδες των ανακτόρων, της παραεξουσίας και των αμερικανών "κηδεμόνων...". Ο εκλογικός θρίαμβος θα αποδειχθεί εύθραυστος. Ο πρωθυπουργός με την πιο υψηλή δημοτικότητα, μετά τις εκλογές του Φεβρουαρίου (έφτασε στο 82%, σύμφωνα με μετρήσεις της αμερικανικής πρεσβείας) θα ανατραπεί στις 15 Ιουλίου 1965. Αλλά όλα αυτά είναι μια "άλλη ιστορία"...

Βιβλιογραφικές ενδείξεις

Αναστασιάδης Γ., Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία, 1940-1986 (1982)^2.

Αναστασιάδης Γ. (επιμ.) Η Μεγάλη Ιστορία του 20^{ού} αιώνα, τ. 6, (2002).

Διαμαντόπουλος Θ. Κώστας Μητσοτάκης. Πολιτική βιογραφία, τόμ. β' (1989).

Ζώνα Γ., Η ζωή με τον Πρόεδρο. Κοντά στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο (2001).

Κανελλόπουλος Π., Η ζωή μου. Η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της Ιστορίας του Έθνους από το 1915-1980. Αφήγηση στη Νινέτα Κοντράρου-Ράσσα (1985).

Κασσιμάτης Γ. – Πετρίδης Π., Σιδεράτος Α. – Αναστασιάδης Γ., Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968) Κορυφαίες στιγμές της Νεότερης Πολιτικής μας Ιστορίας (1988).

Λιναρδάτος Σ., Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμ. Δ', 1961-1964 (1986).

Μακρυδημήτρης Α., Οι πρωθυπουργοί της Ελλάδος, 1828-1997 (1997).

Μεϋνώ Ζ., Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1946-1965, τ. Α' (2002)^2.

Νικολακόπουλος Η., Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967 (2001).

Παπακωνσταντίνου Μιχ., Η ταραγμένη εξαετία, 1961-1967, τ. Α' (1997).

Παπανδρέου Α., Η δημοκρατία στο απόσπασμα (1974).

Παπαχελάς Α., Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός παράγων, 1947-1967 (1997)

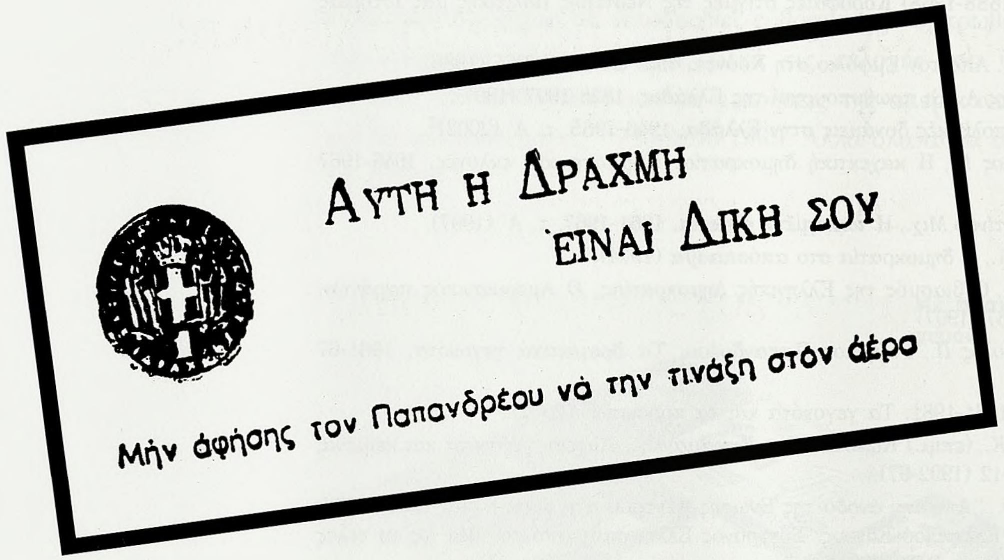
Παρασκευόπουλος Π., Γεώργιος Παπανδρέου. Τα δραματικά γεγονότα. 1961-67 (1988).

Πεπονής Α., "1961-1981. Τα γεγονότα και τα πρόσωπα" (2002).

Σβολόπουλος Κ., (επιμ.) Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο, γεγονότα και κείμενα, τόμοι 1-12 (1992-97).

Τσουνάκος Οθ., "Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία, 1963-1967": Ιστορία Ελληνικού Έθνους. Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα, τ. ΙΣΤ' (2000).

Εφημερίδες: «Μακεδονία», «Ελληνικός Βορράς», «Θεσσαλονίκη».

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
Η ΠΡΩΤΗ ΠΡΩΪΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1963

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝΙΚΗΣΕΝ
Η ΤΥΡΑΝΝΙΑ ΚΑΤΑΛΥΕΤΑΙ

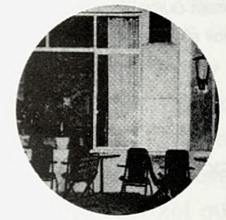
ΕΝΩΠΙΟΝ 200.000 ΚΑΙ ΠΛΕΟΝ ΛΑΟΥ Ο κ. ΓΕΩΡ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΔΙΕΚΗΡΥΞΕ:

«Μεγαλειότατε! Ὁ λαὸς ὡμίλησε καὶ ἀναμένει»
«Ἂν ἀκόμη χρειασθοῦν θυσίαι, θὰ προσφερθοῦν»

ΚΟΣΜΟΠΛΗΜΜΥΡΑ ΚΑΤΕΚΛΥΣΕ ΤΟΝ ΤΕΡΑΣΤΙΟΝ ΧΩΡΟΝ ΑΠΟ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΟΜΟΝΟΙΑΣ

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Ο εκλογικός χάρτης της Θεσσαλονίκης και η υποχώρηση της Αριστεράς (εκλογές 1963 και 1964)

1. Οι εκλογές του Νοεμβρίου 1963

Τα αποτελέσματα που σημειώθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά τις κοινοβουλευτικές εκλογές του Νοεμβρίου 1963 ήταν σχεδόν πανομοιότυπα με εκείνα του Νοεμβρίου του 1952 και συγκρίσιμα με εκείνα του Σεπτεμβρίου 1951, ή με άλλα ενδιάμεσα. Παρουσίαζαν σοβαρή απόκλιση από τον εθνικό μέσο όρο, η οποία οφειλόταν στην τοπική ισχύ της Αριστεράς στις συνοικίες της Θεσσαλονίκης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Συνοπτικά εκλογικά αποτελέσματα Θεσσαλονίκης

ΠΑΡΑΤΑΞΗ	1964	1963	1954*	1953*	1952	1951
ΔΕΞΙΑ	31,2	37,5	37	42	37,3	33,3
ΚΕΝΤΡΟ	43,7	34,7	28	27	35,3	38,3
ΑΡΙΣΤΕΡΑ	25,1	27,8	35	31	27,4	28,4
	100	100	100	100	100	100

*Αναπληρωματικές εκλογές. Ποσοστά κατά προσέγγιση.

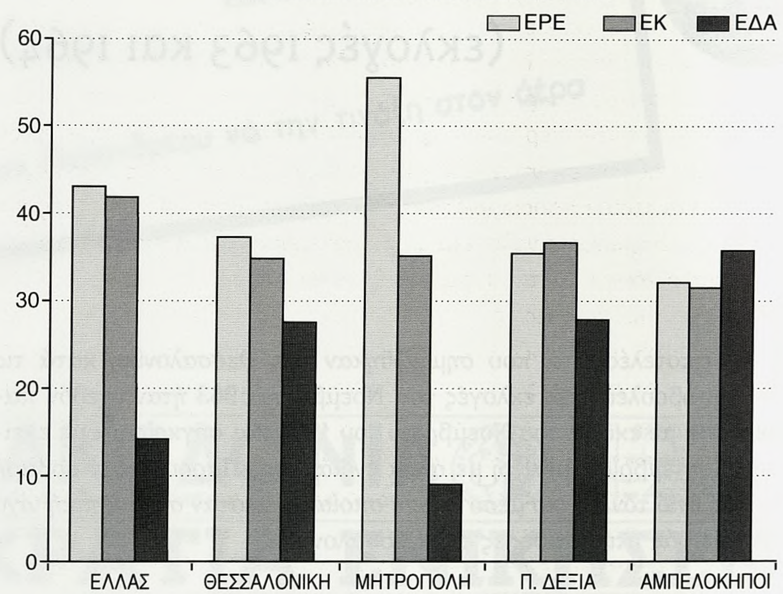
Η σύγκριση των πανελλαδικών του 1963 προς τα τοπικά αποτελέσματα της Θεσσαλονίκης είχε ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Αποτελέσματα εκλογών 1963

ΚΟΜΜΑ	(1) ΕΛΛΑΣ	(2) ΘΕΣ/ΝΙΚΗ	(2)-(1)	100-[(2)/(1)]
ΕΡΕ	39,37	34,78	− 4,59	88
ΚΠ	3,73	2,68	− 1,01	73
ΕΡΕ+ΚΠ[1]	*43,10*	*37,46*	*− 5,60*	*87*
ΕΚ	42,04	34,72	− 7,32	83
ΕΔΑ	14,34	27,80	13,46	194

Σημείωση: Η στήλη (2)-(3) εκφράζει την απόκλιση ανάμεσα στην εθνική και την τοπική εκλογική επιτυχία. Η στήλη [100-(3):(1)] εκφράζει την τοπική υπεροχή του κόμματος σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο. Όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός, τόσο μεγαλύτερη η τοπική υπεροχή.

ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ 1963

Συνεπώς, για κάθε 100 ψήφους που έλαβαν οι τρεις βασικές πολιτικές παρατάξεις σε πανελλαδικό επίπεδο, στη Θεσσαλονίκη πέτυχαν:

— Η ΕΡΕ μαζί με το Κόμμα Προοδευτικών 87 ψήφους.
— Η Ένωση Κέντρου 83 ψήφους.
— Η ΕΔΑ 194 ψήφους.

Η μεγάλη διαφορά υπέρ της Αριστεράς συνδέεται με τη γεωγραφική διαφοροποίηση της εκλογικής συμπεριφοράς. Αν ανατρέξουμε στα επιμέρους εκλογικά αποτελέσματα, όχι μόνον στις εκλογές του 1963, αλλά και στις προηγούμενες, διαπιστώνουμε ότι οι προσφυγικές συνοικίες (Αμπελόκηποι, Νεάπολη, Σταυρούπολη, Άγιοι Πάντες, Προφήτης Ηλίας κ.ά.) έδιναν ισχυρό προβάδισμα στα ψηφοδέλτια της Αριστεράς, με αποτέλεσμα η ΕΔΑ να πετυχαίνει στη Θεσσαλονίκη ποσοστό διπλάσιο ως και τριπλάσιο του εθνικού μέσου όρου.

Ο εκάστοτε «συντηρητικός» συνδυασμός (Συναγερμός, ΕΡΕ ή συνδυασμός ΕΡΕ και Κόμματος Προοδευτικών) παρουσίαζε τεράστιες διαφορές από συνοικία σε συνοικία. Στα εκλογικά τμήματα της κεντρικής περιοχής της πόλης (ενορίες Γρηγορίου Παλαμά, Αγίας Σοφίας, Αγίου Μηνά κ.λπ.) συγκέντρωνε συντριπτική πλειοψηφία, ενώ στις περιαστικές συνοικίες κατατασσόταν συχνά τρίτος, μετά από τους συνδυασμούς της Αριστεράς και του Κέντρου.

Τέλος, οι συνδυασμοί του Κέντρου παρουσίαζαν μια σταθερότερη εικόνα, χωρίς οι αποκλίσεις ανάμεσα στις κεντρικές και περιαστικές συνοικίες να είναι μεγάλες.

Ο εκλογικός αυτός χάρτης είχε αναμφίβολα αιτιώδη σχέση με τον τρόπο με τον οποίον σχηματίσθηκαν στη διάρκεια του μεσοπολέμου οι συνοικίες της Θεσσαλονίκης, αλλά και ο τεμαχισμός του άλλοτε ενιαίου δήμου σε έναν κεντρικό δήμο με περιβάλλουσες κοινότητες, που αργότερα έγιναν δήμοι.

Οι κεντρικές συνοικίες υπήρξαν προϊόν του πολεοδομικού ανασχεδιασμού της πόλης και της πώλησης των οικοπέδων μέσω εμπορευματικών διαδικασιών (πλειστηριασμοί και ιδιωτική δόμηση). Αντίθετα, οι περιαστικοί συνοικισμοί διαμορφώθηκαν μέσα από μη εμπορευματικές διαδικασίες, καθώς οι προσφυγικοί πληθυσμοί είτε προέβαιναν σε αυθαίρετες καταλήψεις περιοχών και στρατοπέδων του Α' Π. π. είτε οικοδομούσαν εκ των ενόντων πρόχειρους οικισμούς σε γαίες που παραχωρούσε υπό τύπον προσωρινότητας το κράτος. Έτσι, οι κεντρικές συνοικίες συγκέντρωναν αναλογικά περισσότερους παλαιότερους και εύπορους κατοίκους από τις περιαστικές συνοικίες.

Υπήρχαν βεβαίως και ενορίες στο κέντρο της πόλης (Παναγία Δεξιά, Υπαπαντή, Παναγούδα κ.λπ.) στις οποίες η μικτή σύνθεση του πληθυσμού (φτωχότερες γηγενείς οικογένειες και σχετικώς εύποροι πρόσφυγες που ήταν σε θέση να αγοράσουν ανταλλάξιμα ακίνητα) οδηγούσε σε αποτελέσματα εγγύτερα προς τον τοπικό μέσο όρο. Το ίδιο συνέβαινε και στις ενορίες της Ανατολικής Θεσσαλονίκης (περιοχή Β. Όλγας), οι οποίες δομήθηκαν σταδιακά και αποτελούνταν επίσης από μικτό πληθυσμό σε ό,τι αφορά την αστική παλαιότητα και το βαθμό ευπορίας.

Άλλος παράγοντας για το σχηματισμό του εκλογικού χάρτη ήταν η κατάτμηση του ενιαίου Δήμου Θεσσαλονίκης σε έναν κεντρικό δήμο και σε περιβάλλουσες κοινότητες που πραγματοποιήθηκε το 1934. Τότε, προκειμένου να κερδίσει το Δήμο Θεσσαλονίκης, η κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος και των συμμάχων του αποφάσισε να αποσπαστούν από το Δήμο ορισμένοι συνοικισμοί και να αποτελέσουν ξεχωριστές κοινότητες[2]. Έτσι, με εισήγηση του τότε Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Φίλιππου Δραγούμη αποσπάστηκαν ο Άγιος Παύλος, οι Αμπελόκηποι (συνοικισμοί Επτάλοφος, Αμπελόκηποι, Καΐστριο Πεδίο), η Ευκαρπία, το Κορδελιό (συνοικισμοί Παλαιό Χαρμάνκιοϊ, Νέο Κορδελιό, Νέος Κουκλουτζάς), η Μαινεμένη (συνοικισμοί Νέο Χαρμάνκιοϊ, Νέος Βόσπορος, Νέα Μαινεμένη), η Νεάπολη (συνοικισμοί Τρωάδα, Ομόνοια, Κουντουριώτη), το Ρύσιο ή Αρετσού (συνοικισμοί Δέρκοι, Κουρί, Νέα Κρήνη), η Σταυρούπολη (μαζί με την Πολίχνη, που αποτέλεσε τον επόμενο χρόνο ξεχωριστή κοινότητα) και οι Συκιές (συνοικισμοί Νέα Βάρνα, Λεβαντή, Ρήγα Φερραίου, Κολοκοτρώνη, Ροδόφυτο, Αργώ, Ζαΐμη). Οι κοινότητες αυτές είχαν στα 1934 πληθυσμό 35.500 κατοίκους ενώ οι

ψηφοφόροι τους υπολογίζονταν σε 5.500, αριθμός σημαντικός αν ληφθεί υπόψη ότι στις δημοτικές εκλογές του 1934 στο Δήμο Θεσσαλονίκης (που δεν περιλάμβανε πλέον αυτές τις κοινότητες) ψήφισαν περίπου 32.000 άτομα και ότι η διαφορά μεταξύ των δύο πρώτων ήταν 4.500 ψήφοι[3]. Αντίθετα, παρέμειναν στα όρια του Δήμου Θεσσαλονίκης άλλοι προσφυγικοί συνοικισμοί, όπως η Τούμπα καθώς και η Καλαμαριά που αποχωρίστηκε στη διάρκεια της Κατοχής.

Ο λόγος της απόσπασης των οικισμών ήταν ότι οι κάτοικοί τους έδειχναν σαφή προτίμηση στα ψηφοδέλτια των Φιλελευθέρων αλλά και του ΚΚΕ. Οι μακροπρόθεσμες συνέπειες της απόσπασης των κοινοτήτων στην εκλογική συμπεριφορά των κατοίκων τους δεν έχουν μελετηθεί. Παρουσιάζουμε εδώ έναν προβληματισμό για την τοπική πολιτική ιστορία, που στηρίζεται στην εμπειρική έρευνα ενός από τους συνοικισμούς[4]. Καθώς ο συνοικισμός έπαψε να συνδέεται με τα κέντρα λήψης αποφάσεων της δημαρχίας Θεσσαλονίκης, αυτονομήθηκε. Αναπτύχθηκε στους κατοίκους του «τοπική συνείδηση» σε αντιδιαστολή προς τη «συνείδηση της πόλης». Στις πολιτικές επιλογές των κατοίκων του συνοικισμού η Αριστερά κατείχε ολοένα και πλέον βαρύνουσα θέση. Εκλέχτηκαν κοινοτάρχες που υποστηρίζονταν από το ΚΚΕ και οι κάτοικοι απέκτησαν εμπειρία διοίκησης από αυτούς, κάτι που θα ήταν αδύνατο να γίνει, αν ο συνοικισμός παρέμενε στο Δήμο Θεσσαλονίκης. Στην «πολιτική μυθολογία» των κατοίκων των Αμπελοκήπων το γεγονός ότι το 1935 ο πρώτος κοινοτάρχης Χ. Κανάκης κατάφερε να συνδέσει το συνοικισμό με την ηλεκτρική εταιρεία της Νεάπολης —ώστε να ηλεκτροφωτιστούν μερικοί κεντρικοί δρόμοι— αποτελεί κορυφαίο σημείο αναφοράς, το οποίο συνδέεται με την υπεροχή της Αριστεράς στις μεταπολεμικές εκλογές[5]. Αντίθετα, έχει λησμονηθεί ότι το ίδιο πρόσωπο έπαιξε κεντρικότερο πολιτικό ρόλο στην πόλη. Ήταν υποψήφιος του ΚΚΕ για το δημαρχιακό αξίωμα στις δημοτικές εκλογές Θεσσαλονίκης και έλαβε υψηλό ποσοστό (10%), καταλαμβάνοντας την πρώτη θέση σε ορισμένα προσφυγικά εκλογικά τμήματα.

Με βάση αυτά τα δεδομένα, επιλέγουμε τρεις χαρακτηριστικές εκλογικές περιοχές για να εξετάσουμε εγγύτερα τα εκλογικά αποτελέσματα του Νοεμβρίου 1963. Η πρώτη περιοχή είναι η ενορία Γρηγορίου Παλαμά, στο κέντρο της πόλης. Δημιουργήθηκε αποκλειστικά ως προϊόν του πολεοδομικού ανασχεδιασμού της περιόδου 1918-1923 και δεν είχε διατηρήσει κανένα από τα παλαιότερα χαρακτηριστικά της. Η δεύτερη περιοχή είναι η ενορία της Παναγίας Δεξιάς, η οποία γεωγραφικώς βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, αλλά μέχρι το 1963 είχε διατηρήσει μεγάλο μέρος από τον παλαιό ιστό της. Τέλος, η τρίτη περιοχή είναι οι Αμπελόκηποι, τυπικό παράδειγμα προσφυγικού περιαστικού συνοικισμού με εμφανή την υπεροχή της Αριστεράς.

I.1. Ενορία Αγίου Γρηγορίου Παλαμά

Στην περιοχή του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά η παράταξη της Δεξιάς παρουσιάζει διαχρονική σταθερότητα, με ποσοστά κοντά στο 50%. Στις δημοτικές εκλογές του 1934 ο υποψήφιος των Λαϊκών έλαβε 57%. Στις πρώτες μεταπολεμικές κοινοβουλευτικές εκλογές (1946), από τις οποίες απείχε η Αριστερά, τα δεξιά και τα κεντρώα κόμματα μοιράστηκαν τις ψήφους. Το 1951 ο Συναγερμός του Α. Παπάγου έλαβε 48% και τον επόμενο χρόνο 56%. Στις υπό συζήτηση εκλογές του 1963 η ΕΡΕ έλαβε μαζί με τους Προοδευτικούς 55,5%.

Τα κεντρώα κόμματα χαρακτηρίζονται, επίσης, από σταθερότητα στην εκλογική συμπεριφορά των ενοριτών του Γρηγορίου Παλαμά, συγκεντρώνοντας περί το ένα τρίτο των ψήφων. Στις δημοτικές εκλογές του 1934 ο εκπρόσωπος των αντιμοναρχικών κομμάτων (πλην ΚΚΕ) έλαβε 40% (ανώτατη επίδοση). Το 1946 τα κόμματα του Κέντρου συγκέντρωσαν μόλις 30% (κατώτατη επίδοση), ποσοστό που βελτιώθηκε το 1951 σε 38%, το 1952 σε 33% και το 1963 σε 35%.

Η Αριστερά είχε αμελητέα προπολεμική παρουσία (3%). Στα 1946 η «πολιτική» αποχή ήταν περίπου 6%, αλλά το 1951 εμφάνισε απρόσμενα «υψηλή» επίδοση στο επίπεδο του 14%, που μειώθηκε σε 11% το 1952 και σε 9% το 1963.

Μια πολύ καλή εικόνα της πολιτικής νοοτροπίας της ενορίας δίνει το αποτέλεσμα του δεύτερου γύρου των δημαρχιακών εκλογών του 1954, όταν αναμετρήθηκαν ο εκπρόσωπος της Αριστεράς (αλλά και άλλοτε υπουργός κεντρώων κυβερνήσεων και υποστηριζόμενος και από κεντρώες δυνάμεις) Μ. Πατρίκιος με τον ανεξάρτητο δεξιό υποψήφιο Σ. Γκοτζαμάνη, που είχε διατελέσει υπουργός σε κατοχικές κυβερνήσεις. Ο δεύτερος συγκέντρωσε στην ενορία ποσοστό 70% των ψήφων, επίδοση ισοδύναμη με το αθροιστικό αποτέλεσμα των δεξιών κομμάτων στις εκλογές του 1946.

Συμπερασματικά, η ενορία του Γρηγορίου Παλαμά είχε σαφώς συντηρητικό προφίλ. Ο σκληρός πυρήνας των κεντρώων ψηφοφόρων ήταν περίπου 25% και της Αριστεράς αντίστοιχα 9% του εκλογικού σώματος. Από τα υπόλοιπα δύο τρίτα των ψηφοφόρων, ο μεγαλύτερος κορμός ψήφιζε συστηματικά υπέρ της Δεξιάς. Το περιθώριο πολιτικών μετακινήσεων περιοριζόταν στο ένα δέκατο των εκλογέων, που θα μπορούσαν ανάλογα με τις συνθήκες να ψηφίσουν τα δεξιά ή τα κεντρώα κόμματα.

I.2. Ενορία Παναγίας Δεξιάς

Ο υφιστάμενος ναός της Παναγίας Δεξιάς είναι σύγχρονος. Στη θέση του υπήρχε περίπου μέχρι το 1960 μία απλή βασιλική, η οποία ετιμάτο ταυτοχρόνως στον Άγιο Υπάτιο και την Παναγία. Η εκκλησία αυτή και τα γύρω κτίσματα αποτελούσαν μετόχι της μονής της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας. Ενορία σχηματίσθηκε μόλις στη δεκαετία του 1860, μετά από εξέγερση των κατοίκων απέναντι στην απροθυμία της μονής να δεσμευτεί να καταβάλει συγκεκριμένο ποσό κάθε χρόνο για τη λειτουργία δημοτικού σχολείου. Οι κάτοικοι της περιοχής ήταν φτωχοί και έχω εκφράσει αλλού την υπόνοια ότι η ενορία συγκέντρωνε στα τέλη του 19ου αιώνα τα κατάλοιπα παλαιών συντεχνιακών συσσωματώσεων (ράφτες, υποδηματοποιοί, υφαντουργοί) που είχαν περιπέσει σε μαρασμό τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας[6]. Κανείς από τους δεκάδες χριστιανούς που αναδείχθηκαν σε θέσεις προκρίτων της Ελληνικής Κοινότητας δεν προερχόταν από τη συνοικία αυτή.

Η χριστιανική συνοικία του Αγίου Υπατίου γειτνίαζε με μουσουλμανική συνοικία, τα σπίτια της οποίας εκποιήθηκαν μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών ως ανταλλάξιμη περιουσία. Έτσι, στην περιοχή εγκαταστάθηκαν σχετικά εύποροι πρόσφυγες (αφού μπορούσαν να

αγοράσουν κατοικίες), που πρέπει να αποτελούσαν μειονότητα ανάμεσα στους παλαιούς κατοίκους. Γι' αυτό στις δημαρχιακές εκλογές των ετών 1929 και 1930 ο εκπρόσωπος των προσφύγων (Μ. Πατρίκιος) δεν ξεπέρασε το 20%, ενώ το 1934 το ίδιο πρόσωπο ως κοινός υποψήφιος των αντιμοναρχικών κομμάτων έλαβε μόλις 28%. Αντίθετα, οι κάτοικοι ψήφιζαν υπέρ των γηγενών υποψηφίων σε ποσοστό πάνω από 60%, ενώ ο υποψήφιος της Αριστεράς πετύχαινε επιδόσεις ελαφρά υψηλότερες από το μέσο όρο (12% στις δημαρχιακές εκλογές του 1934).

Στις κοινοβουλευτικές εκλογές του 1946 —αντανακλώντας και τις δημογραφικές αλλαγές στη συνοικία— φάνηκε ότι η Αριστερά είχε πετύχει να επεκτείνει κατά πολύ τη δύναμή της, αφού η «πολιτική» (πέραν της αναμενομένης φυσιολογικής) αποχή προσέγγισε το 30% (συνολική 43%). Αν λοιπόν δεν απείχε από τις εκλογές του 1946 η Αριστερά, θα έπαιρνε στην ενορία αυτή περί το 30% των ψήφων. Με αυτό το δεδομένο τα κεντρώα κόμματα έλαβαν 36% και τα δεξιά 34%. Είχε επέλθει, κατά κάποιο τρόπο, μία ισοστάθμιση των δυνάμεων μεταξύ των τριών παρατάξεων, γεγονός που δείχνει ότι εκείνους τους στόχους που εξέφραζαν προπολεμικώς οι εκπρόσωποι των γηγενών υποψηφίων, τώρα τους εξέφραζε η Αριστερά.

Δεν φαίνεται να άλλαξαν σημαντικά τα δεδομένα μέχρι τις υπό συζήτηση εκλογές του 1963, στις οποίες έλαβαν η ΕΡΕ μαζί με τους Προοδευτικούς 35,5%, η ΕΚ 36,7% και η ΕΔΑ 28%.

Συμπερασματικά, η ενορία της Παναγίας Δεξιάς είχε μορφοποιήσει ένα μάλλον «άκαμπτο» σχήμα εκλογικών αποτελεσμάτων, το οποίο συνέπιπτε με το γενικό εκλογικό αποτέλεσμα της Θεσσαλονίκης και της προσέδιδε την ταυτότητα της «μέσης» ενορίας, που βρισκόταν κοντά στο μέσο όρο της πόλης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Η Παναγία Δεξιά, «μέση» ενορία

ΠΑΡΑΤΑΞΗ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	ΠΑΝΑΓΙΑ ΔΕΞΙΑ
ΔΕΞΙΑ	37,5	35,5
ΚΕΝΤΡΟ	34,7	36,7
ΑΡΙΣΤΕΡΑ	27,8	28,0

1.3. Αμπελόκηποι

Οι συνοικισμοί που αποτέλεσαν την κοινότητα Αμπελοκήπων (Επτάλοφος, Αμπελόκηποι, Καΐστριο Πεδίο) περιλάμβαναν ανομοιογενείς κοινωνικές και γεωγραφικές συνιστώσες. Οι Αμπελόκηποι και το Καΐστριο ήταν σχεδόν αγροτικοί προσφυγικοί οικισμοί. Η Επτάλοφος ήταν αστικός προσφυγικός οικισμός και αποτελούνταν από δύο κοινωνικές ομάδες: σιδηροδρομικούς και άλλους υπαλλήλους (μεταξύ των οποίων και ο αστυνομικός Σαρτζετάκης) και εργάτες που απασχολούνταν στα γύρω εργοστάσια.

Η Αριστερά έλαβε 45% στις εκλογές του 1935 (απείχαν τα βενιζελικά κόμματα) και 25% στις εκλογές του 1936.

Στην Κατοχή οι εντάσεις ήταν μεγάλες, λόγω της ανάπτυξης των ΕΑΜικών οργανώσεων. Υπήρξαν σκληρές διώξεις εκ μέρους των συνεργατών των Γερμανών και σημειώθηκαν αρκετά θύματα. Δεν έλειψαν

και αντεκδικήσεις στην περίοδο μετά την απελευθέρωση.

Η «πολιτική» αποχή στις εκλογές του 1946 υπολογίζεται σε 40% (συνολική 56%). Το 1951 η Αριστερά έλαβε 45%, το 1952 38% και το 1963 περιορίστηκε σε 36%. Όπως δείχνει η ανάλυση κατά εκλογικό κέντρο, όσο ο πληθυσμός αυξάνονταν με νέους κατοίκους που έρχονταν από το εσωτερικό, η αναλογία της Αριστεράς μειωνόταν.

Τα κόμματα του Κέντρου κυμάνθηκαν περί το 35% μετά τον πόλεμο (εκλογές 1946, 1951, 1952) και συγκέντρωσαν 32% το 1963.

Αντίστοιχα, ανιούσα ήταν η δύναμη της Δεξιάς που από 18% το 1951 έφτασε σε 32% το 1963.

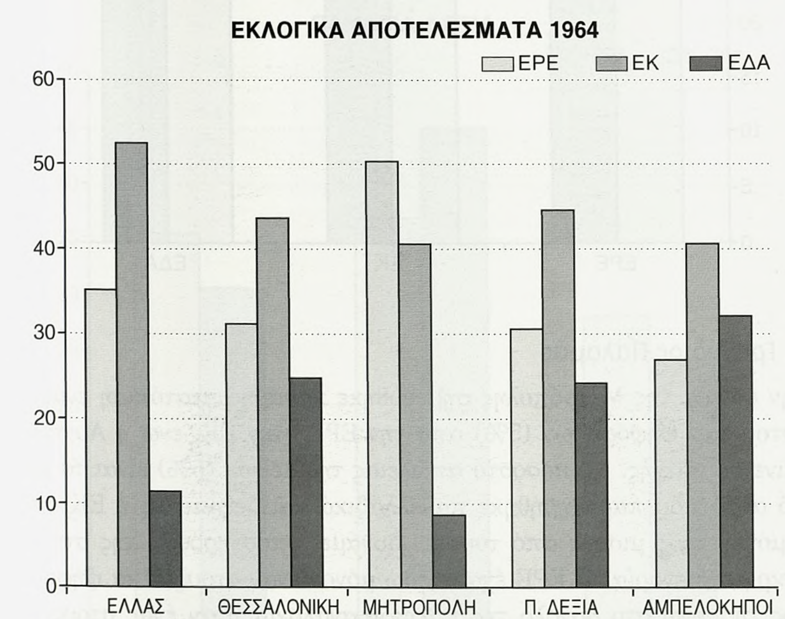
Έτσι, η Αριστερά παρέμενε πλειοψηφούσα δύναμη, αλλά η τάση των νέων κατοίκων του συνοικισμού ήταν προς τη Δεξιά. Το Κέντρο ήλεγχε σταθερά το ένα τρίτο των ψηφοφόρων.

2. Οι εκλογές του 1964

Η παραπάνω εικόνα ανατράπηκε στις εκλογές του Φεβρουαρίου 1964. Ο πολιτικός χάρτης της Θεσσαλονίκης υπέστη σημαντική διαφοροποίηση, η οποία και αποτέλεσε την απαρχή για την εξάλειψη της υπεροχής της Αριστεράς. Το εκλογικό σχήμα με τους τρεις περίπου ισοδύναμους αντιπάλους αντικαταστάθηκε σταδιακά από την εικόνα μιας πολιτικά συντηρητικής πόλης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΚΛΟΓΩΝ 1964

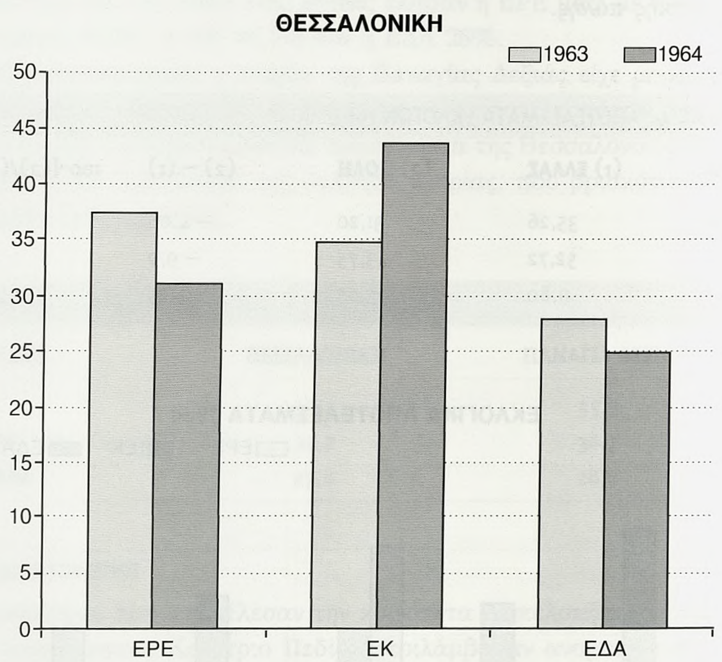
ΚΟΜΜΑ	(1) ΕΛΛΑΣ	(2) ΠΟΛΗ	(2) – (1)	100-[(2)/(1)]
ΕΡΕ+ΚΠ	35,26	31,20	– 4,06	88
ΕΚ	52,72	43,75	– 9,0	83
ΕΔΑ	11,80	25,05	13,25	212

Το Φεβρουάριο του 1964 η Δεξιά υποχώρησε στη Θεσσαλονίκη κατά 6 ποσοστιαίες μονάδες (8 πανελλαδικά) και η Αριστερά κατά 3 περίπου μονάδες (2,5 πανελλαδικά), έτσι ώστε το Κέντρο βελτίωσε την ισχύ του κατά 9 συνολικά μονάδες (10,5 πανελλαδικά). Δηλαδή, το πολιτικό ρεύμα που έφερε το Κέντρο στην εξουσία (για πρώτη φορά από το 1952) ήταν λιγότερο έντονο στη Θεσσαλονίκη από όλη την υπόλοιπη Ελλάδα. Παρουσιάζει, έτσι, ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίον σημειώθηκαν οι ανακατατάξεις αυτές στους διαφορετικούς τύπους συνοικισμών που προαναφέραμε.

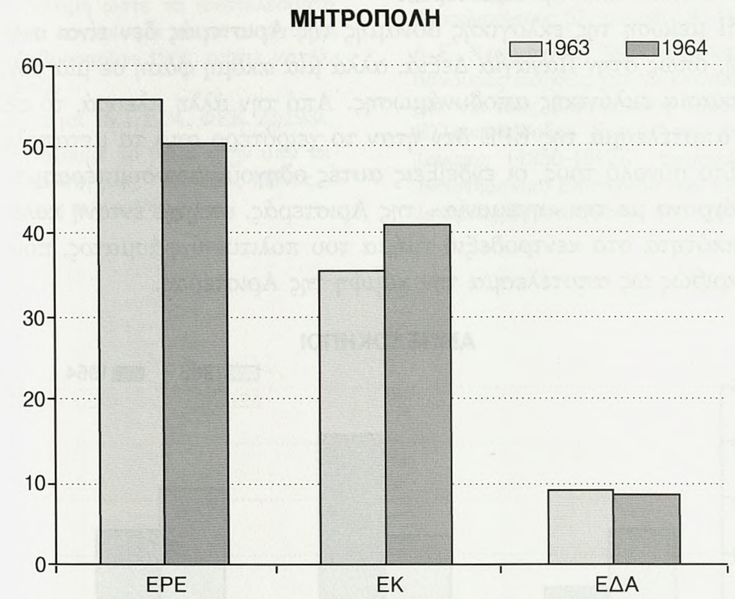
ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Μεταβολές (απώλειες και κέρδη) στις εκλογές του 1964 σε σύγκριση με τις εκλογές του 1963

ΠΑΡΑΤΑΞΗ	ΠΟΛΗ	ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ	ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΔΕΞΙΑΣ	ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ
ΕΡΕ+ΚΠ	– 6,2	– 5,0	– 4,7	– 5,3
ΕΚ	+ 9,0	+ 5,3	+ 8,2	+ 8,9
ΕΔΑ	– 2,8	– 0,3	– 3,5	– 3,6

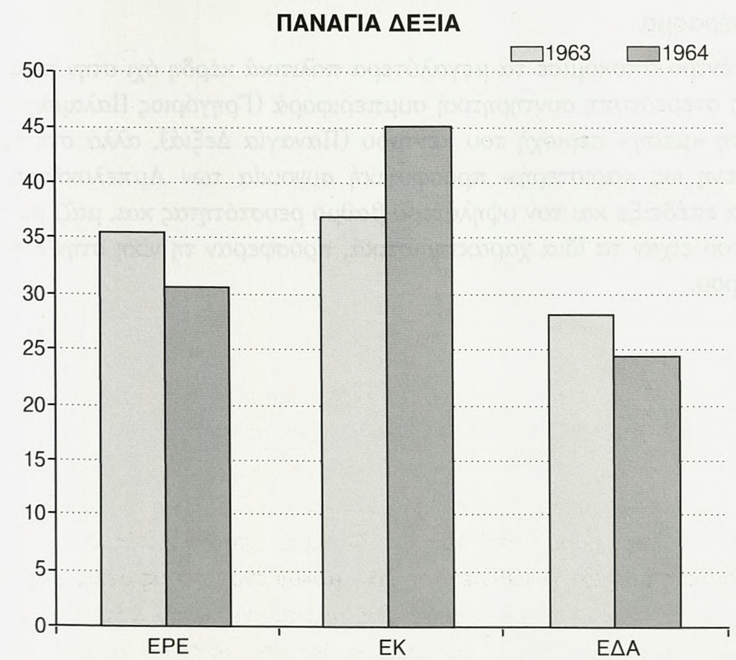
2.1. Γρηγόριος Παλαμάς

Στην ενορία της Μητρόπολης σημειώθηκε καθαρή μετατόπιση ενός εικοστού των ψηφοφόρων (5%) από την ΕΡΕ στην ΕΚ, ενώ η Αριστερά έμεινε συμπαγής. Το ποσοστό απώλειας της Δεξιάς (5%) είναι το μισό από αυτό που παρατηρήθηκε πανελλαδικά και δείχνει ότι η ΕΚ έπεισε μόνον τους μισούς από τους εν δυνάμει υποστηρικτές της στη συγκεκριμένη ενορία. Η ΕΡΕ έχασε εδώ μόνον έναν στους δέκα ψηφοφόρους της, ενώ στο σύνολο της πόλης η αναλογία ήταν ένας στους πέντε και στο σύνολο της χώρας ένας στους τέσσερις. Το γεγονός ότι οι υποστηρικτές της ΕΡΕ επέδειξαν μεγαλύτερη σταθερότητα στην ενορία του Παλαμά πρέπει ίσως να αποδοθεί στα κοινωνικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής.

2.2. Παναγία Δεξιά

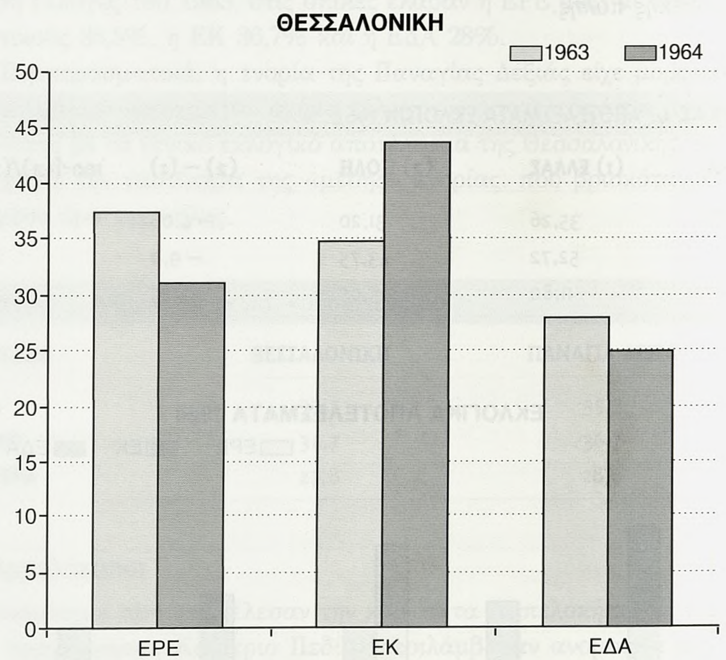
Στην ενορία της Παναγίας Δεξιάς ο συνδυασμός ΕΡΕ και Προοδευτικών είδε τη δύναμή του να μειώνεται από 35,3% σε 30,6% (απώλεια μόνον ενός στους οκτώ ψηφοφόρους). Το ίδιο συνέβη και με την Αριστερά, που έπεσε από 28% σε 24,5%. Ωφελημένη, φυσικά, από τις οριακές αυτές μετατοπίσεις που μετέβαλαν το παραδοσιακό σχήμα εκλογικής συμπεριφοράς στην ενορία ήταν η ΕΚ (από 36,7 σε 44,9%).

Το Φεβρουάριο του 1964 η Δεξιά υποχώρησε στη Θεσσαλονίκη κατά 6 ποσοστιαίες μονάδες (8 πανελλαδικά) και η Αριστερά κατά 3 περίπου μονάδες (2,5 πανελλαδικά), έτσι ώστε το Κέντρο βελτίωσε την ισχύ του κατά 9 συνολικά μονάδες (10,5 πανελλαδικά). Δηλαδή, το πολιτικό ρεύμα που έφερε το Κέντρο στην εξουσία (για πρώτη φορά από το 1952) ήταν λιγότερο έντονο στη Θεσσαλονίκη από όλη την υπόλοιπη Ελλάδα. Παρουσιάζει, έτσι, ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίον σημειώθηκαν οι ανακατατάξεις αυτές στους διαφορετικούς τύπους συνοικισμών που προαναφέραμε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Μεταβολές (απώλειες και κέρδη) στις εκλογές του 1964 σε σύγκριση με τις εκλογές του 1963

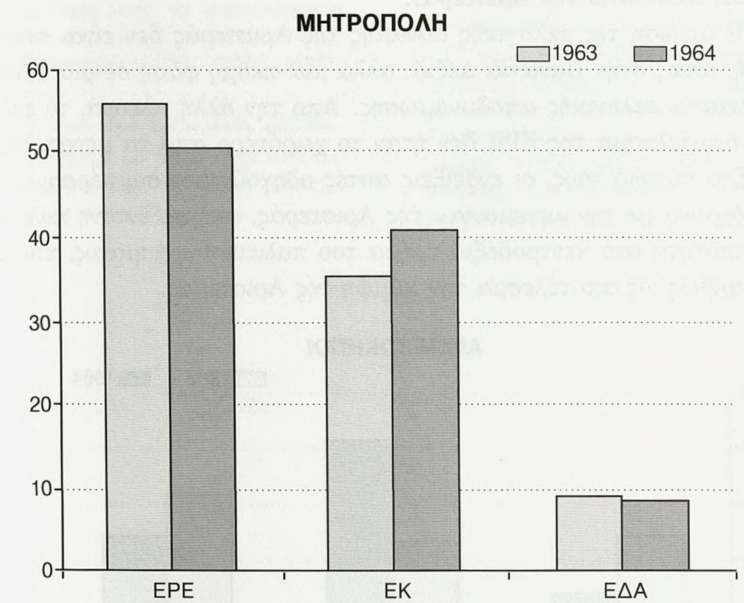
ΠΑΡΑΤΑΞΗ	ΠΟΛΗ	ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ	ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΔΕΞΙΑΣ	ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ
ΕΡΕ+ΚΠ	– 6,2	– 5,0	– 4,7	– 5,3
ΕΚ	+ 9,0	+ 5,3	+ 8,2	+ 8,9
ΕΔΑ	– 2,8	– 0,3	– 3,5	– 3,6

2.1. Γρηγόριος Παλαμάς

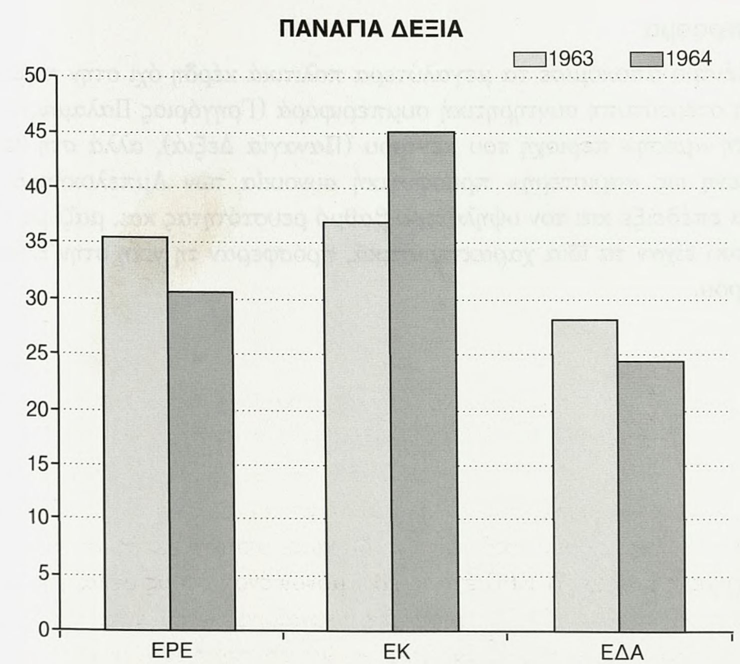
Στην ενορία της Μητρόπολης σημειώθηκε καθαρή μετατόπιση ενός εικοστού των ψηφοφόρων (5%) από την ΕΡΕ στην ΕΚ, ενώ η Αριστερά έμεινε συμπαγής. Το ποσοστό απώλειας της Δεξιάς (5%) είναι το μισό από αυτό που παρατηρήθηκε πανελλαδικά και δείχνει ότι η ΕΚ έπεισε μόνον τους μισούς από τους εν δυνάμει υποστηρικτές της στη συγκεκριμένη ενορία. Η ΕΡΕ έχασε εδώ μόνον έναν στους δέκα ψηφοφόρους της, ενώ στο σύνολο της πόλης η αναλογία ήταν ένας στους πέντε και στο σύνολο της χώρας ένας στους τέσσερις. Το γεγονός ότι οι

υποστηρικτές της ΕΡΕ επέδειξαν μεγαλύτερη σταθερότητα στην ενορία του Παλαμά πρέπει ίσως να αποδοθεί στα κοινωνικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής.

2.2. Παναγία Δεξιά

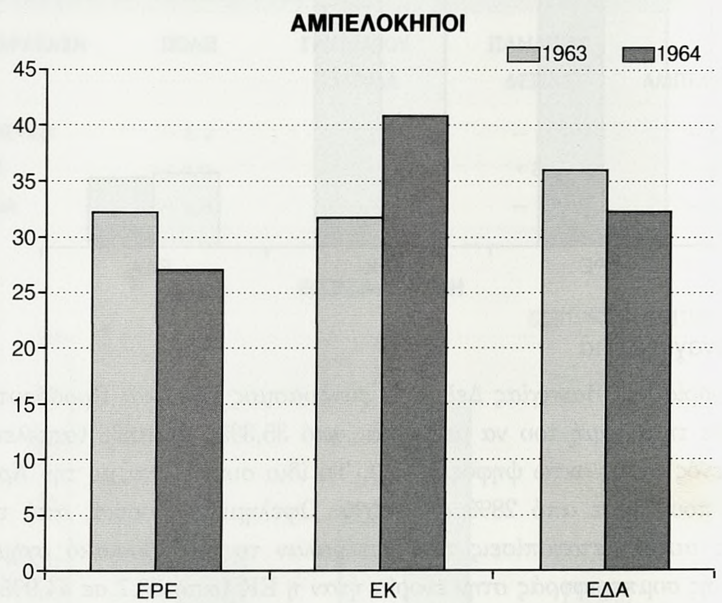
Στην ενορία της Παναγίας Δεξιάς ο συνδυασμός ΕΡΕ και Προοδευτικών είδε τη δύναμή του να μειώνεται από 35,3% σε 30,6% (απώλεια μόνον ενός στους οκτώ ψηφοφόρους). Το ίδιο συνέβη και με την Αριστερά, που έπεσε από 28% σε 24,5%. Ωφελημένη, φυσικά, από τις οριακές αυτές μετατοπίσεις που μετέβαλαν το παραδοσιακό σχήμα εκλογικής συμπεριφοράς στην ενορία ήταν η ΕΚ (από 36,7 σε 44,9%).

2.3. Αμπελόκηποι

Οι μεταβολές στους Αμπελόκηπους υπήρξαν πιο περίπλοκες από ό,τι φαίνονται εκ πρώτης όψεως (μετατόπιση προς την ΕΚ 5,3% από τη Δεξιά και 3,6% από την Αριστερά).

Η μείωση της εκλογικής δύναμης της Αριστεράς δεν είναι συγκυριακή, όπως στην Παναγία Δεξιά, αλλά μία ακόμη φάση σε μία συνεχή διαδικασία εκλογικής αποδυνάμωσης. Από την άλλη πλευρά, το εκλογικό αποτέλεσμα της ΕΡΕ δεν ήταν το χειρότερο από τα μεταπολεμικά. Στο σύνολό τους, οι ενδείξεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ταυτόχρονα με την «ηγεμονία» της Αριστεράς, υπήρχε έντονη πολιτική κινητικότητα στο κεντροδεξιό τμήμα του πολιτικού φάσματος, που είχε ακριβώς ως αποτέλεσμα την κάμψη της Αριστεράς.

Συμπέρασμα

Το Κέντρο αποκόμισε τα μεγαλύτερα πολιτικά κέρδη όχι στην περιοχή με τη στερεότυπη συντηρητική συμπεριφορά (Γρηγόριος Παλαμάς) ούτε στη «μέση» περιοχή του κέντρου (Παναγία Δεξιά), αλλά στη θεωρούμενη ως «αριστερή» προσφυγική συνοικία των Αμπελοκήπων, η οποία επέδειξε και τον υψηλότερο βαθμό ρευστότητας και, μαζί με άλλες που είχαν τα ίδια χαρακτηριστικά, πρόσφεραν τη νίκη στην Ένωση Κέντρου.

Σημειώσεις

1. Στις εκλογές του Νοεμβρίου 1963 τα δύο αυτά κόμματα κατήλθαν ξεχωριστά. Αθροίζουμε την εκλογική τους δύναμη ώστε τα αποτελέσματα να είναι συγκρίσιμα με τα αντίστοιχα του Φεβρουαρίου 1964, οπότε κατήλθαν μαζί.

2. Διάταγμα 18.1.1934, ΦΕΚ 23/1934.

3. Εξετάζουμε το θέμα στην υπό έκδοση μελέτη μας, *Νικόλαος Μάνος, ο δήμαρχος των πενήτων*.

4. Ε. Χεχίμογλου, *Οι Αμπελόκηποι έχουν ιστορία. Ιστορική προσέγγιση στην περιοχή Αμπελοκήπων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998.

5. Για την εκλογική συμπεριφορά στους Αμπελοκήπους βλ. *αυτόθι* 136-143.

6. Ε. Χεχίμογλου, "Νεότερες και λανθάνουσες ειδήσεις για τα εκπαιδευτήρια και τους οικονομικούς πόρους της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Θεσσαλονίκης (1850-1912)", *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, 4 σ. 119-150.

το Παρόν σαν Ιστορία

Νίκος Βαρδιάμπασης

Η ναυμαχία του Τσεσμέ και το ... ξανθόν γένος

Η ολοκληρωτική καταστροφή – πυρπόληση του τουρκικού στόλου στο λιμάνι του Τσεσμέ, (28 Ιουνίου 1770) θεωρείται από τους ιστορικούς ως μεγάλη νίκη των Ρώσων.

Ο τουρκικός στόλος που αποτελείτο "από 15 πλοία της γραμμής, τρεις φρεγάτες, επτά μικρότερα και πολλά άλλα μεταγωγικά"[1] κλείστηκε στο λιμάνι του Τσεσμέ και εκεί τον ανατίναξαν.

Η πυρκαγιά και οι εκρήξεις ήταν ορατές από την Χίο, από τα Ψαρά[2] και από τη Σμύρνη πάνω από τα όρη του Καραβουρνού.

Μερικές ώρες πριν την ανατίναξη είχε προηγηθεί ναυμαχία. Οι Τούρκοι βύθισαν τη ρωσική ναυαρχίδα "*Ευστάθιος*" και έτσι είχαν βρεθεί στη θάλασσα ο Θεόδωρος Ορλώφ, ο υποναύαρχος Σπυρίδωφ, ο πλοίαρχος Κρουζ, οι εφτακόσιοι άνδρες του πληρώματος και το χρηματοκιβώτιο με 500.000 ρούβλια(!).

Πριν από την βύθιση της ρωσικής ναυαρχίδας, οι Έλληνες που ακολουθούσαν με τα μικρά τους *καταδρομικά* και άλλα πλοιάρια, "χώνονταν" ανάμεσα στα τουρκικά, εφαρμόζοντας τον αρχαίο *διέκπλουν*.[3]

Πολέμησαν ηρωικά "*ουδείς ύψωσεν λευκήν σημαία ή παρεδώθει στον εχθρόν ... Εισπηδώντες επι των Τουρκικών διεξήγον τον αγώνα δια της μαχαίρας*".

Το πρωί της 28^{ης} Ιουνίου ο άνθρωπος που οδήγησε τα ρωσικά πλοία από την Βαλτική στη Μεσόγειο —ο άγγλος αντιναύαρχος Γρέυγ— διέταξε να μετατραπούν τέσσερα ελληνικά πλοιάρια, που ακολουθούσαν τους Ρώσους, σε πυρπολικά.

Οι Έλληνες, εξάλλου, εκτός από την αυτόνομη παρουσία τους ήταν

και οι "*πρωρείς*" του ρωσικού στόλου.

"...*επέβαινον Έλληνες πρωρείς, οίτινες υποδείκνυαν*... (στον πλοίαρχο Πλεμάνωφ λ.χ.) *να μη πλησιάζει παρά τινα βράχον παρ' ον τα ύδατα ήσαν αβαθή*"[4] κ.λπ.

Συγκεντρώνοντας αυτά τα στοιχεία για το "ρωσικό θρίαμβο στον Τσεσμέ", διαπιστώνουμε ότι: οι Έλληνες μετά τη βύθιση της ρωσικής ναυαρχίδας και τον παροπλισμό ενός δεύτερου ρωσικού πλοίου γραμμής του "*Ιανουαρίου*" πολεμούν γενναία πριν κλειστεί ο τουρκικός στόλος στο λιμάνι.

Είναι ακόμα τα "ραντάρ" των ρωσικών που τα κατευθύνουν από την πλώρη ως *πρωρείς*.

Κινούν τέλος τα τέσσερα πυρπολικά που ανατίναξαν τον τουρκικό στόλο.

Παρόλα αυτά, η αυτοκράτειρα Αικατερίνη εκείνες τις μέρες έγραφε για μας με αφορμή την αποτυχία των ορλοφικών στη Πελοπόννησο.

"*Δεν έσχε η Πελοποννησιακή εκστρατεία αποτελέσματα αντάξια της Ρωσίας ένεκα της συμφυούς (έμφυτης) εις τους Έλληνας* ***δειλίας, ελαφρονίας*** *και* ***προδοσίας***... *Οι Έλληνες δεν εμιμήθησαν το παράδειγμα της ρωσικής ανδρείας... δεν ηθέλησαν να απαλλαγώσιν του ζυγού της δουλείας και του συμφυούς εις αυτούς πνεύματος της* ***απιστίας*** *και της* ***απάτης***...".[5]

Η απάτη βέβαια "χρεώνεται" απ' όλους τους ιστορικούς, από το Σάθα, από τον Κανδηλώρο κ.ά. **εξ ολοκλήρου** στη ρωσική εξωτερική πολιτική που, έχοντας στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων με τους Οθωμανούς, την Πολωνία, Μολδαβία και Βλαχία (σημερινή Ρουμανία), αναστατώνει το Μοριά για λόγους καθαρά *αντιπερισπασμού*.

Μερικούς μήνες πριν τον Τσεσμέ οι Ρώσοι αποβιβάζουν στο Μοριά το λοχαγό Μπάρκοφ με 22 πεζοναύτες που κουβαλούσαν 20 κιβώτια πυρομαχικά —όλα και όλα— και δέκα χιλιάδες στολές(!) για να ντυθούν κοζάκοι... οι Μανιάτες(!) και οι Μεσσήνιοι...

Αυτό γίνεται για να φανεί στους Τούρκους ότι η Ρωσία μάχεται στο Μοριά, ώστε να υποχωρήσει η Πύλη στο μείζον θέμα της Πολωνίας και της Ρουμανίας. Ο επίλογος ήταν δραματικός.

Εννέα χρόνια κατέστρεφαν τον Μοριά οι Αλβανοί που τους είχαν καλέσει οι Τούρκοι για να "επιβάλουν την τάξη". Πυρπολούσαν, αφάνιζαν, έκοψαν ακόμα τις μουριές, ξερίζωναν τα αμπέλια.

Χιλιάδες Μοραΐτες πουλήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα της Μ. Ασίας και της Βόρειας Αφρικής....

Το κωμικοτραγικό είναι ότι οι Έλληνες —με εξαίρεση τους Υδραίους— παραπλανήθηκαν από έναν βυζαντινό χρησμό του Λέοντα του Σοφού που αναφέρετο στο **ξανθόν γένος**.

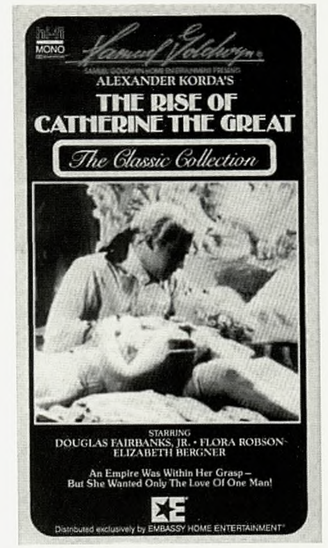

Το ξανθόν γένος rusij rod από σφάλμα των αντιγραφέων μετεβλήθη εις ruskij rod= ρωσικόν γένος και έτσι ταυτίστηκε το ξανθόν γένος του χρησμού με τους **ομόδοξους** Ρώσους που ήταν προορισμένοι να διώξουν τους Τούρκους από την Κωνσταντινούπολη.[6]

"*Ελπίζομεν κι στα ξανθά γένη να μας γλιτώσουν| ν' ρθούν από το Μόσκοβον| να μας ελευθερώσουν*", έλεγαν...

Ή τραγουδούσαν στα πανηγύρια.

"*Ακόμ τουτ' την άνοιξη | ραγιάδες ραγιάδες | τούτο το καλοκαίρι | καημένη Ρούμελη | Όσον να' ρθει ο Μοσκόβος | ραγιάδες ραγιάδες | να φέρη το σεφέρι |* "

Τα ίδια βέβαια επαναλαμβάνονται πάλι με φόντο τα "***ποσοστά επιρροής***" σε Πολωνία και Ρουμανία —που είχαν ήδη αποφασιστεί το 1944 από τους Στάλιν και Τσόρτσιλ— με την αποβίβαση πλέον στο Μοριά του μακρινού απογόνου του Μπάρκοφ, του περιωνύμου ταγματάρχη Ποπόφ, που με τη στάση του ενθαρρύνει(;) ή πυροδοτεί(;) έναν.. εμφύλιο! πάλι για λόγους... **αντιπερισπασμού** με στόχο την εδραίωση της Ε.Σ.Δ.Δ. στις πιο πάνω χώρες.

Τόση δύναμη έχει ένας χρησμός(!) και τόσο ανιστόρητη ήταν η ηγεσία της Αριστεράς, που δεν μπορούσε να αντιληφθεί ότι η εξωτερική πολιτική της Ρωσίας από τα χρόνια της μεγάλης Αικατερίνης έως την περίοδο του Στάλιν δεν είχε μεταβληθεί στο παραμικρό καθώς συνέχιζαν να τραγουδούν στα βουνά το "*ψηλά στις Ρωσίας τα χιόνια| εκεί που φυσάει ο Βοριάς| το* ***ξανθό γένος*** *να έρθει αιώνια| προσμένει για πάντα ο Ραγιάς*" (αντάρτικο του ΕΛΑΣ, 1942)

Η ιστορία **δεν** διδάσκει. Επαναλαμβάνεται ως κακόγουστη φάρσα. Ας είναι.

Ο στόλος των αδερφών Ορλώφ λοιπόν, που για πρώτη φορά —με πλοηγό τον Γρέυγ— εισέρχεται στη Μεσόγειο, εντυπωσίασε τους Άγγλους σφοδρά. "Αδύνατον —γράφει ο Ρουλιέρ— να παρασταθεί η **ειρωνεία** με την οποία η Αγγλία υπεδέχθη τα ελάτινα εκείνα τέρατα, εις τα πρύμνας των οποίων **εκρέμαντο ορμαθοί αγίων λειψάνων**, *και επεβαίνοντο υπό κτηνών μάλλον ή ανθρώπων*."[7]

Φτάνοντας στην Αγγλία τα ρώσικα εξοπλίστηκαν. Αγοράστηκαν "*Πυροβόλα παμπάλαια κατακείμενα ως άχρηστα... βαρέα τουφέκια μετά λογχών εφηρμοσμένων δια σχοινιών, και δυσμεταχείριστοι σπάθαι του μεσαίωνος εντός τερατωδών θηκών... Εφαίνετο ότι οι Ρώσοι έμελλον να παλαισώσιν προς τους μυθολογημένους γίγαντας*".

Βοηθός του Γρέυγ διορίστηκε στο Λονδίνο, ευτυχώς(!) ο μυκονιάτης πλοίαρχος Αντώνιος Ψαρός και έτσι ο στόλος μπόρεσε το 1769 να φτάσει στη Μεσόγειο.

Το τουρκικό ναυαρχείο μάλιστα, όταν πληροφορήθηκε τον Νοέμβριο του 1769 την είσοδο των Ρώσων στη Μεσόγειο (Μάλτα), κατηγόρησε την...Βενετία(!).

Επειδή οι Οθωμανοί τότε αγνοούσαν τη δίοδο από τα στενά του Γιλβρατάρ(!), υπέθεσαν ότι τα πλοία κατέβηκαν από κάποιο "πορθμό", που ένωνε την Βαλτική με την Αδριατική(!). Την Δανία με τη Βενετία...

"Πως επιτρέψατε την είσοδο(;)"[8], έγραφε ο Καπουδάν Πασάς στον έκπληκτο Δόγη. Τόσα φαιδρά συνέβαιναν τότε από τους αγεωγράφητους...

Ο ρωσικός στόλος τελικά φορτωμένος με... *ευαγγέλια, άμφια, χρυσά εικονίσματα και δισκοπότηρα*[9], δώρα της γερμανίδας τσαρίνας Αικατερίνης για τους **ομόδοξους** ραγιάδες, έφτασε στο Μοριά και στο τέλος με τα πολλά... "βύθισε" όπως είδαμε τον τουρκικό στόλο στον Τσεσμέ(!).

Επιμύθιο

Η ιστορία επαναλαμβάνεται.

Η Αικατερίνη επέλεξε τα άμφια από τα ... πολεμοφόδια.

Τις στολές των Κοζάκων ... από την φυσική παρουσία τους.

Τις μπροσούρες και τα χρυσόβουλα διαγγέλματά της από τις ... μπόμπες. Μια και τα πάντα για αυτήν ήσαν —όπως και είναι— **φαντασιακά, ιδεολογικά.**

Η Αικατερίνη προπορεύεται της εποχής της.

Γνωρίζει ότι οι άνθρωποι κυρίως **φαντάζονται** και **πιστεύουν**.

Δεν κρίνουν, δεν αμφισβητούν, δεν συλλογίζονται.

Πείθονται ... Δηλαδή δένονται μόνοι τους (πείσμα ονομάζεται στην αρχαία το χοντρό σχοινί).

Φοβούνται την απελευθέρωσή τους από τα δεσμά. Προτιμούν τον "κύριο των δεσμών" και των "δεσμωτών": ***δες- πότη*** τους που τον χρυσοντύνουν με άμφια.

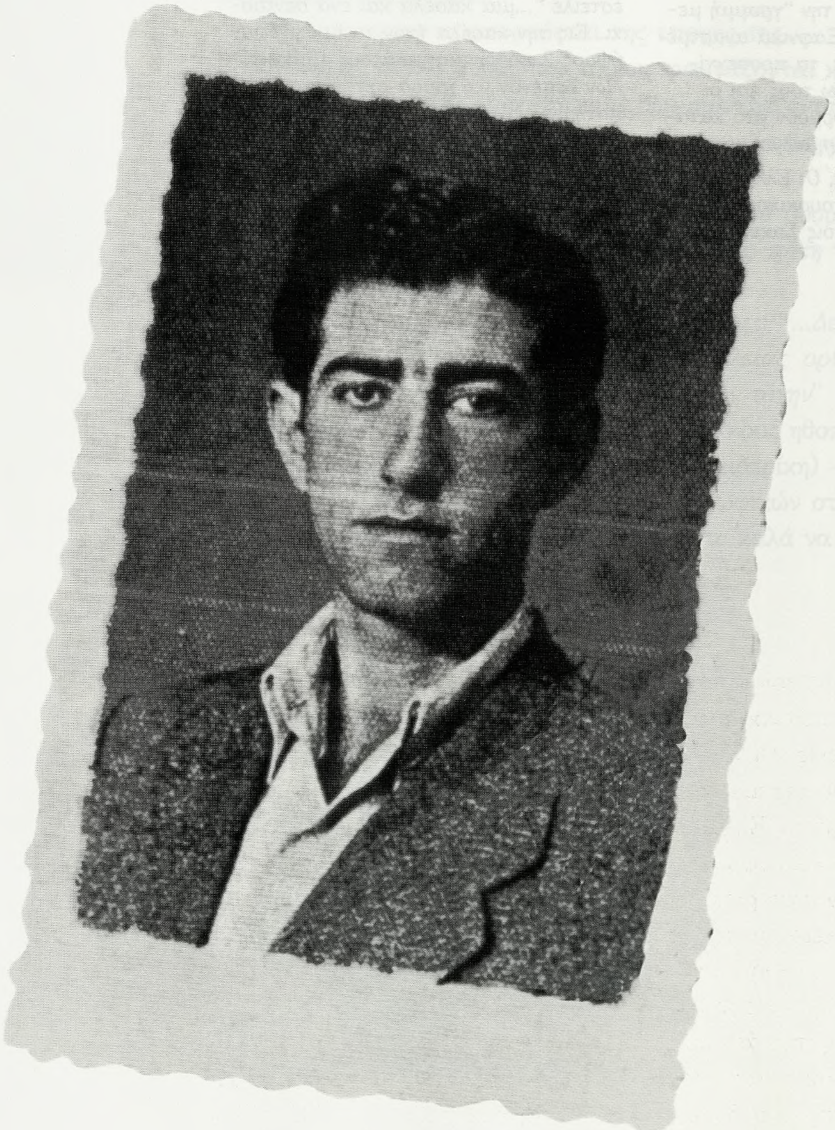
Πόσο δίκιο είχε η *άνασσα* εκεί που γράφει: "...*Δεν ηθέλησαν οι Ραγιάδες να απαλαγώσι του ζυγού της δουλείας ορθότατα επράξατε Ορλώφ... αφήσαντες αυτούς εις την ιδίαν των τύχην*"

Η ιστορία επαναλαμβάνεται με παρόμοιους ηθοποιούς.

Μπάρκοφ – Ποπόφ – Αικατερίνα (Φρειδερίχη) – Μπένος (Βενιαμίν) – Μπενάκης (ο πρωτεργάτης των ορλωφικών στον Μοριά((Μπεναρόγιας) κ.λπ., κ.λπ. και εμείς να είμαστε καλά να φανταζόμαστε.

Σημειώσεις

1. Hammer, *Histoire de l'émpire ottoman, traduite par Hellert*, Paris 1839, τ. 16, 355.
2. Νικοδήμου, *Υπόμνημα περί της Νήσου Ψαρών*, σ. 20.
3. Στον διέκπλουν τα καταδρομικά πλοιάρια κωπηλατούν ταχύτατα σε "γραμμή παραγωγής" το ένα πίσω από το άλλο, διασπώντας την "γραμμή μετώπου" του εχθρού. Ξαφνικά αναστρέφουν τις πλώρες τους, τα προσεγγίζουν, πλευρίζουν πάνω τους και οι ναύτες με γάντζους ορμούν στο κατάστρωμα, δίνοντας μάχη σώμα με σώμα.
4. Π.Μ. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες... κατά τον πρώτον Ρωσοτουρκικόν πόλεμον*. Εν Αθήναις, τύποις Σακελλαρίου, 1903, σ. 200.
5. Π.Μ. Κοντογιάννης, *ό.π.*, σ. 201.
6. Α. Αθ. Γκριτσόπουλου *Τα Ορλωφικά* Διατρ. Εις Διδακτ. Εν Αθήναις 1967, σ. 174.
7. Σαθάς *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς* Αθήνησι 1869, σ. 471.
8. Σαθάς *ό.π.*, σ. 480.
9. Σε μία μόνο εκκλησία Γραικών, έστειλε "...μια κασέλα και ένα σεντούκι. Εις την κασέλα ήτον το Ευαγγέλιον ύψους 2 πόδων και πλάτους 15 δακτύλων δεμένον με χρυσά σκεπάσματα, εν ποτήριον 1½ ποδάρι ύψος, ένα δισκάρι, ένα θυμιατόν και ένα μεγάλον σταυρόν όλα χρυσά... Εις το σεντούκι είχε πλουσιότατα άμφια, υφασμένα με ασημί και τριγυρισμένα με γαλώνια χρυσά...".

Γιώργος Αναστασιάδης, Ευάγγελος Χεκίμογλου

Ηλίας Πετρόπουλος In Memoriam

Η επάρατος τον είχε ταλαιπωρήσει επί χρόνια. Ο θάνατος του εκ Θεσσαλονίκης συγγραφέως Ηλία Πετρόπουλου ήταν από καιρό αναμενόμενος. Οι λίγο παλαιότεροι ενθυμούνται τον εκλιπόντα από τα βιβλία του σχετικά με την αργκό και το βίο του υποκόσμου ή τον τουρκικό καφέ εν Ελλάδι, για να περιοριστούμε σε εκδόσεις που γνώρισαν μεγάλη κυκλοφορία και δικαστικές περιπέτειες. Αλλά εκείνο που συνέδεσε τον μακαρίτη με την πατρίδα του ήταν τα δύο από καιρό εξαντλημένα λευκώματα με φωτογραφίες από την παλαιά Θεσσαλονίκη, που παρά το χρόνο και τις εν τω μεταξύ συναφείς εκδόσεις διατηρούν ακέραια την αξία τους.

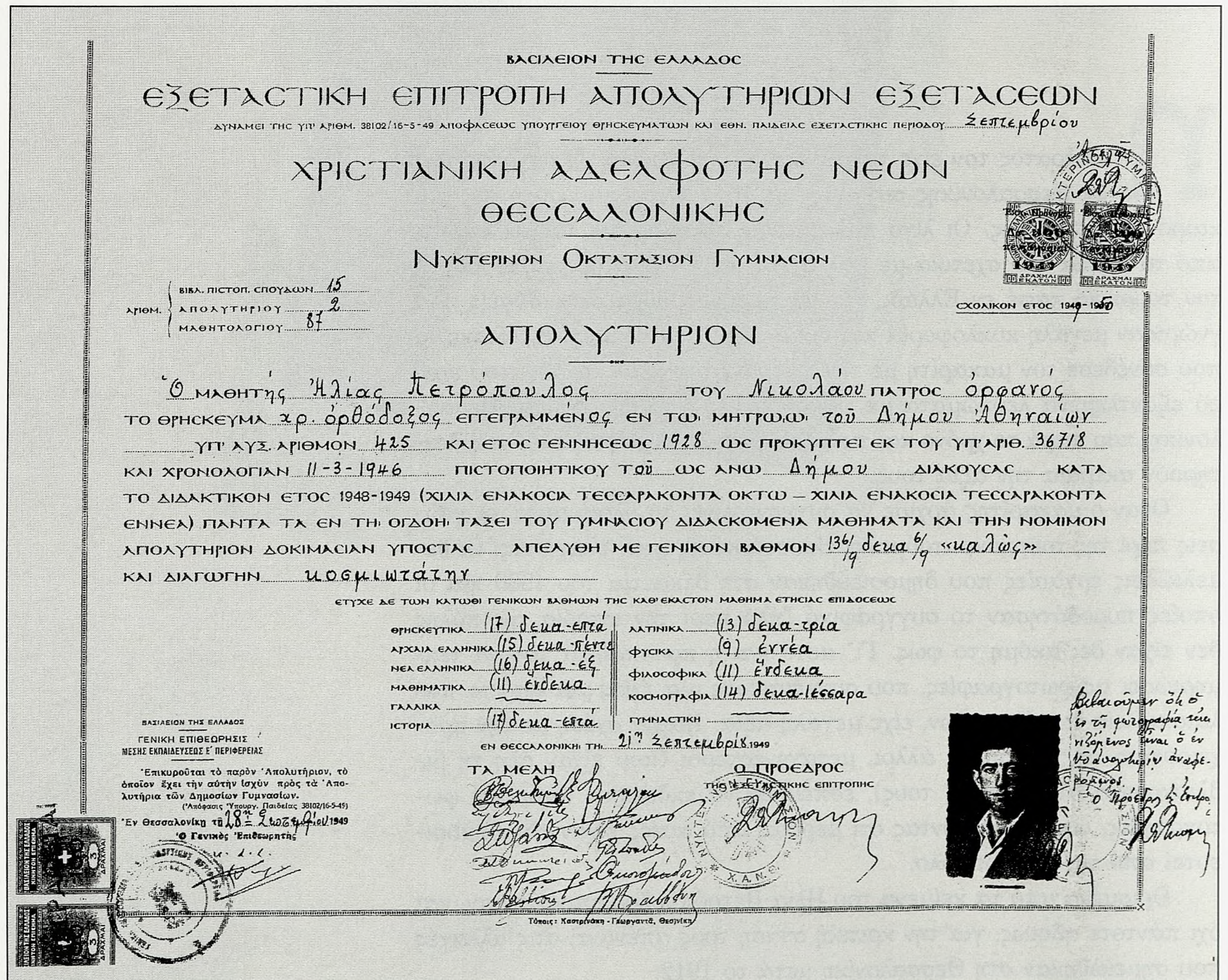
Όταν ο μακαρίτης άρχισε να συγκεντρώνει το υλικό αυτό, οι γνώσεις περί της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης ήταν ελάχιστες. Οι θεμελιώδεις εργασίες που δημοσιεύθηκαν στη δεκαετία του 1980 και οι οποίες πυροδότησαν το συγγραφικό ζήλο περί την ιστορία της πόλης δεν είχαν δει ακόμη το φως. Γι' αυτό και η προσπάθειά του να τεκμηριώσει τις φωτογραφίες, που συγκέντρωσε μία προς μία από τα παλαιοπωλεία των Παρισίων, είχε μεγάλη αξία. Καμία σχέση με την προχειρότητα με την οποία άλλοι, μεταγενέστεροι (που είχαν όλη τη βιβλιογραφία στη διάθεσή τους), έσπευσαν να εκδώσουν ιστορικές φωτογραφίες, συχνά αγνοώντας ότι μερικές από αυτές είχαν ήδη δημοσιευτεί από τον Πετρόπουλο.

Ορισμένα από τα κείμενα του Ηλία Πετρόπουλου επικρίθηκαν, και όχι πάντοτε αδίκως, για την κριτική στάση τους απέναντι στις αλλαγές που σημειώθηκαν στη Θεσσαλονίκη μετά το 1912.

Ο εκλιπών μεγάλωσε σε γειτονιά της Άνω Πόλης, λίγα χρόνια μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών και βίωσε εκ του σύνεγγυς την ανατολίτικη ατμόσφαιρα που υπήρχε τότε διάχυτη στην αρχιτεκτονική και τη ρυμοτομία της Θεσσαλονίκης. Όταν αργότερα μετανάστευσε στη Γαλλία, αναζήτησε κι αυτός (όπως και εκατομμύρια άλλοι μετανάστες) τις βαθύτερες ρίζες και την ταυτότητά του. Τότε, οι παλαιές εικόνες της ανατολίτικης πόλης μεγάλωσαν μέσα του και απέκτησαν τη σημασία που δίνουν στο παρελθόν τους οι άνθρωποι.

Όταν βλέπει κανείς την πατρίδα του από το εξωτερικό, οι εθνικές αρετές και αδυναμίες παίρνουν παραμορφωτικές διαστάσεις. Τα ζητήματα της ταυτότητας, που αυτονόητα παρακάμπτει όποιος αγωνίζεται να βγει σώος από την περιφερειακή οδό της Θεσσαλονίκης ή να αποφύγει το έμφραγμα στην Τσιμισκή, για τον απόδημο συνιστούν πρωτεύοντα ζητήματα με άμεση προτεραιότητα. Από εκεί μακριά που βρισκόταν, ο Πετρόπουλος μας βοήθησε να αναρωτηθούμε και για τις δικές μας ρίζες. Τίποτε δεν βλάπτει το συλλογικό εγώ μας όσο οι υπερβολές του κι αυτό πολλοί το κατάλαβαν από τον Πετρόπουλο.

Εκεί στο άπειρο που ταξιδεύει πάλι, είμαι βέβαιος ότι θα συναντήσει τα πνεύματα της Ανατολής που αγάπησε και μας έκανε κι εμάς να τα δούμε με άλλο μάτι.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΩΝ ΕΞΕΤΑΣΕΩΝ

ΔΥΝΑΜΕΙ ΤΗΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 38102/16-5-49 ΑΠΟΦΑΣΕΩΣ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝ. ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ Σεπτεμβρίου

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΝΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟΝ ΟΚΤΑΤΑΞΙΟΝ ΓΥΜΝΑΣΙΟΝ

ΑΡΙΘΜ. ΒΙΒΛ. ΠΙΣΤΟΠ. ΣΠΟΥΔΩΝ 15, ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟΥ 2, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΟΥ 87

ΣΧΟΛΙΚΟΝ ΕΤΟΣ 1949-1950

ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟΝ

Ὁ μαθητής Ἠλίας Πετρόπουλος ΤΟΥ Νικολάου ΠΑΤΡΟΣ ὀρφανός ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ χρ. ὀρθόδοξος ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΣ ΕΝ ΤΩ ΜΗΤΡΩΩ τοῦ Δήμου Ἀθηναίων ΥΠ' ΑΥΞ. ΑΡΙΘΜΟΝ 425 ΚΑΙ ΕΤΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ 1928 ΩΣ ΠΡΟΚΥΠΤΕΙ ΕΚ ΤΟΥ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 36718 ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΝ 11-3-1946 ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟΥ τοῦ ΩΣ ΑΝΩ Δήμου ΔΙΑΚΟΥΣΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΝ ΕΤΟΣ 1948-1949 (ΧΙΛΙΑ ΕΝΝΑΚΟΣΙΑ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ ΟΚΤΩ – ΧΙΛΙΑ ΕΝΝΑΚΟΣΙΑ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ ΕΝΝΕΑ) ΠΑΝΤΑ ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΟΓΔΟΗ ΤΑΞΕΙ ΤΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΔΙΔΑΣΚΟΜΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΝΟΜΙΜΟΝ ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟΝ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑΝ ΥΠΟΣΤΑΣ ΑΠΕΛΥΘΗ ΜΕ ΓΕΝΙΚΟΝ ΒΑΘΜΟΝ 136/9 δεκα 6/9 «καλῶς» ΚΑΙ ΔΙΑΓΩΓΗΝ κοσμιωτάτην

ΕΤΥΧΕ ΔΕ ΤΩΝ ΚΑΤΩΘΙ ΓΕΝΙΚΩΝ ΒΑΘΜΩΝ ΤΗΣ ΚΑΘ' ΕΚΑΣΤΟΝ ΜΑΘΗΜΑ ΕΤΗΣΙΑΣ ΕΠΙΔΟΣΕΩΣ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ	(17) δεκα-επτά	ΛΑΤΙΝΙΚΑ	(13) δεκα-τρία
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ	(15) δεκα-πέντε	ΦΥΣΙΚΑ	(9) έννέα
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ	(16) δεκα-έξ	ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ	(11) ἕνδεκα
ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ	(11) ἕνδεκα	ΚΟΣΜΟΓΡΑΦΙΑ	(14) δεκα-τέσσαρα
ΓΑΛΛΙΚΑ	—	ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ	—
ΙΣΤΟΡΙΑ	(17) δεκα-επτά		

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗ 21η Σεπτεμβρίου 1949

ΤΑ ΜΕΛΗ

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Βεβαιοῦμεν ὅτι ὁ ἐν τῇ φωτογραφίᾳ ... εἶναι ὁ ἐν τῷ ἀπολυτηρίῳ ἀναφερόμενος. Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐπιτρ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ
ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ Ε' ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ

Ἐπικυροῦται τὸ παρὸν Ἀπολυτήριον, τὸ ὁποῖον ἔχει τὴν αὐτὴν ἰσχὺν πρὸς τὰ Ἀπολυτήρια τῶν Δημοσίων Γυμνασίων. (Ἀπόφασις Ὑπουργ. Παιδείας 38102/16-5-49)

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 28η Σεπτεμβρίου 1949

Ὁ Γενικὸς Ἐπιθεωρητής

Τύποις: Καστρινάκη - Γεωργαντά, Θεσ/νίκη

Χρονολόγιο

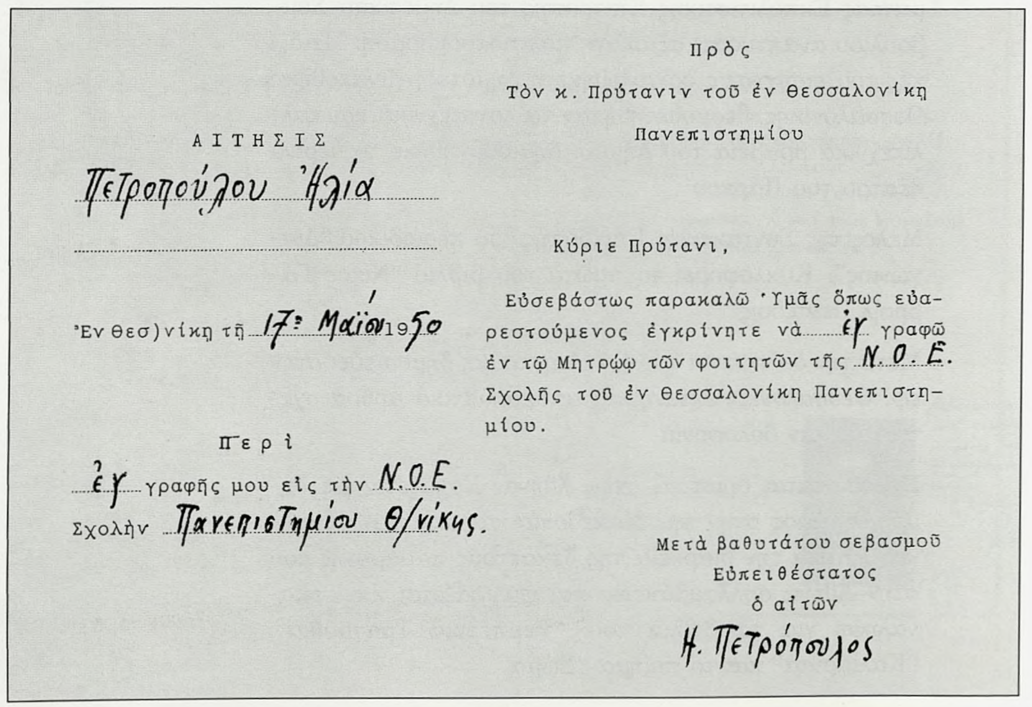
> «Οι ενθυμήσεις
> είναι των ανθρώπων
> και οι μνήμες
> των λαών η αύρα.
> Υπέρ τα ιεροσωπικά αισθήματα
> ταλαντεύεται
> η μνήμη και ο θάνατος»
>
> Η. Πετρόπουλος

Ηλίας Πετρόπουλος (1928 - 2003)

1928	Γεννιέται στην Αθήνα ο Η.Π.
1934	Η οικογένεια Πετρόπουλου εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη
1938	Μαθητής στο Γ' Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης
1943	Ο Η.Π. οργανώνεται στην ΕΠΟΝ Θεσσαλονίκης
1944	Εξαφανίζεται ο πατέρας του σε ηλικία 40 ετών. Δεν βρέθηκε ποτέ το πτώμα του
1945	Στην εποχή της ΕΑΜοκρατίας (Οκτ. '44 – Ιουν. '45) είναι βοηθός διαφωτιστή στη κεντρική λέσχη της ΕΠΟΝ και συνεργάζεται με την ειδική υπηρεσία του Ε.Λ.Α.Σ.
1947	Ο Η.Π. οργανώνεται στην παράνομη οργάνωση Θεσσαλονίκης. Διαφεύγει στην Αθήνα. Συλλαμβάνεται κατ' επανάληψη
1949	Τελειώνει το Νυχτερινό Γυμνάσιο της ΧΑΝΘ. Εισάγεται στη Νομική Σχολή του Α.Π.Θ.
1949-1957	Τα δύσκολα χρόνια. Ο Η.Π. άνεργος ως χαρακτηρισμένος
1957	Ο Η.Π. επανέρχεται στον Δήμο Θεσσαλονίκης (είχε απολυθεί το 1949 ως κομμουνιστής με τον ν. 509). Ως γραμματέας Εκπολιτιστικής Επιτροπής του Δημοτικού Συμβουλίου αναπτύσσει αξιόλογη πολιτιστική δράση: Με δικές του εισηγήσεις οργανώθηκε η Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, θεσμοθετήθηκαν τα λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά βραβεία του Δήμου, δημιουργήθηκε το θερινό θέατρο του Πάρκου
1958	Μέλος της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού "Διαγώνιος". Κυκλοφορεί το πρώτο του βιβλίο "Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης"
1963	Μετά την δολοφονία του Γρ. Λαμπράκη δημοσιεύει στην εφ. *Θεσσαλονίκη* εκτενή και αποκαλυπτικά άρθρα σχετικά με την δολοφονία
1965	Εγκαθίσταται οριστικά στην Αθήνα. Εργάζεται ως δημοσιογράφος στην εφ. *Μακεδονία* και στο περ. "Εικόνες". Κατά την διάρκεια της δεκαετούς παραμονής του στην Αθήνα συλλαμβάνεται και φυλακίζεται κατ' επανάληψη για τα βιβλία του: "Ρεμπέτικα Τραγούδια", "Καλιαρντά" και το ποίημα "Σώμα".

1966	Εκδίδει το βιβλίο του “Ελύτης, Μόραλης, Τσαρούχης”
1975	Εγκαθίσταται στο Παρίσι. Σπουδάζει επί τρία χρόνια τουρκολογία στην Ecole Pratique. Δεν επιστρέφει στην Ελλάδα, ζώντας τα τελευταία 28 χρόνια της ζωής του στην Γαλλία, όπου εκδίδει πολλά ενδιαφέροντα βιβλία: Ας αναφερθούν ενδεικτικά τα παρακάτω:

- “Ρεμπέτικα Τραγούδια” (1979)
- “Θεσσαλονίκη. Η πυρκαγιά του ’17 (1980)
- “Η οθωμανική παρουσία στη Θεσσαλονίκη (1980)”
- “Η Παλιά Σαλονίκη (1980)”
- “Πτώματα, πτώματα, πτώματα” (1990)
- “Ο τουρκικός καφές εν Ελλάδι” (1990))
- “Εγχειρίδιον του καλού κλέφτη” (1990)
- “Το άγιο χασισάκι” (1991)
- “Το μπουρδέλο” (1991)
- “Καλιαρντά” (1993)
- “Η ονοματοθεσία οδών και πλατειών” (1995)
- “Υπόκοσμος και Καραγκιόζης” (1996)
- “Άρθρα στην Ελευθεροτυπία” (1996)
- “Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης” (1998)
- “Η ιστορία της καπότας” (1999)
- “Καπανταήδες και μαχαιροβγάλτες” (2001)
- “Ο κουραδοκόφτης” (2002)

Πρὸς
Τὸν κ. Πρύτανιν τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ
Πανεπιστημίου

ΑΙΤΗΣΙΣ
Πετροπούλου Ἠλία

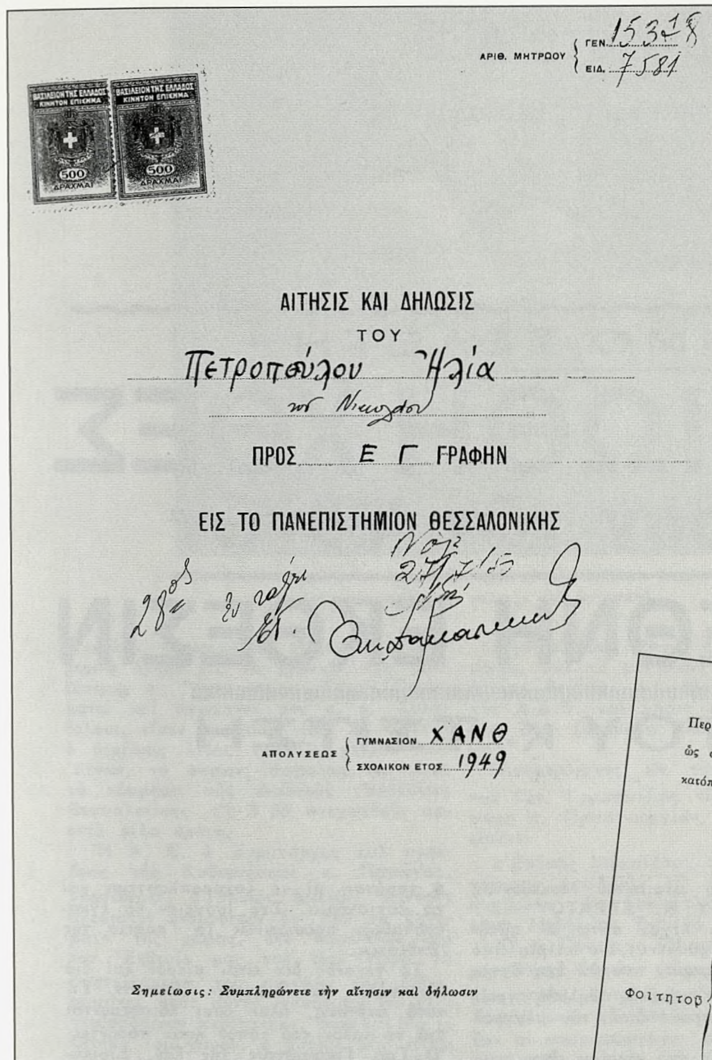
Ἐν Θεσ/νίκῃ τῇ 17ῃ Μαΐου 1950

Περὶ
ἐγ γραφῆς μου εἰς τὴν Ν.Ο.Ε.
Σχολὴν Πανεπιστημίου Θ/νίκης.

Κύριε Πρύτανι,

Εὐσεβάστως παρακαλῶ Ὑμᾶς ὅπως εὐαρεστούμενος ἐγκρίνητε νὰ ἐγ γραφῶ ἐν τῷ Μητρῴῳ τῶν φοιτητῶν τῆς Ν.Ο.Ε. Σχολῆς τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Πανεπιστημίου.

Μετὰ βαθυτάτου σεβασμοῦ
Εὐπειθέστατος
ὁ αἰτῶν
Η. Πετρόπουλος

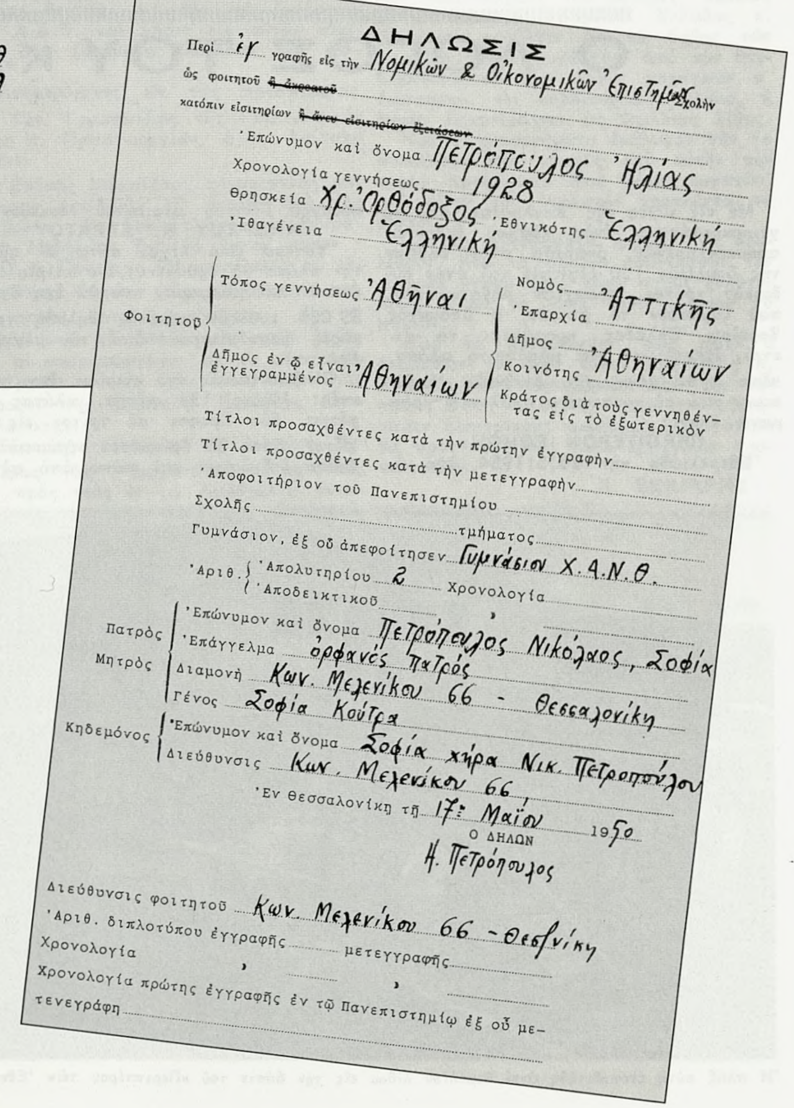

ΑΡΙΘ. ΜΗΤΡΩΟΥ { ΓΕΝ. 15318 / ΕΙΔ. 7581

ΑΙΤΗΣΙΣ ΚΑΙ ΔΗΛΩΣΙΣ
ΤΟΥ
Πετροπούλου Ἠλία
τοῦ Νικολάου
ΠΡΟΣ Ε Γ ΓΡΑΦΗΝ
ΕΙΣ ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΑΠΟΛΥΣΕΩΣ { ΓΥΜΝΑΣΙΟΝ Χ Α Ν Θ / ΣΧΟΛΙΚΟΝ ΕΤΟΣ 1949

Σημείωσις: Συμπληρώνετε τὴν αἴτησιν καὶ δήλωσιν

ΔΗΛΩΣΙΣ

Περὶ ἐγ γραφῆς εἰς τὴν Νομικῶν & Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Σχολὴν
ὡς φοιτητοῦ ~~ἢ ἀκροατοῦ~~
κατόπιν εἰσιτηρίων ~~ἢ ἄνευ εἰσιτηρίων ἐξετάσεων~~

Ἐπώνυμον καὶ ὄνομα Πετρόπουλος Ἠλίας
Χρονολογία γεννήσεως 1928
Θρησκεία Χρ. Ὀρθόδοξος
Ἰθαγένεια Ἑλληνική — Ἐθνικότης Ἑλληνική

Φοιτητοῦ { Τόπος γεννήσεως Ἀθῆναι / Δῆμος ἐν ᾧ εἶναι ἐγγεγραμμένος Ἀθηναίων
Νομὸς Ἀττικῆς / Ἐπαρχία / Δῆμος / Κοινότης Ἀθηναίων / Κράτος διὰ τοὺς γεννηθέντας εἰς τὸ ἐξωτερικὸν

Τίτλοι προσαχθέντες κατὰ τὴν πρώτην ἐγγραφὴν
Τίτλοι προσαχθέντες κατὰ τὴν μετεγγραφὴν
Ἀποφοιτήριον τοῦ Πανεπιστημίου
Σχολῆς ... τμήματος
Γυμνάσιον, ἐξ οὗ ἀπεφοίτησεν Γυμνάσιον Χ.Α.Ν.Θ.
Ἀριθ. { Ἀπολυτηρίου 2 / Ἀποδεικτικοῦ — Χρονολογία

Πατρὸς / Μητρὸς { Ἐπώνυμον καὶ ὄνομα Πετρόπουλος Νικόλαος, Σοφία / Ἐπάγγελμα ὀρφανὸς πατρός / Διαμονὴ Κων. Μελενίκου 66 - Θεσσαλονίκη / Γένος Σοφία Κούτρα

Κηδεμόνος { Ἐπώνυμον καὶ ὄνομα Σοφία χήρα Νικ. Πετροπούλου / Διεύθυνσις Κων. Μελενίκου 66

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 17ῃ Μαΐου 1950
Ο ΔΗΛΩΝ
Η. Πετρόπουλος

Διεύθυνσις φοιτητοῦ Κων. Μελενίκου 66 - Θεσ/νίκη
Ἀριθ. διπλοτύπου ἐγγραφῆς ... μετεγγραφῆς
Χρονολογία
Χρονολογία πρώτης ἐγγραφῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἐξ οὗ μετενεγράφη

Το περίπτερο των Εθνών στη ΔΕΘ

Αναδημοσίευση από την ημερήσια πρωϊνή εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, «Το Φως», Πέμπτη 27 Μαΐου 1954

ΕΝ ΕΠΙΣΗΜΩ ΤΕΛΕΤΗ

ΕΘΕΜΕΛΙΩΘΗ ΧΘΕΣ

τὸ Περίπτερον τῶν Ἐθνῶν

ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΙΕΘΝΗ ΕΚΘΕΣΙΝ

Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ κ. ΤΣΙΤΣΗ

Μὲ τὶς εὐχὲς τῆς Ἐκκλησίας, ὑπὸ τὰ χειροκροτήματα ἑνὸς κόσμου ἐκλεκτῶν προσκεκλημένων, ἀνάμεσα στὸν βόμβον τῆς δουλειᾶς 150 ἐργατῶν καὶ στὸν ρυθμικὸν κρότον τεραστίων μηχανημάτων, ποὺ ζυμώνουν τὸ μπετόν, ὁ ὑπουργὸς Βορείου Ἑλλάδος, κρατῶντας τὸ μιστρί, ἐθεμελίωσε μιὰ μαρμάρινη πλάκα, μέσα στὸν χῶρο τῆς Διεθνοῦς Ἐκθέσεως ποὺ μὲ χρυσωμένα σκαλιστὰ γράμματα ἔλεγε:

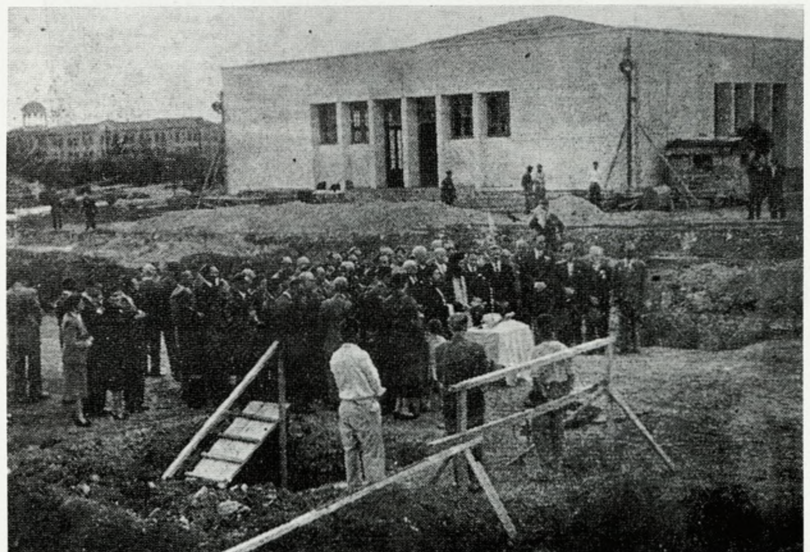
ΠΕΡΙΠΤΕΡΟΝ ΕΘΝΩΝ
Ἐθεμελιώθη τὴν 26)5)1954 ὑπὸ ὑπουργοῦ Γενικοῦ Διοικητοῦ Μακεδονίας
ΑΝΔΡΕΟΥ Ν. ΣΤΡΑΤΟΥ

Ὕστερα ἀπὸ λίγο, πάνω σ' αὐτὴν τὴν πλάκα θὰ ὀρθώνεται ἕνα κτίριο ἀπὸ μπετὸν καὶ μάρμαρο, ποὺ θὰ ἔχῃ ὄγκον 33 000 κυβικῶν μέτρων, δηλαδὴ τρεῖς φορὲς μεγαλείτερον ἀπὸ τὸ μέγαρον Δρόσου.

Οἱ διαστάσεις τοῦ κτιρίου εἶναι γνωστές: Μῆκος 134 μέτρα, πλάτος 26 μέτρα, δύο ὄροφοι μὲ τρίτον εἰς τὸ μέσον ὅπου θὰ βρίσκεται τεράστια αἴθουσα δεξιώσεων καὶ πάνω ἀπὸ αὐτήν, ἡ ταράτσα μὲ τὸ ζαχαροπλαστεῖον καὶ τὰ ἑστιατόρια. Στὸ ἰσόγειον θὰ ἐγκατασταθοῦν προσωρινῶς τὰ Γραφεῖα τῆς Ἐκθέσεως.

Τὸ γεγονὸς δὲν εἶναι μικρὸν καὶ διὰ τὴν πόλιν καὶ διὰ τὴν Ἔκθεσιν. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ὅλοι ὅσοι ἐδιαφέρονται γιὰ τὸ καλὸν τοῦ τόπου ἦσαν παρόντες Ὁ Γεν. Γραμματεὺς τῆς Γεν. Διοικήσεως κ. Παπαγεωργίου, ὁ Δήμαρχος κ Πετρακάκης, ὁ πρόεδρος τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου, ἰατρὸς κ Καζινάρης, ὁ πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου κ. Σιγάλας, ὁ Λιμενάρχης, ὁ Διευθυντὴς τῆς Ἀστυνομίας κ. Παπᾶς, ὁ ἐπιτελάρχης κ. Σουγαρίδης, ὁ Διευθυντὴς τῆς Ἐλευθ Ζώνης κ. Ἀηδονᾶς, ὁ πρόεδρος τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου κ. Ἀντωνιάδης, οἱ διευθυνταὶ τῶν ἐφημερίδων, τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐκθέσεως, τὸ προεδρεῖον αὐτῆς, ὁ Διευθυντὴς κ. Σαμαρᾶς καὶ ὁλόκληρον τὸ προσωπικὸν ὁ ἀρχιτέκτων κ. Μυλωνᾶς καὶ πολλοὶ ἄλλοι.

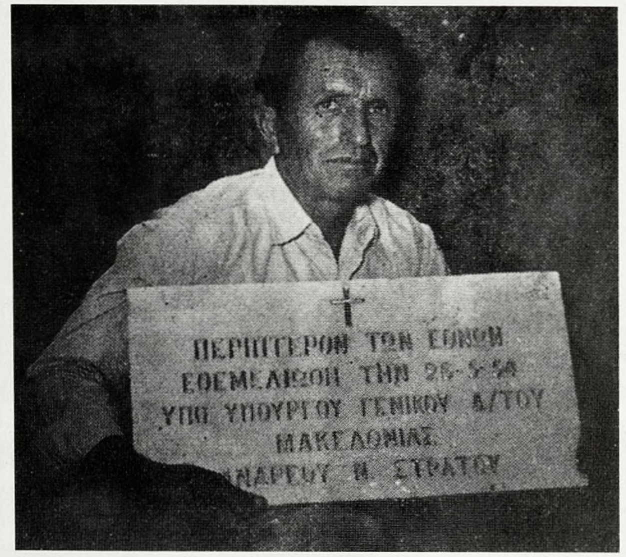
Πρὸς ὅλους αὐτούς, τοὺς ἐκλεκτοὺς προσκεκλημένους τοῦ προέδρου κ. Τσίτση ὁ διευθυντὴς τῶν Δημοτικῶν κήπων κ Μαρκουλῆς, εἶχε τὴν εὐτυχῆ καὶ ὡραίαν ἔμπνευσιν νὰ προσφέρῃ ἀπὸ ἕνα μπουμπούκι ἄσπρου τριαντάφυλλου κομβιοδόχης.

Ἡ πλὰξ αὐτὴ ἐτοποθετήθη ἀντὶ θεμελίου λίθου εἰς τὴν βάσιν τοῦ «Περιπτέρου τῶν Ἐθνῶν»

Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ κ. ΤΣΙΤΣΗ

Μετὰ τὸν ἁγιασμὸν τῶν θεμελίων, ὁ πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Δ. Ἐκθέσεως κ. Τσίτσης, μὲ λίαν συγκινητικὰ λόγια, ἐχαιρέτισε τὸ γεγονὸς ἀναμνησθεὶς τὴν 14 Μαρτίου 1940, ὅταν ἐπὶ Κυβερνήσεως Μεταξᾶ καὶ ὑπουργοῦ Μακεδονίας κ. Γ. Κυρίμη, ἐθεμελιώθη τὸ περίπτερον τῆς Γεωργικῆς Παραγωγῆς τῆς Νέας Ἐκθέσεως.

Τὸ μεγαλεῖτεορν τῶν ἔργων ἐν τῇ Διεθνεῖ Ἐκθέσει θεμελιοῦται.
Οἱ ἐπίσημοι κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ ἁγιασμοῦ

«Οὕτω, ἱστορικὴ θὰ εἶναι καὶ ἡ σημερινὴ ἡμέρα εἰς τὰ χρονικὰ τῆς Ἐκθέσεως, κ. Ὑπουργέ, κ. Γενικὲ Γραμματεῦ καὶ ἀγαπητοί μου κ. κ. Συνάδελφοι, εἶπεν ὁ ρήτωρ, καθ' ἥν τίθεται ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ Περιπτέρου τῶν Ἐθνῶν, τὸ ὁποῖον, ἀσφαλῶς θὰ [illegible]αι τὸ κόσμημα τῆς Διεθνοῦς Ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης ,εἰς ὅ θὰ στεγασθοῦν ἀρκετὰ φίλα κράτη.

Ἡ Α. Ε. ὁ Στρατάρχης καὶ πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως κ. Παπάγος, προσέθεσεν, ὁ ὁποῖος δεικνύει πάντοτε ἀμέριστον ἐνδιαφέρον δι' ὅλα τὰ ζητήματα τῆς χώρας, δὲν παρέλειψε καὶ τὴν Ἔκθεσίν μας καὶ ἰδοὺ τώρα τὰ ἀποτελέσματα τοῦ μεγάλου του ἐνδιαφέροντος πρὸς αὐτήν, τόσον διὰ τὸ ἀνεγερθησόμενον περίπτερον, ὅσον καὶ διὰ τὸ ζήτημα τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος μᾶς ἐδόθη καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖον μεγάλως ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιτυχία καὶ πρόοδος τῆς Δ. Ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης».

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὁ κ. Τσίτσης ἀνέφερε παραλλήλως πρὸς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Στρατάρχου καὶ τὸ τοιοῦτον τοῦ ὑπουργοῦ Βορ. Ἑλλάδος κ. Στράτου.

«Τοῦ εἴμεθα, εἶπεν, βαθύτατα εὐγνώμονες, διὰ τὸ μέγιστον ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον δεικνύει δι' ὅλα τὰ ζητήματα τῆς Δ.Ε.Θ. καὶ χάρις εἰς αὐτὸν πλεῖστα ὅσα ζητήματα ἐλύθησαν κατ' εὐχήν».

Ἀναφερόμενος εἰς τὰς προσπαθείας τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Γεν. Διοικήσεως κ. Παπαγεωργίου, ὁ κ. Τσίτσης εἶπεν:

«Ἐπίσης θερμοτάτας εὐχαριστίας καὶ χάριτας ὀφείλομεν εἰς αὐτόν, διὰ τὴν συμβολήν, ἥν πολλαπλῶς καὶ ἐμπράκτως ἐξεδήλωσε διὰ τὸ ἔργον μας»

Ὁ κ. Πρόεδρος δὲν παρέλειψε νὰ εὐχαριστήσῃ θερμῶς τοὺς «ἀξιοτίμους καὶ ἀγαπητοὺς συναδέλφους» του ἐν τῷ Συμβουλίῳ, οἱ ὁποῖοι «πάντοτε ὑπῆρξαν οἱ συμπαρασταται εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἔργον καὶ εἰς πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν πρόοδον τῆς Διεθνοῦς Ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης».

Εὗρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκφράσῃ ἰδιαιτέρως τὰς θερμοτάτας εὐχαριστίας του πρὸς τοὺς ἐν τῷ Συμβουλίῳ συναδέλφους του μηχανικοὺς κ.κ. Θεοδοσιάδην ἀντιπρόεδρον καὶ Λεοντίδην σύμβουλον τὸν Διευθυντὴν τοῦ Ὀργανισμοῦ κ. Σαμαρᾶν, τὸν ὑποδιευθυντὴν κ. Γαλαζούδην ὡς καὶ ὁλόκληρον τὸ προσωπικόν, «τὸ ὁποῖον, ὡς εἶπεν, ἐργάζεται πάντοτε μὲ ζῆλον διὰ τὴν πρόοδον τῆς Ἐκθέσεως»

Περαίνων ὁ κ. Τσίτσης εἶπε τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά:

«Ὅπως καὶ πέρυσι κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν ἐγκαινίων τῆς 18ης Δ.Ε.Θ. ἐτονίσαμεν, εἴμεθα ἀπολύτως αἰσιόδοξοι καὶ τὴν αἰσιοδοξίαν μας αὐτὴν ἀντλοῦμεν ἀπὸ τὴν ζωηρὰν προστασίαν τοῦ Κράτους, βαδίζοντες εἰς τὸν κρατερὸν ἀγῶνα τῆς μεγάλης τῆς χώρας μας δημιουργικῆς προσπαθείας. Εὔχομαι ὁλοψύχως, ὅπως ἡ ἀναλαβοῦσα Ἑταιρία Α.Ε.Γ.Ε. τὴν ἀνέγερσιν τοῦ περιπτέρου, φανῇ ἀνταξία τῶν προσδοκιῶν μας καὶ μᾶς παραδοθῇ ἐγκαίρως τὸ περίπτερον

Ἤδη παρακαλῶ ὑμᾶς κ. Ὑπουργέ, ὅπως ὑπ τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας τῆς Ἐκκλησίας, εὐαρεστηθῆτε νὰ καταθέτησε τὸν θεμέλιον λίθον εἰς τὸ Περίπτερον τῶν Ἐθνῶν

Ζήτω τὸ Ἔθνος
Ζήτω ὁ Βασιλεύς
Ζήτω ὁ Στρατάρχης Παπάγος
Ζήτω ὁ ὑπουργός κ. Στράτος»

Παρατεταμένα χειροκροτήματα ἐκάλυψαν τοὺς λόγους τοῦ ρήτορος, ἀμέσως δὲ ὁ ὑπουργὸς Βορείου Ἑλλάδος κ. Στράτος, κατῆλθεν εἰς τὸ βάθος τῶν θεμελίων, ὅπου παρέλαβεν ἀπὸ τὸν ἐπιβλέποντα τὸ ὅλον ἔργον μηχανικὸν κ Λάσκαρην, τὴν καλλιτεχνικὴν πλάκα, ἡ ὁποία ἐχρησίμευσεν ὡς θεμέλιος λίθος.

Νέα χειροκροτήματα ἐκάλυψαν τὴν τοποθέτησιν τῆς πλακὸς καὶ αὐτὴν τὴν φοράν προήρχοντο ἀπὸ χέρια ἐργατῶν, ποὺ εἶδαν τὸν ὑπουργὸν κρατοῦντα τὸ μιστρί.

Καὶ τὰ μηχανήματα ἤρχισαν νὰ δουλεύουν. Καὶ τὰ σφυριά ἐπανέλαβαν τὸν ρυθμικὸ χτύπο τους πάνω στοὺς ξυλοτύπους ὅπου θὰ χυθῇ κατὰ τόννους τὸ μπετόν

«Γιὰ νὰ προλάβωμεν, μᾶς εἶπεν ὁ ἀναλαβὼν τὸ ὅλον ἔργον μηχανικὸς κ. Σγουρός, θὰ ἐργαζώμεθα καὶ τὴν νύκτα. Ὅπως βλέπετε, γύρω ἐτοποθετήσαμεν ἠλεκτρικοὺς προβολεῖς. Ἀργότερα θὰ προσληφθῇ καὶ ἄλλο ἐργατικὸν προσωπικόν»

Β. ΒΕΚΙΑΡΗΣ

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Το περίπτερο των Εθνών

Η μεγάλη ανακαίνιση του Περιπτέρου 6, το οποίο συμπληρώνει συνεχή εκθεσιακό βίο πενήντα ετών, παρέχει την αφορμή για την αναδρομή στην προϊστορία και τις πρώτες φάσεις της ιστορίας του.

Η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης στεγάσθηκε στο σημερινό χώρο της μόλις το 1940. Για την ακρίβεια, κατέλαβε περίπου το ήμισυ της υφιστάμενης έκτασής της. Ως τότε λειτουργούσε στο παλαιό πεδίο ασκήσεων μπροστά στο Γ' Σώμα Στρατού, δηλαδή στο πάρκο που σήμερα γίνεται η «ανθοέκθεση». Χρειάσθηκαν έξι ολόκληρα χρόνια από την έκδοση του πρώτου διατάγματος (1934) για να επιτευχθεί η εκκένωση του χώρου, η αποζημίωση των δικαιούχων (μεταξύ των οποίων και ο αθλητικός σύλλογος «Άρης» που έχασε το γήπεδό του) και η χρήση του από τη ΔΕΘ.

Πολύ βιαστικά κατασκευάσθηκαν τα τρία βασικά κτήρια, τα οποία λειτούργησαν και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, δηλαδή το κεντρικό περίπτερο Εθνικής Παραγωγής και τα περίπτερα Α' και Β'. Βρίσκονταν γύρω από το χώρο που κατέλαβε αργότερα το Αλεξάνδρειο Μέλαθρο. Εκτός από τα τρία κεντρικά κτήρια ανεγέρθηκε μικρός αριθμός ιδιωτικών περιπτέρων από ιδιωτικές επιχειρήσεις που μίσθωναν μακροχρονίως τα οικόπεδα. Όποιοι άλλοι σχεδιασμοί καταστρώθηκαν, έμειναν στα χαρτιά λόγω της έκρηξης του πολέμου, της κατοχής και του εμφυλίου που επακολούθησαν.

Ο κτηριακός εξοπλισμός του 1940, κατεστραμμένος εν πολλοίς από τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές κατά την αποχώρησή τους, επιδιορθώθηκε στα 1951, όταν επιτέλους συγκεντρώθηκαν χάρη στην αμερικανική βοήθεια μερικά χρήματα για την επαναλειτουργία της Έκθεσης. Η αποκατάσταση ήταν στοιχειώδης λόγω της οικονομικής καχεξίας, που συνεχίσθηκε και στα 1952. Όμως η μεγάλη προθυμία ιδιωτικών επιχειρήσεων να συμμετάσχουν στη διοργάνωση προκάλεσε υψηλή ζήτηση χώρου. Έτσι, στα 1952 η ΔΕΘ κατασκεύασε ένα πρόχειρο περίπτερο για να στεγάσει τους "πλεονάζοντες" εκθέτες, το οποίο ονομάσθηκε Περίπτερο Γ'. Επίσης, κατασκευάστηκαν τρία παραπήγματα, για τον ίδιο σκοπό. Ωστόσο, ο κύριος όγκος της ζήτησης χώρου καλύφθηκε από τον ιδιωτικό τομέα. Στην τριετία 1951-1953 κατασκευάσθηκαν 35 ιδιωτικά περίπτερα σε μακροχρονίως μισθωμένα οικόπεδα, με κόστος που ξεπέρασε το σύνολο των δημόσιων επενδύσεων στο χώρο της ΔΕΘ. Επίσης, ιδιόκτητο περίπτερο κατασκεύασε και το κράτος του Ισραήλ το 1953.

Πανοραμική άποψη των εγκαταστάσεων της 19ης ΔΕΘ το 1954 από τη νότια πλευρά. Ο χώρος της Έκθεσης έχει επεκταθεί με την προσάρτηση ακάλυπτης λωρίδας, προς την πλευρά του Γ' Σώματος Στρατού. Στο νέο χώρο (στο πρώτο πλάνο της φωτογραφίας) ανεγέρθηκε το "Περίπτερο των Εθνών" (σήμερα στα όρια με την Γ' Σεπτεμβρίου). Στο αριστερό μέρος της φωτογραφίας, διακρίνεται το γήπεδο του ΠΑΟΚ. Ο δρόμος κάτω αριστερά είναι η παλαιά Λεωφόρος Στρατού που ενσωματώθηκε στο χώρο της ΔΕΘ.

Σε ανάλογη κίνηση προέβησαν οι ΗΠΑ, οι οποίες επιθυμούσαν μεν την παρουσία τους στη ΔΕΘ, όχι όμως ακόμη την επίσημη συμμετοχή τους. Γι' αυτό και η παρουσία τους ήταν άτυπη μέσω της United States Information Service, της γνωστής αμερικανικής υπηρεσίας πληροφοριών, που διέθετε την οικεία στους παλαιότερους Θεσσαλονικείς βιβλιοθήκη στην οδό Μητροπόλεως. Από το 1951 η υπηρεσία αυτή λειτούργησε στο

χώρο της ΔΕΘ έναν υπαίθριο κινηματογράφο. Δεύτερος κινηματογράφος λειτούργησε στα 1953 από τις υπηρεσίες δημοσίων σχέσεων του ΝΑΤΟ, σε ένα αντίσκηνο μεγάλων διαστάσεων που βρισκόταν στη νότια ανατολική πτέρυγα της Έκθεσης, προς το Γ' Σώμα Στρατού. Υπενθυμίζουμε ότι η Ελλάδα είχε γίνει μέλος του Βορειοατλαντικού Συμφώνου τον Οκτώβριο του 1951. Στο αντίσκηνο του ΝΑΤΟ εκτός από τις κινηματογραφικές προβολές γίνονταν και καλλιτεχνικές ή φωτογραφικές εκθέσεις. Από τις δραστηριότητες αυτές προκλήθηκε μάλιστα διπλωματικό ζήτημα, όταν η Τουρκία απαίτησε να αφαιρεθούν τρεις ζωγραφικοί πίνακες, που είχαν ως θέμα την ελληνική επανάσταση του 1821.

Είτε λόγω του επεισοδίου αυτού είτε εξαιτίας της μεγάλης έλλειψης χώρου, το ΝΑΤΟ δεν έλαβε μέρος στην επόμενη διοργάνωση. Άλλωστε, ο τόπος όπου ήταν εγκατεστημένο το αντίσκηνο καταλήφθηκε από το περίφημο Περίπτερο των Εθνών.

Πράγματι, το 1954 η ζήτηση εκθεσιακών χώρων είχε φτάσει στο απροχώρητο και το έτος εκείνο η ΔΕΘ πέτυχε να επεκτείνει το οικόπεδό της. Προσάρτησε μια ακάλυπτη λωρίδα στα ανατολικά όρια της Έκθεσης, προς την πλευρά των εγκαταστάσεων του Γ' Σώματος Στρατού. Μετά από την κατεδάφιση μικρών κτισμάτων, όπως του Ερυθρού Σταυρού, που παρείχαν βοηθητικές υπηρεσίες, έγινε δυνατή η ανέγερση ενός μεγάλου περιπτέρου, που ονομάσθηκε Περίπτερο των Εθνών. Η προσάρτηση της λωρίδας στη ΔΕΘ εγκρίθηκε από το Δημόσιο πολύ καθυστερημένα, όταν είχε ήδη αρχίσει η οικοδόμηση του περιπτέρου, με αποτέλεσμα να γίνει στενότερο το κτίσμα αλλά και ο δρόμος μπροστά του. Ωστόσο, το Περίπτερο των Εθνών ήταν η πρώτη αξιόλογη μεταπολεμική επένδυση στη ΔΕΘ.

Μάταια ο αναγνώστης θα αναζητήσει στη μνήμη του κάποιο μεγαλοπρεπές οικοδόμημα. Το Περίπτερο των Εθνών δεν είναι άλλο από το μετέπειτα Περίπτερο 6. Με τα δεδομένα όμως του 1954 το νέο ευ-

Ο αμερικανικός κινηματογράφος κατά τη 17η ΔΕΘ το 1952.

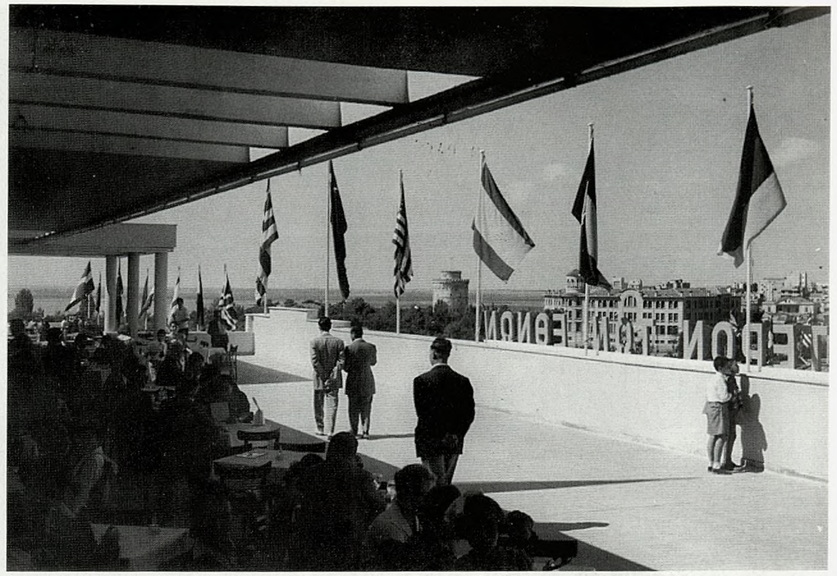
Άποψη των εγκαταστάσεων της ΔΕΘ κατά το 1958 πριν την επέκταση του χώρου στα δυτικά (προς την οδό Αγγελάκη), στα νοτιοδυτικά (προς τη ΧΑΝΘ) και στα νοτιοανατολικά (παραπήγματα Αγίας Φωτεινής). Σε πρώτο πλάνο η παλαιά Λεωφόρος Στρατού, τώρα εντός της ΔΕΘ.

ρύχωρο κτήριο δημιουργήθηκε για να εξασφαλίσει στέγαση στις επίσημες διεθνείς συμμετοχές. Υπήρξε έργο του αρχιτέκτονα Τριποδάκη και ανεγέρθηκε με την επίβλεψη του αντιπροέδρου της ΔΕΘ πολιτικού μηχανικού Αλεξάνδρου Θεοδοσιάδη. Η ανέγερσή του αύξησε —μαζί με τις ιδιωτικές κατασκευές που έγιναν την ίδια χρονιά— το χώρο των εκθεμάτων κατά 50%, ανεβάζοντάς τον σε 33.643 τ.μ.

Την αίσθηση των συγχρόνων για το νέο απόκτημα της ΔΕΘ εξέφρασε ο πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου της Αναστάσιος Τσίτσης στο λόγο που εκφώνησε στα εγκαίνια της διοργάνωσης το 1954. Καλός γνώστης των πραγματικών δυνατοτήτων και προβλημάτων της ΔΕΘ, αφού διετέλεσε (με μικρά διαλείμματα) πρόεδρός της από το 1933, ο Αναστάσιος Τσίτσης χαρακτήρισε το Περίπτερο των Εθνών ως "κολοσσιαίον", "στόλισμα της εκθέσεως", "εκφραστικότατον σύμβολον ιδιαζούσης ακτινοβολίας", που εξέφραζε την παρηγοριά της ειρηνικής περιόδου που ανέτειλε.

Στη διοργάνωση του έτους εκείνου (1954) το σοβιετικό περίπτερο ήταν ένα από τα μεγαλύτερα και αποδείχθηκε το πλέον δημοφιλές. Επρόκειτο για την πρώτη επίσημη μεταπολεμική σοβιετική συμμετοχή στη ΔΕΘ. Τα εκθέματα της ΕΣΣΔ κατέλαβαν το μεγαλύτερο τμήμα του Περιπτέρου των Εθνών, καλύπτοντας 1.640 τ.μ. στεγασμένης επιφάνειας. Κάλυψαν επίσης υπαίθριο χώρο ίσου εμβαδού, όπου παρουσιάστηκαν τα βαριά μηχανήματα. Ήδη, αξιόλογο ποσοστό των ελληνικών εξαγωγών κατευθύνονταν, μέσω clearing, προς τις λεγόμενες ανατολικές χώρες. Το ποσοστό αυτό διευρυνόταν συνεχώς, με αποτέλεσμα στο τέλος της δεκαετίας να έχει υπερδιπλασιαστεί.

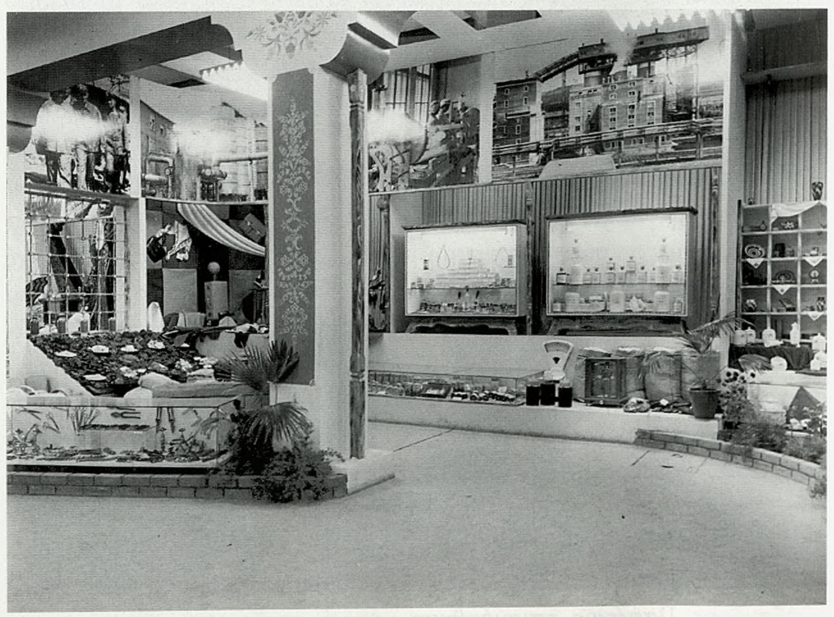
Τον ίδιο χρόνο, το 1954, σημειώθηκε η πρώτη μεταπολεμική επίσκεψη έλληνα πρωθυπουργού στη ΔΕΘ. Ο πρόεδρος της κυβέρνησης Αλέξανδρος Παπάγος επισκέφθηκε μερικά περίπτερα, αλλά πέρασε τον περισσότερο χρόνο του στο σοβιετικό εκθεσιακό χώρο, δηλαδή στο

Άποψη από τον εξώστη του Περιπτέρου των Εθνών κατά την 24η ΔΕΘ το 1959.

Περίπτερο των Εθνών, όπου του αποδόθηκαν ιδιαίτερες τιμές από τον πρέσβη Σεργκέγιεφ.

Στο Περίπτερο των Εθνών φιλοξενήθηκε την ίδια χρονιά και η Τσεχοσλοβακία. Η τσεχοσλοβακική συμμετοχή συγκέντρωνε δέκα σημαντικές επιχειρήσεις εξωτερικού εμπορίου, οι οποίες παρουσίαζαν ταυτοχρόνως οχήματα, μηχανήματα, αλλά και καταναλωτικά βιομηχανικά προϊόντα. Όπως συνέβαινε και με άλλες χώρες του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, δεν συμμετείχαν στη ΔΕΘ οι ίδιες οι βιομηχανικές εταιρείες, αλλά κρατικές εμπορικές επιχειρήσεις, που η κάθε μία διέθετε συνολικά τα προϊόντα ενός ολόκληρου βιομηχανικού κλάδου. Μία κρατική εξαγωγική επιχείρηση προωθούσε ταυτοχρόνως αυτοκίνητα, γεωργικούς ελκυστήρες, εγκαταστάσεις μαγειρείων, λουτήρες και είδη υγιεινής από εμαγιέ.

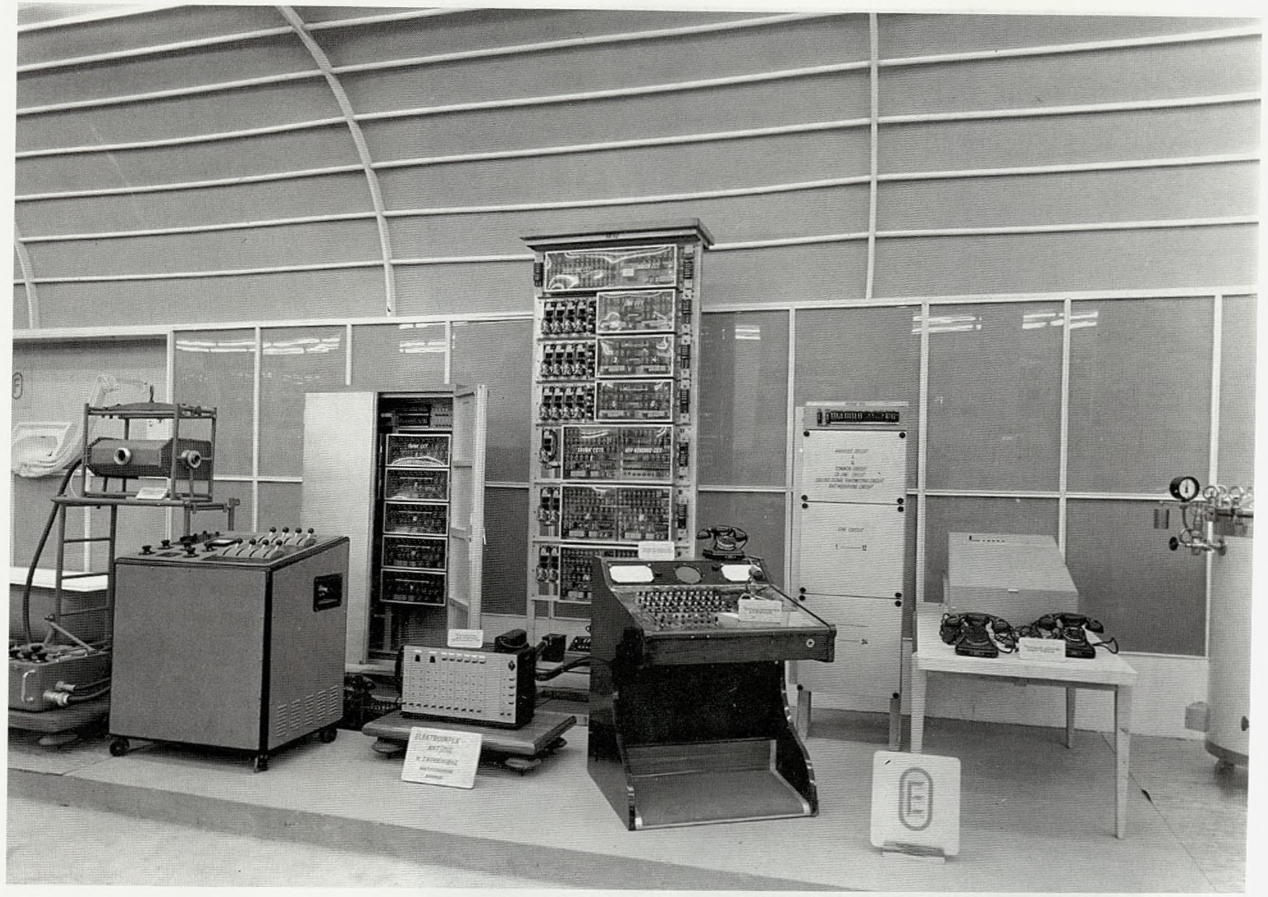
Εσωτερικό του βουλγαρικού περιπτέρου στη δεκαετία του 1950.

Ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπάγος επισκέπτεται το περίπτερο της ΕΣΣΔ στο Περίπτερο των Εθνών (1954).

Την ίδια χρονιά στο Περίπτερο των Εθνών φιλοξενήθηκε και η επίσημη συμμετοχή της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, που κατέλαβε αίθουσες με εμβαδόν 325 τ.μ. Μεταξύ των εκθετών συμπεριλαμβάνονταν βιομηχανικοί κολοσσοί όπως η Agfa, η Faber-Castell, η Siemens, η Volkswagen, η Zeiss και η Zundopp. Ταυτόχρονα, όμως, έλαβαν μέρος στη διοργάνωση του έτους εκείνου και διακόσιοι περίπου γερμανικοί εμπορικοί οίκοι ξεχωριστά από την επίσημη κρατική συμμετοχή της χώρας τους.

Τα δύο επόμενα χρόνια, 1955 και 1956, το Περίπτερο των Εθνών φιλοξένησε την αμερικανική συμμετοχή. Οι ΗΠΑ κατέλαβαν εννέα αίθουσες στον πρώτο όροφο του Περιπτέρου. Συμμετείχαν ως εκθέτες περί τις 100 επιχειρήσεις, παγκοσμίως γνωστές, όπως η Black & Decker, η Chrysler, η Eastman Chemical, η Ford, η General Motors, η General

Εσωτερικό ουγγρικού περιπτέρου στη δεκαετία του 1950.

Εσωτερικό του περιπτέρου της Σοβιετικής Ένωσης κατά τη 19η ΔΕΘ το 1954.

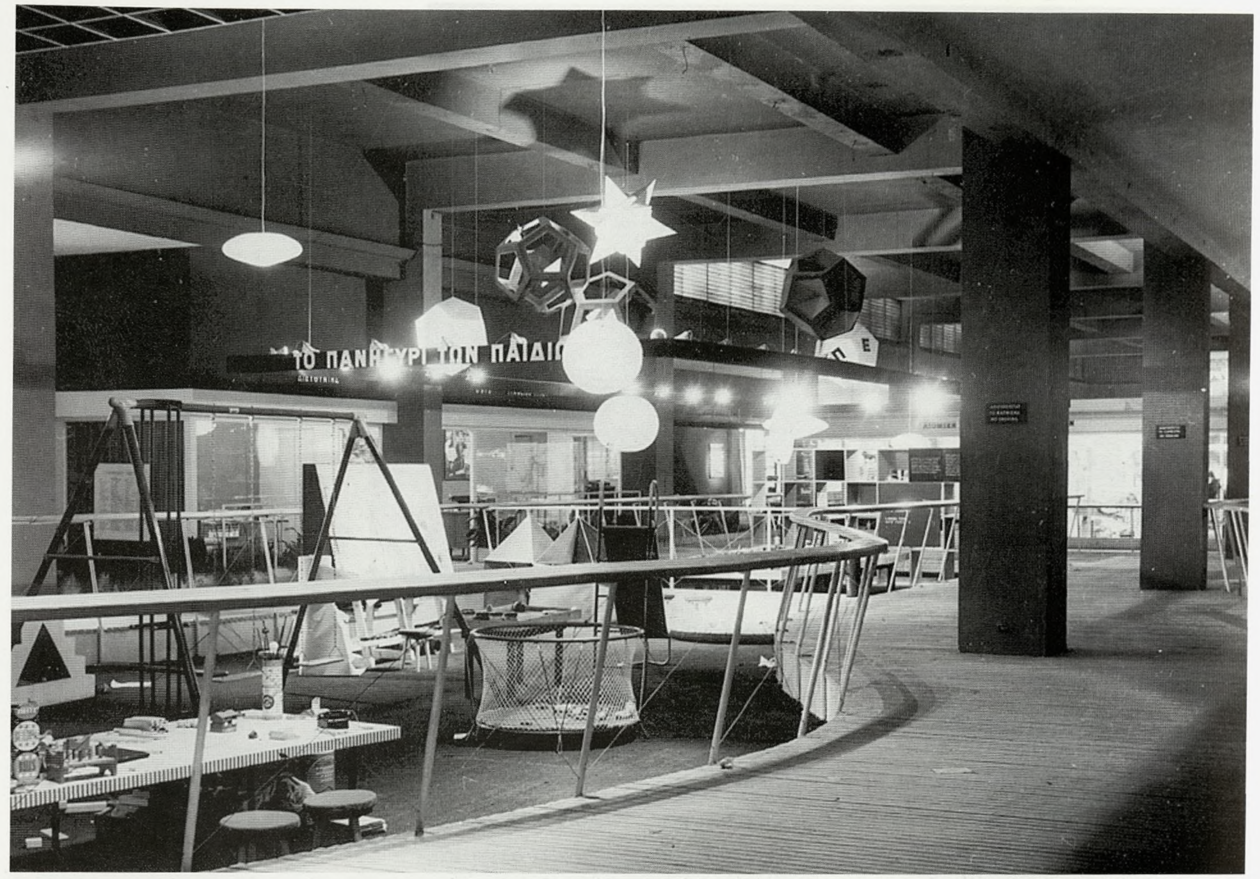
Συνωστισμός εντός του αμερικανικού περιπτέρου στο Περίπτερο των Εθνών, 1956.

Electric, η Studebaker-Packard, η Papermate, η Procter & Gamble, η Singer, η Lipton, η Westinghouse, η Whirlpool κ.λπ. Όλες αυτές οι εταιρείες διέθεταν προϊόντα εν πολλοίς άγνωστα στην Ελλάδα, όπως τα κλιματιστικά και οι έτοιμες σούπες, οι ψυκτήρες νερού και ο στιγμιαίος καφές.

Το 1957 τα πράγματα άλλαξαν, διότι οι ΗΠΑ δημιούργησαν ξεχωριστό εκθεσιακό χώρο. Στο Περίπτερο των Εθνών παρουσιάστηκε η επίσημη βουλγαρική συμμετοχή. Περιλάμβανε μηχανές κατεργασίας ξύλου, γεωργικά μηχανήματα, είδη ηλεκτρισμού, επικοινωνιών, όργανα μετρήσεως, ακτινολογικά-ιατρικά μηχανήματα και χημικά προϊόντα. Στο ίδιο περίπτερο φιλοξενήθηκε επίσης και Ουγγαρία, που εκπροσωπήθηκε από μικρό αριθμό κλαδικών κρατικών επιχειρήσεων, καθώς και η Ρουμανία, η συμμετοχή της οποίας είχε μάλλον συμβολικό χαρακτήρα. Αλλά εκείνη που δέσποσε στο Περίπτερο των Εθνών στα 1957 ήταν η γιουγκοσλαβική παρουσία. Κρατικές εμπορικές επιχειρήσεις από όλες τις ομόσπονδες δημοκρατίες της τότε ενιαίας Γιουγκοσλαβίας παρουσίασαν αυτοκίνητα, είδη κινηματογράφου, εξηλεκτρισμού και τηλεπικοινωνιών. Το επόμενο έτος η Γιουγκοσλαβία οικοδόμησε ξεχωριστό περίπτερο.

Στο μεταξύ είχαν οικοδομηθεί τα Περίπτερα 1 και 2, ενώ στα 1958 η ΔΕΘ επεκτάθηκε προς την πλατεία Σιντριβανίου. Ο μικρός λόφος στον οποίο βρισκόταν το παρθεναγωγείο ισοπεδώθηκε και αποδόθηκε στην Έκθεση. Το 1959 πραγματοποιήθηκε η μεγάλη επέκταση προς την πλατεία της ΧΑΝΘ και δημιουργήθηκαν νέα περίπτερα. Μέσα σε δύο χρόνια το συνολικό εμβαδόν των διαθέσιμων χώρων διπλασιάστηκε και η ΔΕΘ απέκτησε τη μορφή με την οποίαν την γνώρισαν οι νεότεροι.

Ωστόσο, η σημασία του Περιπτέρου των Εθνών δεν μειώθηκε. Το 1960 οι Θεσσαλονικείς θα έβλεπαν εκεί την μεγαλοπρεπή πρώτη επίσημη γαλλική συμμετοχή (1960). Το 1961 θα κατάκλυζαν το περίπτερο

Τμήμα του αμερικανικού περιπτέρου στο Περίπτερο των Εθνών, 1956

και τον χώρο μπροστά σε αυτόν, για να θαυμάσουν τα σοβιετικά επιτεύγματα: Τις επιτυχίες της ΕΣΣΔ στο διάστημα, ποικίλα μηχανήματα (συνήθως μηχανές για την παραγωγή μηχανών), καταναλωτικά προϊόντα και, στον υπαίθριο χώρο, οχήματα και γεωργικά μηχανήματα. Συνολικά, όλα τα εκθέματα κάλυπταν 3.000 τ.μ. Στο Περίπτερο των Εθνών είδαν οι επισκέπτες στα 1962 μία από τις πρώτες αυτοτελείς εκθέσεις αυτοκινήτων, όπου ξεχώρισαν οχήματα αγροτικής χρήσης και ηλεκτροκίνητα λεωφορεία. Εκεί είδαν στα 1965 την πρώτη συμμετοχή της Νότιας Αφρικής (με τα περίφημα διαμάντια της, αλλά και σιδηροδρομικό υλικό).

Αλλά πιο γνωστό στους Θεσσαλονικείς είναι το Περίπτερο των Εθνών από το γεγονός ότι στη δεκαετία του 1960 στέγαζε το αναψυκτήριο του Φλόκα, με τα περίφημα εδέσματα που δημιούργησαν μία σπάνια συνάφεια γεύσης ανάμεσα στην ιστορία της ΔΕΘ και την προσωπική μας μνήμη.

Σπύρος Α. Βασιλειάδης

Η γιαγιά μου η Αγγελική

Αναμνήσεις από την παιδική μου ηλικία

«Ήρθε ο καιρός την έρριξε ο καταλύτης χρόνος
τη Δρύ τη Μακεδόνισσα, κάποιων καιρών σημάδι
πούχε βαθιά τις ρίζες της στη γη την τιμημένη
πούχε τα κλώνια τα πλατειά κι' αγκάλιαζε τα χρόνια ...»

Με αυτούς τους στίχους παρομοίασε την Αγγελική Μεταλλινού-Τσιώμου και την τραγούδησε η φίλη της ποιήτρια Χρυσάνθη Ζιτσαία, όταν το Νοέμβριο του 1963 έφυγε σε ηλικία 78 ετών.

Έζησε μαζί με την κόρη της, τον γαμπρό της και τα δύο εγγόνια της σε διαμέρισμα της οδού Αλεξάνδρου Σβώλου 14 (πρώην Πολωνίας) μέχρι την ημέρα του θανάτου της. Ήταν άτομο πράο, καλόκαρδο, υπομονετικό, ολιγαρκές, διακριτικό μα πάνω απ'όλα **υπερήφανο**. Για μένα και τον αδελφό μου, ήταν μια εξαιρετική γιαγιά (νενέ όπως την λέγαμε για να την διακρίνουμε από την μητέρα του πατέρα μας). Μια γιαγιά που μας διηγούνταν ιστορίες από τον Μακεδονικό Αγώνα, τον Παύλο Μελά και τις προσωπικές της εμπειρίες σαν δασκάλα στα δύσκολα εκείνα χρόνια. Μας βοηθούσε στα φιλολογικά μαθήματα του σχολείου και μας έπαιρνε συχνά μαζί της σε επισκέψεις και κοινωνικές εκδηλώσεις. Σ'αυτές τις επισκέψεις είχα την ευκαιρία να γνωρίσω διακεκριμένες πνευματικές γυναίκες της Θεσσαλονίκης, όπως την Χρυσάν-

θη Ζητσαία, τη Ρούλα Παπαδημητρίου και την Αλεξάνδρα Παραφεντίδου αλλά και Μακεδονομάχους, όπως τον καπετάν-Νταούτη από τη Βέροια.

Τη θυμάμαι να γράφει με στυλό μελάνης στο πίσω δωμάτιο του σπιτιού και να είναι τόσο αφοσιωμένη στο έργο της, ώστε θα έπρεπε να της υπενθυμίσει η μητέρα μου, η Αννούλα, ότι ήταν ώρα για φαγητό. Εκτιμούσε το καλό φαγητό και ιδιαίτερα το καλό κόκκινο κρασί. Την παραμονή των εθνικών επετείων είχαμε στο σπίτι πραγματική ιεροτελεστία, αφού ετοίμαζε τα ρούχα, το καπέλο, τα γάντια και τα παράσημά της για την δοξολογία και την παρέλαση της επόμενης μέρας. Ήταν η μοναδική γυναίκα που παρήλαυνε ανάμεσα στους Μακεδονομάχους του σωματείου «Παύλος Μελάς», με τα παράσημα στο στήθος, μικροκαμωμένη αλλά υπερήφανη και ευθυτενής μέχρι και λίγο καιρό πριν το θάνατό της.

Μια από τις ιστορίες που μας έλεγε ήταν τότε που σώθηκε από σχεδόν βέβαιο θάνατο όταν υπηρετούσε, σε ηλικία μόλις 19 ετών, σαν δασκάλα στο χωριό Μεσημέρι της Έδεσσας. Ήταν 2 Φεβρουαρίου του 1904, ημέρα της Υπαπαντής, που ο ιερέας, ο μουχτάρης και άλλοι πρόκριτοι, 32 τον αριθμό, πήγαν στο παραπλήσιο χωριό Πόδος (σημερινή Φλαμουριά) που είχε πανηγύρι, για να τιμήσουν το χωριό αλλά και να ενισχύσουν το εθνικό φρόνημα των κατοίκων του. Κατά την επιστροφή τους όμως το απόγευμα στο Μεσημέρι, έπεσαν σε ενέδρα συμμορίας βουλγάρων κομιτατζήδων. Στη διάρκεια της συμπλοκής, σκοτώθηκαν ο ιερέας Παπαστογιάννης, ο Μουχτάρης Γιαννάκας και πέντε ακόμα άτομα. Η Αγγελική, που ήταν μια από τους οργανωτές της εκδρομής, δεν πήγε την τελευταία στιγμή, γιατί, για καλή της τύχη, την κάλεσε στην Έδεσσα ο επιθεωρητής των σχολείων. Σε τηλεγράφημα που έστειλε στον πατέρα της στην Θεσσαλονίκη ο κηδεμόνας της Ευάγγελος Κωφός με κείμενο «Αγγελική ζη» η απάντηση που πήρε ήταν «Κόρη μου θάρρει, ο Θεός μαζί σου». Μετά το επεισόδιο αυτό η γιαγιά μου ζήτησε από τον στρατηγό Κωνσταντίνο Μαζαράκη-Αινιάν, να της δώσει ένα περίστροφο για την προσωπική της ασφάλεια, πράγμα που έγινε. Όπως ο ίδιος ο στρατηγός Μαζαράκης αναφέρει σε ιδιόχειρο σημείωμά του: «Η διδασκάλισσα Αγγελική Τσιώμου προσέφερε μέγιστας υπηρεσίας εις τον Εθνικόν τότε αγώνα μετά θάρρους δυσανάλογου προς την νεαράν της ηλικίαν και παρά τας απειλάς του βουλγαρικού Κομιτάτου, ζητήσασα και περίστροφον, ίνα το έχει προς άμυναν και όπερ τη παρέδωκα ευχαρίστως το 1904, μεταβάς επί τόπου». Ακόμα ζήτησε να την συνοδεύουν τούρκοι στρατιώτες στη διαδρομή που έκανε από την κατοικία της στο σχολείο και αντίθετα, δύο φορές την ημέρα.

Η Αγγελική δεν προσέφερε μόνο στον αγώνα για την απελευθέρωση της Μακεδονίας, προσέφερε επίσης στα γράμματα σαν συγγραφέας, λαογράφος και συλλέκτρια φωτογραφιών. Υπήρξε εκδότρια 40 περίπου βιβλίων και ανταποκρίτρια σε εφημερίδες και περιοδικά της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας. Συνεργάσθηκε με το «Μακεδονικό Ημερολόγιο» του Νίκου Σφενδόνη, το «Ημερολόγιο Θεσσαλονίκης» της αδελφής της Μερόπης Βασιλικού-Τσιώμου και την «Ατλαντίδα» των ΗΠΑ. Στις εφημερίδες αυτές έγραψε περίπου διακόσια άρθρα.

Ήταν πολύ ευτυχής που σε αναγνώριση του λαογραφικού της έργου της απονεμήθηκε το πρώτο βραβείο μετ'επαίνου από την Ακαδημία Αθηνών καθώς και το πρώτο βραβείο από τον Δήμο Θεσσαλονίκης. Ο Δήμος Θεσσαλονίκης αναγνωρίζοντας την προσφορά της στην πόλη της Θεσσαλονίκης, έδωσε το όνομά της σε δρόμο στην περιοχή της Νέας Ελβετίας.

Στα πλαίσια της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας το 1997, γυρίστηκε από τον Κωνσταντίνο Τσεκλένη ταινία με τίτλο «Μακεδόνισσα», που αναφέρεται στη ζωή της. Στην ταινία, που προβλήθηκε στο κοινό στις 27 Οκτωβρίου 1997 στο κινηματοθέατρο "ΟΛΥΜΠΙΟ", παρουσία και της οικογένειάς μας, την Αγγελική Μεταλλινού-Τσιώμου ενσάρκωσε η μεγάλη ηθοποιός Άννα Συνοδινού.

Πώς θα ένοιωθε άραγε η Αγγελική, αν ζούσε σήμερα;

Θα ένοιωθε συγκινημένη για το Μουσείο του Μακεδονικού Αγώνα που διατηρεί στις μνήμες όλων μας την ανεκτίμητη προσφορά των Μακεδονομάχων προς την Πατρίδα.

Θα ένοιωθε δικαιωμένη για όσα έχουν κατακτήσει οι γυναίκες και για τα οποία και αυτή πάλεψε όταν ζούσε.

Θα ένοιωθε χαρούμενη, γιατί αξιόλογοι ερευνητές μελετούν, αναγνωρίζουν και τελειοποιούν το έργο της.*

Θα ένοιωθε ίσως και λίγο υπερήφανη, γιατί με τον τρόπο της παρακίνησε εμάς τους απογόνους της να αγαπήσουμε τα γράμματα, να σπουδάσουμε και να ασχοληθούμε με την εκπαίδευση των σημερινών νέων.

* «Η προς τους γονείς μου υπακοή και η αγάπη μου προς την Πατρίδα με ενέπνευσαν και με αξίωσαν να παρουσιάσω το εθνικό μου αυτό έργο όχι βέβαια τέλειο, αλλά τουλάχιστον σαν παράδειγμα σε άλλους για την τελειοποίησή του». (Αγγελική Μεταλλινού, *Λεύκωμα του Μακεδονικού Αγώνος 1900-1912*).

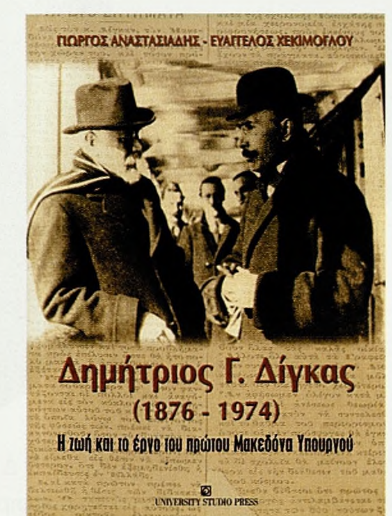
Βιβλιοπροσκλητήριο

Γιώργος Αναστασιάδης – Ευάγγελος Χεκίμογλου

Δημήτριος Γ. Δίγκας (1876-1974). Η ζωή και το έργο του πρώτου Μακεδόνα Υπουργού.

Σχήμα 17 × 24, 344 σελίδες, ISBN 960-12-1087-3, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.

«Ο κυρίαρχος λαός δεν είναι υποχρεωμένος να περιμένει την εξέλιξιν των γεγονότων, όταν βλέπει σαφώς τας αναμενούσας αυτόν συμφοράς, έχει καθήκον και υποχρέωσιν να εξωτερικεύσει το φρόνημα αυτού και να απευθύνει επιταγήν κυριαρχικήν, όπως γίνει σεβαστή η γνώμη του».

Το παράθεμα αυτό αποτελεί παράγραφο της ομιλίας του Δ. Δίγκα που εκφώνησε ο φιλελεύθερος πολιτικός, πρόεδρος τότε του συλλόγου των Φιλελευθέρων της Θεσσαλονίκης, την 8η Αυγουστου 1916 παραμονή του κινήματος της Εθνικής Άμυνας, στο Λευκό Πύργο. Πιστεύω πως αν θέλαμε να απευθύνουμε μια προτροπή στο δικό μας λαό να κινητοποιηθεί όχι μόνο για να αποτρέψει εφιαλτικούς πολέμους που τον απειλούν, αλλά και άλλες πολιτικές αποφάσεις που υπονομεύουν την καθημερινότητά του αλλά και τις προοπτικές της κοινωνικής του επιβίωσης, δε θα ήταν άστοχο να προχωρήσουμε στην προτροπή αυτή με το ίδιο αυτό παράθεμα. Κι αυτό ακριβώς, αυτή η εκτίμηση, δηλαδή, αποκαλύπτει τη διαχρονικότητα των πολιτικών απόψεων που συνιστούσαν την πολιτική προσωπικότητα του Δ.Δ., όπως επιχειρούν να την παρουσιάσουν στο βιβλίο τους οι Γιώργος Αναστασιάδης και Ευάγγελος Χεκίμογλου.

1. Θα ήθελα, όμως, να αρχίσω με μια άποψη που διατύπωσα και σε μια άλλη περίπτωση παρουσίασης ενός άλλου βιβλίου που είχε ως αντικείμενό του την πολιτική και ιδεολογική δράση του Χ.Φ. "τα βιβλία δεν παρουσιάζονται, διαβάζονται". Έτσι, και στην περίπτωση του βιβλίου των Γιώργου Αναστασιάδη και Ευάγγελου Χεκίμογλου. Θέλω να

ισχυριστώ με την άποψή μου αυτή ότι η συμβολή μου στην αποψινή μας εκδήλωση δεν έχει παρά τη μορφή μιας συνοπτικής ξενάγησης. Να πω, δηλαδή, σε σας, με δικά μου λόγια ό,τι ξέρω εγώ για αυτό το βιβλίο που σήμερα εδώ παρουσιάζεται. Και 'σεις φυσικά, όταν βγείτε από την αίθουσα αυτή, όπως συμβαίνει και με όσους εγκαταλείπουν την αίθουσα ενός μουσείου ή ενός αρχαιολογικού χώρου να ξεχάσετε, ενδεχομένως, όσα εγώ σας είπα.

Εν πάση περιπτώσει: Το βιβλίο Α.-Χ. για το Δημήτριο Δίγκα είναι ένα δύσκολο βιβλίο. Θα μπορούσα, δηλαδή, να το χαρακτηρίσω, κατ' αρχήν, ως μια μορφή συνοπτικής έκθεσης ενός χαώδους αρχειογραφικού και βιβλιογραφικού υλικού. Μιας έκθεσης που με επιστημονικό, άρα, συστηματικό τρόπο συνιστά την καίρια, από ιστοριογραφική άποψη, εισαγωγή σε μια από τις πιο σημαντικές περιόδους της νεότερης ελληνικής περιπέτειας, για να μην πως το σύνολο της νεοελληνικής περιπέτειας. Δε θα ήτανε, μάλιστα, υπερβολή, αν έλεγα πως μέσα από τα θέματα που παρουσιάζονται στις σελίδες του βιβλίου και αναγκαστικά σε συνάρτηση με την πολιτική βιογραφία του Δ. Δίγκα προκύπτουν υπαινιγμοί για την ανάγκη πραγματοποίησης άλλων ερευνών με αντικείμενο άλλα θέματα, επίσης σημαντικά, επίσης ενδιαφέροντα. Θέματα, δηλαδή, που δεν αποτέλεσαν τον ερευνητικό στόχο των συγγραφέων Α.-Χ. Για να γίνει κατανοητή η αφετηρία της σκέψης μου, προτείνω να γίνει αποδεκτή η άποψη ότι το βιβλίο απαιτεί δύο αναγνώσεις: Η μια αφορά τα γεγονότα. Γεγονότα που η εσωτερική τους αλληλουχία συνιστά τις ποσότητες και τις ποιότητες της ιστορικής σημασίας μιας εποχής. Μιας εποχής που αποτελεί το πιο σημαντικό κομμάτι του 20ού αιώνα. Το κομμάτι εκείνο, δηλαδή, που διαμορφώνεται ως ιστορική περίοδος από δυο παγκόσμιους πολέμους, από δυο βαλκανικούς, από τρεις δικτατορίες, από ένα διχασμό, από δεκάδες πραξικοπήματα, από έναν εμφύλιο πόλεμο, από την ίδρυση της Federation και του ΚΚΕ και την ανάπτυξη του λαϊκού κινήματος με μορφές συγκεκριμένης πολιτικοκοινωνικής δράσης. Και ταυτόχρονα, η πρώτη αυτή ανάγνωση αφορά τη θεωρητικοποίηση αυτών των γεγονότων. Την αναγωγή τους, δηλαδή, στις πολιτικοϊδεολογικές αιτίες που τα προκάλεσαν και τα χαρακτήρισαν τελικά. Και πιστεύω, φυσικά, πως μια τέτοια ανάγνωση που οδηγεί βασικά στην αναζήτηση και στην τελική ερμηνεία του ιστοριογραφικού τρόπου που επέλεξαν οι Αναστασιάδης – Χεκίμογλου για να προσεγγίσουν τη συγκεκριμένη εποχή, το υλικό της οποίας επεξεργάστηκαν.

Η δεύτερη ανάγνωση αφορά τη σχέση μιας σημαντικής πολιτικής προσωπικότητας, του Δ.Δ., δηλαδή, με τα γεγονότα αυτά και το ρόλο που έπαιξε στην εξέλιξή τους. Και τον έπαιξε το ρόλο αυτό όχι μόνον ως φορέας μιας συγκεκριμένης προσωπικής πολιτικής ιδεολογίας, αλλά και ως εκπρόσωπος μιας συλλογικής και μέχρι ενός σημείου κομματικής γραμμής.

Ο Δ. Δίγκας σε φωτογραφικό πορτρέτο με την υπογραφή του.

2. **Πρώτη ανάγνωση**: Τα γεγονότα: Αρχικά, δύο παρατηρήσεις που θα ήθελα να κάνω είναι ότι: (α) η επιλογή των γεγονότων αυτών διαμορφώνεται αναγκαστικά, γιατί αυτός είναι και ο σκοπός του βιβλίου, από τη σχέση του Δ.Δ. με αυτά. Αυτό, εξάλλου, συμβαίνει με όλες τις "βιογραφικές" μελέτες. Τα πρόσωπα που βιογραφούνται διαμορφώνουν τα κριτήρια της επιλογής των γεγονότων, με σκοπό την ανάδειξη των προσώπων, σε βάρος, πολλές φορές, των ίδιων των γεγονότων. Παραδείγματος χάριν, το κίνημα της Εθνικής Άμυνας φωτίζεται με ικανοποιητική πληρότητα, εξαιτίας του κεντρικού ρόλου που έπαιξε στη διαμόρφωση των γεγονότων της 16ης Αυγούστου 1916 η πολιτική προσωπικότητα και ο ιδιαίτερος πατριωτισμός του Δ.Δ. και β) ότι τα γεγονότα, στα οποία έστω και υπαινικτικά αναφέρεται το βιβλίο των Α.-Χ. αντλούν τόσο την ιστορική τους ουσία όσο και την πολιτική τους σημασία από την άμεση θεωρητική σχέση που έχουν αυτά με πολλές από τις σύγχρονες καταστάσεις, ιδιαίτερα με την ανάγκη να πάρουν οι ελληνικές κυβερνήσεις αποφάσεις που συνδέονται άμεσα με την εθνική ανεξαρτησία της χώρας και την επιβίωση της νεοελληνικής κοινωνίας.

Οι Νεότουρκοι και το Οθωμανικό κράτος. Η αναφορά στο γεγονός αυτό δίνει τη δυνατότητα στους συγγραφείς να αναφερθούν στα προβλήματα της ανεξαρτησίας των εθνικών κοινοτήτων και της ισοπολιτείας, στις αντιλήψεις, επίσης, για τη μορφή και τη λειτουργία του οθωμανικού κράτους. Ο Διχασμός, άλλο σημαντικό γεγονός. Που συνδέεται στο βιβλίο με τη δημιουργία των απολιτικών απόψεων που αφορούν την εξάρτηση της χώρας από μεγάλες κρατικές δυνάμεις (είτε από την Αντάντ είτε από τις κεντροευρωπαϊκές αυτοκρατορίες) και στη συνέχεια την εμπλοκή της σε πολεμικές επιχειρήσεις. Η Εθνική Άμυνα. Ένα γεγονός με τη μορφή του πολιτικού πραξικοπήματος. Ένα πολιτικό κίνημα, με άλλα λόγια, που έχει και ένα βαθύτερο νόημα. Ένα νόημα που δεν αναφέρεται μόνο στην εθνική διάζευξη Αντάντ ή Γερμανία, αλλά και στην άκρως πολιτική διάζευξη μοναρχία ή δημοκρατία. Άλλα γεγονότα που αναφέρονται μέσα στο βιβλίο και που έπαιξαν ρόλο ή όχι στη διαμόρφωση της πολιτικής διαδρομής του Δ.Δ. είναι: Η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, η παλινόρθωση, η πτώση του Βενιζέλου, η Δικτατορία του Μεταξά, η Κατοχή και οι διώξεις των Εβραίων, η απελευθέρωση, ο εμφύλιος.

3. **Η Δεύτερη ανάγνωση**. Όπως ανέφερα και πιο πάνω, η δεύτερη ανάγνωση αφορά το βιογραφικό μέρος του βιβλίου. Ή, για να το πω και με άλλο τρόπο, το μέρος εκείνο του βιβλίου που υπερβαίνει τη βιολογική οντότητα ενός συγκεκριμένου και τις πολιτικοϊδεολογικές του δραστηριότητες. Στην περίπτωση του βιβλίου Α. και Χ. θα είχα να παρατηρήσω τα εξής. Οι επεξεργασίες των συγγραφέων που επιλέγουν για να αξιοποιήσουν τις σχετικές πληροφορίες που έχουν στη διάθεσή τους είναι κατ' εξοχήν αρχειοδιφικές, αποφεύγουν κατά κάποιο τρόπο τις βαθύτερες αναλύσεις και τις αυθαίρετες αναγωγές, με αποτέλεσμα οι τελικές διατυπώσεις του κειμένου των δύο συγγραφέων να μην συναποτελούν έναν πεπερασμένο ιστορικό λόγο, θεμελιωμένο απλώς στην αντικειμενικότητα των πηγών. Μια αντικειμενικότητα που πολλές φορές δεν μπορεί να υπερβεί τη βασανιστική δουλεία της "πηγής" και καταλήγει σε μια μεθοδολογική σχολαστικότητα. Εγώ προσωπικά έχω

εδώ και καιρό απαλλαγεί από το βάσανο της αντικειμενικότητας και αναζητώ το αυθόρμητο της υποκειμενικότητας. Εξάλλου, οι νέες μετανεωτερικές τάσεις της ιστοριογραφίας δέχονται εδώ και κει το δικαίωμα των υποκειμένων της Ιστορίας να την αφηγούνται και να την αξιολογούν με βάση τις προσωπικές, άρα, τις υποκειμενικές του εκτιμήσεις. Οι Α.-Χ., αναζητώντας αυτή την αμεσότητα της πληροφορίας καταφεύγουν κατ' εξοχήν στον τύπο, στα ρεπορτάζ, στις φωτογραφίες της εποχής, στην αρθρογραφία, στις ομιλίες, στα τηλεγραφήματα και στις προκηρύξεις που έχει συντάξει ο ίδιος ο Δ. Δίγκας, κατορθώνουν να μετατρέψουν την ενοχλητική, για τους επαγγελματίες παραδοσιακούς ιστοριογράφους, υποκειμενικότητα σε αυθεντικότητα, όπως αυτή προκύπτει από την καταγραμμένη καθημερινή εντύπωση που συνοδεύει τα γεγονότα και αυτούς που τα διαμορφώνουν. Η ομιλία του Δ. Δίγκα, π.χ. στις 8 Αυγούστου του 1916 στο Λευκό Πύργο πρέπει να χαρακτηρισθεί ως ένα μνημείο προσωπικού λόγου, αν ληφθούν υπόψη οι εκφράσεις με τις οποίες αρχίζει η ομιλία αυτή "...βαθύ πένθος και άκρα οδύνη κατακλύζουσα πάσαν ελληνικήν ψυχήν...". Κι όμως ο λόγος αυτός είναι προαναγγελία του κινήματος της Εθνικής Άμυνας. Άρα, συνιστά ένα άκρως αντικειμενικό γεγονός, φορέας μιας συγκεκριμένης ιστορικής ύλης... Το βιβλίο των Α.-Χ. είναι μια συστηματική πρωτογενής ιστορική έρευνα, οπωσδήποτε όμως την ίδια στιγμή περιγράφει και επιβάλλει αφετηρίες έρευνας, ερωτήματα ιστορικής αγωνίας, ενώ την ίδια στιγμή νομιμοποιεί την εκτίμηση στο πρόσωπο ενός πολιτικού που μέσα από μια αγωνιστική και εν πολλοίς προοδευτική διάθεση κατορθώνει να προσφέρει σε χώρους κοινωνικής δράσης ακόμα και διαφορετικούς μεταξύ τους. Εκπαίδευση, πολιτισμό, αρχαιολογική έρευνα, δημόσια έργα, άμυνα.

Πριν τελειώσω, θα ήθελα να κάνω μια έσχατη παρατήρηση που αφορά το γεγονός ότι, ενώ η πολιτική πορεία του Δ.Δ. ήταν παράλληλη με πολλά σημαντικά γεγονότα της Αριστεράς (ίδρυση ΚΚΕ, ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, Εθνική Αντίσταση, Εμφύλιος, Βάρκιζα), το εξαιρετικό πόνημα των Α.-Χ. δεν αναφέρεται στη θέση που οπωσδήποτε θα είχε πάρει, ιδιαίτερα ως Υπουργός Δικαιοσύνης, ο Δ.Δ. στο περίφημο βενιζελικό Ιδιώνυμο.

4. Τέλος, σας ξαναθυμίζω αυτό που σας είπα στην αρχή: τα βιβλία διαβάζονται, δεν παρουσιάζονται. Διαβάστε το, λοιπόν.

Γ.Χ. Χουρμουζιάδης

* Το κείμενο αυτό αναγνώσθηκε στη δημόσια παρουσίαση του βιβλίου στη Θεσσαλονίκη.

Γιάννης Καρατζόγλου

Όψεις της ζωής του βαρώνου Χιρς

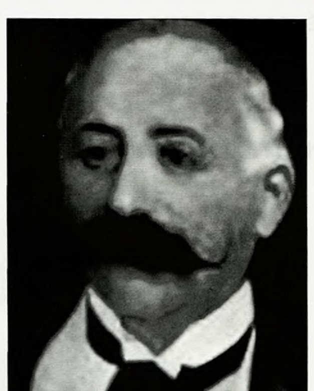
Kurt Grunwald, " TÜRKENHIRSCH, A study of Baron Maurice de Hirsch, Entrepreneur and Philanthropist". Έκδοση Israel Program for Scientific Translations, Jerusalem, Ισραήλ, 1966.

Το τομίδιο του Kurt Grunwald[1] για τον βαρώνο Χιρς, τον αποκαλούμενο στην εποχή του αλλά και από τον συγγραφέα ως "Τούρκο-Χιρς", εκδόθηκε τριάντα επτά χρόνια πριν (το 1966) και είναι σήμερα δυσεύρετο. Γι' αυτό τον λόγο, έχει ενδιαφέρον να παρουσιαστούν από αυτές τις σελίδες οι ελάχιστα γνωστές στην ελληνική βιβλιογραφία όψεις της ζωής του βαρώνου Χιρς «ως επιχειρηματία και φιλάνθρωπου», όπως τις παραθέτει ο συγγραφέας.

Για τους Θεσσαλονικείς δε υπάρχει ένας επιπρόσθετος λόγος: όπως είναι γνωστό, ο βαρώνος Χιρς έχει παίξει ρόλο και ως επιχειρηματίας και ως φιλάνθρωπος στη ζωή της Θεσσαλονίκης. Είναι εκείνος που ανέλαβε από το Οθωμανικό τότε Δημόσιο την κατασκευή του πρώτου σιδηροδρομικού δικτύου που συνέδεσε την πόλη αυτή με την Μιτρόβιτσα αρχικά κι αργότερα με την Ευρώπη. Το όνομά του ακόμα είναι συνδεδεμένο με την ανέγερση του Νοσοκομείου Χιρς, που σήμερα ονομάζεται Ιπποκράτειο, χάρις στην δωρεά του Χιρς και της γυναίκας του, Κλάρας. Προς τιμήν του ακόμα έχει δοθεί το όνομά του στη στοά που συνδέει την οδό Μητροπόλεως με την Τσιμισκή, όπου βρίσκονται και τα γραφεία της Ισραηλιτικής Κοινότητος.

Το βιβλίο του Grunwald λοιπόν, μέσα σε μόλις 105 σελίδες, φιλοδοξεί να ξετυλίξει με σεβασμό στο έργο του, στη ζωή και τη δράση του Χιρς ως επιχειρηματία και ως φιλανθρώπου. Σε ένα, όμως, δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης, σημειώνονται πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία για τις διεθνείς πολιτικές ίντριγκες, εντάσεις, φιλοδοξίες, οικονομικές και κοινωνικές διαπλοκές και δολοπλοκίες ανάμεσα στις οποίες βρέθηκε η Θεσσαλονίκη τον $19^{ο}$ αιώνα και στις μεγάλες οικονομικές και πολιτικοστρατιωτικές δυνάμεις που πρωταγωνίστησαν στην περιοχή μας εκείνη την εποχή. Είναι, συνεπώς, ένα βιβλίο διπλά χρήσιμο.

Ο Hirsch και οι διαπλοκές της οικονομικής Elite του $19^{ου}$ αιώνα

Μαυρίκιος Χιρς.

Ο Maurice de Hirsch γεννήθηκε στο Μόναχο στις 9.12.1831. Η οικογένεια του πατέρα του είχε ασχοληθεί από χρόνια με την τροφοδοσία του στρατού στη Βαυαρία και με τοπικά τραπεζικά ιδρύματα. Η μητέρα του επίσης, το γένος Wertheimer, κατάγονταν από οικογένεια τραπεζιτών.

Ο Χιρς σπούδασε στις Βρυξέλλες και το 1851 προσελήφθη από τον τραπεζικό οίκο Bishoffsheim & Goldschmidt. Το 1855, έχοντας αποδείξει ότι έχει μεγάλο τραπεζικό ταλέντο, παντρεύεται την κόρη του Jonathan Raphael Bishoffsheim, την Κλάρα, δυο χρόνια μικρότερή του. Τον επόμενο χρόνο γεννήθηκε και ο γιος τους.

Η προίκα που έλαβε υπολογίζεται από τον Grunwald σε 20 εκατ. φράγκα ή 4 εκατ. δολάρια.

Η οικογένεια του πεθερού του Bishoffsheim ίδρυσε μαζί με τους Goldschmidt μια μικρή τραπεζική επιχείρηση το 1841-'42, που όμως επε-

κτάθηκε γρήγορα κι απέκτησε υποκαταστήματα στην Αμβέρσα, στο Άμστερνταμ, στο Παρίσι, στην Φρανκφούρτη και στο Λονδίνο. Κατόπιν, οι Bishoffsheim & Goldschmidt συνέβαλαν στη δημιουργία σημαντικών γαλλικών τραπεζών, όπως της Comptoir National d'Escompte, της Société Générale pour favoriser le Commerce et l'Industrie και, τέλος της Banque de Paris et Pays Bas, με την οποία μάλιστα συγχωνεύτηκαν το 1871[2]. Επιπλέον, οι Bishoffsheim & Goldschmidt πήραν μέρος στην έκδοση μετοχών των σιδηροδρόμων της Γαλλίας και της Ιταλίας και βρέθηκαν συνεπενδυτές μαζί με τον Χιρς στις επιχειρήσεις των Ανατολικο-Ουγγρικών Σιδηροδρόμων. Επιπροσθέτως, συμμετείχαν μαζί με την Société Générale στο πρώτο δάνειο που συνήψε η Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1855 αλλά και στο δάνειό της του 1873. Το 1872 ίδρυσαν μαζί με την Οθωμανική Τράπεζα μια νέα τράπεζα στην Κωνσταντινούπολη, ενώ διέθεταν και την Γαλλο-Αιγυπτιακή Τράπεζα στο Κάιρο και την Τράπεζα του Λονδίνου και του Αγίου Φραγκίσκου. Αυτή ήταν η μεγάλη οικονομική δύναμη των πεθερικών του Χιρς στην Ευρώπη.

Από την άλλη πλευρά, η αδελφή του Μωρίς Χιρς, Αμαλία, ήρθε σε «γάμου κοινωνία» με τον Heinrich Bamberger, της μεγάλης τραπεζικής οικογένειας των Bamberger στη Γερμανία, η οποία ίδρυσε την Deutsche Bank, ενώ ο ίδιος ο σύζυγός της Heinrich ήταν ο διευθυντής της Banque de Paris et Pays Bas στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της.

Χαρακτηριστικά αναφέρει ο συγγραφέας του βιβλίου ότι ο Λεοπόλδος Goldschmidt, γιος του συνεταίρου του Louis Raphael Bishoffsheim (πεθερού του Χιρς), παντρεύτηκε το 1855 την Regina, κόρη του Louis Raphael, κι έτσι έγινε σύγγαμβρός του, δεδομένου οτι ο Χιρς ήταν παντρεμένος με την Κλάρα, μεγαλύτερη κόρη του Louis Raphael. Ο γιος του Λεοπόλδου και της Ρεγγίνας αντίστοιχα, παντρεύτηκε το 1878 την Minna Carolina de Rotschild, ιδρύοντας με τη σειρά του στη Φρανκφούρτη μία τράπεζα υπό το όνομα Goldschmidt & Rotschild. Για πολλά χρόνια, διατείνεται ο συγγραφέας του βιβλίου, η τράπεζα αυτή είχε μόνον έναν λογαριασμό: εκείνον του Μωρίς ντε Χιρς.

Η δημιουργία των Σιδηροδρόμων της Ανατολής

Το 1862 ο Χιρς ιδρύει στις Βρυξέλλες την τράπεζα Bishoffsheim & Hirsch μαζί με τον αδελφό του Φερδινάνδο και αποκτά την βελγική υπηκοότητα. Ήδη από το 1858 μαζί με τον «τυχοδιώκτη» Lagrand-Dumonceau θα ιδρύσουν διάφορες επιχειρήσεις (σήμερα θα ονομάζονταν joined ventures), όπως την Association Générale d' Assurances, και άλλους τραπεζικούς ή ασφαλιστικούς οργανισμούς στη Βιέννη (η πιο γνωστή από αυτές, Der Anker, λειτουργούσε μέχρι πριν από λίγα χρόνια).

Όταν ο Lagrand άρχισε να έχει "προβλήματα" με τις δικαστικές αρχές, ευτυχώς για τον Χιρς όλα τα βιβλία των εταιρειών τα φύλαγε ο ίδιος σπίτι του. Πάντως, ο Lagrand ήταν εκείνος που επέτυχε αρχικά να πάρει την πρώτη οθωμανική παραχώρηση δημιουργίας του σιδηροδρομικού δικτύου στις 31.4.1868, ως συνεταίρος της βελγικής εταιρίας Van der Elst & Cie. Την προηγούμενη χρονιά, σε ένα ταξίδι τους στη Βιέννη, ο σουλτάνος Αβδούλ Αζίς και ο μεγάλος βεζίρης Φουάδ Πασά "πείσθηκαν" από τον αυστριακό υπουργό των Εξωτερικών von Boest ότι ήταν προς το συμφέρον και των δύο χωρών η κατασκευή των σι-

Ο σταθμός των Ανατολικών Σιδηροδρόμων στη Θεσσαλονίκη.

δηροδρόμων της Ρωμυλίας.

Παρ' όλα αυτά, στις 12 Απριλίου 1864 η παραχώρηση αυτή ακυρώνεται από την οθωμανική κυβέρνηση και πέντε μέρες αργότερα βρίσκεται ο Χιρς να έχει πάρει τη νέα παραχώρηση εκείνος. Η νέα αυτή παραχώρηση προέβλεπε την κατασκευή μιας κύριας γραμμής από την Κωνσταντινούπολη μέχρι τα αυστριακά σύνορα μέσω Αδριανούπολης, Φιλιππούπολης, Σόφιας, Νις, Πρίστινας και Σεράγεβο. Προέβλεπε ακόμη 4 παράπλευρες γραμμές: Αδριανούπολη-Δεδέαδατς (Αλεξανδρούπολη), Φιλιππούπολη-Μπουργκάς, Νις-σερβικά σύνορα και Θεσσαλονίκη-Πριστίνα. Σύνολο δικτύου: 2.500 χλμ.

Μετά την παραχώρηση, ο Χιρς ίδρυσε δύο εταιρίες. Η μία προορίζονταν για την κατασκευή και η δεύτερη για την εκμετάλλευση του δικτύου. Η Société Imperiale des Chemins de Fer de la Turquie en Europe ήταν η κατασκευαστική και η Companie Générale pour l'exploitation des Chemin de Fer de Turquie en Europe η εταιρεία που θα ανελάμβανε τη λειτουργία του δικτύου. Η κάθε μία είχε μετοχικό κεφάλαιο 50 εκατ. φράγκα στην δε εταιρεία εκμετάλλευσης ο Χιρς πήρε συνεταίρους την Αγγλο-Αυστριακή Τράπεζα, την Bishoffsheim & Hirsch και άλλους.

Η οθωμανική κυβέρνηση, προκειμένου να χρηματοδοτήσει το έργο, εξέδωσε 1.980.000 ομόλογα ονομαστικής αξίας του καθενός 400 φράγκων, δηλαδή συνολικού χρέους της 792 εκατ. φράγκων. Τα ομόλογα αυτά ανέλαβε να διαχειριστεί ο Χιρς στην τιμή των 128,5 φράγκων ανά ομόλογο, δηλ. στο 32,15% της ονομαστικής αξίας του. Προκειμένου όμως να τα διαθέσει στους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς της επο-

χής, έπρεπε να τα εισάγει για διαπραγμάτευση σε ένα χρηματιστήριο και εκείνος προτίμησε τη Βιέννη. Για την εισαγωγή αυτή εγέρθηκαν πολλές αντιρρήσεις, που όμως κόπασαν με τη μεσολάβηση του von Beust, που για την εξυπηρέτηση αυτή αναφέρεται ότι έλαβε το ποσόν των 800.000 φράγκων. Κατόπιν τούτου, πολλοί τραπεζικοί οργανισμοί (πλην της Οθωμανικής Τράπεζας!) αγόρασαν τα ομόλογα αυτά με ανάλογη έκπτωση. Όσο για τον ίδιο τον Χιρς, παραδέχτηκε ότι από αυτή την ιστορία κέρδισε 254.545.454 φράγκα.

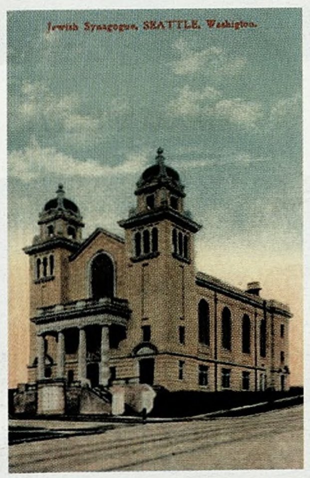
Η συνέχεια και το τέλος

Τον Σεπτέμβριο του 1871 πέθανε ο μεγάλος βεζίρης Αλή Πασάς, που ήτανε υπέρ της σιδηροδρομικής σύνδεσης με τη Δυτική Ευρώπη. Στη θέση του τοποθετήθηκε μετά από «έντονες πιέσεις» του ρώσου πρέσβη Ιγνάτιεφ ο Μαχμούτ Νεντίν Πασάς, γνωστός ως «Μαχμούτωφ», ο οποίος έκανε τα αδύνατα δυνατά να χαλάσει τη σύμβαση. Εντέλει, η σύμβαση αναθεωρήθηκε το 1872 και δεν ανατράπηκε τελείως, χάρις σε 400.000 τουρκικές λίρες «μπαχτσίς» που έλαβε ο Μαχμούτ από τον Χιρς. Όμως τρία χρόνια αργότερα, ο Μαχμούτ επείσθη από τον Ιγνάτιεφ να αναστείλει τις πληρωμές του οθωμανικού χρέους προς τη Δύση, γεγονός που είχε αντίκτυπο και στα οικονομικά του Χιρς. Έπρεπε να φτάσουμε στο 1881, όταν με το "διάταγμα του Μουχαρέμ" ιδρύθηκε η Υπηρεσία Διαχείρισης του Οθωμανικού Χρέους, για να λυθούν τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο Χιρς με τα ομόλογα που είχε πουλήσει σε διάφορους φορείς.

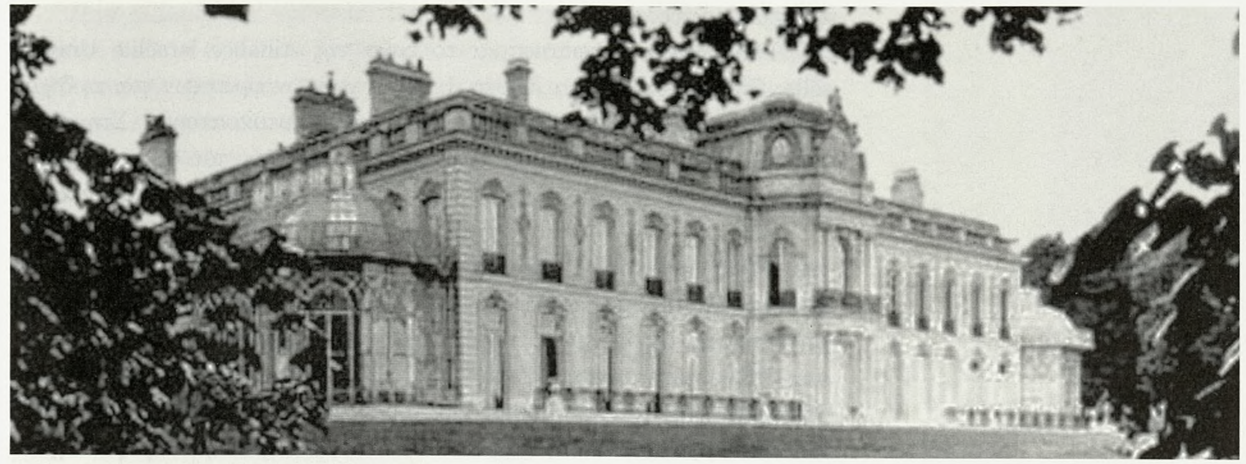
Διεθνείς επιπλοκές

Το ξεκίνημα των Ανατολικών Σιδηροδρόμων συνέπεσε χρονικά με την ανανέωση του «ενδιαφέροντος» της Ρωσίας για την Τουρκία. Στα πλαίσια αυτού του «ενδιαφέροντος», η Ρωσία εξέφραζε την προτίμησή της για την κατασκευή μιας γραμμής από τη Ρουμανία προς την Αδριατική κι από εκεί προς τη Μεσόγειο. Η Αυστρία, από την άλλη πλευρά, επιθυμούσε μια γραμμή που να συνδέει τα σύνορά της με την Κωνσταντινούπολη, αλλά και μια άλλη με νοτιοανατολική κατεύθυνση που να καταλήγει στη Θεσσαλονίκη, διερχόμενη όμως όχι μέσω της Σερβίας αλλά μέσω Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Σε «αντάλλαγμα» της γραμμής της Μαύρης Θάλασσας, η Ρωσία ήταν έτοιμη να «επιτρέψει» την ηγεμονία της Αυστρίας επί της Σερβίας και της Δυτικής Βαλκανικής **μέχρι και τη Θεσσαλονίκη**.

Ωστόσο, η Αγγλία, έχοντας πάντα το βλέμμα στραμμένο στα Στενά των Δαρδανελίων, ήταν ο «φύλακας-άγγελος» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο πόλεμος του 1877 μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας σταμάτησε έξω από την Κωνσταντινούπολη με αγγλική παρέμβαση. Η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου που συγκλήθηκε μετά τον πόλεμο αυτόν, δημιούργησε μια «μεγάλη Βουλγαρία» που απομόνωνε τη Θεσσαλονίκη, γεγονός απαράδεκτο για την Αυστρία και όχι μόνον γι' αυτήν. Κάτι τέτοιο, μεταξύ άλλων, ήταν και εναντίον των συμφερόντων του Χιρς δεδομένου οτι τώρα πια η γραμμή Θεσσαλονίκης-Μιτρόβιτσας περνούσε μέσα από τα εδάφη της «μεγάλης Βουλγαρίας». Ποιος θα πλήρωνε στον Χιρς τη χιλιομετρική αποζημίωση; Κι έτσι ακόμα και διάφορες

Συναγωγή στο Σιάτλ οικοδομημένη με δωρεά του βαρόνου Χιρς.

Το ανάκτορο των Χιρς κοντά στις Βερσαλλίες.

τράπεζες-μέτοχοι στην εταιρεία εκμετάλλευσης του Χιρς (όπως είδαμε πριν), όπως η Οθωμανική Τράπεζα και η Credit Lyonnais, «πλησίασαν» τις Μεγάλες Δυνάμεις ζητώντας το «δίκαιό τους».

Κατόπιν τούτου, δεν ήταν καθόλου τυχαία η εμφάνιση του ίδιου του Χιρς στο Συνέδριο του Βερολίνου, που συνήλθε για να "διορθώσει τις αδικίες" της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Πράγματι, στο Βερολίνο, όπου συνέπεσαν τα συμφέροντα Αυστρίας και Χιρς, ο επιχειρηματίας είχε και την ένθερμη υποστήριξη του Πρίγκιπα της Ουαλλίας και κατά συνέπεια, και των άγγλων αντιπροσώπων. Είναι γνωστή η κατάληξη του Συνεδρίου, με την δημιουργία μιας ανεξάρτητης Σερβίας και μιας αυτόνομης Βουλγαρίας καθώς και μιας υποτελούς στον Σουλτάνο Ανατολικής Ρωμυλίας, «μικραίνοντας» την «μεγάλη Βουλγαρία".

Τον Μάιο 1883 υπογράφτηκε μεταξύ της Αυστρίας, Βουλγαρίας, Σερβίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το συμφωνητικό ολοκλήρωσης της γραμμής του Χιρς από την Μπέλοβα προς τη Σόφια, Τσάρομπροτ, Νις, Βελιγράδι και Ζέμλιν καθώς και η σύνδεση της γραμμής Νις-Λέσκοβατς-Βράνιε με τη γραμμή Μιτρόβιτσας-Θεσσαλονίκης. Στις 12 Αυγούστου 1888, σχεδόν 12 χρόνια μετά την αρχική σύμβαση παραχώρησης, ξεκίνησε ο πρώτος συρμός από τη Βιέννη για την Κωνσταντινούπολη.

Την προηγούμενη όμως χρονιά, το 1887, ένα αναπάντεχο συμβάν έπληξε τον Χιρς ως πατέρα: ο γιος του Λουσιέν απεβίωσε στα 31 του χρόνια. Μετά το συμβάν αυτό, ο Χιρς θα πουλήσει όλα τα μετοχικά του ενδιαφέροντα των Ανατολικών Σιδηροδρόμων σε μια ομάδα επενδυτών υπό την Deutsche Bank και τον Georg von Siemens καθώς και την Wiener Bankverein.

Από τότε ο Χιρς σταμάτησε κάθε επιχειρηματική δραστηριότητα και μετετράπη αποκλειστικά στον φιλάνθρωπο που αφιέρωσε το υπόλοιπο της ζωής του στην ευποιΐα, του εβραϊκού λαού.

Ο Χίρς ως εβραίος φιλάνθρωπος

Το έργο που ξεκίνησε ο Χιρς στον φιλανθρωπικό τομέα μετά το σταμάτημα των επιχειρηματικών του δραστηριοτήτων είναι εντυπωσιακό

και πολύμορφο.

Υποστήριξε αποφασιστικά το έργο της Alliance Israélite Universelle, ξεκινώντας με μια δωρεά 1 εκατ. χρυσών φράγκων για τη δημιουργία εβραϊκών σχολείων στη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στη συνέχεια, εισέφερε στην Alliance και πολλά άλλα ποσά, που ο Grunwald τα υπολογίζει στο σύνολό τους σε 5 εκατ. δολάρια ή 25 εκατ. φράγκα.

Βοήθησε τους Εβραίους της Βουλγαρίας, της Ελλάδος και της Κρήτης, καθώς και τους Ρωσο-Εβραίους που υπέστησαν τα πογκρόμ των ετών 1881-1882, με κορύφωση την ίδρυση του Ιδρύματος Χιρς που είχε σκοπό να διευκολύνει τη μετάβαση και εγκατάσταση των Εβραίων στις ΗΠΑ, που ακόμα υφίσταται. Η μεγαλύτερη, όμως, ίσως προσφορά του στους εβραίους συνανθρώπους του είναι η ίδρυση της Jewish Colonisation Association, που από το 1891 που ξεκίνησε τη δραστηριότητά της, στηρίζοντας την εγκατάσταση στην Αργεντινή ενός σημαντικού αριθμού Εβραίων από την Ευρώπη και τη Ρωσία, περίπου 40.000 ατόμων. Οι απόγονοί τους ζουν σήμερα ακόμα εκεί.

Τελικά τι ήταν ο βαρώνος Χιρς;

Ο Χιρς με τις διεθνείς επιχειρηματικές του δραστηριότητες δεν μπορούσε να είναι πατριώτης-εθνικιστής υπέρ κανενός κράτους. Ποιού αλήθεια; Ήταν ένας πολίτης του κόσμου, «κοσμοπολίτης» στην κυριολεξία, που μάλιστα άλλαξε υπηκοότητα 4 φορές. Γεννήθηκε Γερμανός (Βαυαρός), μετά απέκτησε τη βελγική υπηκοότητα (1858), μετά έγινε Γάλλος και τέλος Αυστριακός. Διατηρούσε κατοικίες στην Αγγλία, στη Γαλλία, στη Μοραβία και την Ουγγαρία, ενώ κατά καιρούς διέμενε στο Μόναχο, στις Βρυξέλλες, στο Παρίσι, στην Κωνσταντινούπολη και τέλος την Ουγγαρία, όπου και πέθανε το 1896.

Τον χειμώνα τον περνούσε συνήθως στο Παρίσι με μερικά διαλείμματα στη Ριβιέρα, ενώ τις αρχές της άνοιξης στο Λονδίνο και κατόπιν το καλοκαίρι στο ανάκτορό του (Chateau) στο Beauregard των Βερσαλλιών (βλ. φωτογραφία) που απέκτησε το 1872. Τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο πήγαινε στο κάστρο του Eichhorn της Μοραβίας, ενώ τον Οκτώβριο και ένα μέρος του Νοεμβρίου στο κυνηγητικό του κατάλυμα του Αγίου Ιωάννη στα ουγγρικά σύνορα. Η κατοικία του στο Λονδίνο ήταν το περίφημο Bath House, στο Piccadilly. Στην Αγγλία, όμως, διέθετε και κυνηγητικό κατάλυμα κοντά στο Newmarket. Στο Παρίσι, το "palais" του ήταν στην Rue d'Elysée.

Το κάστρο του στο Eichhorn, κοντά στη Bruenn της Μοραβίας (20.000 εκτάρια), το αγόρασε το 1885 αντί 230.000 λιρών Αγγλίας **από τον Πρίγκιπα Υψηλάντη**.

Λίγο πριν το τέλος της ζωής του, αγόρασε ένα κτήμα 88.000 στρεμμάτων στην Ουγγαρία για να ανεγείρει το Chateau Gereuth, ένα πραγματικό παλάτι, ενώ πλέον αναφέρονταν ως Baron Maurice Hirsch de Gereuth. Εκεί πέθανε.

Λέγεται ότι ήταν πολύ «σφικτός» άνθρωπος. Ότι έκανε τα ψώνια του από τη Βιέννη, διότι την θεωρούσε φθηνότερη απ' το Παρίσι. Ότι απέφευγε να στέλνει τηλεγραφήματα όπου θεωρούσε αρκετό το να στείλει επιστολή. Ότι έμενε στα Grand Hotels, αλλά δεν έτρωγε στα εστιατόριά τους, γιατί ήτανε «πολύ ακριβά».

Είχε φίλους, τον πρίγκιπα Φερδινάνδο της Βουλγαρίας, κατοπινό βασιλιά από το 1887, τον Ροδόλφο των Αψβούργων και τον Εδουάρδο, πρίγκιπα της Ουαλίας, κατοπινό βασιλιά της Αγγλίας ως Εδουάρδο VII, τους οποίους και «υποστήριζε» οικονομικά. Το 1890, σε ένα γεύμα που παρέθεσε ο πρίγκιπας Εδουάρδος στο Grand Hotel της Βιέννης, τιμώμενα πρόσωπα ήταν ο Χιρς μαζί με τον βασιλιά της Ελλάδος, τον Γεώργιο τον Α'.

Πάλεψε πολύ για να γίνει αποδεκτός από την "υψηλή κοινωνία" της εποχής. Στην Βιέννη η αριστοκρατία τον αρνούνταν, διότι τον θεωρούσε δωροδόκο, ενώ αντίθετα ειχε δεχθεί "ισότιμα" την παλιά φαναριώτικη οικογένεια από την Κωνσταντινούπολη, των αδελφών Μπαλτατζή και τους Rotschilds, παρά τον πάντοτε δηλωμένο φιλοεβραϊσμό των τελευταίων. Στο Παρίσι ήτανε «πιο αποδεκτός» στην αριστοκρατία, αλλά κι εκεί "was black-balled" από το κύκλο της Rue Royale.

Μόνο στο "παγκοσμιοποιημένο" από τότε Λονδίνο δεν συνάντησε πρόβλημα αποδοχής.

Επίλογος

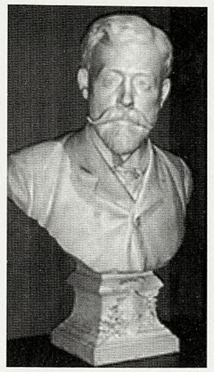
Η ιστορία της κατασκευής των Ανατολικών σιδηρόδρομων, είτε εκείνων των Βαλκανίων είτε της σημερινής Τουρκίας είτε της σύνδεσής τους με τη Βαγδάτη, είναι μια ιστορία όπου εμπλέκονται κεφάλαια της Γαλλίας, Βελγίου, Γερμανίας, Αυστρίας και Αγγλίας, μυθικοί καπιταλιστές του 19^{ου} αιώνα, γεωστρατηγικές πολιτικές και ευρωπαϊκοί ιμπεριαλισμοί, πολιτικοί με οράματα ή απλώς αργυρώνητοι, τυχοδιώκτες που κάποτε τους "κάθισε" και κάποτε όχι, εβραίοι κεφαλαιούχοι και διεθνείς τυχάρπαστοι, σουλτάνοι και βεζίρηδες, ενώ πίσω απ' όλα βρίσκονταν σιγά-σιγά οι δρόμοι κατάκτησης των πετρελαιοπηγών με ταυτόχρονο στόχο την αποδυνάμωση και μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Μέσα σ' αυτό το σύμπλεγμα συμφερόντων ο Χιρς γίνονταν κάθε τόσο και πλουσιότερος, γνωρίζοντας πολύ καλά το παιχνίδι της συγκέντρωσης κεφαλαίων και εκμετάλλευσής του, έτσι ώστε να αποδίδουν το

Κοιμητήριο των Χιρς στη Νέα Υόρκη.

μάξιμουμ. Έχοντας γεννηθεί από πλούσιους γονείς, παντρεύτηκε πλούσια νύφη, καλοπάντρεψε την αδελφή του, έζησε ανάμεσα στα μεγαλύτερα ονόματα του ευρωπαϊκού πλούτου, απέκτησε μερικά από τα ωραιότερα ανάκτορα του $19^{ου}$ αιώνα, τιμήθηκε με τα μεγαλύτερα παράσημα, δωροδόκησε όποιον μπορούσε να του φανεί χρήσιμος, απέκτησε επιφανείς εστεμμένους φίλους, μέχρι τη στιγμή που ο αγαπημένος του Lucien εκλήθη άνωθεν.

Λουκιανός Χιρς.

Μπορεί να είπε τότε το περίφημο "Έχασα τον γιο μου αλλά όχι τον κληρονόμο μου, γιατί κληρονόμος μου είναι η ανθρωπότητα", αλλά ο πόνος από την απώλεια του γιου του ήταν άφατος.

Ο γιος του, Lucien-Jacques-Maurice, baron de Hirsch, γενν. 11/7/1856, πέθανε την 6/4/1887 στο Παρίσι. Ταξίδεψε σε πολλές χώρες, ανάμεσα σε αυτές και στην Ελλάδα, ήταν δε ένας από τους μεγαλύτερους γνώστες των αρχαίων ελληνικών νομισμάτων και κεραμικών. Μετά τον θάνατό του η μητέρα του δώρισε την μεγάλη συλλογή του από αρχαία ελληνικά νομίσματα στην Βασιλική Βιβλιοθήκη των Βρυξελλών[3].

Ήταν μόνον 31 χρονών, ένας όμορφος νέος, με κυματιστά μαλλιά κι ένα ελκυστικό μουστάκι.

Ο πατέρας του, ο σκληρός σαν βράχος βαρόνος Χιρς, δεν μπόρεσε να αναμιχθεί ποτέ ξανά στο αμείλικτο παιχνίδι του κεφαλαίου, μετά το αποφασιστικό χτύπημα της μοίρας.

Σημειώσεις

1. Οικονομολόγος και τραπεζικός, μελετητής της Οικονομικής Ιστορίας της Μέσης Ανατολής, Ph.D. Πανεπιστημίου της Βιέννης, συνέγραψε τα βιβλία " The Government Finances of the Near-Eastern Mandated Territories", "Industrial credit survey 1919-1939", "Industrialization in the Middle East" και το "History of Banking in the Middle East".
2. Βλέπε στο "Handbook on the History of European Banks" της European Association for Banking History.
3. Δες στο Διαδύκτιο την ιστοσελίδα της Bibliothèque royale de Belgique, Cabinet des Medailles.

Τι δώρο θέλεις να σου κάνω;

Αυτός: Τι ευχάριστα ετούτος ο χορός γυρίζει!
Αυτή: Δεν μου λες καλύτερα τι σε βασανίζει;
Αυτός: Τα Χριστούγεννα το βράδυ που θα πάγωμεν εφέτος;
Αυτή: Στης μητέρας μου δεν τρώμε τέτοια μέρα, κάθε έτος;
Αυτός: Χριστάκι δεν τον λένε τον μικρό τον ανιψιό σου;
Αυτή: Μα νομίζω έτσι λέν' και τον μεγάλο το δικό σου.
Αυτός: Άρα πρέπει δύο δώρα να σκεφτούμε δι' αμφοτέρους.
Αυτή: Και εν δια το νέον έτος, για το θείο τον Βασίλη.
Αυτός: Το είχα λησμονήσει, θα γινόμασταν ρεζίλι.
Αυτή: Άλλα δύο να σκεφτούμε για τους δυο σου συνεταίρους.
Αυτός: Πόσα άλλα δώρα επιτέλους θα σκεφτούμε;
Τι μπελάς κι αυτός, εις τον οποίον θες να μπούμε;
Αυτή: Περίμενε και δεν τα είπαμε όλα.
Δώρο πρέπει να σκεφτούμε για το θείο το Νικόλα.
Δώρα και για την Βαρβάρα, το Γεράσιμο, το Σάββα.
Άλλα δώρα για την Άννα και το Σπύρο, το Μηνά.
Αυτός: Ετούτη η απαρίθμησις δεν καταλήγει πουθενά.
Αυτή: Είναι επίσης ο Λευτέρης, η Ευγενία, ο Διονύσης.
Αυτός: Ειλικρινώς, αγάπη μου, πρέπει να σταματήσεις.
Αυτή: Άσε πλέον τη Χριστίνα, το Στέφανο και το Μανόλη, που θα θέλουν ένα δώρο, όπως το ζητούνε όλοι.
Αυτός: Μην το παίρνεις, αγάπη μου, βαριά.
Αλλά τα δώρα βγαίνουνε καμία σαρανταριά.
Αυτή: Υπάρχει ένα ωραίο δώρο, το ενεθυμήθην μόλις.
Αυτός: Ασφαλώς θα εννοείς τη «Θεσσαλονικέων Πόλις».
Αυτή: Είναι δώρο ασφαλές.
Αυτός: Άμα και ψυχωφελές.
Αυτή: Είναι δώρο ευπρεπές.
Αυτός: Πες μου και άλλα τέτοια, πες.
Αυτή: Τώρα βάζουνε τα τεύχη και σε ωραία κασετίνα.
Αυτός: Με το «Θεσσαλονικέων Πόλις» τα δώρα γίνονται ρουτίνα.
Αυτή: Τι ευχάριστα ετούτος ο χορός γυρίζει!
Αυτός: Και τώρα πλέον τίποτε δεν με βασανίζει.

Πειραϊκά

Εξαμηνιαίο περιοδικό για την Τοπική Ιστορία και την Ιστορία των Επιχειρήσεων. Τόμος 1 (Ιανουάριος 2003). Σχήμα 17 × 24 εκ., 144 σελίδες. Υπεύθυνος σύμφωνα με το νόμο: Νίκος Μέλιος.

Νεωτέρα συνάδελφο απέκτησε η «Θεσσαλονικέων Πόλις» με την έκδοση του περιοδικού «Πειραϊκά», που —σύμφωνα με τον υπότιτλο αλλά και το περιεχόμενό του— έρχεται να αναδείξει την τοπική ιστορία της πόλης, αλλά και την ιστορία των επιχειρήσεών της.

Ιδιοκτήτης του νέου περιοδικού είναι το Ινστιτούτο Μελέτης της Τοπικής Ιστορίας και της Ιστορίας των Επιχειρήσεων (ΙΜΤΙΙΕ). Το Ινστιτούτο θα συμπληρώσει σε λίγο καιρό έξι χρόνια δράσης. Σ' αυτήν την περίοδο ολοκλήρωσε δέκα επιστημονικές εκδόσεις και κυκλοφόρησε ένα ιστορικό multimedia. Εκτός από τις εκδόσεις έχει να επιδείξει την οργάνωση αρχείων επιχειρήσεων, τη δημιουργία κέντρων τεκμηρίωσης της τοπικής ιστορίας σε διάφορες περιοχές, ιστορικές περιηγήσεις, εκπαιδευτικές εκδρομές και διαρκές σεμινάριο για τα αντικείμενα με τα οποία ασχολείται. Επίσης, το Ινστιτούτο έχει δημιουργήσει την ιστοσελίδα με πληροφορίες σχετικά με τις δραστηριότητές του, αλλά και άλλων συναφών δραστηριοτήτων ανά την Ελλάδα (www.imtiie.gr).

Ο πρώτος τόμος των "Πειραϊκών" —που εκδόθηκε με τη γενική επιμέλεια των γνωστών από τις ιστορικές μελέτες τους Ε. Μπαφούνη και του Ν. Μέλιου— είναι αφιερωμένος στους βομβαρδισμούς του Πειραιά από τους Γερμανούς και τους Συμμάχους κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, συνοδεύεται όμως και από παράρτημα με μαρτυρίες για τους βομβαρδισμούς της Σάμου, της Κεφαλλονιάς της Ελευσίνας και άλλων πόλεων στην Ελλάδα. Το περιοδικό υποστηρίζεται από ενδεκαμελή συντακτική επιτροπή, ενώ χορηγός του τόμου ήταν τα Εκπαιδευτήρια Παιδαγωγική-Birds.

Το αφιέρωμα για τους βομβαρδισμούς του Πειραιά επικεντρώνει στο μεγάλο βομβαρδισμό της 11ης Ιανουαρίου 1944. Είχαν προηγηθεί 55 γερμανικές αεροπορικές επιδρομές από την ημέρα της κήρυξης του πολέμου από τη Γερμανία μέχρι την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα (7-27.4.1941). Στη συνέχεια, μεσολάβησαν δεκάδες συμμαχικές αεροπορικές επιδρομές, που μετρήθηκαν σε 161 μέχρι την απελευθέρωση της Ελλάδας. Συνολικά, δηλαδή, ο Πειραιάς βομβαρδίστηκε 215 φορές. Ωστόσο, ο συμμαχικός βομβαρδισμός της 11ης Ιανουαρίου 1944 υπήρξε ο σφοδρότερος, με τα περισσότερα θύματα (700 περίπου νεκρούς). Είχε ως αποτέλεσμα να ερημώσει επί μήνες ο Πειραιάς, καθώς οι έντρομοι κάτοικοί του κατέφευγαν στην Αθήνα. Πολλοί από αυτούς δεν επέστρεψαν ποτέ. «Πέρασαν πενήντα εννέα χρόνια», σημειώνει ο Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, «κι όμως δεν έχει —ακόμα— ξεκαθαρίσει για ποιο λόγο έγινε ο άστοχος και άσκοπος αυτός βομβαρδισμός που η ιστορία δεν μπορεί να δικαιώσει. Έγινε εσκεμμένα για να νεκρώσει την πόλη και το λιμάνι με πλήρη αδιαφορία για τη ζωή αθώων και αμάχων Ελλήνων, αθώων «Συμμάχων»; Ή υπήρξε λανθασμένη εκτέλεση, ιδιαίτερα από τους πρωινούς επιδρομείς, ενός αρχικού σχεδίου που απέβλεπε να πλήξει μόνο στρατιωτικούς στόχους;».

Σε άλλο άρθρο (Ε. Μπαφούνη – Ε. Αναγνωστοπούλου) επιχειρείται η αναλυτική καταγραφή των καταστροφών και των απωλειών, περιγράφεται η αντίδραση της κατοχικής κυβέρνησης Ι. Ράλλη και των Γερμανών καθώς και ο τρόπος με τον οποίον οι Σύμμαχοι προσπάθησαν να διασκεδάσουν το γεγονός. «Ας σημειωθεί ότι στάθηκε πολύ δύσκολο να εντοπίσουμε στοιχεία για το βομβαρδισμό του Πειραιά από αγγλικά αρχεία», σημειώνουν οι ερευνήτριες. Αλλά δεν είναι μόνο τα αρχεία: «Τελειώνοντας, θα θέλαμε να προσθέσουμε και τη προσωπική μας εμπειρία σχετικά με τον βομβαρδισμό. Ο βομβαρδισμός αυτός ήταν ένα γεγονός που πολλές φορές ακούσαμε από τις μανάδες μας και κυρίως από τις γιαγιάδες μας στα παιδικά μας χρόνια. Ήταν από αυτές τις ιστορίες που εντυπώθηκαν στο μυαλό μας, γιατί διατυπώνονταν με μεγάλη φρίκη και πόνο: 'Τον βλέπεις αυτόν τον κύριο; Έχασε στο βομβαρδισμό τη γυναίκα του και τα δύο παιδιά του' ή 'πώς φύγαμε, παιδάκι μου, την άλλη μέρα για να πάμε στην Αθήνα με τα πόδια'. Ο βομβαρδισμός (...) δεν συντροφεύει μόνον τους εφιάλτες των επιζώντων, αλλά έχει πλέον καταγραφεί ανεξίτηλα στη συλλογική μνήμη της σημερινής πόλης».

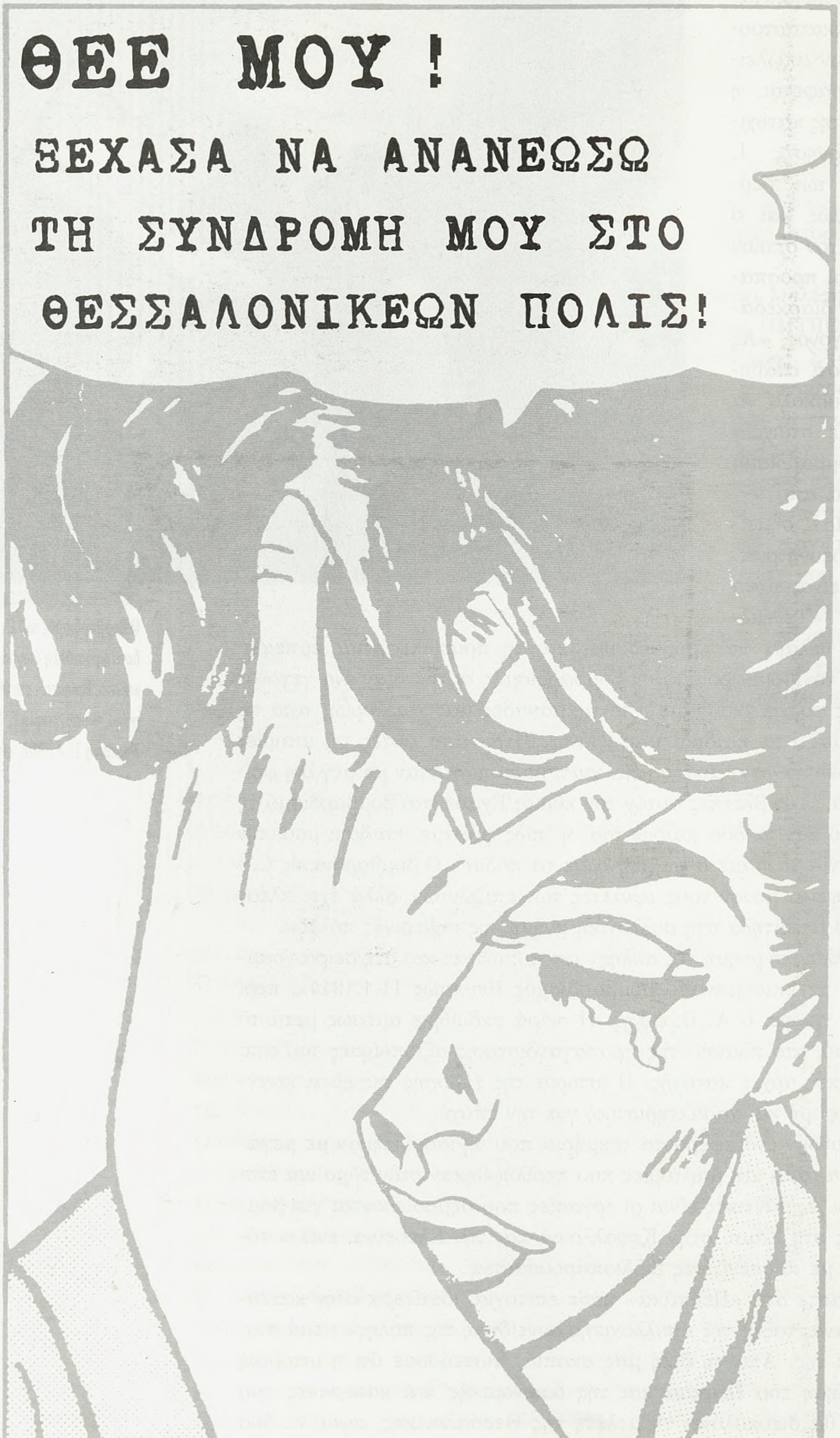

Ο βομβαρδισμός του Πειραιά. Έργο του Ανδρέα Κρυστάλλη ζωγραφισμένο στο Δρομοκαΐτειο. Βρίσκεται στο Μουσείο του Νοσοκομείου. Φωτογραφία Γ. Μπαρδόπουλου. *Καθημερινή* 21.4.2002, ένθετο *7 ημέρες*.

Η «συλλογική μνήμη της πόλης» αποτυπώθηκε και στη σειρά γραμματοσήμων με επισήμανση «Βομβαρδισμός Πειραιώς 11.1.1944», περί της οποίας γράφει ο Α. Βιρβίλης. Η σειρά εκδόθηκε αμέσως μετά το βομβαρδισμό, στο πλαίσιο της προπαγανδιστικής αξιοποίησής του από τις γερμανικές αρχές κατοχής. Η ιστορία της έκδοσής της είναι πραγματικά γλαφυρή και χαρακτηριστική για την εποχή.

Ακολουθούν ενδιαφέροντα τεκμήρια που θησαυρίστηκαν με μεγάλη επιμέλεια αλλά και μαρτυρίες που περιλήφθηκαν στον τόμο και έτσι διασώθηκαν. Σημαντικές είναι οι εργασίες που δημοσιεύονται για βομβαρδισμούς στη Σάμο, στην Κεφαλλονιά και την Ελευσίνα, ενώ ο τόμος κλείνει με προσεγμένες βιβλιοπαρουσιάσεις.

Ευχόμαστε στα «Πειραϊκά» κάθε επιτυχία, ιδιαίτερα στην κατεύθυνση της ανάπτυξης της «συλλογικής συνείδησης της πόλης» μέσα από την ιστορία της. Από τη δική μας σκοπιά, πιστεύουμε ότι η ιστορική διαφοροποίηση του Πειραιά και της οικονομικής και κοινωνικής του ανάπτυξης θα διευκολύνει τη μελέτη της Θεσσαλονίκης, αφού οι δύο πόλεις έχουν μακρύ παράλληλο βίο στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία τους.

ΘΕΕ ΜΟΥ !
ΞΕΧΑΣΑ ΝΑ ΑΝΑΝΕΩΣΩ
ΤΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΜΟΥ ΣΤΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ!

ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΓΡΑΦΟΥΝ:

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ ΑΥΛΩΝΙΤΗ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Π. ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΟΥ
ΝΙΚΟΣ ΒΑΡΔΙΑΜΠΑΣΗΣ
ΣΠΥΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΡ. ΓΟΛΗΣ
ΣΤΡΑΤΟΣ ΔΟΡΔΑΝΑΣ
ΣΙΔΗΡΟΥΛΑ ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΕΡΑΝΤΖΗ ΒΑΡΜΑΖΗ
ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ
Γ. Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΨΑΡΡΑΣ

ISSN 1108-5452